

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KUR'AN'A GÖRE HİKMET KAVRAMI

110033

DOKTORA TEZİ

Selman KUZU

110033

Enstitü Ana Bilim Dalı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEFSİR

**Bu tez .././200.. tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği /
Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.**

Jüri Başkanı

Prof. Dr. Suat Yıldırım

Suat Yıldırım

Jüri Üyesi

Prof. Dr. Veli Ulutürk

Veli Ulutürk

Jüri Üyesi

Prof. Dr. Yakup Çiçek

Yakup Çiçek

Jüri Üyesi

Prof. Dr. Bedrettin Çetiner

Bedrettin Çetiner

Jüri Üyesi

Prof. Dr. İsmail Karaçam

İsmail Karaçam

TC YÖKSEKÖĞRETİM KURULU
BİRDEN FAZLA İMZA MERKEZİ

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Hakîm, ilâhî vahiy ve hikmet silsilesinin son halkasıdır. Günümüze kadar hiçbir tahrife uğramadan gelen tek hak Kitap odur. O'nun sonsuz hikmetleri ihtiva eden âyetleri okunmalı ve üzerinde dikkatlice düşünölmelidir. İşte bu tefekkür ameliyesinde önemli noktalardan bir tanesi kavramlardır. Zira insanoğlu kelimelerle, kavramlarla düşünür. Düşündüğünü anlar ve başkalarıyla anlaşıır. Dolayısıyla doğru bir kavram sistemi içinde tefekkür edemediğimiz zaman hikmete veya isabetli bir neticeye varmamız mümkün olmayacaktır. Bir başka deyişle bütün eksikliklerine rağmen günümüzde Kur'an üzerine yapılan kavram çalışmaları yüce Kitabımızın daha doğru anlaşılması için, en azından yeni bir sürecin başlangıcı niteliği taşımaktadır. Nitekim bu tarz çalışmalara yönelmenin temel sebeplerinden bir tanesi olarak, klasik tarzdaki tefsir çalışmalarından istifadenin zorluğunu zikredebiliriz. Biz de bu çalışmamızda hikmet kavramını tefsir etmek suretiyle Kur'an-ı Hakîm üzerinde yapılacak tefekkür gayretlerine bir nebze de olsa katkıda bulunmaya çalıştık.

Bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun önemi, tez olarak seçilip işlenmesine tesir eden unsurlar ve tezde takip edilen metot belirtilmiştir. Birinci bölümde, hikmetin mahiyeti ve ne olduğu tespiti çalışılmıştır. Bu çerçevede öncelikle hikmet kelimesinin lugat anlamları belirlenmiştir. Mümkün olduğu kadar Arapça'da kaynak lugatlara ve şiir divanlarına müracaat edilmiş, mevcut bilgiler tasnif edilerek, özellikle Kur'an'ın indirildiği dönemdeki anlam tespitine gayret edilmiştir. Bu tahlil süreci hikmet kelimesinin geçtiği yerlerde kazandığı yeni anlamlarla sınırlı kalmayıp, yakın ve zıt anlam alanıyla da karşılaştırma yapılmıştır. Tez hazırlanırken özellikle kavram tefsiriyle ilgili tefsir kaynaklarına müracaat edilmiştir. Zaman zaman İslâm âlimlerinin tasnif ve tanımları da zikredilip değerlendirilerek neticeye gidilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm, adeta birinci bölümün açılımı gibidir. İlk bölüm konunun çekirdeğini oluştururken, ikinci bölüm onun tamamlayıcısı mahiyetindedir. Bu bölümde Kur'an'da Allah ve Hakîm isminin kullanılışları yanında, Hakîm ismiyle nitelenen Kur'an, peygamberler ve Kur'an'da, insanlar arasında kendisine hikmet verildiği bildirilen tek örnek Hz. Lokman üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle ikinci bölüm hikmetin hayata yansımasıdır. İlk bölümde soyut olarak zikredilen hakikatlerin müşahhaslaşmasıdır.

Burada açıkça hikmetin mahiyetinden ziyade, farklı alanlardaki tezahürleriyle karşılaşmaktayız. Bu bölüm beş fasıl etrafında toplanmıştır: İlk fasılda *Hakîm* olarak Allah, bu ismin beraber kullanıldığı diğer isimler ve bu isimlerin birbirleriyle olan münasebetleri incelenmiştir. İkinci fasılda, Hakîm isminin ulûhiyyet dışındaki kullanımları üzerinde durulmuştur. Bu fasılda, ilk önce Kur'an'ın *Hakîm* olarak nitelendirilmesi ve hakîm oluşunun temel özellikleri verilmeye çalışılmıştır. Bu fasılda ikinci olarak, hakîm isminin *emr* (iş) için kullanımı ve bunun anlamları üzerinde durulmuştur. Üçüncü olarak, hakîm isminin peygamberler hakkındaki kullanımları ve âyetlerde peygamberlere verildiği belirtilen hüküm veya hikmetin hangi manalarda kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu fasılda son olarak, insanın hikmet sahibi olarak hakîm diye vasıflandırılması, bu manada insana verilen hikmetin anlamı ve Kur'an'daki tek örnek Hz. Lokman, ele alınıp incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise ilk fasılda, Kur'an'da geçen hikmet kavramına, müfessirler ve Vucûh ve Nezâir yazarları tarafından verilen altı temel anlamın genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. İkinci fasılda ise çok önemli bir mevzu olmasına rağmen, tefsir kaynaklarımızda çoğu zaman sadece “Kur'an ve kesin deliller” olarak anlaşılan “Rabbinin yoluna hikmetle davet et.” (Nahl, 125) âyetinde geçen hikmet kavramı üzerinde genişçe durulmuştur. Kur'an'ın bir emri olan “hikmetle davet”in nasıl anlaşıldığı ve nasıl anlaşılması gerektiği konusu ele alınmış, tek tek hikmetle davetin temel esasları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde son fasılda ise, hikmetin çeşitleri, nazarî ve amelî şeklinde hikmetin ikiye taksim edilmesi meselesi ele alınmış ve bunun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Çalışmamda eserlerinden istifade ettiğim selef âlimlerimizi rahmetle anıyorum. Tezimin hazırlanmasında yönlendirici tavsiyelerinden ve bilimsel tecrübelerinden yararlandığım muhterem hocam, Prof. Dr. Suat Yıldırım'a minnet ve şükranlarımı arz ederim. Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	ix
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	x
TÜRKÇE ÖZET.....	xi
SUMMARY.....	xii

GİRİŞ

1. KONUNUN ÖNEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN METOT VE KAYNAKLARI.....	2

I . BÖLÜM

1. HİKMET KAVRAMININ TAHLİLİ.....	13
1.1. HİKMETİN LUGAT ANLAMLARI.....	13
1.1.1. Menetmek, Sakındırmak.....	13
1.1.2. ‘Adâlet.....	16
1.1.3. ’İtkân-’İhkâm.....	16
1.2. KUR’ÂN’DA HİKMET KAVRAMI VE ANLAM ÇERÇEVESİ.....	22
1.2.1. Kitap-İikmet İlişkisi.....	23
1.2.1.1. Kitapla Birlikte İikmetin Öğretilmesi.....	25
1.2.1.2. Allah’ın Kitap ve İikmeti İndirmesi.....	29
1.2.1.3. Allah’ın Kitap ve İikmeti Vermesi.....	30
1.2.2. Mülk-İikmet İlişkisi.....	36
1.2.2.1. Kitap-İikmet-Mülk.....	37
1.2.2.2. Mülk-İikmet-’İlm.....	38
1.2.3. İayr-İikmet İlişkisi.....	40
1.2.4. ’Âyet-İikmet İlişkisi.....	45

1.2.5. Şükür-Hikmet İlişkisi.....	52
1.2.6. Mev'ıza-i Hasene (Güzel Öğüt)- Hikmet İlişkisi.....	59
1.2.7. Cedel-Hikmet İlişkisi.....	64
1.2.7.1. Cedel Çeşitleri.....	65
1.2.7.2. Davetin Üç Şekli.....	69
1.2.8. Vahy-Hikmet İlişkisi.....	70
1.3. HİKMETE YAKIN ANLAMLI KELİMELER.....	74
1.3.1. Hükm.....	74
1.3.1.1. Allah'ın "Hükm" Vermesi.....	77
1.3.1.2. Allah'ın "Hükm ve 'İlm" Vermesi.....	78
1.3.1.3. Allah'ın "Hükm ve Nübüvvet" Vermesi.....	79
1.3.2. Fehm ve Va'y.....	83
1.3.3. Fıkh.....	87
1.3.4. 'İlm.....	91
1.3.4.1. İlmin Tanımları.....	92
1.3.4.2. Kur'ân'da 'İlm Kelimesi.....	95
1.3.4.3. 'İlm -Hikmet İlişkisi.....	97
1.3.4.3.1. Hikmet, Gerçek 'İlme Dayanır.....	99
1.3.4.3.2. Hikmet, 'İlm ve 'Ameldir.....	100
1.3.4.3.3. Hikmet, 'İlm ve Fıkhıtır.....	101
1.3.4.3.4. Hikmet, Faydalı 'İlmdir.....	102
1.3.5. 'Adâlet.....	104
1.3.6. Takvâ.....	117
1.3.7. Furkân.....	125
1.3.8. Başîret.....	127

1.3.9. Hakk.....	132
1.3.10. Tefekkür ve Hikmet.....	139
1.3.10.1. Tedebbür.....	140
1.3.10.2. Nazar.....	141
1.3.10.3. Tefekkür.....	142
1.3.10.4. Tezekkür.....	146
1.3.10.5. ‘Akl.....	149
1.3.10.6. Hıcr.....	155
1.3.11. Kevşer.....	157
1.4. HİKMETE ZİT ANLAMLI KELİMELEER.....	158
1.4.1. Cehâlet.....	158
1.4.2. Sefeh.....	166
1.4.3. Zülüm.....	171
1.4.4. Bâtl.....	179

II. BÖLÜM

2. KUR’ÂN’DA HAKİM İSMİ VE KULLANILIŞI.....	184
2.1. ULÛHİYYETLE İLGİLİ KULLANILIŞI.....	187
2.1.1. el-Hakem.....	187
2.1.2. Hayru’l-Hâkimîn.....	188
2.1.3. ‘Ahkemu’l-Hâkimîn.....	190
2.1.4. el-Hakîm.....	192
2.1.4.1. Allah’ın Kudretiyle İlgili İsimlerle Kullanılışı.....	193
2.1.4.1.1. ‘Azîz-Hakîm.....	193
2.1.4.1.2. Vâsi’-Hakîm.....	195

2.1.4.2. Allah'ın Yüceliğiyle İlgili İsimlerle Kullanılışı.....	197
2.1.4.2.1. Hakîm-Ĥamîd.....	197
2.1.4.2.2. 'Aliy-Hakîm.....	199
2.1.4.3. Allah'ın 'İlim Sıfatıyla İlgili Kullanılışı.....	201
2.1.4.3.1. 'Alîm-Hakîm.....	201
2.1.4.3.2. Hakîm-Ĥabîr.....	204
2.1.4.4. Allah'ın Bağışlayıcılığıyla İlgili Kullanılışı.....	208
2.1.4.4.1. Tevvâb- Hakîm.....	208
2.2. ULÛHİYYET DIŞINDA KULLANILIŞI.....	210
2.2.1. KUR'AN HAKKINDA KULLANILIŞI.....	210
2.2.1.1. el-Hakîm.....	210
2.2.1.2. el-Muĥkeme.....	217
2.2.1.3. Muĥkemât.....	221
2.2.1.4. el-Ĥikme.....	224
2.2.1.5. el-Ĥükm.....	226
2.2.2. EMR (İŞ) HAKKINDA KULLANILIŞI.....	228
2.2.3. PEYGAMBERLER HAKKINDA KULLANILIŞI.....	230
2.2.3.1. Hz. İbrahim ve Hüküm.....	234
2.2.3.2. Hz. Dâvûd ve Hikmet	237
2.2.3.3. Hz. Süleyman ve Hüküm.....	239
2.2.3.4. Hz. Yûsuf ve Hüküm.....	239
2.2.3.5. Hz. Mûsâ ve Hüküm.....	241
2.2.3.6. Hz. Yaĥyâ ve Hüküm.....	242
2.2.3.7. Hz. İsâ ve Hikmet.....	244
2.2.3.8. Hz. Lût ve Hüküm.....	248

2.2.3.9. Hz. Muhammed ve Hikmet.....	249
2.2.4. İNSANLAR HAKKINDA KULLANILIŞI.....	257
2.2.4.1. Tek Örnek Hz. Loğman.....	261
2.2.4.2. Loğman'ın Hikmetli Öğütleri.....	264

III. BÖLÜM

3. HİKMET KAVRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE HİKMETLE DAVET	269
3.1. HİKMET KAVRAMININ GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ.....	269
3.1.1. Kur'ân.....	269
3.1.2. Kur'ân'ın Tefsiri.....	270
3.1.3. Kur'ân'ın Öğütleri.....	270
3.1.4. Nübüvvet.....	272
3.1.5. Sünnet.....	273
3.1.6. Fehm (Anlayış) ve 'İlm.....	276
3.2. HİKMETLE DAVETİN TEMEL ESASLARI.....	278
3.2.1. METOT YÖNÜYLE HİKMETİN TEZAHÜRLERİ.....	282
3.2.1.1. Önceliklere Önem Verilmesi (Evleviyyât).....	282
3.2.1.2. Tedricîlik.....	285
3.2.1.3. Muhataplara Göre Da'vet.....	288
3.2.2. ÜSLÛP AÇISINDAN HİKMETİN TEZAHÜRLERİ.....	293
3.2.2.1. En Uygun Üslûbu Tespit.....	293
3.2.2.2. Duruma ve Kişilere Göre Üslûp Tespiti.....	295
3.2.2.3. Üslûpta Sıralamaya Riâyet.....	298
3.2.2.4. Muhatapları İyi Tanıma.....	300

3.2.2.5. Ferdî ve İctimaî Şartlara Riâyet.....	301
3.2.3. DAVET VESİLELERİ AÇISINDAN HİKMETİN TEZAHÜRLERİ.	301
3.2.3.1. Manevî Vesileler.....	301
3.2.3.2. Maddî Vesileler.....	301
3.3. HİKMETİN ÇEŞİTLERİ.....	302
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	308
BİBLİYOGRAFYA.....	315
ÖZGEÇMİŞ.....	335

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselam
A.Yer.	: Aynı yer
b.	: İbn, Bin
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
E.Ü.İ.F.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
h.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
H.zr.	: Hazırlayan
İA.	: İslâmî Araştırmalar
m.	: Miladî
md.	: Maddesi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radıyallâhü anh/anhâ
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
s.a.v.	: Sallalâhü Aleyhi ve Sellem
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik
ty.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınları-Yayınevi

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada, Türkiye Diyanet Vakfının hazırladığı İslam Ansiklopedisinde kabul edilmiş olan şu transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır.

ğ - غ , ʻ - ع , ẓ - ظ , ٲ - ط , ڌ , ẓ - ض , ښ - ص , ẓ - ذ , ځ - خ , ځ - ح , ښ - ث , ʻ - ء

ķ - ق

Yukarıda anılan transkripsiyon sisteminden farklı olarak:

a- Transkripsiyon sistemini fihriste ihtiyaca göre kısmen, bibliyografya bölümünde tamamen uygulanmıştır. Bibliyografyada uygulandığı için dipnotlarda gösterilmemiştir.

b- Harf-i taʻrif ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmemiştir. Mesela: es-Sâlih, Sâlih; et-Tirmîzî, Tirmîzî olarak yazılmıştır.

c- Anlaşılmasında güçlük olmayan ülke ve şehir isimlerinde transkripsiyon uygulanmamıştır.

d- Türkçe yazar ve eser adları, Arapça isim ve Osmanlıca terkipler şeklinde de gelse transkripsiyonsuz yazılmıştır. Mesela: Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-u İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu.

TÜRKÇE ÖZET

Bu çalışmada Kur'an'ın temel kavramlarından bir tanesi olan hikmet kavramı ele alınıp incelenmiştir. Birinci bölümde hikmetin lugat manaları verildikten sonra, hikmet kavramının Kur'an'daki ifadesi ve beraber kullanıldığı terimler ve bu terimlerle birlikte ifade ettiği manalar üzerinde durulmuştur. Kelimenin Kur'an'daki anlam örgüsünü tam olarak ortaya koymak için yakın ve zıt anlam çerçevesi de incelenmiştir. Neticede görülmüştür ki, hikmet kelimesi Kur'an'ın kelime hazinesine dahil olmak suretiyle yeni ve büyük bir mana zenginliğine kavuşmuştur. Kur'an'da hikmet: nübüvvet, sünnet, vahiy, düşünme kabiliyeti, sözde ve fiillerde isabet, eşyanın hakikatını keşfetme manalarına gelmektedir.

İkinci bölümde ise, hikmet sahibi anlamına gelen "Hakîm" isminin Kur'an'daki kullanışları üzerinde durulmuş, hikmetin Allah, Kur'an, Peygamberler ve insanlar hakkında kullanıldığında ifade ettiği manalarla ilgili bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde, Kur'an'da hikmete verilen altı temel anlam ele alınıp genel değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Sonuçta şu anlaşılmıştır ki hikmet âmm bir lafızdır. Geçtiği âyetlerde siyak ve sibâk bütünlüğü içerisinde herhangi bir sınırlandırmaya gitmeden açıklanmalıdır. İkinci fasılda ise, Kur'an'da Nahl sûresinin 125. âyetinde geçen "Rabbinin yoluna hikmetle davet et.." emrindeki, hikmetle davet ifadesi üzerinde önemine binaen durulmuştur. Neticede şu ortaya çıkmıştır ki, klasik tefsir kaynaklarında hep davetin muhtevasıyla irtibatlı anlaşılan bu âyet, aslında davetin metot ve üslûplarını da içermektedir.

Yine bu bölümde son olarak hikmetin nazarî ve amelî olarak ikiye ayrılması meselesi incelenmiş; aslında bunun çok doğru olmadığı kanaatine de varılmıştır. Zira hikmetin ilim ve amel bütünlüğü içinde anlaşılması gerektiği, tek başına ilme veya ilimsiz amele hikmet denemeyeceği anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu tür bir kullanım ancak mecaz olarak kabul edilebilir.

SUMMARY

In this treatise we studied the term of 'wisdom' (hikma), one of the basic terms of the Holy Quran. In the first chapter, after giving its connotations we dwelled upon the meaning of 'wisdom' in the Quran and phrases used alongwith it and its meaning when used together with them. In order to put forth the meanings of the word in the Quran we dealt with its synonyms and antonyms. It has been finally concluded that the word, by entering into the treasures of the words of the Quran, gained new and comprehensive richness of meanings. In the Quran, it is used in the meaning of prophethood, tradition, revelation, ability to think, sound decision in thoughts and acts and penetrating into or discovering the essence of things.

In the second chapter, we dealt with the usage of 'wise' meaning the one having 'wisdom' in the Quran and gave information about its meanings when used about God, the Quran, the Prophets and people.

In the third chapter, we studied the six meanings of 'wisdom' in the Quran and evaluate them generally. In the end, we concluded that 'wisdom' is a general term and must be explained without restricted to context wherever it occurs in the Quran. In the second section of this chapter, we dwelled upon the expression of 'call with wisdom' in the verse, "*call (all) to the path of your Lord with wisdom*" (An-Nahl 16.125) and it came out finally that this verse customerly understood in relation with the contents of the message in the sources of Classical Interpretation, in fact this verse also consists in method and style of the message. Also in this chapter, we finally studied the question of the categorization of this word in therotical and practical and came to the conclusion that this categorization is not true. For wisdom must be considered with the integrity of knowledge and practice and just as it is not possible to call knowledge only as wisdom so to it is not possible to call the practice without knowledge as wisdom. Therefore, such a usage can be accepted only as a metaphor.

GİRİŞ

1. KONUNUN ÖNEMİ

Allah, insanı yeryüzünün halifesi olarak yaratmıştır. Herşeyi onun emrine musahhar kılmıştır. Onu bu üstün yaratılış ve mevkiye zhar kılan yüce Yaratıcı, onun vazife ve sorumluluklarını da kitap ve hikmetle beraber gönderdiği peygamberleriyle açıklamıştır. Onlar vasıtasıyla iyi ve kötüyü, hak ile bätılı göstermiştir. İnsan da bu hikmet, güzel öğüt ile davet karşısında ya iman etmiş ya da inkara sapmıştır. Neticede kulluk için yaratılan insan, tercihinin ve davranışlarının karşılığını görecektir. Bu yönüyle Kur'an'da, insanın dünya ve ahiret hayatıyla ilgili olarak sık sık kullanılan iki kavram vardır: Bunlardan biri hayır, diğeri şerdir.

Kur'an'ı Kerim'de hikmet anlatılırken, "Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet nasib edilmişse doğrusu büyük bir hayra mazhar olmuştur.." (Bakara, 269) buyrulmaktadır. Demek ki insanın dünya ve ahiret saadeti, en büyük hayra ulaşması, ancak hikmeti elde etmesiyle mümkündür. Dünya ve ahiret saadetinin bağılı bulunduğu hikmet kavramı, üzerinde derinlemesine düşünülmesi gereken İslâmî bir konudur. Zira hikmet sadece kitap olmadığı gibi, nübüvvet, sünnet veya peygamberlere verilen ilim ve yetenek de değildir. Aslında hikmet, varlığın perde önü, perde arkası ve ona bağılı olarak bütün hayırların varolma sebebidir.

İnsan, varlık kitabını ne kadar okur, anlar ve hikmete uyanırsa; varlık hikmetini idrâk eder. İnsan, varoluş hikmetine uygun hareket ederse çok hayra nail olur. Hikmeti elde eden, hakiki imanı elde eder ve kâmil bir mü'min olur. Bu yönüyle hikmet, adeta hakiki imanı idrâk ufkudur diyebiliriz.

Hikmeti, sözde ve fiilde isabetli hareket etme manasında algıladığımızda, hikmetin, mü'minin yirmi dört saatini, hasılı bütün hayatını, düşünce, duygu ve davranışlarını da içine aldığı belirtmek gerekir. Bu söz ve fiil bütünlüğüne ulaşamayan kimse "hakîm" olamaz.

Kur'an'da geçen önemli konulardan bir tanesi olan hikmet kavramının çok geniş bir anlam alanı olmasına rağmen, bu kavram konulu tefsir metodu açısından bildiğimiz

Türkiye’de bu konudaki çalışmalar makale ve yüksek lisans çalışmaları düzeyinde kalmıştır. Yüksek Lisans çalışması olarak Bilal Tan tarafından hazırlanan “Kur’an’da Hikmet Kavramı”¹ adlı çalışmanın ilk bölümünde, hikmet kavramının filolojik analizi yapılmaya çalışılmış ve diğer ilimlerle ilişkisi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümünde ise, ahlâk felsefesi olarak hikmet ilmi, hikmetin teorik, pratik esasları ve genel olarak hikmeti elde etme yolları konuları ele alınıp incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Kur’an’da hikmetin kaynakları ve anlamları konusu işlenmiştir. Bu tez, Kur’ân üzerine yapılmış bir çalışmadan ziyade bütün İslamî ilimlerde hikmet anlayışını ortaya koymaya çalışmaktadır. Araştırma, Konulu Tefsir çalışması sınırları içinde tutulamamış, adeta hikmetle ilgili bulunan her malzeme değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Müslüman Arap dünyasında ise hikmet konusunu inceleyen çağdaş eserlere mümkün olduğu kadarıyla ulaşmaya çalıştık. Neticede bu eserler arasında özellikle Kur’an üzerine yapılmış hikmetle ilgili bir kavram çalışmasına rastlamadık. Ulaştığımız eserler de, “el-Hikmetu fi’l-Da’veti İlellah”², “Hikmetu’l-Kur’an”³, “el-Vasatiyye fi’l-Kur’an”⁴, “el-Hikmetu fi’ş-Şi’ri’l-Arabî”⁵, “el-Hakk”⁶ vb... gibi konumuza yakın çalışmalar olmuştur. Araştırdığımız kadarıyla konulu tefsir açısından, hikmetle ilgili müstakil bir çalışmaya ulaşamadık.

2. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Tezimizin isminden de anlaşılacağı gibi araştırmamız, konulu bir tefsir çalışmasıdır. Hatta konulu tefsirin bir çeşiti olarak da nitelenen kavram tefsiridir. Dolayısıyla araştırma da takip edilen metod da, konulu veya kavram tefsiri çalışmalarında takip edilmesi gereken temel özellikler çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Dil kelimelerden oluşmaktadır. İnsan zihnindeki fikirlere giydirilen kalıplardan başka bir şey olmayan kelimelerin anlamını belirleyen pek çok faktör vardır. Dilin ait olduğu kültür, ilgili kelimenin semantiği, konuşanın kelimeyi kullanırken taşıdığı niyet,

¹ Tan, Bilal, *Kur’an’da Hikmet Kavramı*, Pınar Yay. İstanbul 2000.

² Kahtânî, Said b. Ali b. Vehf, *el-Hikmetu fi’l-Daveti İlellah*, Dâr’ul Eyman, İskenderiyye 1412.

³ Hamdan, Nezâr, *Hikmetu’l-Kur’ân ve’l-Hadâra*, Daru’l- Kelimi’t-Tayyib, Beyrut 1995.

⁴ Salâbî, Ali Muhammed, *el-Vasatiyye fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’n-Nefais. I. Baskı, Ürdün 1999.

⁵ Sutûhî, Abdussettâr Ali, *el- Hikmetu fi’ş-Şi’ri’l-Arabî*, Dâru’l-İ’tisam, Kahire ty.

⁶ Hamdan, Nezâr, *el-Hakk Mevakiuhu ve Hasaisuhu*, Dâru’l-Me’mûn, Dımeşk 1991.

kelimenin muhatabın zihnindeki arka planı vb. Öte yandan dilbilimciler haklılıkla dili teşkil eden kelimeleri, içinde yer aldıkları metin-anlam bütünlüğündeki konumuna ve kullanılış biçimine göre belli gruplara ayırmışlardır. Bunlardan birisi de terimdir. Bilindiği gibi, hangi bağlamda geçerse geçsin ve semantik geçmişi ne olursa olsun, muayyen ve sabit bir anlam ifade edecek şekilde kullanılan kelimelere veya yalnız bir anlama sahip bulunan, bilim, teknoloji, sanat, vb. ilişkin belirli bir kavramı tesbit eden sözcüğe terim, bu terimin işaret ettiği muayyen ve sabit anlama da kavram denmektedir.⁷ Başka bir tabirle kavram, bir objenin zihinde tasavvurudur. Buna fikir de diyebiliriz. Kavramın dille ifade edilmesi de terimdir.⁸ Terim, kavramın kendisi değildir; kavramı dil aracılığıyla anlatan dilsel bir simgedir. Etimolojik olarak kavram, yakalamak ve içermek anlamlarını dile getiren kavramak kökünden türetilmiştir ve kavranılmış olana işaret etmektedir.⁹

Kur'ân'ın nüzûlünden önce de bölge halkı konuşuyor, anlaşıyor ve birbiriyle sözlü iletişimde bulunuyorlardı. Tabii olarak onların konuştukları dilde kavramlar ve terimler de yer almaktaydı. Dolayısıyla gönderilen Peygamber ve inen Kitab'ın onların dilinden olması, kullandıkları terim ve kavramları kullanması, kendi rahat anlayabilecekleri dilleriyle onlara tebliğde bulunması en tabii ve vazgeçilmez bir gerçektir. Gerçeklikten de öte bir zarurettir. Yoksa karşılıklı sözlü iletişim kurmak, anlaşmak vs. mümkün değildir. Böyle bir ortamda ne insan dini anlayabilir ne de din kendisini tanıtabilir.

İşte Kur'ân, indirildiği toplumun diliyle gönderilmiş ve o toplumun kullandığı terim ve kavramları kullanmıştır. Bu durumda Kur'ân'ın söz konusu kavramı iktibas etmiş olduğundan söz edilebilir. Zira böyle bir durumda dil içerisinde sabit ve muayyen bir anlam ifade eden bir kelimeyi kullanmakla Kur'ân, o kelimenin muhatabın zihnindeki arkaplanı baz almış olmaktadır. Bunun dışında bir de Kur'ân'ın, muhatabın tanımadığı bir fikre yer verirken dilin içinden bazı kelimeleri seçmesi ile karşılaşmaktayız. Birinci durumda Kur'ân, kelime ile o kelimenin delâlet ettiği olgu arasındaki anlam bağımlı hazır bulmakta iken, ikinci durumda bu süreci kendisi inşa etmektedir. Yani dilin doğal seyri

⁷ Rosenthal, M. P. Yudin, *Felsefe Sözlüğü*, s. 494, (çev. Aziz Çalışar) İstanbul 1997.

⁸ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, s. 27, Bilim Yay, Ankara 1986.

⁹ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, s. 209, İstanbul 1996; Daha geniş bilgi için bkz., Aksan, Doğan, *HerYönüyle Dil*, s.40-41, 149-152, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998.

içerisinde karşılaşılan isimlendirme süreci bu kez Kur'ân tarafından gerçekleştirilmektedir. Hangi kelimenin niçin seçildiğini anlayabilmek, kelime ile, onunla anlatılmak istenen olgu arasında nasıl bir anlam ilgisi gördüğünü incelemeyi gerektirmektedir.¹⁰

Aslında Arapça kelimeler, Kur'ân'da yer almak sûretiyle veya O'nun kelime hazinesine dahil olarak, tekâmülünü sürdürmüştür. Söz konusu değişme veya gelişme, umûm ifade eden bir kelimenin anlamının tahsisi, lugat anlamıyla irtibatlı olarak yeni bir anlamın kelimeye kazandırılması gibi şekillerde gerçekleşmiştir. Arapça bazı kelimeler, muhataplarının zihnindeki hâliyle aynen bırakılırken bazıları da, Kur'ân'daki bağlamı ve semantik alanı sebebiyle, muhtevaları zenginleştirilmiş ve anlam katkıları yapılmıştır. Birçok dilcinin de belirttiği üzere, Kur'ân'la beraber Arapça kelimeler, Kur'ân'ın vahyinden önce bilinmeyen yeni anlamlar kazanmıştır ki, bunlar “İslâmî” veya “şer’î” anlam diye adlandırılır.¹¹ Dolayısıyla bu nokta kavram çalışmalarında bilinmesi ve esas olarak kabul edilip uygulanması gereken önemli bir husustur. Bunu görmemezlikten gelme insanın çoğu zaman yanlış yargıya varmasına sebep olacaktır. Mevzumuzla ilgili olduğu için bunun çok net bir örneğini vermek yerinde olacaktır.

Dimitri Gutas'a göre, cahiliyye Arap şiiri ve nesirleri üzerinde araştırma yapıldığında hikmetin literal anlamının vecîze (maxim) olarak ortaya çıktığı görülmektedir. O, daha ilk asırlardan itibaren yazılan bütün tefsirlerde ise bu anlamın özellikle gizlendiği ve bundan dolayı hikmet kelimesine “sünnet, dinde anlayış, dine uyma, doğru söz ve davranış, ilim ve fehm” gibi pek çok yeni manalar yüklendiği kanaatindedir. Ona göre bu gizlemenin ve kelimenin literal anlamını değiştirip yeni manalar türetmenin önemli sebebi ise şudur: Hikmetin (maxim) seküler literal manası açıkça Kur'ânî kullanım olarak kabul edilemezdi. Buna göre dinî fakat aynı zamanda literal kabul edilen bir başka mana ortaya konuldu. Çünkü mana metaforik (mecazî) olarak ortaya sunulsaydı, literalistler Kur'ân'da hikmetin vecîze anlamına geldiğinde hâla ısrar edebilirlerdi. İşte, ilk devir Kur'ân müfessirleri Kur'ân'da geçen hikmetin vecîze anlamını, o dönemdeki bilinen vecize kitaplarına herhangi bir otorite vermemek için kabul etmemişlerdir. Eğer

¹⁰ Özsoy, Ömer, s. 45.

¹¹ Ebû Üde, Halîl, *et-Tatavvuru'd-delâli beyne luğati's-şi'ri ve'l-Kur'ân*, s. 22-23; Ekin, Yunus, s., 22. *Kur'ân'a Göre İnançsızlık*, s. 6, Işık Yay., İzmir 2001,

Allah, iyi davranışı önerecek, kullanılabilir değerli beşerî vecîzeler ihsan ederse; o zaman Lokman'ınki gibi saygınlığı tescil edilmiş vecîzeler, Allah tarafından verilmiş zannedilirdi. Böyle olunca bunlar da, Kur'ân'ın yanında otorite kabul edilebilirdi. Dolayısıyla müfessirler hikmetin manasını gizlemek zorunda kaldılar ve hikmetin, doğru davranış üzerine söylenmiş pagan ifadelerinden ziyade, literal olarak peygamberin sünneti, İslâm bilgisi, fıkıh, isabetlilik, ilim ve fehm gibi daha çok İslâmî kavramlara işaret ettiğini savundular.¹²

Burada açıkça görüldüğü üzere, Kur'ân'ın Arapça'ya kazandırdıkları ve bazı kavramları, mevcut kavramları da kullanarak kendisinin oluşturduğu gerçeği anlaşılmazsa isabetli sonuca varılamaz. Böyle bir ölçsüzlük insanı ancak, Gutas'ın yaptığı gibi kavramlara karşı komplo teorilerine ve ilk dönem müfessirleri dahil günümüze kadar gelen bütün tefsircilere karşı bir iftiraya götürür. Halbuki Gutas'ın kendisinin burada yapmaya çalıştığı hakikati ortaya çıkarmak değil, yazılı hikmet literatürünü Kur'ân'ın seviyesine çıkarma gayretidir. Diğer bir ifadeyle, Kur'ân'ı o gün elde yazılı bulunan vecize literatürlerinin seviyesine indirmektir.

Kaldı ki Gutas'ın dediği gibi hikmetin karşılığı "maxım" vecîze değil, Yunancada "Sophia", Latince "Sapientia" İngilizcede "wisdom"dır. A. M. Goichon'a göre kelimenin en eski kullanımı Grekçe "sophia"dır. Kur'ân'da hikmet ise, çoğu zaman yüksek rûhî bilgi ve ulvî hakikatlerin ilmini ihtiva eden "wisdom" anlamında kullanılmaktadır¹³. Wisdom'ın, Webster's Dictionary'de verilen anlamlarına baktığımızda, karşımıza şu manalar çıkmaktadır:¹⁴ 1- Bilgiyi doğru kullanma, iyi, güzel ve övülür gaye edinme. Bu gayeleri gerçekleştirmede en doğru en gerçekçi ve en faydalı olanı görebilme ve değerlendirebilme. 2- En iyi, en adaletli, en geçerli ve en çok mutluluğa götürücü olanı bilme ve kullanma. 3- Kötülüklerden kaçma ve iyilikleri elde etme de sağlam muhakeme sahibi olma.

Yine kelimenin İslam öncesi cahiliye şiirindeki kullanımlarına fazla örnek olmasa da mevcut misaller bile değerlendirildiğinde, karşımıza vecîzeden daha öte anlamlar

¹² Gutas, Dimitri, *Classical Arabic Wisdom Literature: Nature and Scope*, s. 53, Journal of the American Oriental Society, Yale University, 101. 1, 1981.

¹³ Goichon A. M., *Encyclopaedia of Islam, Hikma* md. Leiden 1971.

¹⁴ Webster's Dictionary, *Wisdom* md., London 1928.

çıkıldığını görürüz.¹⁵ Cahiliye şiirinin haricinde, belki bu mevzuda ondan daha önemli olan Kitab-ı mukaddes metinlerine baktığımızda hikmetin Kur'ân'daki pek çok anlamıyla karşılaşmamız mümkündür. Kelimenin Kitab-ı Mukaddes'de bu anlamlarda kullanılışı da Gutas'ın fikirlerinin asılsız bir iddiadan ibaret olduğunu ortaya koymaktadır. Kitab-ı Mukaddesde hikmet başlıca şu anlamlarda kullanılmıştır:¹⁶

1- Bilgi ve sanat. (Resullerin İşleri, 7/22)

2- Tabîî bilgelik. (Eyüp, 39/17)

3- Hemen anlama, çabuk kavrama ve kullanmada basîret. (Çıkış, 31/3)

4- Gerçek din, takva, Allah bilgisi, Allah korkusu ve O'nun emirlerine itaat. (Eyüp, 28/12)

5- Faydalı sözler veya itikad (doktrin). (Mezmurlar, 37/30)

İslam Ansiklopedisinde hikmet maddesini yazan CL. Huart da, Beydâvî'nin hikmet tanımını şöyle vermektedir: "Hikmet, nazarî ilimleri iktisâp etmek ve yapabildiği kadar iyi, müstahsen ameller işlemek itiyad-ı tammını kazanmak sayesinde, insan ruhunun kemâlini ifade eder." Huart, bu tanıma verdikten sonra şöyle bir değerlendirme yapmaktadır ki, bu da tarihî açıdan Gutas'ın, özellikle hikmetin vecize anlamına geldiğini ısrarla ifade etmesinin yanlış ve maksatlı olduğunu ortaya koymaktadır. Huart'a göre Beydâvî'nin tanımındaki bu fikirlere, daha önce Kataban kitabelerinde de rastlanılmaktadır.¹⁷ Demek ki hikmet, başlangıcı itibariyle insanın yaratılmasıyla birliktedir. Zira ilk insan, aynı zamanda ilk peygamberdir. Günümüzde bazı batılı yazarlar tarafından geçmiş zamana ait üstün değerler ve geleneklerin hikmet olarak adlandırılması da az çok bunu göstermektedir. Mesela Simith Huston, bugünü ve geleceği yorumlarken şöyle demektedir: "Geleceğin dalgası, geçmişe dönmek olacaktır. Daha kesin bir ifadeyle bugün insanlığın kafasında, *ezelî gelenek* olarak adlandırmayı tercih ettiği *ezelî hikmet*'e dönüş vardır. *Ezelî* sözcüğü, hikmetin insanlık tarihinde her

¹⁵ Bunun için hikmet kavramının lugat anlamı bölümüne bakılabilir.

¹⁶ Webster's, *Wisdom* md.

¹⁷ Huart CL., İslâm Ansiklopedisi, *Hikmet* md., M.E.B. Yay., 1977.

zaman ve her yerde varolduğuna işaret eder.”¹⁸

Kavramla ilgili bu genel bilgiden sonra şunu belirtelim ki, kavram tefsiri aynı zamanda semantik metoduyla irtibatlıdır. Semantiğin (Anlambilim) başlıca iki t¼r¼ vardır. Birincisi ve yaygın olan artzamanlı semantiktir. Artzamanlı semantiğe, geleneksel, gelişmeli, tarihî ve diachronic semantik isimleri de verilmektedir. Tarihî s¼reç g¼z ¼n¼nde bulundurularak kelimenin anlam değişmelerini ve gelişmelerini tesbit etmeye “artzamanlı semantik” (anlambilimi) adı verilir.¹⁹ Bu semantik analiz çerçevesinde kelimenin temel ve sonradan kazandığı anlamlar, diğer bir ifadeyle anlam değişmeleri ve gelişmeleri incelenir. Geleneksel olarak nitelenmesinden de anlaşılacağı üzere, bilinen ve yaygın olandır. Nitekim bidayette semantik çalışmaları tarihî açıdan anlam gelişmelerini ve nedenlerini incelerdi. Kelimededen hareket ederek kavrama ve kavram çekirdeği denilen temel anlamı tesbite y¼nelirdi.²⁰ 20. y¼zyılın başlarında, F. de Saussure’e gelinceye kadar da semantik denildiğinde artzamanlı semantik anlaşılmaktaydı. F. de Saussure artzamanlı ve eşzamanlı ayrımını yapmıştır.²¹ O’nunla birlikte, eşzamanlı semantik ¼nem kazanmıştır. Buna “synchronic” ve “modern semantik” ismi de verilebilir. Eşzamanlı semantik, anlamın halihazırda, belirli bir zaman diliminde veya belirli bir b¼lgeyi kapsayacak şekilde araştırılması demektir.²² Birincisi anlam değişmelerini araştırırken, ikincisi, anlam ilişkilerini ve mevcut anlamın yapısını araştırmaktadır.

Konulu Tefsire gelince, Kur’ân’da herhangi bir konu ile ilgili b¼t¼n ayetleri toplayarak, bunları m¼mk¼n olduğunca n¼z¼l sırasına koyup ilmî bir incelemeye t¼bi tuttuktan sonra y¼ce Allah’ın o konu ile ilgili muradını toplu bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktır.²³ Bu asırda Edebî Tefsir ekol¼ mensuplarınca ¼ne çıkarılan ve kendisine

¹⁸ Smith Huston, David Rey Griffin, *Forgotten Truth, Unutulan Hakikat*, s. 189, (ev. Latif Boyacı) İnsan Yay. İstanbul 1998; Hikmetin insanlığın ortak mirası ve insanlık kadar eski ve k¼kl¼ oluşuyla ilgili bkz., Whital N. Pery, *A Treasury of Traditional Wisdom*, Cambridge 1991.

¹⁹ M¼cahid, Abd¼lkerim, *ed-Delâlet¼ ’l-luğaviyye inde ’l-Arab*, s. 17, Ammân ty; Ekin, Yunus, s. 6.

²⁰ Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve T¼rk Anlambilimi*, s. 44, 27, Ankara 1978.

²¹ Anlambilim’in tarihi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Aksan, Doğan, *Her Y¼n¼yle Dil*, s.139-146; M¼cahid, Abd¼lkerim, s. 14-15.

²² M¼cahid, Abd¼lkerim, s. 15; Izutsu, Toshihiko, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, (ev. S¼leyman Ateş) s. 48-49, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ty; Ekin Yunus, 17.

²³ G¼ng¼r, Mevl¼t, *Tefsir’de Konulu Tefsir Metodu*, İ. A., II, sy., 7, s. 50, 1998. Konulu tefsirin çeşitli tanımları için bkz., Saıd, Abdussettâr Fethullah, *el-Medhal İle ’t-Tefsiri ’l-Mevd¼i*, s. 17-18, Dâru’d-Dıba’a ve’n-Neşri’l-İslâmiyye, 1986; M¼slim, Mustafa, *Mebâhis Fi ’t-Tefsiri ’l-Mevd¼i*, (ev. Salih

vurgu yapılan, konulu tefsir metoduyla,²⁴ bazen Kur'ân'daki bir mevzu, bazen de bir kavram incelenmektedir. Bu sebeple kavram tefsiri, Konulu Tefsir metodunun bir türü olarak değerlendirilir.

Kur'ân'da bahsi geçen bir kavram veya bir konu hakkında, kesin ve isabetli bir sonuca varmak için o konu ile ilgili âyetleri göz önünde bulundurmak gerekir. İşte Konulu Tefsir metodu, Kur'ân'la ilgili konuların daha detaylı ve geniş bir şekilde incelenmesine imkân vermesi ve Kur'ân'a bütüncül ve kapsamlı bir bakış açısı kazandırması açısından önemlidir.²⁵ Çünkü genel bir tefsirde, müfessir bir konu etrafında ne kadar derinleşirse derinleşsin, müstakil bir çalışmada olduğu kadar fazla teferruata inemeyecek, inse bile bu sefer de âyetler arasındaki mesafe açılacağından, sözü fazla uzatmakla suçlanacaktır.²⁶ Dolayısıyla günümüzde, Kur'ân'daki bir konuyu tüm yönleriyle kapsamlı olarak araştırmak için bu yöntemin takip edilmesi, ihtiyaçtan da öte bir zorunluluk halini almıştır.²⁷

Bugün, bu tefsir metodunun önemli bir avantajı da şudur: Bu tür tefsir çalışmalarıyla dünyanın siyasî, iktisadî, hukukî, itikadî, ahlakî ve sosyal bunalımlar içinde çalkalandığı bir zamanda, bütün insanlık için yüce Allah tarafından gönderilmiş olan Kur'ân'ın, her sahada hayatlarına yön verecek en üstün prensipleri, yeniden ve derli toplu bir şekilde tekrar gündeme gelecektir. Yapılan bu çalışmalarla, insanların Kur'ân'ın ölmez prensiplerini kolayca anlamaları, benimsemeleri ve hayata tatbik etmeleri sağlanmış olacaktır. Aynı şekilde asrın ve medeniyetin fitneleri karşısında şaşkınlığa düşmüş ve doğru yolu kaybetmiş müslümanlara, tekrar doğru yolu bulduracak, hayatlarına düzen verecek, dünya ve ahiret saadeti kazandıracaktır.²⁸ Dolayısıyla bugün toplumların yenilenen ihtiyaçları, insanla ilgili alanlarda yeni düşüncelerin ortaya çıkması ve modern bilimsel teori alanlarının gittikçe genişlemesi karşısında, sağlıklı bakış açıları ve

Özer) *Kur'ân Çalışmalarında Yöntem*, s. 26-27, Fecr Yay., Ankara, 1993; Aydüz, Davut, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, s. 77-78, Işık Yay., İzmir 2000.

²⁴ Saîd, Abdussettâr, s. 34; Şimşek M. Saîd, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 119-210, İstanbul, 1995.

²⁵ Feramâvî, Abdulhay, *el-Bidâye fi't-Tefsiri'l-Mevdûi*, s. 69, Kahire 1977.

²⁶ Aydüz, Davut, s. 111.

²⁷ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz., Hûlî, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, s. 66-75, (çev. Mevlüt Güngör) İstanbul 1995

²⁸ Bkz., Saîd, Abdussettâr, s. 40-42; Aydüz, Davut, s. 112.

çözümler önerebilmek ancak Kur'ân'ın Konulu Tefsirine başvurmakla mümkündür.²⁹ Böylece Kur'ân'ın sadece inanç ve ibadetle ilgili değil, insanlığın ahlâkî, iktisadî, hukukî, içtimaî her türlü problemini çözecek ve her asırda hayatlarına en isabetli (hikmetli) şekilde yön verecek üstün prensipleri ihtiva ettiğini (hikmet-i baliğa) anlamaları sağlanacaktır. Bu da Kur'ân'ın hayata uygulanması, diğer bir ifadeyle hikmetin hayata hakimiyeti demektir.

Kur'ân'daki bir kavramın tefsiri ve semantik tahlili için öncelikle, söz konusu kelimenin Kur'ân'ın nüzûlü öncesi veya sırasında taşıdığı ve delâlet etmiş olduğu manaların tesbit edilmesi gereklidir.³⁰ Bu husus, kelimelerin luğavî anlamlarının tesbitiyle ilgili hususlardır. Luğavî anlamların tespitinde Arapça sözlükler, önemli bir kaynaktır.³¹ Bu sözlükler kısmen şairlerin şiirlerini de ihtiva ederler. Lugat manalarının yanında, dinî veya ıstîlâhî anlamları da belirtirler. Bunun için, çalışmamızda ilk önce kelimenin lugat ve ıstîlâhî anlamlarının tesbitine çalıştık. Bu safhada kullandığımız lugat kaynaklarımız başlıca şunlardır: İbn Düreyd'in (321/933) *Cemheretü'l-luğa'sı*, İbn Fâris'in (ö.395/1004) *Mu'cemu Mekâyisi'l-luğa'sı*, Cevherî'nin (ö.400/1009) *es-Sıhah Tâcu'l-luğa ve sıhâh'ül-Arabiyye'si*, Rağıb el-İsfahânî'nin (ö.503/1109) *Müfredât'ı*, İbnu'l-Esîr'in (ö.606) *en-Nihâye fi-ğaribi'l-hadîs'i*, İbn Manzûr'un (ö.711/1311) *Lisanü'l-Arab'ı*, Cürcânî'nin (ö.816/1413) *Tâ'rîfât'ı*, Firûzâbâdî'nin (ö.817) *Besâir'i* ve *el-Kâmusu'l-muhît'ı*, Zebîdî'nin (ö.893/1488) *Tâcu'l-arûs'u*, Tehânevî'nin (ö.1157/1745) *Keşşâfu Istîlâhâti'l-funûn'u*dur.

İkinci olarak konumuzla yakından ilgili Kur'ân ayetlerini tesbit ettik, daha sonra tahlîlî tefsir kitaplarına başvurarak, âyetlerde geçen terimlerin anlamları ve kullanımlarını araştırdık. Kelimeler veya kavramlar arasında çok sıkı bir anlam ilişkisi vardır. Kelimeleri söz konusu bu anlam örgüsü içinde ele alıp tahlil etmek gerekir. Tek tek müstakil olarak incelemek çoğu zaman doğru ve isabetli neticeyi vermez. Bunun için hikmet kavramının anlam alanını tespitte çalışırken zaman zaman kavramlar arası yakın

²⁹ Müslim, Mustafa, s. 39.

³⁰ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz., Hûlî, Emin, s. 84-88.

³¹ Burada şunu belirtmek gerekir ki, elimizde çok geniş ve pek çok sözlüklerimiz olmasına rağmen artzamanlı semantik tahlil açısından yeterli görülmemektedir. Bu husus sözlüklerin, tarihsel sözlük türünde hazırlanmalarıyla alakalıdır. Lugatların daha geniş bir değerlendirmesi için bkz., Hûlî, Emin, s. 84-88; Ekin, Yunus, s. 19-21.

anlam bazen de zıt anlam ilişkisinden istifade ettik. İncelememizde âyetlerin tefsirine ihtiyaca göre bazen genişçe yer verdik bazen de icmâlî tefsirle yetindik. Bunu yaparken sadece lafızların sözlük anlamlarıyla yetinmedik, âyetlerin Kur'ânî hidayetlerini de açıklamaya çalıştık. Konuyu Kur'ân çerçevesinde ortaya koyarken zayıf nakilleri, israiliyâtı ve tarihî kıssaları kullanmadık. Âyetlerin nüzûl sıralaması neticeyi çok etkilemeyeceği için zaman zaman bunu belirttiyssek de genelde böyle bir sıralamaya gitmedik. Çalışmamızda başvurduğumuz temel bazı tefsir kaynakları şunlardır: Taberî'nin (ö.310/922) *Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (460/1068) *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ı, Beğâvî'nin (ö.516/1122) *Meâ'limu't-tenzîl*'i, Zemahşerî'nin (ö.538/1143) *el-Keşşâf*'ı, Tabersî'nin (548/1153) *Mecmeu'l-beyân fi Tefsîri'l-Kurân*'ı, Râzî'nin (ö.606/1209) *Mefâtîhu'l-ğayb*'ı, Kurtûbî'nin (ö.671/1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l Kur'ân*'ı, Beydâvî'nin (ö.685/1288) *Envâru't-tenzîl ve esraru't-te'vîl*'i, Neseî'nin (ö.710/1310) *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-tevîl*'i, Ebû Hayyan'ın (745/1344) *el-Bahru'l-muhît*'i, İbn Kesîr'in (ö.774/1372) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i, Suyûtî'nin (911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr*'u ve *Celâleyn*'i, Ebu's-Suûd'un (982/1574) *İrşâdu'l-akli's-selîm*'i, Şevkânî'nin (1250/1834) *Fethu'l-Kadîr*'i, Âlûsî'nin (ö.1270/1853) *Rûhu'l-meânî*'si, Kâsımî'nin (1332/1914) *Mehâsinu't-te'vîl*'i, Muhammed Reşid Rızâ'nın (ö.1354/1935) *Tefsîru'l-menâr*'ı, Tahir İbn Âşur'un *et-tahrîr ve't-tenvîr*'i, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (1361/1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Seyyid Kutub'un *Fîzilâli'l-Kur'ân*'ı, Mevdûdî'nin *Tefhîmu'l-Kur'ân*'ı, Zuhaylî'nin *et-Tefsîru'l-münîr*'i, Süleyman Ateş'in *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*.

Bu tefsir kaynaklarımız arasında, Kur'ân'da hikmet kavramına en geniş yer veren Râzî ve son dönem müfessirlerinden Hamdi Yazır'dır. Râzî hikmet ve hüküm kelimesinin hikmet anlamına da kullanıldığı âyetlerde bu konuda açıklamalarda bulunmuştur. Hamdi Yazır ise, Bakara sûresinin 269. âyetinin tefsirinde toplam yirmi beş sayfa, hikmet kavramının üzerinde durmaktadır. Yazır, burada, hikmet hakkında yapılan bütün izahları vermekte ve bu görüşlerin değerlendirmesini yaparak hikmetin manalarını tespiti çalışmaktadır. Bunun için her iki tefsir kaynağımızı özellikle Hamdi Yazır'ın tefsirini ciddi bir incelemeye tabi tutarak onlardan, daha fazla alıntılarda bulunduk.

Kaynaklarımız temelde Kur'ân ve tefsir külliyâtımız olarak benimsenmiş ise de zaman zaman ihtiyaca göre hadis kaynaklarına da müracaat edilmiştir. Sünnetin Konulu

Tefsirdeki rolü, açıklama ve delillendirme şeklindedir. Bunun sebebi konunun Kur'ânîliğini korumaktır.³² Araştırmamız esnasında hadis kaynaklarımızdan istifade ederken bu ölçü korunmaya çalışılmış, ihtiyaca göre hadis şerhlerine müracaat edilmiştir. Müracat ettiğimiz hadis eserleri başlıca şunlardır: İmam Buhârî'nin (ö.256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh*'i ve onun şerhlerinden, İbn Hacer el-Askalânî'nin, *Fethu'l-Bârî* adlı şerhi başta olmak üzere; İmam Müslim'in, *Sahîh*'i; Tirmizî'nin (ö.279/892) *el-Câmi'u's-sahîh*'i; Ebû Dâvud'un (ö.275/888) *Sünen*'i ve şerhlerinden, Sehârenfûrî'nin, *Bezlu'l-mechûd* adlı eseri; İbn Mâce'nin (ö.273/886) *Sünen*'i; Hâkim'in (ö.405/1014) *Müstedrek*'i; Âclûnî'nin *Keşfu'l-hafâ*'sı; Münâvî'nin, *Feyzu'l-kadîr*'i; Dârimî'nin, *Sünen*'i.

Konulu Tefsir çalışmalarında sahabe sözleri, tâbiîn'in ve daha sonra gelen İslam âlimlerinin görüşlerinin tümü, açıklama, belirginleştirme ve tercih kabilindedir. Bunlar incelenen konunun temel öğelerini teşkil etmezler.³³ Biz de konunun daha da vuzûha kavuşması için bu tesbite bağlı kalarak, yer yer sahabî sözlerini ve İslâm âlimlerinin görüşlerini ulaşabildiğimiz kadarıyla kullandık.

Araştırmamızın bölümlerini, bölüm başlıklarını ve alt konuları oluştururken Kur'ânî kelime ve kavramlardan, Kur'ânî disiplinlerden hareket etmeye çalıştık. Çalışmamızda kullandığımız kaynak eserler gösterilirken sadece ilk geçtikleri yerde tam künyeleriyle verilmiş, daha sonraki dipnotlarda müellifin meşhur ismiyle yetinilmiştir. Fakat bir müellifin birden fazla eserini kullandıysak, bu eserleri geçtiği her yerde ismiyle tekrar belirttik. Lugat kaynaklarımızdan alıntıları madde adı vererek belirttik. Fakat hacimli lugatletlerde bir madde hakkında sayfalarca bilgi olduğu için ulaşmak isteyene kolaylık olması açısından cilt ve sayfa numaralarını da verdik. Tez içinde kullandığımız kısaltmaları gösteren bir tablo, tezin girişine konulmuştur. Kur'ân referanslarında sûre isimleri, Türkçe'de kullanıldığı şekliyle (harf-i tarifsiz) verilmiş, sûre numaraları belirtilmemiştir. Araştırmamızın içinde yer verilen görüşlere delil ve kaynak olan âyetlerin Arapça metinleri, metnin önemli ve gerekli olduğu yerlerde verilmiştir. Âyet

³² Müslim, Mustafa, s. 62.

³³ Müslim Mustafa, s. 62; ve bkz., Aydüz, Davut, s. 98.

mealleri için, Suat Yıldırım'ın "Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali" adlı eseri kullanılmıştır.

I. BÖLÜM

1. HİKMET KAVRAMININ TAHLİLİ

1.1. HİKMETİN LUGAT ANLAMLARI

1.1.1. Menetmek-Sakındırmak.

Hikmet (حِكْمَةٌ), tek manalı bir kelime değildir. Bu terim, hem din hem ahlâk hem de felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir terimdir. Çoğulu “hikem” (حِكْمٌ) şeklinde gelmektedir. Âdilane yargıda bulunmak, iyileştirmek gayesiyle menetmek, zulümden alıkoymak manalarına gelen “hüküm” (حُكْمٌ) mastarından gelen bir isimdir.³⁴

Nabiğa'nın şu beytinde “hükümün” adâletle yargıda bulunma manasında kullanıldığını görmekteyiz:

(وَاحْكُمْ كَحُكْمِ فَتَاتِ الْحَيِّ إِذْ نَظَرْتُ إِلَى حَمَامٍ سِرَاعٍ وَارِدِ التَّمَدِّ)

“Küçük bir su birikintisine hızlıca (veya topluca) giden güvercinleri bakar bakmaz sayan ve sayılarında isabet eden bir kabilenin genç kızı gibi isabetli, doğru, âdil hüküm ver.”³⁵

Kelimedeki bu adâletle hüküm verme ve bir kimseyi iyilik kastıyla menetme, zulümden alıkoyma, manalarından dolayıdır ki atın gem'i de aynı kökten gelen “hakemeh” (حَكْمَةٌ) kelimesiyle isimlendirilmiştir.³⁶ Zira gem de ata hükmetmek ve onu insanın istediği yere sürmesi, istemediği şeylerden menetmesi için kullanılmaktadır.³⁷ Burada biniciyi tehlikeye sokacak aşırılıklardan bineği, menetme söz konusudur.

³⁴ İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu mekayisi'l-luğa, hkm md.*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Beyrut 1991; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab, hkm md.*, XII, 141, Kahire ty.

³⁵ Zübyanî, *Divanu'n Nabiğa*, (Şerh ve Ta'lik: Hanâ Nasr el-Hittî), s. 541, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, I. Baskı, Beyrut 1991.

³⁶ İbn Düreyd, Muhammed b. Hasan el-Ezdî, *Cemheretül-luğa, hkm md.*, Beyrut 1345; İbn Fâris, *hkm md.*; İbn Manzûr, XII, 141.

³⁷ İbn Fâris, *hkm md.*

Züheyr'in şu beytinde kelime engelleme anlamında kullanılmıştır:

(الْقَائِدُ الْخَيْلَ مَنُكُوبًا دَوَائِرَهَا قَدْ أَحْكَمْتَ حَكَمَاتِ الْقِدِّ وَالْأَبْقَا)

“Sürücünün atına daireler çizdirerek uzaklaşması ki, sürücü ona keten ve deriden kamçılarla engel olmuştur.”³⁸ Burada biniciyi tehlikeye düşürecek, her çeşit aşırılıklardan hayvanı menetme, onu kontrol altında tutma anlamında “uhkimet” (أَحْكَمْتَ) kelimesi kullanılmıştır. İnsanlar arasında hüküm verip zulme mani olan kimseye de bunun içindir ki, bu fiil kökünden hâkim (حَاكِم) denir. Hâkimin en bariz vasfı da zulmü önlemesidir.³⁹ Bu kökten fiil, belli başlı iki şekilde kullanılmaktadır:

Hakeme (حَكَم), yahkümü (يَحْكُم) müteaddîdir ve mastarı hükm (حُكْم) şeklinde gelir.⁴⁰ “Hükm” âdil kaza (yargı) anlamına gelmesinin yanında, ilim ve derin kavrayış manasına da kullanılmaktadır.⁴¹ Hâkim de âdil hüküm verebilmek için ilme ve derin bir kavrayışa mutlaka sahip olmalıdır. Bu yönüyle kelimenin manaları arasında bir kopukluk olmadığını söyleyebiliriz.

Fiilin ikinci kullanılışı, “haküme” (حَكْم), “yahkümu” (يَحْكُم) olarak, lâzım şeklidir. “Hakîm” olmak, yani hikmet sahibi olmak manasına gelen bu kelimenin mastarı da yine “hükm” (حُكْم) şeklinde gelmektedir.⁴² Nemir b.Tevleb'in bir şiirinde kelime bu manada kullanılmaktadır: (وَأَبْغَضُ بَعْضَكَ بَعْضًا رُوَيْدًا إِذَا أَتَتْ حَاوَلَتْ أَنْ تُحْكَمَا) “Buğzettiğin kimseye ölçülü (yavaşca, mühlet vererek) buğzet. Şâyet hikmet sahibi olmak istiyorsan.”⁴³ Burada görüldüğü gibi düşmanlık dahi olsa insanlarla iletişimde temel bir ölçü tavsiye edilmektedir. Esmâî, beyitteki (أَنْ تُحْكَمَا) hükmetme tabirinin “hikmet sahibi olmak”

³⁸ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 144.

³⁹ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 141; Zebîdî, Muhammed Murteza, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus. hkm* md., XVI, 160, Beyrut 1994.

⁴⁰ İbn Düreyd, *hkm* md.

⁴¹ İbn Manzûr, *hkm* md. XII, 140.

⁴² İbn Manzûr, *hkm* md. XII, 140.

⁴³ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 140; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sıhah Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye, hkm* md., (thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr), Dâru'l İlmî'l-Melayîn, Beyrut 1990.

manasına geldiğini söyleyerek “Buğzetme de olsa, hikmete ulaşmanın şartı, tedricî hareket etme ve dengeli davranmaktır.”⁴⁴ demektedir.

Bu kökten fiil, sülâsinin dışında if’al ve tef’il bablarından da kelimenin asıl manası, menetme, engelleme ve zulümden alıkoyma manalarına kullanılmaktadır. “Sefihe mani oldum, onu engelledim.” derken (حَكَمْتُ السَّفِيهَةَ وَأَحْكَمْتُه) ifadesiyle, sulasiden “hakeme” (حَكَمَ) veya if’alden “ahkeme” (أَحْكَمَ) fiilleri kullanılmaktadır.⁴⁵ Cerir b. Atiyye’nin bir beytinde menetme manasında fiil şöyle kullanılmıştır: (إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ أَنْ أَغْضِبَا) “Ey Hanîfoğulları, sefihlerinizi bana taarruzdan menedin, (yoksa) size karşı öfkelenmekten korkuyorum.”⁴⁶

Aynı fiil kökünden, tef’il babından “hakkemtü fulanen, tahkîmen” (حَكَمْتُ فَلَانًا تَحْكِيمًا) dendiğinde yine “Onu istediği şeyden menettim.” anlamı kastedilmektedir.⁴⁷ Bir hadiste de kelimenin tef’il babından kullanımı açıktır. (حَكَمَ الْيَتِيمَ كَمَا تُحَكِّمُ وَلَدَكَ) “Çocuğunu engellediğin gibi, yetimi de engelle.”⁴⁸ yani çocuğunu terbiye edip yetiştirdiğin, onu fesattan alıkoyduğun gibi, yetimi de yetiştir, kötülükten menet.”

İşte hikmete hikmet denilmesi, kelimedeki mevcut bu ıslaha yönelik menetme manasına kıyasladır.⁴⁹ Zira “hükm” yani âdilane yargıda bulunmak, zâlimin zulmüne mani olduğu gibi; atın gemi, atı rastgele hareketten alıkoyduğu gibi, hikmet de insanı, cehaletten ve zulümden, câhilane ve zâlimane davranışlardan meneder.

İbn Düreyd’in, tespitine göre Arapça’daki (الْكَلِمَةُ مِنَ الْحِكْمَةِ) deyiminde geçen “hikmet” teriminde menetmek, alıkoymak, sakındırmak, gem vurmak anlamları daha çok belirgindir. Çünkü bu deyimle kastedilen şey, insanı iyi olana yönlendiren, çirkin ve kötü olandan alıkoyan sözdür. Böyle ahlâki muhtevalı sözlere hikmetin yanı sıra

⁴⁴ İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 140.

⁴⁵ İbn Fâris, *hkm md.*; İbn Manzûr, *hkm md.*, XII,141; İbn Düreyd, *hkm md.*; Cevherî, *hkm md.*

⁴⁶ Şelek, Tacuddin, *Şerhu divan-ı Cerir*, s. 68, Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, I. Baskı, Beyrut 1993; İbn Fâris, *hkm md.*; İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 144; Cevherî, *hkm md.*; Zebîdî, *hkm md.*, XVI, 161.

⁴⁷ İbn Fâris, *hkm md.*; İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 141; Cevherî, *hkm md.*

⁴⁸ İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 143; İbnul-Esîr, *Mecduddîn el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî, en-Nihaye fi ğarîbi’l-hadîs ve’l eser*, I, 420, Daru’l-Fikr, ty.

⁴⁹ İbn Fâris, *hkm md.*

“hüküm” de denmektedir.⁵⁰

Hâkimin hükmü zulme mani olduğu gibi, “hakîm”in, yani “hikmet sahibi”⁵¹ nin hikmeti de saçmalığa ve yanlışla mani olur. “Hakem” ve “hakîm” de “hâkim” manasına gelmektedir.⁵² Cevherî de, “hakîm”e, hikmetin hükümle yakın ilişkisinden dolayı “âlim ve ilmî hüküm sahibi” manasını vermektedir.⁵³ Netice itibariyle bunlar, lafız ve mana yönüyle aynı asılda (hüküm) toplanmaktadır.

1.1.2. ‘Adâlet

Hikmetin yine hükümle çok sıkı irtibatlı olan manalarından bir tanesi de adâlettir.⁵⁴ “Raculun hakîm” (رَجُلٌ حَكِيمٌ) yani, “hakîm adam” dendiğinde, “adâlet sahibi kimse” akla gelmektedir.⁵⁵ İbn Düreyd’e göre de, hükmünde âdil olan kimseye “hakem” denilmektedir.⁵⁶ Allah’ın “Hakîm” olması da hükmün, O’na ait oluşunu⁵⁷ ve kararlarında daima adâlet sahibi olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ İnsanlar arasında “hakem”in veya “hâkim”in de yaptığı iş, zulme mani olmak yani adâleti gerçekleştirmektir.⁵⁹

1.1.3. ’İtkân-İhkâm

Hkm (حَكَمَ) fiil kökünden, kelime if’al babından (أَحْكَمَ الْأَمْرَ) “işî sağlam yapmak”⁶⁰ manasında kullanılmaktadır. Bu anlamda, hikmetin ihkâmla bağlantısı sebebiyle “hakîm” kelimesine, “işleri gerektiği gibi sağlam ve kusursuz yapan”⁶¹ manası da verilmiştir. Araplar, hikmet sahibi kimse hakkında (أَحْكَمْتُهُ التَّجَارِبَ) “tecrübeler onu

⁵⁰ İbn Düreyd, *hkm* md.

⁵¹ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 140.

⁵² İbn Manzûr, *hkm* md., XII,140; Cevherî, *hkm* md.

⁵³ Cevherî, *hkm* md.

⁵⁴ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 143; Zebîdî, *hkm* md., XVI, 161

⁵⁵ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 143.

⁵⁶ İbn Düreyd, *hkm* md.

⁵⁷ İbn Manzûr, *hkm* md., XII,140

⁵⁸ İbn Düreyd, *hkm* md.

⁵⁹ Zebîdî, *hkm* md., XVI, 160. İbn Düreyd kelimenin bu manada kullanımına, İbn Berrî’nin şu beytini delil olarak getirmektedir: وَأَمَّا اللَّهُ أَنْ لَمْ يَحْكُمُوا ، حَكَمَ عَدْلٌ أَفَادَتْ بَنُو مَرْوَانَ قَيْسًا دِمَاءَنَا

⁶⁰ İbn Manzûr, *hkm* md. XII, 143; Zebîdî, *hkm* md., XVI, 161, 141.

⁶¹ Cevherî, *hkm* md.; İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 143.

sapasağlam hale getirdi, olgunlaştırdı.”⁶² deyimini kullanırlar ki, burada açıkça, işi sağlam yapmakla, tecrübe, tecrübeyle de hikmet arasındaki ilişkiye dikkat çekilmektedir. Bir işi sağlam ve iyi yapabilmek için tecrübenin gerekliliği ve önemi tartışılmaz bir gerçektir.

Hikmetin, tecrübe ile bağlantısı Arapça’da (المُحَكَّم) “el-Muhakkem” kelimesinde de kendisini göstermektedir. “Muhakkem” hikmete nisbet edilen, tecrübeli, olgun kişi⁶³ manasına kullanılmaktadır. Cahiliyye dönemi saray şairlerinden⁶⁴ Tarafe’ye nisbet edilen bir şiirde, kelime şöyle geçmektedir:

(أَيْتَ الْمُحَكَّمِ وَالْمَوْعُوظَ صَوْتِكُمْ تَحْتَ الثَّرَابِ إِذَا مَا الْبَاطِلُ انْكَشَفَا)

“Toprağın altında bâtil ortaya çıkmadan, keşke muhakkem ve verilen öğüt, sesiniz olsaydı.”⁶⁵

Buna göre geçmiş tecrübelerinden genel doğruyu veya davranış düsturunu çıkarma kabiliyeti olan ve dolayısıyla bunlardan yararlanabilen ve herhangi bir durumda çıkış yolu bulabilen kimse hakîmdir. Hakîmin bu manasına İslâm öncesi kaynaklarda bir çok delil vardır.⁶⁶

Kelime bir hadiste de şu şekilde geçmektedir. (إِنَّ الْحَيَّةَ لِلْمُحَكَّمِينَ) “Cennet, muhakkemler içindir.”⁶⁷ Burada muhakkem iki şekilde yorumlanmıştır: Birinci olarak onlar, düşman eline düşüp, ölümle şirk arasında tercihle karşı karşıya kaldıklarında ölümü seçenlerdir.⁶⁸ Bu, çeşitli bela ve musibetlerle tecrübe edilmek demektir. Herkesin verebileceği bir imtihan değildir. Cevheri’ye göre ise, onlar Ashab-ı Uhdut’tan bir topluluktur. Onlar bu imtihanla karşı karşıya kaldılar ve ölüme rağmen imanı tercih

⁶² İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 143; Zebîdî, *hkm md.*, XVI, 161.

⁶³ İbn Fâris, *hkm md.*; İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 143; Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Esasu’l-belâğa*, s. 162, Mektebetü Lübnan 1998.

⁶⁴ İgnaz, Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 16, (çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yay., Ankara 1993.

⁶⁵ İbn Fâris, *hkm md.*; İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 143; Zebîdî, *hkm md.*, XVI, 161.

⁶⁶ Gutas, Dimitri, s. 51.

⁶⁷ İbnu’l-Esîr, I, 419.

⁶⁸ İbn Fâris, *hkm md.*; İbnu’l-Esîr, I, 419-420; Zemahşerî, *Esâsu’l-belağa*, s. 162; İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 142.

ettiler.⁶⁹ İkinci olarak, muhakkim şeklinde okunduğunda, nefislerine karşı insafli olanlar, adâletle davrananlar manasına kullanılmaktadır.⁷⁰ Muhakkem, hikmetle başkalarından üstün hale gelen kimseler manasında da yorumlanmıştır.⁷¹ Kanaatimizce muhakkem bu üç yoruma veya herhangi birine hamledilebilir. Fakat muhakkem ne şekilde anlaşılırsa anlaşılınsın, kişinin bilgeliği, tecrübesi, yaptığı her işin hakkını vermesi, iç dünyasındaki ve dışa karşı davranışlarındaki tutarlılığı, olgunluğu, dengeli ve adâletli oluşuyla ilgilidir.

Ebû Said el-Hudrî'den rivâyet edilen bir hadiste de tecrübe-hikmet ilişkisi açıkça dile getirilmektedir. "Sürçmesi olmayan 'halîm', tecrübesi olmayan 'hakîm' olamaz."⁷²

Hilm, "huy yumuşaklığı"⁷³, şiddete tahammül, yani sabırlı ve akıllı olmak, nefsanî heyecanlanmamak, sabırlı ve temkinli olmak, acele etmemek⁷⁴ öfkenin heyecanına kapılmamak, nefis ve tabiatına rağmen sabretme⁷⁵ manalarına gelmektedir. İnsan bu kıvama geleceği ana kadar nice imtihanlardan geçecek, sıkıntılar çekecek, düşecek kalkacak, heyecanlanacak, binbir ümit ve sabırla bekleyecektir. İnsan, bu devrede zaman zaman verdiği kararlarda isabet edecek, bazen de yanılacaktır. Hatalı kararlarından ibret alacak ve bir daha aynı yanlışa düşmemeye çalışacaktır. İsbetli karar ve davranışlarında da sabredecektir. Netice itibariyle bu tecrübe birikimiyle hilm sahibi kimse, lehine ve aleyhine olan şeyleri bilen ve bildiklerini yaşayan bir hakîm olacaktır.

⁶⁹ Cevherî, *hkm* md.

⁷⁰ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 142; İbnu'l-Esîr, I, 420; Zebîdî, XVI, 163, "Muhakkem" kelimesi aslında bir başka hadiste de bu manada açık ve anlaşılır bir şekilde kullanılmaktadır. Allah Rasulu bir gün, Cennette bir kapı vardır dedi ve onu tarif etmeye başladı. Sonra da şöyle dedi; 'O kapıdan ancak Nebi veya siddik veya şehid veya muhakkem (nefsine karşı âdil, daima doğru ve isabetli davrananlar) olanlar girebilir.'" (لا يترها الا نبي او صديق او محكم في نفسه) İbnu'l-Esîr, I, 420

⁷¹ Rağîb, el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 128, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru'l Marife, Beyrut ty.

⁷² Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre, *el-Câmiu's-sahîh*, Birr ve's-Sıla, 86, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Dâru İhyai't-turâsil-Arabî, Beyrut, ty. Tirmizî, hadisi hasen-garib olarak değerlendirmekte ve rivâyeti sadece bu kanaldan bildiğini ifade etmektedir. Hadis, Buhârî'de sadece son kısmıyla (لاحكيم الأذو) şeklinde Hz Muaviye'nin sözü olarak nakledilmektedir. Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, K, Edeb, 83, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979; Hadisin şerhi için bkz., İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 649, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1989; Ahmet ibn Hanbel, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, IV, 293, Dâru'l Ma'rife, Beyrut ty. Hâkim, hadis için sahih değerlendirmesini yapmaktadır; İbnu'l-Esîr, III, 182.

⁷³ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 146.

⁷⁴ İbn Fâris, *hkm* md.

⁷⁵ Zebîdî, *hkm* md., XVI, 167.

Yukarıda arz edilen bilgiler ışığında, Kur’ân’ın ilk muhataplarının *hkm* maddesinden ne anladıkları ve değişik varlıkları *hkm* fiil köküyle niçin isimlendirdikleri, aralarında nasıl bir bağlantı kurdukları üzerinde durabiliriz. Zira bu ilgi tespit edildiğinde *hkm* fiil kökünün genel itibariyle anlam omurgası ortaya çıkacaktır. Somut nesnelere, atın gemine, insan yüzünün ön alt kısmına, mahkemeye, devlet ve hükümete; soyut isimlerden, hikmete, anlayışa, ilim, adâlet, hilm ve veciz söze kadar *hkm* maddesi isnâd edilmiştir. Bu isimlendirmede sebep ve ilginin ne olduğu düşünüldüğünde, farklı anlamlara sahip bu kelimelerin aynı lafızla ifade edilmesindeki ortak paydanın, “bir şeyi bir şeyden alıkoymak, engellemek, mani olmak” vasfı olduğu anlaşılmaktadır. Kelimenin fiil kökündeki manalarında da bu vasfı açıkça görmekteyiz. Hükmetmek, yönetmek, idare etmek, birini istediğinden alıkoymak, ata gem takmak, işi sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek, birini fesattan menetmek, birini bir işten döndürmek, mahrum etmek, hakem kılmak, hakem tayin etmek, hakem olmayı kabul etmek, mahkemeye başvurmak, bir işte istediği gibi tasarrufta bulunmak, hikmetli olup zararlardan uzak durmak, vs...

İbn Fâris başta olmak üzere, bütün lügatçilerin belirttiği gibi, şâyet “hüküm” mastarı için bir temel veya esas mana aranacak olursa bunun, “menetmek” anlamı olduğu ortaya çıkar. Diğer anlamlar ise *hkm* maddesinin yerleştirildiği bağlamla yakın ilgi içindedir.

Özetle ifade edecek olursak: Kur’ân-ı Hakîm’in nüzûlü esnasında, Arap muhatapları tarafından *hüküm* kelimesine, menetmek, zulümden alıkoymak, karar vermek, hikmet sahibi olmak gibi anlamlar yüklenmiş olduğu görülmektedir. Buradan da *hüküm* mastarından türetilen *hikmet* kavramına ve onunla ilgili, hakem, hâkim, hakîm gibi isimlere yüklenen İslâmî anlamın, cahiliye Arapları tarafından hiç duyulmayan, bilinmeyen ve çağrışım yapmayan yeni bir anlam olmadığına anlaşabileceğini söylemek mümkündür.⁷⁶

Yine cahiliyede, kelimenin isim olarak hem *Hikmet*⁷⁷ hem de yine *hkm* maddesinden

⁷⁶ Antere ibn Şeddad el A’sâ’nın bir şiirinde yer alan “hakîme” kelimesi bunun örneklerinden bir tanesidir. (وَعَرَبِيَّةٌ تَأْتِي الْمُلُوكَ حَكِيمَةً قَدْ قَلَّتْهَا لِقَالِ مَنْ ذَا قَالَهَا) İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 141; Zebîdî, *hkm* md., XVI, 165.

⁷⁷ Tam isim şöyledir: Hikmet b. Malik b. Huzeýfe b. Bedri’l Fezâriyyu, Zebîdî, *hkm* md., XVI, 163

türetilerek, *Hakem*⁷⁸ *Hukeym*, *Hukeyme*, *Hakîme*, *Hakkâm*, *Ahkem*, *Hakmân*, *Hakemûn*, *Muhakkem*,⁷⁹ *Zü'l-Hüküm*, *Hakîm* ve *Hâkim*⁸⁰ şeklinde kullanıldığını, kaynaklarda açıkça görmekteyiz.

Hz Peygamber (s.a.v)'in *Hakem*, *Hakîm* gibi isimlerle çocukların adlandırılmasını yasaklaması⁸¹ ve Ebu'l-Hakem diye çağrılan Hânî adlı sahabenin künyesini, büyük kardeşine nisbetle Ebû Şüreyh olarak değiştirmesi de,⁸² cahiliye döneminde kelimenin kullanımını hakkında kesin bilgiler vermektedir.

Allah Resûlü'nün, İslâm öncesi ve sonrası kullanılan *Hakîm* veya *Ebu'l-Hakem* isimlerini yasaklaması ve değiştirmesi, İbnu'l-Esir'in de belirttiği gibi, itikadî açıdan, Allah'a sıfatlarında şirk koşulmasını önlemeye matuftur.⁸³ Hz. Peygamber'in, Hânî'ye karşı "Allah, hakîm'dir ve hüküm O'na aittir." buyurması da bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, hakem, hâkim, hakîm ve hikmet kavramları, cahiliye Arapları tarafından bilinen kavramlardı. Kur'ân'ın bu kullanımının bu yüzden olsa gerek, Araplar tarafından garipsenmediğini görmekteyiz. Fakat İslâmî dönemde, asıl hikmet veya hüküm kavramlarına İslâmî anlamındaki vurguyu sağlayan "Allah" ve "vahiy" kavramlarıyla olan irtibatlarıdır. Zira müşrik Arap toplumunda, pratik hayata hiçbir müdahalesi olmayan, hâkimiyet ve rububiyetten yoksun bir ulûhiyyet inancı ve içi boşaltılmış bir Allah kavramı vardı.⁸⁴ Bu açıdan, hüküm ve hikmet kavramlarının İslâmî anlamına yakın kullanımı pek nadir olsa gerektir. Yine cahiliye döneminde; Arapların diğer milletler kadar olmasa da dinî, sosyal, siyasî, kültürel ve edebî bir konumları söz konusuydu. Bu alanlarda onlara önderlik eden ve insanî erdeme çağıran "Hakîm"leri vardı. Buna örnek olarak, "Söyle bize cahiliyemizin harikalarını, çünkü

⁷⁸ Zebîdî, "Hakem" ismiyle isimlendirilmiş, yaklaşık 20 kadar sahabi ve 20 kadar muhaddis olduğunu belirtmektedir. Bu sahabi ve muhaddis adları için, bkz., Zebîdî, *hkm* md., XVI, 163.

⁷⁹ Muhakkemu'l-Yemame, Halid b.Velid'in, Yemâme savaşında öldürdüğü kimsedir. Bkz., Zebîdî, *hkm* md., XVI, 164.

⁸⁰ Bu isimler için bkz., Zebîdî, *hkm* md., XVI, 163-166.

⁸¹ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 141.

⁸² Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî el-Ezdî, *es-Sünen*, Edeb, 62, Dâru'l Fikr, ty.

⁸³ Bkz., İbnu'l-Esîr, I,419; İbn Manzûr, XII, 141.

⁸⁴ Ekin, Yunus, s. 27.

onlar hikmet ve tecrübenin kaynaklarıdır.”⁸⁵ sözü gösterilebilir. Cahiliye döneminde kavimleri ve kabileleri tarafından sözü dinlenen, kendisine danışılan, hemen her türlü edebi ve sosyal faaliyetin başkanlığını yürüten hakîmlerin varlığını da bilmekteyiz. Eksem b. Sayfî, Hâcib b. Zurare, Akra ibn Hâbis, Râbia b. Muhaşin, Damre b. Ebi Damre Temim kabilesinden, Amir b. ez-Zarib, Ğaylan b. Seleme, el Kays’dan; Abdulmuttalib, Ebû Talib, As b. Vâil, Âla b. Harîe, Kureyş’den; Rebîa b. Hizar, el-Esed’den; Ya’mur b. eş-Şeddah, Safvan b. Umeyye, Selman b. Nevfel, el Kinâne kabilesindedir. Bunlardan başka kadın hakîmelerden de bahsedilmektedir. Sulh bnt. Lokmân, Hind bnt. Hasan, Cum’a bnt. Hâbis ve Âmir b. ez-Zabir’in kızı⁸⁶ vb. gibi.

Bu açıdan da baktığımızda edebiyatın revaçta olduğu cahiliye devrinde hikmetin önemli bir yeri olduğunu anlamak mümkündür. Dolayısıyla Kur’ân’ı anlayıp ona karşı çıkacak veya kabul edebilecek bir alt kültüre sahip olan cahiliye Araplarının, yukarıda isimleri zikredilen hakîmler vasıtasıyla sözlü bir hikmet edebiyatına da sahip olmaları pek tabiidir. Putperest Arapların nesir ürünleri hakkında hiçbir vesikamız olmamasına rağmen daha sonraki kaynaklar, Arap düşünce tarzının tabiatına uygun olarak, İslâm öncesi dönemde vecize ve atasözlerini içine alan bir edebiyatın gelişmiş olduğunu göstermektedir. Hikmetli sözler ve vecizeler, yazıyla yaymak için değil de kişisel kullanımlar için kağıda aktarılırdı. Kişilerin hikmetli sözleri topladıkları bu şeylere “mecelle” denirdi ki, bunlar da parşömen yapraklarından (sahife) oluşurdu.⁸⁷ Bu kişilerin yukarıda söylediklerimiz arasında en tanınmış olanları, Temim kabilesi üyelerinden Ahmet b. Kays ve Eksem b. Seyfî, bilhassa hikmetli sözleriyle meşhurdur. Müslüman tarihçilerin verdikleri bilgilerden, putperest Arapların hikmetli sözlerine verilen yüksek değer açıkça anlaşılmaktadır.⁸⁸ Bu dönemde bu geleneğe bakarak hikmet kavramının darb-ı mesel şeklinde kullanılmasının yanında akıllılık, ilim, irfan, dirâyet ve bilgece söz⁸⁹ manalarında kullanıldığını söyleyebiliriz. Müslim’in İmran b. Husayn dan rivâyet ettiği bir hadiste, İslâm öncesi bu kullanımı açıkça görmekteyiz. “İmran b. Husayn (r.a) Nebi (s.a.v)’ den; ‘Utanmak, hayırdan başka bir şey getirmez.’

⁸⁵ İbn Abdurabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî, *Kitabü'l- ikdil-ferîd*, II, 325, Beyrut ty.

⁸⁶ Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed ibn Yakub, *el-Kâmûsu'l-muhîr*, hkm md., Beyrut 1991.

⁸⁷ Goldziher, s. 16.

⁸⁸ Goldziher, s. 16.

⁸⁹ Bkz. Gutas Dimitri, s. 49; İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 117-129, (nşr. Yûsuf Ali Tavîl-Müfid Muhammed Kumejha), Beyrut 1986.

buyurduğunu işitmiştir. İmran bunu rivâyet ettiği sırada, Buşeyr b. Ka'b 'Hikmette, bir kısım hayanın vakar; bir kısmının da sekîne olduğu yazılmıştır.' diye eklemeye bulunduğu, İmran; Ben sana Rasulullah'tan hadis söylüyorum, sen ise bana kendi sayfalarından söylüyorsun."⁹⁰ demiştir. Yani İmran, Buşeyr'in hikmet edebiyatına ait kültürel birikimini, hadislerle birlikte kullanmasını hoş karşılamamıştır. Yoksa bu itiraz, Dimitri Gutas'ın yorumladığı gibi⁹¹ bu tepkinin amacı yazıtlarda yer alan hikmet literatürünü ehemmiyetsiz hâle getirmek için değildir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Kur'ân öncesi hikmet edebiyatına ve hakîmlerine ayrı bir önem veren Arap toplumunun hikmet kavramına yabancı olmadıkları açıktır. İzzet Derveze'nin de belirttiği gibi, "hikmetle ilgili âyetler doğrudan Arapların peygamberlikten önceki durumuyla alakalı değildir. Fakat hikmet kavramının Kur'ân'da pek çok defa kullanılmış olması, onun anlamının ve içeriğinin Araplarca bilindiğini, üzerinde çok konuşulan önemli meselelerde, büyük problemlerde kendilerine başvurduğunu, onların da üstün bir akıl, parlak bir düşünce ile meselelerini çözdüklerini ilham etmektedir."⁹²

1.2. KUR'ÂN'DA HİKMET KAVRAMI VE ANLAM ÇERÇEVESİ

Hikmet kelimesi, Kur'ân'ın kelime hazinesine dahil olmak suretiyle, Kur'ân'ın önemli kavramları arasında yerini almış, İslâmî kavramlardan biridir. Kur'ân-ı Kerîm'de *hkm* fiil kökü 220 âyette kullanılmıştır. Hikmet kelimesi ise Kur'ân'da on yerde "kitap" kelimesiyle, üç defa "mülk" kelimesiyle, (Bakara, 251; Sad, 20; Nisa, 54) birer defada

⁹⁰ Buhârî, Edeb, 77; Müslim, İman, 60.

⁹¹ Gutas, Dimitri, s. 56. Dimitri Gutas'a göre, klasik Arap hikmet literatürü çalışmalarındaki meselelerin bir çoğu bu olayda yansıtılmıştır. İlk olarak, hikmet kelimesi "wisdom" yani akıllılık, ilim, irfan, dirayetli bilgece söz vb.. literatürüyle bağlantısı. Vecize olarak tanımı ve bu tanımın orijini ve gelişmesi. İkinci ve yine en az birinci sıradaki kadar ehemmiyete haiz olarak, Arapçadaki yazılı wisdom literatürünün devresi yani şifahi hikmet literatürü, Hz. Muhammed (s.a.v.)'den ve Kur'ân'dan önce idi. Fakat onun zamanındaki kitapların bu literatürü ihtiva edip etmediği, yukarıda anlatılan hadisenin ortaya koyduğu gibi hala bir tartışma konusudur. Üçüncü olarak, ciltler dolusu Arap hikmet literatürünün toplanmasını sağlayan malzeme ve bunun Arap ya da arap olmayan kaynaklarına burada işaret vardır. Buşeyr, burada yaygın kullanımda olan malzemeye işaret etmektedir. Dördüncü olarak, hikmet (wisdom) literatürünün yani onun edebî türü ve diğer türlerle ilgisi bir bütün olarak Arap literatüründe tuttuğu yerdir. Bu türleri barındırmak için Arapların geliştirdiği tasnif ilmi hasseten önemlidir. Özellikle de ilk devir Arap nesir literatürü, yukarıda bahsedilen örnekde olduğu gibi genelde tabiat olarak vecizevidir. Beşinci ve geniş anlamda hepsinden önemli olan, "wisdom literatürünün sosyal boyutu" şeklinde isimlendirilebilecek yanıdır: Oluşumu, toplanması ve sosyal bir fonksiyon olarak kullanılması ve sosyal bir belirleyici olarak dinî literatürle ilgisidir. Gutas, Dimitri, s. 49.

⁹² Derveze, İzzet, *Asru'n-Nebî*, I, s. 282, (çev. Mehmet Yolcu), İstanbul 1995.

“davet, mev’ıza, cedel,” (Nahl, 125) “hayr” (Bakara, 269) ve “âyet” (Ahzab, 34) kelimesiyle birlikte toplam yirmi defa geçmektedir. “Hikmetun baliğatun” (Kamer, 5) terkibi ise bizzat Kur’ân-ı Kerîm’i ifade etmektedir. İsrâ sûresi’nin 39. âyetinde, hikmet-vahiy; Lokman sûresi’nin 12. âyetinde ise, hikmet-şükür ilişkisiyle karşılaşmaktayız. Zuhurf sûresinin 63. âyetinde Hz. İsrâ’nın getirdiği belgeler, hikmet olarak tavsif edilmektedir. Hikmetin kitap ile beraber zikrolunduğu on âyetin hepsi de medenîdir.⁹³ Hikmet tek başına çoğunlukla mekkî âyetlerde,⁹⁴ iki defa da medenî âyetlerde⁹⁵ gelmiştir. Şimdi bu kullanımları sırasıyla ele alıp inceleyeceğiz.

1.2.1. Kitap-İlîşkisi

Allah, Kur’ân-ı Hakîm’de kitap ve hikmeti çoğu kez beraber, bazı yerlerde ise tek başına veya yukarıda belirttiğimiz diğer kavramlarla birlikte zikretmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de hikmet kelimesi on yerde Kur’ân’ın temel kavramlarından olan kitap kelimesiyle birlikte zikredilmektedir. Kitap, lugatte asıl itibarıyla, bir şeyi birşeye eklemek⁹⁶ cemetmek⁹⁷ yani faydalı bir mana veya mütekâmil bir mevzu ortaya koymak için⁹⁸ bazı şeyleri (harfleri) bazılarıyla bir araya toplamak anlamına gelmektedir. El-Kitap kelimesinin iştikakı, bir şeyi bir araya getirdiğinde söylenilen (كَتَبْتُ الشَّيْءَ) “ketebtü’ş- şey’e” sözünden alınmadır. Mesela alay, askerlerin bir araya geldiği yer olduğu için (الْكَيْبَةُ) “el-ketîbetu” diye isimlendirilmiştir. Bu anlamda kitaba kitap denmesinin sebebi, onun adeta şüphe askerlerine karşı bir alay gibi yığılması veya kendisinde ilimlerin toplanması yahut da Cenâb-ı Hakk’ın kullarını Kitap’ta mükellef tutmasıdır.⁹⁹ Yine bu fiilin mastarı olan “el-ketbu” deriyi deriye veya bir tabakayı diğer tabakaya ipe bağlamak demektir. Bu manada (كَتَبْتُ السِّقَاءَ) “Torbayı bağladım.” denilir. Terim olarak ise, “harfleri birbirine yazıyla bitişirmek” manasına gelir. Bu bağlamda,

⁹³ Bakara, 129, 151,231; Âl-i İmrân, 48, 81, 164; Nisa, 54, 113; Maide, 110; Cumu’a, 2.

⁹⁴ Kamer, 5; Zuhurf, 63; Sad, 20 vb..

⁹⁵ Bakara, 269, 251

⁹⁶ İbn Fâris, *ktb* md.

⁹⁷ Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi ulumi’l-Kur’ân*, I, 276, (thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim) Dâru’l-Marife, Beyrut ty.

⁹⁸ Şehrûr, Muhammed, *el-Kitab ve’l-Kur’ân*, s. 51, Şirketu’l-Matbûât, III. Baskı, Beyrut 1993.

⁹⁹ Bakara, 2’de, Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan İbn Ali, *Mefâtihu’l-ğayb* I, 238, Matbaâ-i Âmire, İstanbul 1307; Âlûsî, Şihâbüddin Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî fi tefsîri’l-Kur’ân’l-Azîm ve’s-Seb’il-Mesânî*, I, 106, (thk: Muhammed Hüseyin el-Arab), Beyrut 1985.

harflerin sözle de birbirine bağlanmasına işaret eder. Bu bakımdan, ağızdan çıkan seslerin bir tertip halinde olması durumunda, bu seslere de kitap denilebilir. Onun için, Allah'ın kelâmına bu manada yazılı olmasa da kitap denilmiştir.¹⁰⁰ Kur'ân'da sürekli olarak geçen kitap kelimesi, her zaman Kur'ân'ın yazılı şeklini ifade etmez.

Kitap, aslında mastar iken, sonraları örfte, “mektup” (yazılmış) manasına isim olmuştur.¹⁰¹ Kitabet (yazmak) ve kitap aslında yazıya ait nazımdadır. Bununla birlikte ibare dediğimiz, lafza ait nazma da denilir. Birincisinde kitap, bir yere yazılmış olan yazının tamamı; ikincide ise yazılan yazı ile anlatılan ibare (metin) demektir. Kitabın mahiyeti, manaya delâlet eden nazm ve o mananın toplamıdır.¹⁰² Bu mana, kitap kelimesinin asıl manası olup, bir de Kur'an'da kullanıldığı kelimelerle ilgili olarak izafi manalar taşımaktadır. Bundan dolayı Kur'an'daki kitap kelimesi, vahiy alanında “Kur'ân” demektir.¹⁰³ Diğer bir ifadeyle müslümanlar arasında kitap denilince, kâmil manasıyla ancak Kur'ân anlaşılır.¹⁰⁴ Allah Kur'ân'ı, en beliğ bir şekilde kıssalar, emirler, nehiyeler, misaller, hükümler ve öğütler ihtiva ettiği için veya diğer peygamberlere indirilmiş bütün kitapların maksatlarını cami' olduğu için kitap diye isimlendirmiştir.¹⁰⁵

Kur'ân-ı Hakîm'de kitap lafzı toplam 264 defa geçmektedir. Kur'ân'da kitap ile ilgili verileri araştırdığımızda, bu kavramın sibâk ve siyaka göre farklı anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz. Bu anlamları genel olarak, “Kur'an,¹⁰⁶ Tevrat,¹⁰⁷; hem Tevrat hem de İncil,¹⁰⁸ belirli bir peygambere değil de, herhangi bir rasûle indirilen ilâhî

¹⁰⁰ Rağîb, s. 423; Mesela, Bakara Sûresi'nin ilk âyetinde “İşte kitap! Şüphesiz onda. Rehberdir müttakilere” denilirken, bu şekilde kullanılmıştır.

¹⁰¹ İbn Manzûr, *ktb md.*, I 698; Zebîdî, *ktb md.*, II, 351; Rağîb, s. 423; Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-Kitabi'l-Azîz*, IV, 332, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ty.; Beğavî, Ebu Muhamed el-Hüseyn b. Mesud, *Meâlimu't-tenzîl*, (Bakara, 2'de), I, 59, Daru Taybe, 4. Baskı, Riyad 1997; Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (Bakara, 2'de) I, 162, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.

¹⁰² Yazır, Hamdi, (Bakara, 2'de) I, 162-163.

¹⁰³ Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 26-27'den özetle.

¹⁰⁴ Bakara, 2'de, Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl*, I, 111, Dâru İhyâi't-turâsî'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut 1997.; Âlûsî, I, 106; Yazır, Hamdi, I, 162.

¹⁰⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 329; Zerkeşi, I, 276.

¹⁰⁶ Bakara, 2; Âl-i İmrân, 3; Nahl, 89.

¹⁰⁷ İsrâ, 2; Mü'min, 53.

¹⁰⁸ En 'âm, 156; Aynı zamanda Kur'ân'ın bazı âyetlerinde geçen, “Ya ehle'l-Kitab” veya “ellezine utu'l-Kitabe” veya “ellezine ateynâhumu'l-Kitabe” veya “kitaba vâris kılınanlar” gibi âyetlerin hepsindeki mezkur ‘kitap’ lafızları ya Tevratı ya İncile veya her ikisine birden delâlet etmektedir. Bkz., Türk, Nurdoğan, *Kur'ân'da Kitap Kavramı*, s. 63-65, Basılmamış doktora tezi, Sakarya 2001. Süleyman

kitaplar,¹⁰⁹ Levh-i Mahfuz,¹¹⁰ yazılan şeyler,¹¹¹ kalemle yazmak,¹¹² haşır günündeki hesap defteri¹¹³ şeklinde özetleyebiliriz.¹¹⁴

Hikmetin, kitap kavramıyla birlikte kullanıldığı âyetleri tek tek incelediğimizde, bu beraberlik iki şekilde değerlendirilebilir:

a. Hikmet, “Kitab”ın bir parçası olarak değerlendirilebilir.

b. Hem kavram farklılığından hem de hikmet kelimesi, atıf harfi vav’la kitap kelimesi üzerine atfedildiğinden, kitaptan farklı bir anlam taşıyabilir.

Buna göre hikmet kavramının kitapla birlikte ifade ettiği manalara geçmeden önce, Kur’ân’da kitap-hikmet ikilisinin nasıl geçtiğinin tespit edilmesi gerekir.

1.2.1.1. Kitapla Birlikte Hikmetin Öğretilmesi

Kurân’da, Kitap’la birlikte öğretilen hikmet iki kategoride sunulmaktadır. Bunlardan biri, Hz. Peygamber’in Kitab’ın yanında hikmeti öğretmesi, diğeri Allah’ın Kitap ve hikmeti öğretmesidir.

Ateş ise şöyle bir genellemeye gitmektedir: “Kur’an-ı Kerim’de özellikle ‘el-Kitâb’ şeklinde ta’rifli olarak anılan kitap, Kur’ân değil, daha önce Musa’ya verilmiş Tevrat’tır.” Bkz., Ateş, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerim’in Evrensel Mesajına Çağrı*, s.11-16, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1990.

¹⁰⁹ Hadîd, 25; Bakara, 177, 213.

¹¹⁰ Ahzab, 6; En ‘âm, 59; İbn Kesir, VI, 382; Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman-Celâluddîn Mahallî, *Tefsîru’l-Celâleyn*, s. 108, Matbaatu’l-İstikâme, Kahire ty.

¹¹¹ Bakara, 79.

¹¹² Âl-i İmrân, 48; Mâide, 110; Âyetteki “el-Kitap” kelimesinin anlamıyla ilgili olarak İbn Kesîr ve bazı âlimler şöyle demektedir: Buradaki kitabın manası, kitapet, yani yazıdır. Çünkü bu kelimenin arkasından Tevrat ve İncil zikredilmiştir ki, arabçada atıf, farklılığı gerektirir. Bkz., İbn Kesîr, İmadüddîn Ebi’l-Fidâ İsmail, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, II, 35, (thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, Muhammed Ahmed Âşûr, Abdülaziz Ğuneym), Kahraman Yay., İstanbul 1982.

¹¹³ İsrâ, 14; Kehf, 49.

¹¹⁴ Kur’ân’da kitap ve kitabın kullanıldığı manalar hakkında daha geniş bilgi için bkz., Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 329-334; Rağîb, s. 423-425; Türk, Nurdoğan, s. 50-133;

a. Hz. Peygamber'in hikmeti öğretmesi,

Birinci olarak, hikmetin, kitap kavramıyla beraber zikredildiği on âyetten dört tanesi peygamberlerin kitapla birlikte öğrettiği hikmetle ilgilidir. Bu âyetlerin hepsi de Peygamberimizin kitapla birlikte hikmeti öğretmesi hakkındadır. Nüzûl sırasına göre ilk önce Hz. İbrahim ile oğlu İsmâil'in, Kâ'be'nin inşasını bitirdikten sonra yaptıkları duanın bir bölümünde şöyle geçmektedir:

رَبَّنَا وَأَبْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ .

“Ey bizim Rabbimiz! Onların içinden öyle bir resûl gönder ki; kendilerine Senin âyetlerini okusun, onlara **Kitabı ve hikmeti öğretsin** ve onları tertemiz kılsın. Muhakkak ki Azîz sensin, Hakîm sensin! Üstün kudret, tam hüküm ve hikmet sahibisin!”¹¹⁵ Hz İbrahim'e bu duayı yaptıran Cenab-ı Allah, Hz. Muhammed'i yaratıp Peygamber yapmakla onu kabul etmiştir. Vermek isteyince, istemeyi ilham etmiştir.¹¹⁶ Bu ayet Araplara, musibet ve felaket olarak değerlendirdikleri Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, aslında kendileri için büyük bir nimet olduğunu belirtmektedir.

İkinci olarak yine Bakara sûresinde Hz. İbrahim'in bu duasının kabul edildiği şöyle ifade edilmektedir:

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ .

“Nitekim, size âyetlerimizi okuması, sizi tertemiz hale getirmesi, size **Kitap ve hikmeti** ve bilmediğiniz nice şeyleri **öğretmesi** için sizden birini elçi gönderdik.”¹¹⁷ Bu ayette müslümanların Allah'ın Hz. Peygamber'i kendilerine göndermekle ne kadar büyük bir lutufda bulunduğunu anlamaları ve böylece O'nun kıymetini bilip, bu nimetten tam olarak istifade etmeleri istenmiştir.

Üçüncü olarak Âl-i İmrân sûresinde Allah'ın, Hz. Muhammed'i, kitap ve hikmetle birlikte göndermekle iyilikte bulunduğu belirtilmektedir:

¹¹⁵ Bakara, 129.

¹¹⁶ Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, s. 19.

¹¹⁷ Bakara, 151.

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ .

“Gerçekten Allah, kendi içlerinden birini, onlara âyetlerini okuması, onları her türlü kötülüklerden arındırması kendilerine **kitap ve hikmeti öğretmesi** için resûl yapmakla, mü'minlere büyük bir lütuf ve inâyette bulunmuştur. Halbuki daha önce onlar besbelli bir sapıklık içindeydiler.”¹¹⁸ Bu ayette, müminlerin Kitap ve hikmet öncesi içinde buldukları cehalet ve dalalet hatırlatılarak, Allah'ın kendilerine ihsan ettiği böylesine büyük bir nimetin kadr u kıymetini bilmeleri telkin edilmektedir.

Son olarak Cumu'a sûresinde, ümmî Araplar içerisinde kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları cehalet, şirk ve kötü alışkanlıklardan, bâtil inançlardan temizleyip yücelten, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir elçinin gönderildiği şöyle anlatılmaktadır:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ .

“O, ümmîler arasından kendilerinden olan bir Resûl gönderdi. Bu Resûl onlara Allah'ın âyetlerini okur, onları inançlarına ve davranışlarına bulaşmış kirlerden arındırır; onlara **Kitabı ve hikmeti öğretir**. Halbuki daha önce belli ve kesin bir sapıklık içindeydiler”¹¹⁹ Bu ayette, Hz. Peygamber'in Kitap ve hikmeti öğretmesi dördüncü kez vurgulanarak, Yahudilere şöyle seslenilmiştir: “Hz. Muhammed (s.a.v.)'in davranışları bizzat ortya koyduğu gibi, sizler de O'nun bir peygamber olduğunu açıkça görmektesiniz. O'nun size okuduğu ayetlerin uslûbu, keyfiyet ve lisanı apaçık olarak, okuduklarının Allah'ın ayetleri olduğuna delâlet etmektedir. O başkalarının hayatını islah etmekte, ahlakını temizlemelte ve onları yüksek faziletlerle donatmaktadır. Bu rehberliği, diğer peygamberler de, kendi ümmetlerine yapmışlardır. Ayrıca Hz. Peygamber, sadece ayetleri okumakla kalmamakta, aynı zamanda Allah'ın Kitab'ının bildirdiği ölçülere göre hayatını düzenleyip, insanlığa örnek olmaktadır. O, insanlığa hikmete dayalı öyle bir mesaj sunmaktadır ki, peygamberlerin dışında hiçkimse bu mesajı sunamaz. O'nun hayat tarzı peygamberlere has özellikler taşır. İnsanlar

¹¹⁸ Âl-i İmrân, 164.

¹¹⁹ Cumu'a, 2.

peygamberleri özellikleri ile tanırlar. O halde bu ne inattır ki, hayatı apaçık gözler önünde olan bu Peygamber'i, Allah sizin kavminizden değil de, 'ümmî' dediğiniz bir kavimden seçtiği için reddediyorsunuz.”¹²⁰

b. Allah'ın hikmeti öğretmesi,

Allah'ın kitap ve hikmeti öğretmesiyle ilgili âyetler sadece Hz. İsâ hakkındadır. Al-i İmran 46-51. âyetlerde Hz. İsâ'nın doğum olayına, vasıflarına, mu'cizelerine ve öğretilerinin özüne işaret edilirken bu husus da belirtilmektedir: (وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ) “Allah, O'na (İsâ'ya), **kitabı** (yazmayı), **hikmeti**, Tevrat ve İncil'i öğretecektir.”¹²¹

Yine Hz. İsâ hakkında varid olan kıssada ona verilen nimetler sayılırken hikmetin öğretilmesi de zikredilmektedir:

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدتُّكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ

“Allah, o gün buyuracak ki: ‘İsâ! Hem senin, hem annenin üzerindeki nimetimi iyi düşün! Düşün ki: Ben seni Ruhu'l-Kudus'le desteklemiştim. Sen beşikte iken de, yetişkin iken de insanlarla konuşmuşsun. Ben sana **kitabı**, **hikmeti**, Tevrat ve İncil'i öğretmiştim...”¹²² Hz. İsâ da açıklayıcı belgeleri (beyyinât) getirdiğinde şöyle demişti:

وَلَمَّا جَاءَ عِيسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَلِأَيِّنْ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا .

“İsâ, açık açık delillerle onlara gelince: Ben, size **hikmet** getirdim, bir de hakkında ayrılığa düşdüğünüz bazı şeyleri size açıklamak için geldim. Allah'a karşı gelmekten sakının, bana itaat edin.”¹²³

¹²⁰ Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (Cum'u'a, 2'de) VI, 298, (çev. Heyet) İnsan Yay. İstanbul 1997

¹²¹ Âl-i İmrân, 48.

¹²² Mâide, 110.

¹²³ Zuhruf, 63.

Hiz. İlsâ'ya hikmetin öğretilmesi ve onun, kendisine öğretilen hikmeti getirdiğini ifade etmesinin sebebi, İsrailoğulları arasında meydana gelen sorunları çözüme bağlamasıdır. Taberî'ye göre (بَعْضَ الَّذِي) "şeylerin bir kısmı" şeklindeki kısıtlayıcı ifade, yalnızca inanç ve ahlak alanıyla ilgilidir. Çünkü halkının dünyevî problemleriyle ilgilenmek, Hiz. İlsâ'nın görevleri arasında değildi.¹²⁴ Bu çerçevede hikmetin öğretilmesinin anlamı kendisine vahyî bilginin verilmesi şeklinde anlaşılabilir ki, bu da "beyyinat" kavramının muhtevasıdır. Sibâk ve siyâk açısından baktığımızda tamamen gaybî olan inançla ilgili ihtilaf ettikleri konularda en kesin ve isabetli çözümü ancak vahiy ortaya koyabilir. Onları kötülüklerden, yanlışlardan menedip hakka ve doğruya ancak hikmet olan bu "beyyinat" yönlendirebilir. Hülâsa her alandaki ihtilafların temel çözümü daima hikmetle (vahyî bilgi veya vahye dayanan bilgi) mümkündür.

1.2.1.2. Allah'ın Kitap ve Hikmeti İndirmesi

Kitap-Hikmet ikilisinde, ikinci bir kategoride karşımıza kitap ve hikmetin indirilmesi çıkmaktadır. Bu konudaki iki âyette Peygamberimizle ilgilidir. İlk olarak Bakara sûresinde, hanımını boşayan erkeğe, onların hukukuna tecavüz etmek kastıyla zarar vermek için eşlerin alıkonulmaması emredildikten sonra şöyle buyrulmaktadır:

.... وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوعًا وَادْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ بِعَضُوكُمْ بِهِ وَأَتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ .

"..Sakın Allah'ın âyetlerini şakaya almayın. Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetleri ve sizi irşad etmek gayesiyle size indirmiş olduğu kitap ve hikmeti hatırlayın; dile getirin, Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın her şeyi hakkıyla bildiğini pek iyi bilin."¹²⁵

İkinci olarak Nisa sûresinde, Hiz. Muhammed'e hikmetin indirilmesinin, Allah'ın O'na büyük bir lûtfu olduğu belirtilmektedir:

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ

¹²⁴ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu 'l-beyân an te 'vil-i âyi 'l-Kur 'ân*, (Zuhruf, 63'de) XXIV, 92, Beyrut 1980.

¹²⁵ Bakara, 231.

وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا .

“Eğer senin üzerinde Allah’ın lutfu ve rahmeti olmasaydı, onlardan bir zümre seni bile, hükümde şaşırtmaya yeltenmişlerdi. Halbuki onlar kendilerinden başkasını saptıramazlar. Sana da bir zarar veremezler. Nasıl zarar verebilirler ki, Allah sana **kitap ve hikmeti indirmekte** ve sana bilmediklerini öğretmektedir. Gerçekten Allah’ın senin üzerindeki lütfu pek büyüktür.”¹²⁶

Hikmetin indirilmesini tıpkı Hadîd sûresinde geçen “demirin indirilmesi” gibi değerlendirebiliriz. Allah demiri vahiy gibi indirmemiştir. Demirin indirilmesinden maksat Allah’ın onu bolca yaratıp varlığını bildirmesi ve kullanmasını öğretmesidir.¹²⁷ Ancak insanın demirden faydalanabilmesi, onun keşfedilmesi ve işlenip yararlı hale getirilmesi ise insanlığın çaba ve gayreti ile gerçekleşmiştir. Bunun gibi Allah, hikmeti indirmiş, yani peygamber olarak seçtiği kimselere vermiş öğretmiş ve onları hikmeti bildirmekle görevlendirmiştir. İnsanoğluna düşen, iman ederek salih amel işleyerek bu konuda azim ve ciddiyet göstererek hikmeti elde etmesidir. Hikmeti elde etme adına yüce Yaratıcı’nın kendisine verdiği bütün kabiliyetleri yerli yerinde kullanarak hikmet sahibi olmasıdır. Bu gerçeği şöyle de ifade edebiliriz: Peygamberlerin hayatında hikmet, vehbî olarak vahiy, kesbî olarak da onun sözlü ve fiili olarak pratiğidir. İnsanın hayatında ise, iman, tefekkür ve tezekkürle birlikte vahyi ve sünneti anlaması ve yaşamasıdır.

1.2.1.3. Allah’ın Kitap ve Hikmet Vermesi

Üçüncü olarak, kitap-hikmet ikilisini, beş âyette, Allah’ın kitap ve hikmeti beraber vermesi şeklinde görmekteyiz. Bu âyetlerden üçünde (Âl-i İmrân, 79; En‘âm, 89; Câsiye, 16) hikmet, hüküm kelimesiyle ifade edilmiştir. Âl-i İmrân sûresinde, Allah’ın, her peygamberden kendilerine verilen Kitab’a ve hikmete uyacakları ve kendilerine verilmiş Kitab’ı doğrulayacak elçiye inanıp ona yardım edecekleri hakkında söz aldığı belirtilirken şöyle denilmektedir:

¹²⁶ Nisâ, 113.

¹²⁷ Bkz., Yazır, Hamdi, (Hadîd, 25’de) VII, 4757.

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَتَتَّبِعُونَهُ... .

“Hem Allah, vaktiyle Peygamberlerden ‘size **kitap ve hikmet vermemden** sonra, sizin yanınızda bulunan kitabı tasdik edici bir Peygamber geldiğinde, mutlaka O’na inanıp yardımcı olacaksınız.’ diye söz almıştır...”¹²⁸

İkinci olarak, Nisa sûresinde bir âyette, Hz. İbrahim soyuna verilen kitap ve hikmetten şöyle bahsedilmektedir:

أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا .

“Yoksa onlar Allah’ın lutfundan insanlara ihsan ettiği nimetlere karşı haset mi ediyorlar? Evet! Biz Âl-i İbrahim’e de **kitap ve hikmet verdik**, hem de büyük bir hâkimiyet ve mülk verdik..”¹²⁹

Hikmetin, hüküm kelimesiyle karşılandığı ilk âyette, İsrailoğullarına gönderilen peygamberler sayıldıktan sonra şöyle buyrulur:

أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبِيَّةَ فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيُؤْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ .

“İşte onlar, kendilerine **kitap, hüküm (hikmet) ve peygamberlik verdiğimiz** şahsiyetlerdir..”¹³⁰

İkinci olarak, Hz. İsa’nın tanrılaştırılma düşüncesine karşılık, sadece Allah’a kulluk ön plana çıkarılmakta ve kendisine kitap, hüküm (hikmet) ve nübüvvet verilen bir kimsenin, bunun aksini söyleyemeyeceği belirtilmektedir:

مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبِيَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ .

“Allah’ın kendisine **Kitap, hüküm, nübüvvet verdiği** hiçbir insanın kalkıp da halka:

¹²⁸ Âl-i İmrân, 81.

¹²⁹ Nisâ, 54-55.

¹³⁰ En ‘âm, 89.

‘Allah’ın yanısıra bana da kul olun.’ deme yetkisi yoktur. Lakin o insanlara, ‘öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz Kitap sayesinde rabbânî olun.’ der.”¹³¹

Üçüncü olarak, Câsiye sûresinde İsrailoğullarına Kitap, hikmet, hâkimiyet ve peygamberlik verildiği belirtilirken geçmektedir:

وَلَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَاهُمْ مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ .

“Gerçekten Biz, İsrailoğullarına **kitap, hüküm** ve peygamberlik verdik. Onları helal ve hoş nimetlerle rızıklandırdık ve onları âlemlere (dönemlerinin topluluklarına) üstün kıldık.”¹³²

Hikmetin, kitapla beraber zikredildiği bu âyetlerde, ister kitap kelimesinin, ister hikmet kelimesinin birden fazla anlama gelmesinden dolayı, onların manalarını belirleyip tespit edecek ölçü, sibâk ve siyaktır. Dolayısıyla kitap ve hikmet kavramları tek bir mana ile değil, bu muhtevaya göre anlamaya çalışılmalıdır. Bu bakış açısıyla kitap ve hikmet ikilisinin bulunduğu âyetler klasik tefsirlerde incelendiğinde sıyak ve sibâk ilişkisinin zaman zaman gözetilmediğini görürüz. Mesela; Bakara 129’da Peygamberin öğreteceği kitap, Kur’ân olarak anlaşılmıştır.¹³³ Âyetteki hikmet kelimesine gelince karşımıza farklı anlamlar çıkmaktadır. Bu âyette hikmet; sünnet, Kur’ân’ı anlamak, ilim ve amel, hüküm ve kaza, herşeyi yerli yerine koymak, yapılması gerekli her söz, sadece Rasûl’ün bildirmesiyle bilinen şeyler, şeriat ve hükümlerinin açıklanması, dinde fıkıh ve anlayış,¹³⁴ Kur’ân’ın içindeki hükümler,¹³⁵ nefisleri kemâle erdirecek bilgiler ve hükümler,¹³⁶ dinî hükümlerin sıraları ve şeriatın maksatlarını bilmek¹³⁷ Allah’ı ve şeriatının inceliklerini bilmek, Kitabın mana ve maksatlarının tafsili¹³⁸ gibi çok farklı

¹³¹ Âl-i İmrân, 79.

¹³² Câsiye, 16.

¹³³ Bkz., İbn Kesîr, I, 269; Beydâvî, Kadı Nasruddin Abdullah b. Ömer eş-Şirâzî, *Envârü’l-tenzîl ve esrârü’l-te’vîl*, I, 402-403, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1996; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru’l-muhît*, I, 563-564, Dâru’l-Fikr, 2. Baskı, Beyrut 1993; Suyûtî, *Celâleyn*, s. 22; İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsiru’l-tahrîr ve’l-tenvîr*, I, 723, Dâru Suhnûn, Tunus 1984; Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsiru’l-münîr*, I, 312, Beyrut 1991.

¹³⁴ Bkz., Ebû Hayyân, I, 563-564; İbn Kesîr, I, 269.

¹³⁵ Suyûtî, *Celâleyn*, s. 22.

¹³⁶ Bkz., Beydâvî, I, 402.

¹³⁷ Zuhaylî, I, 312.

¹³⁸ İbn Âşûr, I, 723.

şekillerde anlaşılmıştır. Bazıları ise burada hikmet kelimesinin, kitap kavramını te'kid için tekrar olarak zikredildiğini de söylemektedir.¹³⁹

Bazı müfessirler, “Bunların hepsi, birbirine yakın manalardır. Aslında bu açıklamaları Kur’ân ve Sünnet olarak iki ana noktada toplayabiliriz. Zira Sünnet, Kur’ân’da müphem geçen şeyleri ve ahkâmın çeşitli yönlerini açıklamaktadır”¹⁴⁰ değerlendirmesini yapmış olsa da, bu çok genel bir yorumdur. Böyle bir genellenmenin de çok isabetli olduğu söylenemez. Aslında bu âyette, hikmeti bazı tefsircilerin anladığı gibi net olarak sünnet şeklinde anlamak, kitabın yanında hikmetin, yani sünnetin öğretilmesi; sünnetin Kur’ân’la çok yakından ilişkili olmasından dolayı neticede, her ikisini birden dinin öğretilmesi hakikatı olarak anlamak mümkündür.

Bakara sûresi 151. âyetteki öğretilen kitap, müfessirlerin çoğu tarafından, Kur’ân olarak anlaşılmıştır.¹⁴¹ Zira Allah’ın, gönderdiğini haber verdiği elçisi Hz. Muhammed’dir. Dolayısıyla Hz. Muhammed (s.a.v)’in okuyacağı ve öğreteceği kitap, Kur’ân’dan başkası değildir. Ancak Süleyman Ateş, buradaki kitap lafzını şu şekilde yorumlamaktadır: Kitap, Hz. Muhammed’den önceki peygamberlere vahyedilmiş olan İlahî Kitap’tır. Buradaki kitabın Kur’ân olduğu söylense de, Kur’ân’ın nüzûlü henüz tamamlanmadığı için, gerek burada gerek başka âyetlerde ‘el-kitap’ ile kastedilen, bütün peygamberlere vahyedilmiş olan ilâhî kitabın aslıdır. Mûsâ ve İsâ’ya vahyedilmiş olan o kitap, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e de, Arapça olarak vahyedilmiştir.¹⁴² Reşid Rıza da bu düşüncüyü tefsirinde ifade etmektedir. Reşid Rıza, buradaki kitap ile, kendisiyle ümmîlik ve cehalet karanlığından, ilim ve medeniyet ışığına çıkılacak yazının kastedilmiş olabileceğini de söylemektedir.¹⁴³ İbn Abbas’tan gelen bir rivâyete göre de, âyette geçen kitap, kitâbet yazı anlamında yorumlanmıştır.¹⁴⁴ Kanaatimize göre, isabetli olan görüş, ilk dönem müfessirlerinin ittifakla belirttikleri üzere, bu âyette zikredilen kitap kavramından kastedilenin, Kur’ân olmasıdır. Çünkü bazı âyetlerde “Sana kitaptan

¹³⁹ Ebû Hayyân, I, 564.

¹⁴⁰ Ebû Hayyân, I, 563.

¹⁴¹ Taberî, II, 37; Râzî, IV, 158; Beydâvî, I, 95 ve bkz., II, 492; Âlûsî, (Bakara, 151’de) II, 28. Ve bkz, (Cumû’a, 2’de) XXVIII, 138; Zemahşerî, IV, 423.

¹⁴² Ateş, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*, (Bakara, 151’de) I, 226; (Cumû’a, 2’de) V, 2703, Yeni Ufuklar Neşriyat (Milliyet), İstanbul 1995.

¹⁴³ Rıza M. Reşid, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm, (Tefsîru’l-menâr)*, (Bakara, 151’de) II, 29, Beyrut ty.

¹⁴⁴ Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, (Cumû’a, 2’de) XVIII, 61, Dâru’l-Kütûbi’l-Arabi’l-Masriyye 1967.

vahyedilene oku!..”¹⁴⁵ veya “âyetlerimizi okuyan...”¹⁴⁶ ifadelerinin bulunması, bu kitabın, önceki kitaplar değil, bilakis Kur’ân’dan o zamana kadar indirilmiş bölümler (âyetler) olduğunu gösterir. Çünkü Kur’ân’ın nüzûlü devam etmektedir. Burada mananın, (وَإِذْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَ..) “Ey Peygamber! Sana vahyedilen Rabbinin Kitabını oku.”¹⁴⁷ şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Hem bu âyette hem de yukarıda bahsi geçen âyetlerde ba’ziyetin manası, kanaatimizce budur. Binaenaleyh bir kısım âyetlerinin okunması istenilen kitap, Kur’ân’dır.¹⁴⁸ Aynı zamanda, bu ifadeler, henüz mushaf haline getirilmemiş sûre ve âyetlerin, daha inmekte iken, vahiy tamamlanınca ileride kitap (mushaf) haline getirileceğine işaret etmektedir.

Bu âyette geçen hikmet ise, sünnet, Kur’ân’ın güzel öğütleri,¹⁴⁹ insanı hata ve fesada düşmekten alıkoyan öğretiler,¹⁵⁰ İslâmî hükümlerin sırlarını ve gayelerini bilmek,¹⁵¹ şeklinde yorumlanmıştır. Vehbe Zuhaylî, bu âyetin yorumunda, hikmetin sünnetten farklı bir anlama geldiğini şöyle ifade etmektedir: “Allah Rasulü, sahabe-i kirama, savaşta-barışta, darlıkta-genişlikte, seferde-ikâmette, müracat edecekleri nebevî sünneti öğrettiği gibi, hikmeti de öğretiyordu. İşte bununla ashab-ı kiram teşri’deki sırlara ve dinde fikha mazhar olmuş, her birerleri âlim ve hakîm sınıfına dahil olmuşlardır. Öyleki onlardan bir tanesi bile beldelere hükmetmeye yetiyor; ümmeti güzelce idare ediyor, adâleti ikâme ediyor, üstün bir siyaset ortaya koyuyordu. Belki Kur’ân hafızı değillerdi; belki de birkaç sûre ezberlemişlerdi. Fakat Kur’ân’daki sırlara ve fikhî gayelere vakıf olmuşlardı.”¹⁵²

İbn Âşur, bir başka yorumunda ise kitap ve hikmeti beraber ele alarak, öğretilen kitap ve hikmetin “şeriat” olduğunu ifade etmektedir.¹⁵³ Yine O, âyetin sonundaki “size bilmediklerinizi de öğretir.” ifadesini, “şeriat ve hikmetin dışında her şeyi içine alan

¹⁴⁵ Kehf, 27; Ankebût, 45.

¹⁴⁶ Bakara, 151; ve bkz., (senin âyetlerini okuyacak) Bakara, 129; (Allah’ın âyetlerini okuyor), Âl-i İmrân, 164; Talâk, 11.

¹⁴⁷ Kehf, 27.

¹⁴⁸ Bkz., İbn Kesir, V, 147; Râzî, V, 708; Ebu’s-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşadu’l-akli’s-selîm ilâ mezâye’l-Kur’âni’l-Kerîm*, (Râzî’nin kenarında) V, 702, Matbaâ-i Âmire 1307.

¹⁴⁹ Beğavî, I, 167.

¹⁵⁰ İbn Âşur, II, 49.

¹⁵¹ Zuhaylî, II, 34.

¹⁵² Zuhaylî, II, 34.

¹⁵³ İbn Âşur, II, 50.

genel bir ta'mimin yanında, ümmetlerin durumları, devletlerin siyasi yapıları ve ahiretle ilgili meseleler”¹⁵⁴ olarak yorumlamaktadır.

Hikmetin kitapla beraber zikredilmiş olması, kişiye kazandırdığı hayır ve fazilete ait vasıflar açısından, insanı kitabın seviyesine yükselten bir özellik olabileceğini düşündürmektedir. Buna göre bu beraberlik sanki Kitabın hikmetsiz anlaşılacağına delâlet etmektedir.¹⁵⁵ Hatta hikmetin lugat anlamlarını da gözönünde bulundurduğumuzda bu birlikteliğin, Kitabın hakiki manasını kavramak, mesajına en uygun hükmü çıkarmak¹⁵⁶ ve bunu pratiğe (amele) dönüştürmeyi ifade ettiği şeklinde değerlendirebiliriz.

Bununla beraber hikmet kelimesi, kitap kelimesiyle kullanıldığında, kitabın lafzını gözetmekle birlikte âyetleri derinlemesine idrâk eden bir bakış açısını da anlatır. Bu da insanın ancak Allah'ın muradını yakalama gayret ve samimiyeti ile, vahyi, hayatın esas haline getirmesinin yanında, çağının şartlarını inceleyen, toplumun kültürel ve sosyal gelişmişlik seviyesini gözönünde bulunduran derin bir tefekkürle elde edilebilir. Tarih içerisinde bunu en güzel şekilde gerçekleştirenler peygamberlerdir. Onun için Kur'ân, peygamberlere, kitabın yanında hikmet, hüküm ve ilim verildiğini belirterek hikmetin önderleri olarak onları takdim etmiştir.

Rağıb İsfehânî'ye göre hikmetin kitapla veya ayrı zikredilmesi, kitabın ancak vahiyle; hikmetin ise akılla anlaşılabilen konuları resmettiğini göstermektedir. O'na göre kitap ve hikmetin Allah'tan inzal edildiğinin âyetlerde belirtilmiş olması, onların farklılığını ortadan kaldırmaz. Bunlar birinin diğerine olan ihtiyacı sebebiyle birlikte anılmıştır. Zira kitap olmasaydı akıl şaşkınlığa düşerdi, akıl olmasaydı kitap faydasız kalırdı.¹⁵⁷

Horovitz, bu bağlamda hikmeti vahyedilen kitabın bir parçası şeklinde yorumlamaktadır. Dimitri Gutas, bu izahı güzel bulmakta ve hikmetin Kitapla birlikte zikredildiği yerlerde büyük bir ihtimalle hikmetli sözleri (maxım) kapsayan bölüme

¹⁵⁴ İbn Âşûr, II, 50.

¹⁵⁵ Setrâvî, Mehdi, *el-Kur'ânü nehcun ve hadâretün*, s. 131, Müessesetü'l-A'lemî, 1. Baskı, Beyrut, 1997.

¹⁵⁶ Kutluer, İlhan, *Felsefe Tasavvuru*, s. 17, İz Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2001.

¹⁵⁷ Rağıb el-İsfehânî, *ez-Zeri'a ila mekârimi's-şeria*, s. 104-105, Beyrut, 1980.

işaret ettiğini söylemektedir.¹⁵⁸

1.2.2. Mülk-İlâhî İlişkisi

Hikmet kavramının Kur'ân'ı Kerim'de birlikte kullanıldığı kavramlardan bir tanesi de “mülk” kelimesidir. Mülk, Kur'ân'da en çok kullanılan kavramlardan biridir. “Mülk” ile “milk”, *mlk* kökünden mastar bir kelimedir. Mülk, insanlar üstünde hâkimiyet ve tasarrufu; milk ise, eşya ve onun menfaatleri üzerindeki tasarrufu anlatır. Mülk, sahip olma (temellük), yönetme (tevellî), güç ve iktidar anlamlarına gelmektedir.¹⁵⁹

Mülkün hakiki sahibi olan Allah, bu hâkimiyetinde tektir. Egemenlik hakkını ortaksızca kullanır: (الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ مَقْدِيرًا .)

“Göklerin ve yerin hâkimiyeti O'nundur. O, asla evlat edinmedi, hâkimiyette hiçbir ortağı olmadı. Her şeyi yaratıp nizam veren ve her şeyin varlığını bir ölçüye göre belirleyen Odur.”¹⁶⁰

Allah, tıpkı hikmeti dilediğine verdiği gibi,¹⁶¹ mülkü de dilediğine verir: “Peygamberleri onlara dedi ki: ‘Allah size hükümdar olarak Tâlut’u tayin etti.’ Onlar ise: ‘Biz hükümdarlığa ondan daha lââyık iken nasıl olur da o bize hükmedebilir ki! Üstelik servetten de nasibi fazla değil!’ dediler. Peygamber şöyle cevap verdi: ‘Allah, onu size üstün kıldı, ona geniş ilim ve sağlam bir vücut verdi. **Allah, hâkimiyeti dilediğine verir.** Allah, Vâsi’ ve Alîm’dir; dilediğini zenginleştirir, istidat ve liyakatleri bilir.”¹⁶² “De ki: ‘Ey mülk ve hâkimiyet sahibi Allah’ım!’ Sen, mülkü dilediğine verir, dilediğinden onu çeker alırsın. Dilediğini azîz, dilediğini zelil kılarırsın. Her türlü hayır, yalnız senin elindedir. Sen elbette her şeye kâdîrsin.”¹⁶³

Bu ifadeler mülkün ve gücün mutlak manada Allah’a ait olduğunu açıkça belirtmektedir. Burada mülkü, Allah’ın dilediğine vermesiyle, hikmeti de dilediğine

¹⁵⁸ Gutas Dimitri, s. 53.

¹⁵⁹ Rağîb, s. 718; Âyetlerdeki kullanımı için bkz., Mâide, 25; İsrâ, 110; Meryem, 87, İnfîtâr, 19.

¹⁶⁰ Furkân, 2.

¹⁶¹ Bkz., Bakara, 269.

¹⁶² Bakara, 247.

¹⁶³ Âl-i İmrân, 26.

vereceğini bildirmesi aslında bir bütünlük arz etmektedir. Âyetlerde mülk (hâkimiyet), hikmetin adeta tabii bir neticesiymiş gibi karşımıza çıkmaktadır. Kitap, hikmet ve mülk birlikteliğini âyetlerde şöyle görmekteyiz:

1.2.2.1. Kitap-Hikmet-Mülk

Kur'ân'da Kitap-hikmet ve mülk beraberliğini tek âyette görmekteyiz:

أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا .

“Yoksa onların mülk ve hâkimiyetten nasipleri mi var? Öyle olsaydı, onlar insanlara bir kısıntı bile vermezlerdi. Yoksa onlar Allah'ın lutfundan insanlara ihsan ettiği nimetlere karşı haset mi ediyorlar? Evet, Biz, İbrahim ailesine **kitap ve hikmet verdik**, hem de büyük bir (hâkimiyet) **mülk bahsettik**.”¹⁶⁴

Mülkten pay alanlar arasında Hz. İbrahim'le birlikte Hz. Yusuf da ön plana çıkmaktadır. Hz. Yusuf, aynı zamanda kendisine hikmet verilen peygamberlerdendir.

“Yâkub ailesi Mısır'a gelip Yusuf'un yanına girdiklerinde Yusuf, annesi ile babasını kucakladı ve: ‘Allah'ın dilemesiyle Mısır'a emin olarak girin.’ dedi. Annesi ile babasını tahtına oturttu. Hepsi onun önünde saygı ile eğildi. Yusuf: ‘Babacığım!’ dedi. İşte küçükken gördüğüm rüyanın tabiri... Rabbim o rüyayı gerçekleştirdi. O, bana nice ihsanlarda bulundu: Beni zindandan kurtardı ve nihâyet, Şeytan benimle kardeşlerimin arasını bozduktan sonra sizi çölden getirip bana kavuşturmakla da beni ihsanına mazhar etti. Gerçekten Rabbim dilediği kimse hakkında latiftir (dilediği hususları çok güzel, pek ince bir tarzda gerçekleştirir). Şüphesiz O alîmdir, hakîmdir (herşeyi hakkıyla bilen, tam hikmet sahibidir. رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ) Ya Rabbi! Sen bana **mülk** (iktidar ve hâkimiyet) verdin. Kutsal metinleri ve rüyaları yorumlama ilmini öğrettin. Ey gökleri ve yeri Yaratan! Dünyada da ahirette de Mevlam, yardımcım Sensin. Sana

¹⁶⁴ Nisâ, 53-54.

tam itaat içinde bir kul olarak canımı al ve beni salihler zümresine dahil eyle!”¹⁶⁵

1.2.2.2. Mülk-Hikmet-İlim

Bir başka âyet-i kerimede ise mülk, hikmetten önce zikredilmekte, kitap yerine de ilim konulmaktadır. Yani mülk-hikmet-ilim üçlüsü karşımıza çıkmaktadır:

(وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ..)

“ Allah, Dâvud’a **mülk** (hükümranlık) ve **hikmet** verdi, **O’na dilediğini öğretti.**”¹⁶⁶

Âyette açıkça görüldüğü gibi, hükümdar-peygamber Hz. Davut’la ilgili bu durum, devlet yöneticiliği ile hikmet (bilgelik) sahibi olma arasında yakın bir ilişki kurulduğunu düşündürmektedir.

Enbiya sûresindeki, (فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَاهَا حُكْمًا وَعِلْمًا) “..Biz çözümü ihtiva eden hükmü Süleymana bildirdik. Bununla beraber, her birine bir **hüküm** ve **ilim** verdik.”¹⁶⁷ âyetinde de hüküm kelimesi hikmet anlamında kullanılmıştır. Bir başka âyette kendisine hüküm, hikmet ve ilim verilen Hz. Dâvud’un mülkünün güçlendirildiği şöyle ifade edilmektedir: (وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخِطَابِ) “Biz, onun (Dâvud) **mülkünü** (hâkimiyetini) güçlendirdik. O’na **hikmet**, nübüvvet, isabetli karar verme ve meramını güzelce ifade etme kabiliyeti verdik.”¹⁶⁸

Kitap, hikmet ve mülk, veya mülk, hikmet ve ilim, hangi zaviyeden bakarsak bakalım;

¹⁶⁵ Yûsuf, 99-101; Bu ve Hz. Yûsuf’la ilgili diğer âyetlere bakınca, onun nice hikmetli davranış örnekleri sergilediğini görmek mümkündür. Mesela kendisini ölüme mahkum eden yakınları üzerinde tam yetki sahibi iken gösterdiği olgunluk ve müsamaha; kendisinin zirveye yükselişini hep Allah’ın lutfuna bağlayıp, nefesine en küçük bir pay çıkarmaması; mü’minler tarafından şahsına karşı yapılan en kötü hareketi bile te’vile gayret etmesi ve şeytanın kardeşlerine yaptırdıklarında “ilâhî hikmete göre benim için bazı faydalar vardı” demesi; hep ibadet ve ahiret iştiağı ile dolu olması bu hikmetlerden sadece bir kaç tanesidir. Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, s. 246.

¹⁶⁶ Bakara, 251.

¹⁶⁷ Enbiyâ, 79; Bu âyetteki hüküm, nübüvvet (peygamberlik) manasına da yorumlanmıştır. Bkz., Mukâtil b. Süleyman, *el-Vucûh ve’n-nezâir*, 29, (hızr. Ali Özek), İlmî Neşriyat, İstanbul 1993.

¹⁶⁸ Sâd, 20; Kur’ân’da, Hz. Dâvud’un bu güçlü hâkimiyeti anlatılırken o, “ze’l-eyd” diye vasıflandırılmaktadır. “Ze’l-eyd” sıfatı, bedenî kuvvet, askerî ve siyasi kuvvet, ahlâkî kuvvet veya ibadet kuvveti yönünden düşünülebilir. Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Sâd, 17’de) s. 452.

kitabın ve hikmetin kanunları kuvvet ve hâkimiyetle techiz edilip desteklenmezse, herşey kağıt üzerinde kalır. Fert ve toplum üzerinde çoğu zaman beklenen tesiri icra edemez. Bunun için, mülkün yanısıra bahşedilen hikmetin, siyasî ve idarî bilgelik olarak yorumlanması mümkündür.¹⁶⁹ Ayrıca, mülk (hâkimiyet, kuvvet) olmazsa veya kitap ve hikmet mülke dayanmazsa, her ikisinin de hayata tatbiki kolay kolay mümkün olmaz.¹⁷⁰ Kaldı ki o zaman hikmet, uygulama ile çok yakın ilişki içinde olduğundan hikmetin ne olduğunu anlamamız mümkün değildir. Dolayısıyla âyetlerden anladığımız kadarıyla hikmet kadar mülk de önemlidir. Allah, mülkü de hikmeti de dilediğine vermektedir.

Bu cümlelerden, Allah'ın, cüz-î iradeyi ve hiçbir ahlâkî kuralı nazara almadan sadece gücüyle hareket eden, baskıcı bir ilah olduğu sonucunu çıkarmak son derece yanlıştır. Kur'ân'daki bu ifadeler Allah'ın mutlak gücünü belirten ifadelerdir. O, mülkü (hâkimiyeti) birilerine verirken, veya birilerinden alırken, birilerini azîz, birilerini zelil kılarken, bu kimselerde bulunan dinî ve ahlâki vasıflara ve onların hakedişlerine bakar. Bu âyetlerde, Allah'ın bu tasarrufunun hikmet ve gerekçeleri belirtilmemiştir. Fakat Kur'ân'ın pek çok âyetinde, bunun sebep ve hikmetlerini bulmak mümkündür. Dolayısıyla bu ve benzeri âyetlerde, Allah'ın mutlak gücü ön plana çıkarılarak, müşrik toplumda Allah'ın kudretinin gereği gibi anlaşılması gözetilmiştir.¹⁷¹

Burada kitap, hikmet ve mülk üçlüsünden şunu da anlayabiliriz: “Din, hikmet ve kuvvet (mülk) üçü bir arada ve ittifak içinde olmalıdır. Aksi takdirde, dinsiz ve hikmetsiz kuvvet sırf bir zulüm ve baskı aracı; dinsiz hikmet, fııldak çarkı, kuvvetsiz din de sırf bir vicdan işi haline gelir.”¹⁷² Dolayısıyla yaratılma ve vahyin insanlara ulaştırılma maksadı da tam olarak yerine getirilmemiş olur.

Sonuç olarak denilebilir ki, hikmet kelimesinin, mülk kelimesiyle beraber kullanılması, hikmet ve hakimiyetin (mülk) bir bütün olduğunu göstermektedir. Bunlar birbirini tamamlayan, biri diğeri olmadan düşünölemeyecek iki ayrı kavramdır. Hikmetsiz bir hakimiyet, zulüm ve istibdatı netice verir. Hakimiyetsiz, diğeri bir ifadeyle mülke dayanmayan hikmetin de varlığı ve yokluğu müsavidir denilebilir. Ferdî, ailevî, içtimaî

¹⁶⁹ Kutluer, İlhan, s. 17.

¹⁷⁰ Bkz., Gülen, M. Fethullah, *Prizma*, I, 187-191, Nil Yay. İzmir 1995.

¹⁷¹ Akyüz, Vecdi, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar*, s. 37, Kitabevi, İstanbul 1998.

¹⁷² Gülen, M. Fethullah, *Prizma*, I, s. 191.

ve siyasî hayatta kendisinden beklenen neticeleri ortaya koyamaz.

1.2.3. Hıyır-Hıkmət İlişkisi

Hıkmetin Kur'ân-ı Kerîm'de beraber kullanıldığı, bizatihi hıkmetin kendisiyle anıldığı kavramlardan bir tanesi de "hıyır" kavramıdır.

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ .

Allah'ın lütfu boldur, ihsanı geniştir. O, herşeyi hakkıyla bilir. "O, hıkmeti dilediğine verir. Kime hıkmət nasip edilmişse doğrusu, büyük bir hıyıra mazhar olmuştur. Ancak, tam akıllı olanlar gerçekleri anlar ve düşünürler."¹⁷³

Bu âyetteki hıkmət kavramı da çok farklı manalarda yorumlanmıştır. İbn Mesud, Mücâhid, Dahhak ve Mukâtil'e göre: Kur'ân'ın muhkem-müteşâbihi ve mukaddem-muahharini bilmek veya nübüvvettir. İbrahim, Ebu'l-Âliye ve Katâde'ye göre, Kur'ân'da anlayış; Mücâhid'e göre, ilim ve anlayış veya söz ve fiilde isabettir. Hasan Basri'ye göre, dinde vera'; Rebi' b. Enes'e göre, haşyet; İbnu'l-Mukaffa'ya göre, aklın doğruluğuna şahid olduğu şeydir. Kuşeyri'ye göre, Allah'ın emrini tefekkür ve ona uymak, dinde anlayış ve onunla amel etmektir. Atâ'ya göre hıkmət, mağfiret; Ebû Osman'a göre, makamla veya ilhamla vesvesenin farkedildiği nûrdur. Kasım b. Muhammed'e göre, hak düşüncelerin kişiye hükmetmesi; Bûndar b. el-Hüseyn'e göre, doğru ve hızlı cevap vermek; Kettâni'ye göre de, ruhların sükunete erdiği şeydir. Bazı âlimlere göre ise hıkmət, ilm-i ledündür.¹⁷⁴

Hıkmetin bu şekilde farklı anlamlarda yorumlanması, netice itibariyle tek manaya irca edilebileceği şeklinde, şöyle değerlendirilmiştir: "Bu ve benzer yorumların hepsi birbirine yakındır. Zira hıkmət, "ihkâm"dan mastardır. İhkâm ise, söz veya amelde sağlam ve mükemmelliği yakalamaktır. Bu manada Allah'ın kitabı, Nebî'nin sünneti hıkmettir. Burada zikredilen şeyler de hıkmetin parçalarından ibarettir."¹⁷⁵

¹⁷³ Bakara, 269.

¹⁷⁴ Bkz. Ebû Hayyân, II, 334.

¹⁷⁵ Ebû Hayyân, II, 334.

Kur'ân bu âyette özellikle hikmeti, “hayr-ı kesir”, (sonsuz ve bereketli hayır) olarak zikreder ve bu hikmetten hissedar olan kimseyi de kendisine çok hayır verilmiş kimse olarak över. Aslında pratik değerden daha büyük bir nimet vardır ki o da, pratik değeri üreten yetenek ve akıldır. Hikmet, genel anlamıyla, işte bu yetenektir. Bu yüzdendir ki, mûcid bir benliğin büyüklüğü ve en büyük nasibi hikmettir. Bu nasip bakımından nebîler daima ilk sırada yer alırlar.¹⁷⁶

Hayr; (حَآرَ) “hâra” fiilinin mastarıdır. “Hâra” tercih etmek, seçmek, hayırlı olmak, güzel ve iyi davranmak manalarına gelmektedir.¹⁷⁷ Hayr, şerrin zıddı olan faydalı şey; akıl, mal ve adl gibi herkesin rağbet ettiği şeydir.¹⁷⁸

Hayr kelimesi bazen isim, bazen fiil, bazen de sıfat olarak Kur'ân-ı Kerim'de 200'den fazla âyette geçmektedir.¹⁷⁹ Kur'ân'daki anlatıma göre, son derece kapsamlı bir terim olan, hayr'ın; hem dünya, hem de dinî itikad alanına giren mevzuları ihtiva ettiğini görmekteyiz.¹⁸⁰ “Hayr” teriminin dünyevî meseleler sahasında en belirgin kullanımı, şüphesiz bu sözcüğün, mal (servet) kelimesinin anlamdaşı olarak kullanılmasıdır.¹⁸¹

“Hayr” kavramının anlamı, din ve imanla irtibatlı meselelerde daha da genişlemektedir. Çünkü, insan için dinen değerli, ya da istifadeli herhangi bir şey bu sözcüğün bir manası olabilir. Bu da, bu kelimenin bir “ikinci düzey” ahlâk terimi olarak düşünölmeye, tam manasıyla layık olduğunu göstermektedir.¹⁸² Binaenaleyh Kur'ân'da bu kelimenin geçtiğı anlamları sıralayacak olursak, karşımıza başlıca şu manalar çıkmaktadır: İyilik,¹⁸³ Allah'ın nimeti,¹⁸⁴ Allah'ın özel nimeti olan vahiy,¹⁸⁵ inanç ve gerçek itikad,¹⁸⁶ salih amel,¹⁸⁷ seçkin ve iyi kullar ve peygamberler¹⁸⁸ bu anlamlardan

¹⁷⁶ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, s. 186, Yeni Boyut, İstanbul 1997.

¹⁷⁷ İbn Manzûr, *hyr md.*, II, 1298.

¹⁷⁸ Rağib, s. 160.

¹⁷⁹ Bu âyetler için bkz., Abdölbâki, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ân-ı Kerîm*, s. 250-251, el-Mektebetü'l-İslâmîyye, İstanbul 1982.

¹⁸⁰ İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 286, (çev. Selahaddin Ayaz), Pınar Yay., 3. Baskı, İstanbul 1997.

¹⁸¹ Bkz., Rağib, s. 160; İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 287; Bu mevzudaki âyetler için mesela bkz., Bakara, 215, 180; Âdiyât, 81.

¹⁸² İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 288.

¹⁸³ Zilzâl, 7; Bakara, 110, 215, 272; Âl-i İmrân, 30; Fussilet, 49-50, vb....

¹⁸⁴ Âl-i İmrân, 26, 73-74.

¹⁸⁵ Bakara, 105, 269; Nahl, 30.

¹⁸⁶ Enfâl, 70.

salih amel,¹⁸⁷ seçkin ve iyi kullar ve peygamberler¹⁸⁸ bu anlamlardan bazılarıdır. Örnek olarak verilen bu âyetler incelendiğinde, hayr sözcüğünün dini meseleler sahasındaki manalarının başlıca iki sınıfa dahil olduğu görülecektir. Biri kaynağı Allah’da bulunan iyilik, diğeri ise, insanın (yine Allah’ın yaratmasıyla gerçekleşecek olan) hasıl ettiği iyiliktir. Her iki halde de, temel anlam aynı kalır. Kelimenin manası vahyolunan dinin belirli bakış açısından, ‘haklı olarak değerliliğine hükmedilebilecek bir şey’dir.¹⁸⁹

Hayr kavramı, hikmet kavramıyla beraber sadece bir kere Bakara sûresi 269. âyette zikredilmiştir. Bu âyette “O, **hikmeti** dilediğine verir. Kime **hikmet** nasip edilmişse doğrusu, büyük bir **hayra** mazhar olmuştur.” denilerek hikmet adeta hayr kavramıyla özdeşleştirilmiştir. Kur’ân’a göre, “hayr” da Allah’ın elindedir:

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ .

“De ki: ‘Ey mülkün sahibi Allah’ım! Dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın ve dilediğini azîz edersin, dilediğini zelil edersin! **Hayr, yalnız senin elindedir**. Muhakkak ki Sen her şeye kâdîrsin.’”¹⁹⁰

Mâturîdî’ye göre hikmet, dünya ve ahiretin hayrını içine almaktadır. Ona göre hikmetin çok hayır olarak nitelendirilmesinin arkasında bu anlam vardır. Çünkü her türlü şerden onunla korunulmasının yanında her çeşit hayra da onunla ulaşılır.¹⁹¹

O, dilediğine hikmeti verir, çok hayra ulaştırır. Dilediğine hayır verir, hikmete ulaştırır. Hayr ve hikmet gibi, lütuf ve ihsan da O’nun elindedir, onu da hikmet gibi dilediğine verir. Aslında hikmet de Allah’ın büyük fazlından, lütuf ve ihsanlarındandır. “De ki: ‘Doğrusu lütuf, Allah’ın elindedir, dilediğine ihsan eder. Allah vâsi’ ve alîm’dir (lütüf boldur, her şeyi hakkıyla bilir). Rahmetini, dilediği kuluna has kılar. Allah büyük lütuf

¹⁸⁷ En’âm, 158; Mâide, 48; Enbiyâ, 90.

¹⁸⁸ Sâd, 46-47.

¹⁸⁹ Izutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 289.

¹⁹⁰ Âl-i İmrân, 26.

¹⁹¹ Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmud, *Te’vilâtü ehli’s-sünne*, (Bakara, 269’da) s. 628, (thk. Muhammed Müstefizurrahmân) Matbaatü’l-İrşâd 1983.

ve inâyet sahibidir.”¹⁹²

Burada şu noktaya değinmek de yerinde olur. Allah, bu âyet-i kerîmede (Bakara, 269), insanın sahip olduğu zâhirî akıl ve duygularının ötesinde gizli bir takım mevhibelere de dikkat çekmektedir. Bu mevhibeler âyette hikmet olarak isimlendirilmiştir. İnsandaki bu mevhibeyi, sofiler tasavvufta “basîret-i mülhime”, filozoflar ise “hads” olarak adlandırmaktadırlar. Bu mevhibe öyle bir melekedir ki, aklın idrâk edemediğini idrâk eder. Bilinenin ötesini veya görülen olayların perde arkasını da içine alır. İşte Allah, bu özel mevhibeyi, kendisine yakın kullarına verdiğini bildirmektedir.¹⁹³ Bütün peygamberlerin bu özel mevhibeyle donatılmaları da hikmetin önemini açıkça göstermektedir.¹⁹⁴

Bu üstün melekenin verilmesine gelince; Allah, vermek için hiçbir şart ve kayda bağlı değildir. “O, kime dilerse ona hikmet verir.” Kötülükleri engelleyecek, faydaları sağlayacak sebep ve hikmetleri, hükümlerini, gerçeğin bilgisini, iradeye bağlı olan sevap kazandıracak işleri yapabilme gücünü ve faydalı şeyler yapmayı yalnızca kendine ait kılmakla yetinmez, akıl sahiplerinden dilediğine dahi verir. “Allah, kime hikmet verirse o muhakak ki, bir çok hayra erdirilmiş olur.” Çünkü hikmetsiz, binde bir hayra erilirse, bir hikmet ile binlerce hayra erilir. Dolayısıyla hikmet, dünya ve ahiretin hayrını içine alır. Hikmetsiz hayır ise bazen vardır, çoğu zaman yoktur. “..Ve fakat aklı temiz, özü sağlamlardan başkası bunu düşünemez.”¹⁹⁵ Hak ile doğrunun ne olduğunu, ne kendisi düşünüp hatırlar, ne de uyarı kabul eder. Bizzat Allah Teâlâ, âyetiyle ihtar edip uyarır da, o yine aklını başına almaz, aklını yormayınca da ilâhî hikmetten faydalanamaz. Demek ki hikmete ermek için vermek yetmez, hikmeti almak da gereklidir. Veren Allah, keremi geniş olduğundan, herhangi bir şarta da bağlı ve muhtaç değildir, ama alacak olan kul şarta bağlıdır. Hikmete ermenin başlangıcı düşünmedir. Bu da temiz akıl ve temiz kalp ile olur. Allah’ın verdiğı aklı şehvetlere ve şeytanın vesveselerine kaptıranlar ne kendi iç dünyalarındaki ilhamları, ne de dış dünyada olup biten ibretli sahneleri düşünüp anlayamazlar, kavrayamazlar. Zihinlerinde güç

¹⁹² Âl-i İmrân, 73-74; ve bkz., Mâide, 54; Hadid, 21; Cumu’a, 4.

¹⁹³ Hamdan, Nezîr, *Hikmetü'l-Kur’ân*, s. 73.

¹⁹⁴ Bkz., Lokman, 12; Yûsuf, 22; Kasas, 14; Cumu’a, 29.

¹⁹⁵ Bakara, 269.

bulamazlar. Ya hiç düşünmezler veya düşünseler bile hâtıralarına dönüp göz atarken, neyin gerçek, neyin hayır olduğunu kestiremezler. Çünkü hakkın ve hayrın alâmetlerini bilemezler, onu seçip belirleyemezler. Bunu yapamayınca da hikmet yolunda ilerleyemezler. Bu suretle büyük bir ilâhî lütuf olan hikmet, ancak temiz yürekli, temiz düşünceli gerçek akıl sahiplerine nasip olabilir. Bundan dolayı akıl ve iyi seçim hikmetin şartı, düşünce de başlangıcıdır. Bunlar hep Allah vergisi ve ilâhî iradenin eseri olan kabiliyetlerdir. Şu kadar var ki, ilk şartlar ve ilk sebepler, kayıtsız şartsız bir ön iradenin bağış eseri iken; hikmet düzeninde olayların cereyan şekli, kulun istek ve iradesi yanında ilâhî iradenin de o yönde tecellî etmesiyle meydana gelir. Bir bakımdan vebî (Allah vergisi), bir bakımdan kesbî (kazanmakla ilgili) sayılır. Kulun iradesi adı sebep, ilâhî irade gerçek ve geçerli sebeptir. Önünde ve sonunda ilâhî irade bulunmadan hiçbir şey meydana gelmez. Kulun iradesi bağlantı kurmaya yarayan küçük bir yoldur. İlâhî iradenin çok değişik şekillerde tecellî etmesi, işte Allah'ın Vâsi' adıyla anılmasının bir sonucudur. Bundan dolayı hikmetin aslı ihsandır. Hikmet eseri olan şeyler, hem ihsandır hem de kesptir.¹⁹⁶

Dolayısıyla hikmetin hem akıl ve duyularla elde edilen bilgi ile hem de duyular üstü idrâk ile ilgisi kesindir. Hikmet; ilim, amel, düşünce sanat ve aksiyonun ortaya koyduğu tüm değerlerle ilgili bir kavramdır. O, idrâk eden, keşfeden derin bir bakış ve yakalayış tavrıdır ki, insan ve eşyaya hakim olan sırları fark ettirir. Bundan çıkan sonuçları büyük bir maharet ve kararlılıkla hayr olarak ortaya koyma bahtiyarlığı şeklinde kendini gösterir.

Sonuç olarak denilebilir ki her hayr, hikmettir. Her hayrın hikmet olması, veya hikmete götürmesi gereklidir. Çünkü hayr fazilettir, fazilet ise orta yoldur. Orta yol, iki yanlış arasında hayr ve hikmettir. Her hikmet de hayırdır ve mutlaka her hikmetin hayr olması veya hayra götürmesi gerekir. Söz ve davranışlar hikmet üzere, ifrat ve tefritten uzak, hikmet dairesinde cereyan ediyorsa, bu bütünüyle hayırdır. Dolayısıyla hayr, kesin olarak bütünüyle hikmeti, hikmet de hayrı içine alır.¹⁹⁷ Hikmeti kaybetmek ise büyük bir hayrı kaybetmek demektir. Hayrın hikmetinden uzaklaşmak ise insanın ifrat ve

¹⁹⁶ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 913-914.

¹⁹⁷ Hamdan, Nezîr, *Hikmetu'l Kur'ân*, s. 205.

tefritler içinde bocalamasını tabii olarak netice verecektir.

1.2.4. 'Âyet-İikmet İlişkisi

Âyet, "apaçık bir alâmet ve işaret" demektir.¹⁹⁸ Âyetin çoğulu, "ây" veya "âyât" şeklindedir. ¹⁹⁹ Kur'ân-ı Kerim'de tekil ve çoğul şeklinde 382 defa geçen âyet kelimesi terim olarak çeşitli anlamlar ifade etmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Mucize²⁰⁰

Peygamberlerin Allah tarafından görevlendirilmiş elçiler olduklarını ispat eden harikulâde olaylar da Kur'ân-ı Kerim'de âyet diye ifade edilmiştir. Peygamberlerin davetine muhatap olan bütün milletler, davet sahibinin doğruluğundan emin olmak düşüncesiyle, ondan tabiat kanunlarını aşan ve ancak ilâhî bir kudret sayesinde gerçekleşebilen gözle görülebilir bir alâmet (âyet) göstermesini istemişlerdir. İnanmak arzusunda olanların imanlarını, inkarcıların da bir anlamda inadını kuvvetlendiren bu âyetler pek çok defa vuku' bulmuştur. Hz. Salih'in devesi, Hz. Mûsâ'nın asası ve diğer mucizeleri, Hz. İsâ'nın babasız olarak dünyaya gelişi, çamurdan yapılmış bir kuşa can veriş, ölüleri diriltişi, evlerde saklanan yiyecekleri haber veriş gibi harikulade olaylar, Kur'ân'da söz konusu edilen âyetlerden bazılarıdır.²⁰¹ Gösterilen bunca âyetlere sihir nazarıyla bakan ve inanma niyeti taşımayan inkarcılara helâk edici felaketler gönderilerek bunlar yok edilmiş ve geride onlara dair alâmetler bırakılmıştır.²⁰² Hz. Muhammed de bu kabil mûcizeleri göstermekle birlikte ona, hükmü kıyamete kadar bâkî, ilim, hukuk, ahlâk vb. gibi pek çok yönleriyle beşerî bilgiler açısından erişilmez olan bir kelâm mûcizesi Kur'ân-ı Hakîm verilmiştir. Okuma yazma bilmeyen bir insanın elinde ortaya çıkan Kur'ân'ın geçmiş milletlere dair kıssaları ihtiva edişinde, yahudi âlimlerinin ona ait vasıfları Kitab-ı Mukaddes'ten öğrendikleri bilgilere dayanarak bilişlerinde, insanların özellikle sosyal ve manevî alanda ihtiyaç duyduğu kuralların ayrıntılı olarak açıklanışında, inanmak isteyen kimseler için yeterli delillerin

¹⁹⁸ Rağib; s. 33; Cevherî, *âyet* md; İbnü'l-Esîr, I, 88.

¹⁹⁹ İbn Manzûr, *âyet* md., XIV, 61-62.

²⁰⁰ Zurkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, I, 331, Dâru İhyâi't- turâsi'l-Arabiyye ty.

²⁰¹ Bkz., A'râf, 73, 106; Âl-i İmrân, 49; Mâide, 114; Tâhâ, 22; Meryem, 17-21; İsrâ, 59.

²⁰² Kasas. 36; Kamer, 2, 15; Tâhâ, 128; Ankebût, 15, 35; Hûd, 103; Hicr, 74, 77; Şuarâ, 67, 121, 174; Sebe', 15; Zâriyât, 37.

saklı bulunduğu bildirilmiş, talep edilen her türlü maddî âyet (mûcize) gösterilse bile inkarcıların yine iman etmeyecekleri haber verilmiştir.²⁰³

2. Bûrhan ve Delil²⁰⁴

Kur'ân-ı Kerim'de, Allah'ın varlığını ve birliğini ispat etmeye yönelik delillerden genellikle "âyet" diye bahsedilmektedir. Bu âyetlerin ana konusu, Allah'ın varlığı ve birliğidir. Buna göre göklerin ve yeryüzünün belli bir düzende yaratılışı, yer küresinin canlıların yaşamasına elverişli hale getirilişi, ona belli bir ağırlık kazandıran dağların mevcudiyeti, ziraata ve iskâna uygun ovaların, seyahate elverişli yolların oluşumu, hayat kaynağı suyun gökten indirilişi, aynı su ile beslenen, aynı iklimin topraklarında tadı ve besin değeri farklı yiyecek ve meyvelerin bitirilişi, göklerin görülebilir direkler olmaksızın yükselişi, atmosferin tehlikelerden korunmuş bir tavan haline getirilişi, güneşin ısı ve ışık, ayın da aydınlık kaynağı oluşu, insan ve yük naklinde faydalanılan gemilerin denizlerde batmadan seyredişi, besin kaynağı ve binek olarak kullanılan çeşitli hayvanların insanların emrine verililişi, erkekli dişili olarak yaratılan insanın dünyayı imar etmesi ve uyum içinde çoğalmasını sağlamak üzere, karşı cinsler arasında güçlü bir sevgi bağının kuruluşu, uykuya yatan insanın bir tür ölü haline geldikten sonra tekrar hayata dönüşü... Bütün bunlar, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, her şeyi yerli yerinde sapasağlam yani hikmetle yaratan ve dilediğini yapan, yüce Allah'ın varlığına, birliğine, sonsuz kudret ve hikmetine dair apaçık âyetlerdir. Ne var ki bunları düşünebilen, gerçeklere inanmak isteyen, söz ve öğüt dinleyen kimseler anlayabilmektedir.²⁰⁵ Mesela; Câsiye sûresinde Kur'ân'ın Azîz ve Hakîm olan Allah tarafından indirildiği belirtildikten sonra göklerde ve yerde Allah'ın kudret ve hikmetine dair pek çok âyetler olduğu şöyle ifade edilmektedir:

حم . تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ . إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ . وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبْتُئِنُّ مِنْ دَابَّةٍ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ .

وَإِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ .

"Hâ, Mîm. Bu kitabın indirilmesi O üstün kudret, tam hüküm ve hikmet sahibi Azîz ve

²⁰³ Bakara, 118, 145, 248; Şuarâ, 197; Ankebût, 50-51.

²⁰⁴ Zurkânî, I, 332.

²⁰⁵ Bkz., Bakara, 164; Rûm, 20-25; Enbiyâ, 31-32; Nahl, 66-69; Câsiye, 3-5; Ra'd, 2-4; Yûnus. 5, 67; En 'âm, 95-99.

Hakîm Allah tarafındandır. Şüphesiz göklerde ve yerde mü'minler için Allah'ın kudret ve hikmetine dair çok (âyet) deliller vardır. Siz insanların yaratılışında ve dünyanın her tarafında yaydığı canlılarda, kesin bilgiye ulaşıp gerçekleri tasdik edecek kimseler için deliller vardır. Gece ve gündüzün peşpeşe gelip müddetlerin uzayıp kısılmasında, Allah'ın gökten bir rızık, yani yağmur indirip onunla ölümünden sonra yeryüzünü diriltmesinde, rüzgarları evirip çevirmesinde, akıllarını kullanıp düşünecek kimseler için Allah'ın kudretine ve hikmetine dair birçok (âyet) deliller vardır.”²⁰⁶ Bu âyetlerde işaret edilen ilâhî sırlar karşısında heyacanlanan Einstein, duygularını şöyle dile getirir: İşte insan ruhunu coşturan en büyük ve en güzel fikir, insanın hayranlıkla karışık bir dehşet içinde, bu kozmik sır ve uçsuz bucaksız şu kâinat karşısında durduğu zaman kalbine doğan fikirdir. Bu sırla ruhu coşmayan, duygusu harekete geçmeyen kimse, ölü olan bir diridir. Bu sır, peşesini açamayacağımız bir sır; bu karanlık, fecrini göremeyeceğimiz devamlı bir karanlıktır. Ama bununla beraber, şunu kesin olarak biliyoruz: Bunun ötesinde öyle bir hikmet vardır ki tasavvur edilebilecek en ileri hikmettir. Ve hissediyoruz: Bu kâinatın ötesinde öyle bir cemâl, bir güzellik vardır ki, tasavvur edilebilecek en ileri bir cemâl, daha güzeli hayal bile edilemeyecek bir güzelliştir. O hikmet... O cemal... Ne yazık ki kısa aklımız onların ancak en basit tezahürlerini anlamaya mahkumdur. Ama yine de bu hikmetin varlığını bilmek, bu güzelliği sezmek, bana göre yaratıkların yapacağı ibadetin özünü teşkil etmektedir.²⁰⁷

3. Alâmet²⁰⁸

Başta da belirttiğimiz gibi, Kur'ân'da geçen âyet kelimesinin kullanıldığı manalardan biri de alâmet, işaret ve nişâne'dir. Açıkça ortada görülmeyen bir şey, âyetiyle görülür ve tanınır. Bir yol arayan kimse, eğer o yolun âyetlerini yani işaret ve alâmetlerini bilirse, yolu da bulur. Her gerçek, âyetiyle, alâmetiyle bilinir. Bu yönüyle âyet, duyuların ve akledilenlerin dışı vurulmuş şekilleri için kullanılır.²⁰⁹ Mesela şu âyette, âyet kelimesi alâmet anlamında şöyle kullanılmaktadır:

²⁰⁶ Câsiye, 1-5.

²⁰⁷ Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm ve Fennî Keşifler*, s. 8-9, D.İ.B. Yay., Ankara 1989. (Bu sözler Einstein'ın olup, Prf. Dr. Zağlül Râğib en-Neccâr'ın 19/ 2/ 1973'de Ebu Zabi'de verdiği “İnsan ve Kâinat” adlı konferansından nakledilmektedir.)

²⁰⁸ Zurkâni, I, 332.

²⁰⁹ Rağib, I, 33.

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُمْ إِن كُنتُمْ مُّؤْمِنِينَ .

“Peygamberleri devamla şöyle dedi: ‘Onun hükümdarlığının **alâmeti**, size içinde Rabbinizden bir sekîne ile Mûsâ ve Harun’un manevî mirasından bir bakiyyenin bulunduğu ve meleklerce taşınan bir sandığın gelmesidir.’ Eğer iman etmeye niyetliyseniz bunda, elbette sizin için âyet (delil) vardır.”²¹⁰

4. Kıyâmet Alâmetleri

Önceden iman etmeyenlerin veya iman sayesinde hayır kazanmayanların, Allah’ın bazı âyetleri ortaya çıktığı anda inandıklarını ifade edişlerinin fayda vermeyeceği belirtilirken kullanılan âyât kelimesi kıyamet alâmetleri manasında anlaşılmıştır: “Onlar imana gelmek için ne bekliyorlar? Meleklerin inmesini mi? Rabbinin imha eden azabının veya Rabbinin kıyamet alâmetlerinden (آيَاتِ رَبِّكَ) birinin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin alâmetlerinden (âyât) biri geldiği gün, daha önce iman etmeyen yahut imanıla hayır kazanmayan hiçbir kimseye o günkü imanı asla fayda vermez. De ki: Bekleyin, biz de beklemekteyiz.”²¹¹

5. İbret ve Şaşılacak İş

Âyet kavramının Kur’ân’da kullanıldığı anlamlardan bir tanesi de “ibret ve şaşılacak iş” manalarıdır.²¹² Mesela bu manada Mü’minûn sûresinde Hz. Meryem’in bir erkek olmadan hamile kalması ve Hz. İsâ’nın babasız yaratılması anlatılırken, Allah’ın eşsiz kudret ve sonsuz hikmetine delil olan bu acib ve ibretli hadise âyet terimiyle ifade edilmektedir. (وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَاهُمَا إِلَىٰ رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ .) “Meryem’in oğlunu ve annesini birer âyet (ibret vesilesi,²¹³ Allah’ın kudretine kesin delil,²¹⁴ şaşılacak iş²¹⁵)

²¹⁰ Bakara, 248.

²¹¹ En ‘âm, 158.

²¹² Zurkâni, I, 333.

²¹³ Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*, s. 344.

²¹⁴ İbn Kesîr, V, 429.

²¹⁵ Zurkâni, I, 332.

kıldık ve onları suyu akan ve yerleşmeye elverişli bir tepeye yerleştirdik.”²¹⁶

Bir başka âyette de; “dinlenip sükûnet bulmanız için geceyi karanlık, çalışıp iş yapmanız için de gündüzü aydınlık kılan O’dur. Elbette bunda, işitip dinlemesini bilen kimseler için nice (âyât) deliller, ibretler vardır.”²¹⁷ buyrulmaktadır. Burada Cenâb-ı Hakk’ın (استكثروا) “sükûnet bulmanız ve istirahat etmeniz için” ifadesi, bundaki hikmetin sadece bu olduğuna delâlet etmez. Daha pekçok hikmetler de vardır. Ama “Elbette bunda, işitip dinlemesini bilen kimseler için nice deliller ve ibretler vardır.” buyruğuna gelince; bundan maksat, onların, duyduklarını ve dinlediklerini iyice düşünüp (tedebbür), onlardan ibret almalarıdır.²¹⁸ Bu âyetler üzerinde düşünüp ibret almak, hikmetin başlangıcıdır. İşte bu ve bunun gibi birçok âyet-i kerimde, bu kelime Allah’ın kudretine, ilmine ve hikmetine bir delil ve ibret anlamında kullanılmıştır.

6. Kur’ân’ın Tamamı veya Belli Bölümleri

İstilahta, Kur’ân-ı Kerim’in herhangi bir sûresinde başı ve sonu bulunan, bir veya daha fazla cümleden oluşan Kur’ân birimine âyet denir.²¹⁹ Âyetin, Kur’ân ilimlerine ait bir kavram olarak tarifi bu şekilde yapılmıştır. Bununla birlikte, Kur’ân’ın tamamına da “âyet” denilmektedir. Kur’ân’ın tamamına âyet denilmesi, şu anlamlardan dolayıdır:²²⁰

a- Benzerlerini getirme imkânı olmaması.

b- Hz. Muhammed’in hak peygamber olduğunun delili ve O’nun en büyük mucizesi olması.

c- İnsana fitratına uygun bir hayatı anlamlandırma tutumu elde edinebilmesi için, onu var denmeye layık yegâne varlık Allah’a götüren delil olması.

d- Herşeyi bilen, her şeye gücü yeten, dilediğini yapan Allah’a bağlayan mucize olması.

²¹⁶ Mü’minûn, 50.

²¹⁷ Yûnus, 67.

²¹⁸ Râzî, V, 18.

²¹⁹ Zurkânî, I, 332.

²²⁰ Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur’ân Nedir?* s. 113-114, Şûle Yay., İstanbul, 1999.

İşte Kur'ân'ın hem tek tek âyetleri hem de bütünü âyettir. Şimdi, hikmet kavramının “âyâtullah” ifadesiyle beraber zikredildiği âyet-i kerimeyi, bu küllî bakış açısıyla değerlendirebiliriz. Âyet-i kerimede yüce Allah, Peygamber (s.a.v.)'in hanımlarına şöyle hitap etmektedir.

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا . وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلَىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا .

“Hem vakarla evinizde durun da, daha önceki cahiliyye döneminde olduğu gibi süslenip dışarıya çıkmayın, namazı hakkıyla ifa edin, zekatınızı verin, hülasa Allah ve Rasulüne itaat edin. Ey Peygamberin şerefli hane halkı, ey Ehl-i beyt! Allah, sizden her türlü kiri giderip sizi tertemiz yapmak istiyor. Oturun da evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve (Rasulullah'ın) hikmetlerini anın. Allah muhakkak ki Latîf ve Habîr'dir; en gizli şeylere bile ilmi nüfuz eder.”²²¹

Âyet-i kerimede okunan Allah'ın âyetlerinden maksat Kur'ân'dır. “Okunan hikmetten” maksat ise, sünnet olarak anlaşılmasıdır.²²² Çoğunluğun genel kanaati ise burada âyât ve hikmetten kastedilen Kur'ân'dır.²²³ Fakat görülen şu ki burada hikmetin sünnet anlamı daha ağır basmaktadır. Dolayısıyla bu âyette hikmeti sadece biriyle açıklamak yerine, Kur'ân'ı ve sünneti tefekkür ve tezekkür etme, anlama ve yaşama şeklinde yorumlamak daha uygundur.

Âyetteki okunan kitap ve hikmeti anma (وَاذْكُرْنَ) ise, Allah'ın Rasulu'ne indirilen kitap ve sünnet ile amel etme manasına anlaşıldığı gibi,²²⁴ toplanıp müzakere yapma, Kur'ân'ı ve sünneti belleme, düşünme, ilim tahsil etme²²⁵ ve bütün bu hakikatleri tebliğ etme²²⁶ şeklinde de anlaşılmasıdır.

Seyyid Kutub'a göre bu âyette Kur'ân ve hikmetin büyük bir nimet ve lütuf olduğuna

²²¹ Ahzâb, 33-34.

²²² Râzî, VI, 783; Neseî, III, 65; İbn Kesîr, VI, 411; Âlûsî, XXII, 20; Mevdûdî, IV, 417.

²²³ Âlûsî, XXII, 20.

²²⁴ Râzî, VI, 783; İbn Kesîr, VI, 411; İbn Âşûr, XI, 18.

²²⁵ İbn Âşûr, XI, 18; Yazır, Hamdi, VI, 3893.

²²⁶ İbn Âşûr, XI, 18.

da dikkat çekilmektedir.²²⁷ Bu da hikmetin büyük bir hayır olduğunu ifade eden âyetle örtüşmektedir.

Hamdi Yazır, bu âyette zikir-şükür ilişkisini de kurmaktadır: Kur'ân'ı ve Peygamberin sünnetlerini belleyin, ilim tahsil edin ve bu yüzden elde ettiğiniz şeref ve şanı hatırdan çıkarmayıp, bu nimetlerin şükrünü bilin.²²⁸

Burada aklımıza şöyle bir soru gelebilir: Niçin zikir (anma ve düşünme) önemli görülmüştür? Çünkü, çok hayır olan hikmete ermenin başlangıcı, düşünmektir. Bu da temiz kalp ile olur. Allah'ın verdiği akı şehvetlere ve şeytanın vesveselerine kaptıranlar ne kendi iç dünyalarındaki ilhamları, ne de dış dünyada olup biten ibretli sahneleri düşünüp anlayamazlar, kavrayamazlar. Zihinlerinde bu gücü bulamazlar. Ya hiç düşünmezler veya düşünseler bile hatıralarına dönüp göz atarken, neyin gerçek neyin hayır olduğunu kestiremezler. Çünkü hakkın ve hayrın alâmetlerini bilemezler, onu seçip belirleyemezler. Bunu yapamayınca da hikmet yolunda ilerleyemezler. Bu surette büyük bir ilâhî lütuf olan hikmet, ancak temiz yürekli, temiz düşünceli gerçek akıl sahiplerine nasip olabilir. Bundan dolayı akıl ve iyi seçim hikmetin şartı, düşünce de başlangıcı²²⁹ kabul edilmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'e bütün halinde baktığımızda da bu hakikati açıkça görebiliriz. Gerçek manada hem kitabın hem de kâinatın âyetlerini ancak, düşünebilen, inanmak isteyen, söz ve öğüt dinleyip bunu davranışa (şükre) dönüştürebilenler anlayabilirler.²³⁰ Ancak bu kimseler hayr-ı kesîr olan hikmete ulaşabilirler. Fakat bütün bunlar da hep Allah vergisi ve ilâhî iradenin eseri olan kabiliyetlerdir. Ancak, ilk şartlar ve ilk sebepler, kayıtsız şartsız bir ön iradenin bağış eseri iken; hikmet düzeninde olayların cereyan şekli, kulun istek ve iradesi yanında, ilâhî iradenin de o yönde tecellî etmesiyle meydana gelir.²³¹

²²⁷ Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, (Ahzab, 34'de) V, 2862, Dâru's-Şuruk, Beyrut, 1988.

²²⁸ Yazır, Hamdi, (Ahzab, 34'de) VI, 3893.

²²⁹ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 914.

²³⁰ Bkz., Bakara, 164; Rûm, 20-25; Enbiyâ, 31-32; Zâriyât, 47-50; Nahl, 66-69; Kâf, 6-8; Bakara, 22; Câsiye, 3; Ra'd, 12-4; Yunus. 5,67; En'âm, 95-99.

²³¹ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 914.

1.2.5. Şükür-İikmet İlişkisi

Hikmetin Kur'ân'daki kullanımlarında karşılaştığımız kavramlardan bir tanesi de şükür kavramıdır. Lokmân'a hikmetin verildiği bildirilen âyette hikmet-şükür ilişkisi şu şekilde dile getirilmektedir:

وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ .

“Biz Lokmân'a, Allah'a şükret diye hikmet verdik. Kim şükrederse kendisi için şükreder. Kim nankörlük ederse bilsin ki Allah müstağnidir, hiçbir şeye muhtaç değildir, her türlü övgüye layıktır.”²³²

Şükür, nimetin bilinmesi ve açığa vurulması demektir. ‘Açmak, meydana çıkarmak’ manasına gelen (كَشَرَ) kelimesinden “ş”nin “k” ile yer değiştirmesi neticesi olduğu ileri sürülmektedir. Zıddı ‘nimeti unutmak, örtmek, gizlemek’ anlamına gelen küfr’dür.²³³

Az bir otla beslenmesine rağmen besili olan at ve benzeri canlıya (فَرَسٌ شَكُورٌ) veya (دَابَّةٌ شَكُورٌ) denir ki hayvanın yediklerini, semiz ve kilolu olmasıyla izhar etmesidir.²³⁴

Yine bir pınarın suyla dolu olması, (عَيْنٌ شَكُورِي) şeklinde ifade edilir.²³⁵ Yağmur yüklü bulutlar da (اشْتَكَّرَ السَّحَابَةُ) ibaresiyle dile getirilir.²³⁶

Bütün bunlara bakıldığında şkr fiil kökü, Arap dilinde elde edilen bazı şeyler karşılığında ortaya konulması, sergilenmesi gerekli alan isabetli bir tavrı belirler. Bu da her zaman beklenen ve talep edilen bir durum ve davranıştır. Gerek canlılardaki beslenmenin neticesindeki semizlik ve bol süt, gerekse pınarın bol sulu olması, beklenen ve hedeflenenin gerçekleşmesi demektir. Zira atın gösterişli, ineğin de sütü bol olanı makbul olduğu gibi pınarın da kuru değil, suyu çok olanı makbuldür.²³⁷

Şükür kökünden türeyen bu kelime, Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli şekillerde yaklaşık olarak

²³² Lokman, 12.

²³³ Rağıb, s. 265.

²³⁴ İbn Fâris. şkr md.; Rağıb, s. 265.

²³⁵ Rağıb, s. 265.

²³⁶ Cevherî, şkr md.

²³⁷ Ekin, Yunus, s. 120.

yetmiş dört defa geçmektedir.²³⁸ İstilahî anlamıyla çeşitli açılardan tarif edilen şükür kavramı, insan açısından, kişinin kendisine yapılan bir iyiliği bilmesi, açıklaması, kısaca yapılan iyiliğe karşı teşekkürle karşılık vermesidir. Nitekim “Biz sizi, Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık, ne de bir teşekkür bekliyoruz.”²³⁹ mealindeki âyette bu manada kullanılmıştır.²⁴⁰

Şükür mastarının, şer’î manasıyla, lugat anlamı arasında umum ve husus açısından bir fark olsa da, aslında çok açık bir bağ söz konusudur. Çünkü şükür, çeşitli şekillerde tarif edilse bile, ortak nokta nimetin bilinmesi ve nimeti verene karşı minnettarlık duyma daima ön plandadır. Yani, gizli kalan birşeylerin ortaya çıkarılması söz konusudur. Bu yönüyle şükür kavramı insana ulaşan Allah’ın nimetlerinin, kulun dilinde sena ve itirafa, kalbinde tasdik ve muhabbete, uzuvlarında ise itaata dönüşme şeklinde kendisini göstermesidir.²⁴¹ Cürcânî de şükürü, “Bir kulun Allah’ın kendisine nimet olarak verdiği göz, kulak ve bunların dışında olan bütün organlarını yaratılış gayelerine göre kullanmasıdır.”²⁴² şeklinde tarif eder ki, bu tanım, şükürün lugat manalarıyla paralellik arz etmektedir. Şah Veliyyullah Dihlevî de şükürü muhabbet ve acziyet çerçevesinde şöyle tanımlamaktadır: Şükür, insanın her türlü açık ve gizli nimetlerin, şanı yüce Allah’tan gelmekte olduğunu görmesi, bunun sonucu olarak her nimet sayısınca Yaraticısına olan muhabbetinin artması, O’na şükretmekten âciz olduğunu görmesi ve bu inanç içerisinde eriyip yok olması hâlidir.²⁴³ Aslında minnettarlık veya şükür insanın Allah’ın nimetlerine karşı yerli yerinde gösterdiği (hikmete uygun) iki tepki türünün adıdır. Minnettarlığın bütün İslâmî ahlâk sistemi içinde işgal ettiği kayda değer yer de²⁴⁴ onun önemini özellikle vurgulamaktadır. Gerçekten mühim bir manada İslâm’da şükür, “iman” için bir başka isimdir. Bunu anlamak için küfre, şükür noksanlığı açısından anlam verildiğini²⁴⁵ değerlendirmek de yeterli olacaktır. Şah veliy

Burada henüz şükür-hikmet ilişkisine girmeden önce, şükürün Kur’an’a göre özde ve

²³⁸ Bkz., Abdalbâkî, Muhammed Fuad, s. 385-386

²³⁹ İnsan, 9.

²⁴⁰ İbn Manzûr, *şkr* md., IV, 423

²⁴¹ İbn Kayyim, el-Cevziyye, Muhammed, *Medâricü’s-sâlikîn*, II, 234, Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 4. Baskı, Beyrut 1997.

²⁴² Cürcânî, Seyyid Şerif, Ali b. Muhammed, *Kitabü’t-ta’rîfât*, s. 128, ty.

²⁴³ Dihlevî, Şah Veliyyullah, *Hucetullâhi’l-Bâliğa*, II, 91, Lübnan 1990.

²⁴⁴ İztsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, s. 265.

²⁴⁵ Bkz. İztsu, a.g.e., s. 167-174.

temelde küfre nasıl zıt olduğunu göstermek için birkaç misal vermek faydalı olacaktır. Süleyman (a.s.)'ın Belkıs'ın tahtını getirtme olayı anlatılırken şöyle buyrulmaktadır: “..Süleyman, kraliçenin tahtının yanbaşında durduğunu görünce: ‘Bu, Rabbinin lütuflarındandır. Şükür mü edeceğim, yoksa (ءَاشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ) nankörlerden mi olacağım?’ diye beni sınamak içindir bu nimet. Şükreden sadece kendi lehine olarak şükreder..”²⁴⁶

“Eğer inkar edecek olursanız bilin ki Allah sizden müstağnidir. O'nun hiç kimseye ve hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, ama kullarının inkara sapmalarına razı olmaz; eğer şükrederseniz, bundan hoşnut olur. Hiçbir kimse başkasının günah yükünü taşımaz. Sonunda hepinizin dönüşü Rabbinize olacak ve O da yaptıklarınızı size tek tek bildirecek ve Rabbiniz dilerse bunların karşılığını verecektir..”²⁴⁷

Hz. Mûsâ, halkına Allah'ın, üzerlerindeki nimetlerini hatırlamalarını isterken şöyle demektedir: “..ve düşünün ki Rabbiniz şöyle ilan buyurdu: Eğer şükrederseniz, Ben nimetlerimi daha da artırım, ama nankörlük (لَئِنْ كَفَرْتُمْ) ederseniz haberiniz olsun ki azabım pek şiddetlidir!”²⁴⁸

Şu âyetlerde ise şirk yani Allah'a ortak koşma, nankörlüğün en simgesel tezahürü olarak küfrün yerine ikâme olunmaktadır. Burada da kelime şükürün karşıtı konumundadır. “..De ki; kim kurtarır sizi karanın ve denizin karanlıklarından, tehlikelerinden, siz yalnızca yakara, ağlaya sızlaya ve gizlice dualar ederek şöyle dediğiniz demler: ‘Eğer bizi bundan kurtarırsa, ahdimiz olsun, kesinlikle (شَاكِرِينَ) şükredenlerden olacağız.’ De ki: Allah kurtarır sizi ondan ve her sıkıntıdan, siz yine (مُشْرِكُونَ) şirke girersiniz.”²⁴⁹

Allah'ın bazı âyetleri vardır ki bunlar; insanların zihinlerinde derin bir minnettarlık hissi uyandırmak içindir. Bu, bilhassa, O'nu sınırsız rahmet ve merhamet sahibi olarak gösteren âyetler için geçerlidir. Kur'ân, sürekli olarak, Allah'ın insanlara yaptığı iyilikleri vurgular. Kendisine bahşolunan bütün değerli ikramlar karşılığı insandan beklenen ise, Allah'a karşı derin bir şükran beslemesidir. Bazen söz konusu âyet

²⁴⁶ Naml, 40.

²⁴⁷ Zümer, 7.

²⁴⁸ İbrahim, 7.

²⁴⁹ En'am, 63.

(alâmet) insanın mucizevî bir tarzda yaratılışından başka bir şey değildir.

“Yarattığı her şeyi güzel ve muhkem yapıp insanı ilkin çamurdan yarattı. Sonra onun neslini, önemsiz bir suyun özünden, meniden üretti. Sonra ona en uygun şeklini verdi, ona ruhundan üfledi. Size kulaklar, gözler, gönüller verdi. Ne az şükrediyorsunuz!”²⁵⁰

Bahsi geçen âyet, zaman zaman gece ve gündüzün ardarda gelişi,²⁵¹ veya ölü toprağı diriltmek için Allah’ın yağmur bulutları göndermesi²⁵² veya zenginlik olarak insanlara verdiği sürüler²⁵³ yahut denizde yüzen dağ misali gemiler, kısacası, bu dünyada insan varlığının devamına ve muhafazasına şu ya da bu şekilde katkıda bulunan her şey... Kur’ân bu ilâhî kerem âyetlerine sürekli olarak döner ve örneklerin çok büyük bir kısmında söz, insanın her zaman kadir bilmez olduğu şikâyeti ile sona erer.

“Uydurdukları yalanı Allah’a maledenler kıyamet gününü ne zannediyorlar? Gerçekten Allah insanlara karşı çok lütuf sahibidir. Fakat insanların çoğu bu nimete şükretmezler.”²⁵⁴

Büyük ilgi ile gözlemlenecek bir husus, kâmil halinde Kur’ân nazarındaki şükürün, tek yanlı olmayıp, karşılıklı oluşudur. Allah’ın ikramlarına karşılık şükretmek görevi insana düşüyorsa, Allah’ın da bu şükrana şükran ile mukabele etmesi beklenmektedir. İşte bu tür karşılıklı şükür alışverişi, Allah ile insanlar arasındaki ideal ilişki biçimidir. Ayrıca başka türlü de olamazdı, çünkü “...Allah kimin şükrettiğini, kimin lütfuna daha layık olduğunu bilmez olur mu?”²⁵⁵ “...Her kim de, farz olmadığı halde, gönlünden koparak bir hayır işlerse, mükâfatını görür. (فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ) Zira Allah şükürün karşılığını verir. O az amele çok mükâfat veren Şekûr, herşeyi bilen Alîm’dir.”²⁵⁶ “Kim ki ahireti ister ve ona layık bir biçimde mü’min olarak gayret gösterirse, (فَوَلِّكَ كَانَ سَعِيْهُم مَّشْكُورًا) işte

²⁵⁰ Secde, 7-9.

²⁵¹ Kasas, 73, vb. âyetler.

²⁵² Câsiye, 4, 5; Vâkıa, 68, 70, vb. âyetler.

²⁵³ Yâsîn, 71-73.

²⁵⁴ Yûnus, 60; Ayrıca bkz., Kasas, 73.

²⁵⁵ En’am, 53.

²⁵⁶ Bakara, 158; Ayrıca bkz., Nisâ, 40.

bunların çalışmaları makbul (meşkûr) olur.”²⁵⁷

İnsan sûresinde, cennetin ebedî zevklerinin son derece detaylı bir tasvirini müteakip, bunun, mü'minlere, onlar tarafından gayret edilip, Allah tarafından da minnetle karşılanmış çabalarının çoktan hak edilmiş ödülü olduğu beyan edilir.

“...Onları Rabbi kendilerine tertemiz bir içki ikram edip şöyle demiştir: ‘İşte bunlar sizin mükâfatınızdır. Gayretleriniz makbul (meşkûr) oldu.’”²⁵⁸

Mevzumuzla ilgili olan âyete gelecek olursak, (وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ) “Biz, Lokman’a Allah’a şükret diye hikmet verdik” sözü, şükür için hikmetin gerekli olduğunu, hikmet verildikten sonra da bunun şükürü gerekli kıldığını ortaya koymaktadır.²⁵⁹ Demek ki şükür hikmetle ve hikmetin ilk basamağı akıl, düşünce ve idrâk kabiliyetiyle yakından ilgilidir. “..Kime hikmet nasib edilmişse doğrusu, büyük bir hayra mazhar olmuştur. Ancak tam akıllı olanlar gerçekleri anlar ve düşünürler,”²⁶⁰ âyeti de bu içiçeliği açıkça göstermektedir. Zira “aklı temiz, özü sağlam” olmayan bir kimse, hak ile bâtılın ne olduğunu, ne kendisi düşünüp hatırlar, ne de uyarı kabul eder. O, bizzat Allah tarafından âyetlerle uyarılsa bile yine aklını başına almaz. Aklını yormayınca da ilâhî hikmetten faydalanamaz.²⁶¹ Dolayısıyla sorumluluklarını idrâk edemeyen böyle bir kimse pek tabidir ki hikmetin önemli bir meyvesi olan şükre ulaşamaz. Halbuki insanın ahsen-i takvim üzere, yani en mükemmel surette yaratılmasında²⁶² ve yeryüzüne halife kılınmasındaki²⁶³ yegane gaye ve hikmet ibadet, diğer bir tabirle şükürdür.

Kur’an-ı Hakîm’de bu nokta açık olarak şöyle belirtilmektedir: “Ben cinleri ve insanları sırf beni tanıyıp bana ibadet etsinler diye yarattım”²⁶⁴ O zaman her halukârda akıl, ilim

²⁵⁷ İsrâ, 19-20.

²⁵⁸ İnsan, 22.

²⁵⁹ Demirci, Muhsin, *Lokman Sûresi ve Ahlâki Öğütler*, s. 63, Çamlıca Yay., İstanbul 2001.

²⁶⁰ Bakara, 269

²⁶¹ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269’da) II, 204.

²⁶² Yıldırım, Suat, *Kur’an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Tin, 4’de) s. 596.

²⁶³ Bkz. Bakara, 30.

²⁶⁴ Zariyat, 56. Allah (c.c.) bütün kâinat yarattığı halde, bu ayatte onlardan sadece ikisinin ele alınmasının sebebi şudur: Kâinattaki bütün varlıklar Allah’a itaat ve ibadet içindedirler. Fakat irade ve tercih hakkı

ve kesben bunlardan ortaya çıkan hikmet, neticede bizi mutlaka ibadete yani şükre götürmelidir. Zira bütün varlığın yaratılış hikmeti budur. Varoluşun hikmetini idrâk eden kimse bunu da idrâk edecektir. Böyle bir idrâkle bu kimse, varoluş nimetinin büyüklüğünü, kendi küçüklüğünü; kendisine bol bol verilen görünen-görünmeyen nimetler²⁶⁵ karşılığında kendi hiçliğini, sonsuz kudret ve rahmet karşısında aczini anlayacak, şükre yönelecektir. Zira Allah'ın üzerimizde olan sayısız lütuf ve ikramlarını imanın ışığı altında hissederek, kavrayarak bilinçli bir şekilde şükürle yad etmek görevimizdir. Bu şükür bize gerçek tevhidi de ihtar edecektir. “..Yalnız ona ibadet edin ve O'na şükredin...”²⁶⁶ âyetinde tevhidin temel esası olan ubudiyetten sonra şükürün emredilmesi bu anlamda dikkat çekicidir. Zira kulluk şerefine eren yani, Allah'ın varlığını ve birliğini kabul ettikten sonra O'nun emirlerini yaşayıp yasaklarından kendilerini men eden hikmet sahibi kimseler ancak Allah'a minnet duyarlar. Kafirler ise Allah'a ve onun nimetlerine karşı minnettarlık duymayan kimselerdir. O zaman burada şunu söyleyebiliriz: Şükür imanın alâmeti ve payandası²⁶⁷ olması yanında, hikmetin de alâmet ve payandasıdır. Tabii, hikmet de hem şükürün kaynağı, alâmeti hem de en önemli neticesidir.

İslâmî düşüncenin genel yapısı, Kur'an'ın genel üslûbu da zaten budur. Zira herhangi bir konuda nazârî bakımdan derinleşmek ve orada saplanıp kalmak, amel ve faaliyet alanına geçememek, hüsrân demektir.²⁶⁸ Nazârî anlamda düşündüğümüzde hikmet, objektif ve subjektif yönleriyle, varlıktaki ilâhî kanunların akış şeklini gözlem konusu yapmak ve onlardan düşünüp bir sonuç çıkarmaktan meydana gelir. Kâinat, bir hikmet kitabıdır. Kur'an ise bu hikmetin ilâhî dille oluşumunu anlatır ve hatırlatır. Kâinat bir hâl, Kur'an ise bu hâlin başı ve sonudur. Akıl sahipleri şimdiki hâli görüp, öncesini ve sonrasını akılla kavramaya çalışmalı ve böylece hikmete ermelidir. Şimdiki hâli görmemek veya onun içinde boğulup kalmak ondan öncesine veya sonrasına intikal edememek yahut edip de bir yerde yine takılıp kalmak, baştan sona kadar hikmet düzenini takip etmek, ettikten sonra da onun icabına uygun olarak hareket etmeyip aksine davranmak... İşte bunların

insanlarla cinlere verilmiştir. Bunların başka nesnelere yönelik şirk koşmalarını önlemek gerekir. Yıldırım, Suat, a.g.e., s. 522.

²⁶⁵ Lokman, 20.

²⁶⁶ Ankebût, 17.

²⁶⁷ Buladı, Kerim, *Kur'an'da Nankörlük Kavramı*, s. 303, Pınar Yay., İstanbul 2001.

²⁶⁸ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 925.

hepsi hikmete aykırı düşen şeylerdir. Bu şekilde hikmetin başı ve başlangıcı varlıklara dikkatli gözle bakabilmek, varlıkları tanıyabilmek, kavrayıp üzerinde düşünebilmek ve bir sonuca varabilmektir. Bu yönüyle hikmetin başlangıç noktası ilim, ortası din, ibadet ve taat yani şükür, sonu da ahiret mutluluğudur.²⁶⁹

Hamdi Yazır'ın bu değerlendirmeleri ışığında Lokman'a hikmetin verildiğini ifade eden âyete baktığımızda, şu yorumu yapabiliriz: “..Biz Lokman'a ‘Allah’a şükret’ diye hikmet verdik. Kim şükrederse kendisi için şükreder..” Bu âyette “verilen hikmet” nazarî akıl veya nazarî ilim (teorik hikmet) ve kavrama yeteneğidir ki hikmetin başlangıç noktasıdır. “Şükret diye” ifadesi ise pratik hikmeti temsil etmektedir ki bu da hikmetin ortası olan din, ibadet ve taat'a denk gelmektedir. Âyetin devamındaki “şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur” ifadesine gelince bu, hikmetin sonucu yani ahiret mutluluğudur.

Âyetteki “Kim şükrederse kendisi için şükreder.” ifadesi, Kur'an'da önemli bir İslâmî düstûr ve hikmettir. Kur'an-ı Hakîm'de pekçok âyette bu düstûrun dile getirildiğini görmekteyiz. Mesela: “Bu, Rabbimin lütuflarından, şükür mü edeceğim yoksa nankörlükten mi olacağım diye beni sınamak içindir bu nimet. Şükreden sadece kendi lehine olarak şükreder, nankörlük eden ise bilmelidir ki, Rabbim onun şükründen mustağnîdir, şükrüne ihtiyacı yoktur, ihsan ve keremi boldur.”²⁷⁰ Bu düstûrun farklı şekilde ifade edildiği de mevcuttur. Mesela Rahmân sûresinde “Öyle ya, iyiliğin neticesi iyilikten başka mı olacaktı?”²⁷¹ buyrulmaktadır. Bir başka âyette ise, “Kim makbul, güzel işler yaparsa kendi lehine; kim kötülük yaparsa kendi aleyhinedir. Rabbin kullarına asla zulmetmez.”²⁷² Zira zulüm hikmetin zıddıdır, hikmete terstir. Allah, her çeşit zulümden ve hikmetsizlikten münezzehtir. Dolayısıyla “kim şükrederse kendisi için şükreder” âyeti pratik açıdan hikmetin tarifi olan adâletli ve isabetli davranma tanımlarıyla birebir örtüşmektedir. Sonuç itibariyle âyet yine adâlet düstûruna uygun olarak “Kim nankörlük ederse bilsin ki Allah müstağnidir. Hiçbir şeye muhtaç değildir.” şeklinde bitirilmektedir.

²⁶⁹ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 925.

²⁷⁰ Neml, 40.

²⁷¹ Rahman, 60.

²⁷² Fussilet, 46, ve bkz. İsrâ, 7.

Hristiyanlığın önemli teologlarından biri olan St. Augustine, şükür-hikmet ilişkisini şöyle açıklamaktadır. “Şükür ve hamd, insanın en büyük görevidir. İnsan, kendisini ancak hamd ve şükür ile tatmin edebilir. Allah’ın güzelliğini ve O’nun fiillerindeki hikmeti anlayarak ancak gerçek hamd ve şükre ulaşabilir. Bizim hamd ve şükürümüzle Allah gelişmez, değişmez, O’na ait herhangi bir şey artmaz. Fakat insan gelişir ve çok şey kazanır. Allah’a hamd etmekle Allah iyi olmaz. O’nu, kulların kötülemesiyle de O, kötü olmaz. Allah’ı övmekle, O’na şükretmekle iyi olan ve bir şeyler kazanan insanlardır. Allah’ı kötülemekle de kötü olan yine insandır.”²⁷³

1.2.6. Mev’iza-ı Hasene (Güzel Öğüt) – Hikmet İlişkisi

Mev’iza-i hasenenin lugattaki tarifiyle Kur’an’daki kullanımları arasında bir farklılık bulunmamaktadır. Lügat manası itibariyle va’z, korkutma, engelleme²⁷⁴ manalarına gelmektedir. Va’z korkutmaya yakın olan bir sakındırmadır.²⁷⁵ El-Halil, va’z’ı “kalbin kendisiyle inceli yumuşayacağı hususla iyiliği öğütme”²⁷⁶ şeklinde tarif etmektedir. Va’z yine, işin sonuçlarıyla öğüt ve nasihat etme²⁷⁷ manasına da kullanılmaktadır.

Bu anlamları genel itibariyle değerlendirdiğimizde “mev’iza, dinde layık olmayan şeylerden sakındırmayı ifade eden söz demektir.”²⁷⁸ Bu anlamıyla mev’iza hikmetin, “men etme, alıkoyma, iyilik kastıyla birisini birşeyden sakındırma”²⁷⁹ manalarıyla birebir örtüşmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’de bu kök, fiil ve isim olarak toplam 25 âyette geçmektedir.²⁸⁰ Bunlardan 9 tanesinde isim olarak mev’iza şeklinde kullanılmıştır. Bu âyetlerden 5 tanesinde mev’iza, Kur’ân-ı Hakîm’i nitelemektedir. Va’z ve mev’iza kelimeleri Kur’ân’daki kullanımları itibariyle hikmet kavramının lügat ve ıstılah manalarıyla paralellik arz etmektedir. Bu itibarla hikmet, Kur’ân’da mev’iza olarak da

anlaşlmıştır.²⁸¹ Dolayısıyla mev'iza kavramının geçtiği bütün âyetlerde dikkat ettiğimizde hikmet manasının mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Şimdi va'z ve mev'iza kavramlarının Kur'an'daki kullanımlarını ve hikmetle nasıl örtüşüklerini ifade edebiliriz.

1- Öğüt vermek (et-Tezkîr)

Mev'iza kelimesinin Kuran'da geçen kullanımlarından bir tanesidir. Mesela; sebt (Cumartesi) yasağını çiğneyip haddi aşanlar, meshedilip aşağılık maymuna çevrildiği bildirilirken bunun bir öğüt kılındığı şöyle ifade edilmektedir:

فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ .

“Bunu hem bu hadiseye şahit olanlara, hem de sonradan gelecek olan nesillere bir ibret ve korunacaklara da bir (mevi'za) öğüt kıldık.”²⁸² Aynı şekilde Âl-i İmrân 138. âyette, dini yalan sayanların âkıbetlerini görün emrinden sonra; “İşte bu, bütün insanlara yöneltilen bir açıklamadır. Haramlardan korunacak müttakîler için bir hidâyet ve bir (mevi'za) öğüttür.”²⁸³ buyrulmaktadır. Yine bir başka âyette: “Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir (mevi'za) öğüt, gönüllerdeki dertlere bir şifa, mü'minlere doğru yolu gösteren bir hidâyet ve rahmet geldi.”²⁸⁴ buyrulmaktadır.

2- Korkutma ve Sakındırma

Mev'iza kelimesinin Kur'an'da kullanıldığı, hikmet manasına yakın anlamlarından bir tanesi de doğrudan lugat manasıyla kullanımına bir örnektir. Bu kullanım hikmetin lugat ve ıstılah manasıyla da birebir örtüşmektedir.

....فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ .

“Faiz yiyenler tıpkı şeytanın çarptığı kimsenin uykudan kalkışı gibi kalkarlar. Bu,

²⁸¹ Mukâtil, s. 28; Dâmeğani, el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Vücûh ve'n-zezâir*, s. 260, Beyrut 1985. Münecid, M. Nüreddin, *el-İştirâku'l-Lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'n-nazarîyyeti ve't-tatbîk*, s. 127, Dâru'l-Fikr, Dimesşk 1998.

²⁸² Bakara, 66.

²⁸³ Âl-i İmrân, 138.

²⁸⁴ Yûnus, 57.

onların ‘alış-veriş de faiz gibidir’ demelerindedir. Halbuki Allah alış-verişi mübah, faizi ise haram kılmıştır. Her kime Rabbinden bir mev’iza (tâlimat) gelir, o da faizden vazgeçerse, daha önce yaptığı muamele kendisi için geçerlidir, hakkındaki hüküm de Allah’a aittir. Her kim tekrar faizciliğe başlarsa, işte onlar cehennemliktir, hem de orada ebedi kalacaklardır.”²⁸⁵ Kelime, Nûr sûresindeki bir âyette de, yine korkutma ve sakındırma anlamında şu şekilde geçmektedir:²⁸⁶ “Nasıl oldu da onu işitir işitmez: ‘Böylesi iftiraları ağızımıza alamayız, bize yakışmaz böyle şeyler. Haşâ! Bu pek büyük, pek çirkin bir bühtandır.’ demediniz! Eğer mü’min iseniz, Allah böylesi bir şeyi tekrar yapmaktan sizi kesinlikle sakındırıp, yasaklıyor.”²⁸⁷

3- Nasihat Etmek

Nisâ sûresinde, bu anlamda kelime, mev’iza şeklinde değil de, (يَعْظُكُمْ) muzari fiil olarak geçmektedir. “Allah, size emanetleri layık olan ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adâlete uygun tarzda hüküm vermenizi emreder. Allah, bununla, size ne de güzel öğüt veriyor!..”²⁸⁸ Bu âyette geçen (إِنَّ اللَّهَ نِعْمًا يَعْظُكُمْ بِهِ) “Allah bununla, size ne de güzel öğüt veriyor!” ifadesinde etkileyici, öğüte daha da bir tesir kazandıran, insanı kötülükten menedip, hayra yönelten bir söyleyiş ve uslûb güzelliği vardır. Burada bildirilenler aslında bir öğüt değil bir emr-i ilâhîdir. Fakat Kur’ân bunu “öğüt veriyor.” (يَعْظُكُمْ) tabiriyle ifade ediyor. Çünkü bu ifade belağat yönünden insan gönlüne daha hoş ve etkileyici geliyor. Daha çabuk vicdanın derinliğine sirâyet ediyor. Gönülden emre uymak adına daha müessir oluyor.²⁸⁹ Yine nasihat anlamında bir başka âyette şöyle geçmektedir: “Lokmân, (وَهُوَ يَعْظُهُ...) oğluna nasihat ederken: ‘Evladım! dedi, sakın Allah’a eş, ortak uydurma. Çünkü şirk, pek büyük bir zulümdür.’”²⁹⁰

4- Emir-Vasiyyet ve Nehiy

Emir anlamına Nahl sûresinde şöyle geçmektedir:

²⁸⁵ Bakara, 275.

²⁸⁶ Bkz., Rağib, s. 527; Taberî, III, 104.

²⁸⁷ Nûr, 16-17.

²⁸⁸ Nisâ, 58.

²⁸⁹ Kutub, Seyyid, (Nisâ, 58’de) II, 689.

²⁹⁰ Lokman, 13.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ .

“Allah adâleti, hatta adâletten de fazla olarak ihsanı; en güzel davranışı, muhtaç oldukları şeyleri yakınlarla vermeyi emreder. Hayasızlığı, çirkin işleri, zulüm ve tecavüzü yasaklar. Düşünüp tutasınız diye size (يعظكم) **emreder, (nasihat eder).**”²⁹¹

Nehiy anlamında, Bakara 275’te geçmektedir: “Faiz yiyenler tıpkı şeytanın çarptığı kimsenin uykudan kalkışı gibi kalkarlar. Bu, onların ‘alış-veriş de faiz gibidir’ demelerindedir. Halbuki Allah alış-verişi mübah, faizi ise haram kılmıştır. Her kime (فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ) Rabbinden bir mev’iza (tâlimat, nehiy) gelir, o da faizden vazgeçerse, daha önce yaptığı muamele kendisi için geçerlidir, hakkındaki hüküm de Allah’a aittir.”²⁹²

Nûr sûresinde İfk olayı anlatıldıktan sonra, onu dilden dile dolaştırıp aktaranlar kınanır ve bir daha böyle bir yanlışlığın tekrarından nehyedilirler: (يَعِظُكُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) “Eğer mü’min iseniz, Allah böylesi bir şeyi tekrar yapmaktan sizi kesinlikle sakındırıp yasaklıyor.”²⁹³

5- Kur’ân veya Kur’ân’ın Öğütleri

Nahl sûresi 125. âyette hikmetle davetten sonra, ikinci olarak zikredilen, mev’iza-i hasene, genelde müfessirler tarafından Kur’ân²⁹⁴ ve Mevâizu’l-Kur’ân, yani Kur’ân’ın güzel öğütleri²⁹⁵ olarak anlaşılmıştır. Bunun yanında, Allah’ın kitabında müşriklere delil olarak kıldığı etkileyici, güzel ibretler ve o vesileyle onların üzerine olan nimetlerini hatırlattığı şeylerdir.²⁹⁶ Nahl sûresindeki bu âyet, tergîb ve terhîbe yakın

²⁹¹ Nahl, 90; İbn Kesîr, IV, 515.

²⁹² Bakara, 275; bkz., İbn Kesîr, I, 483.

²⁹³ Nûr, 17; İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdu’l-Mesîr fi İlmi’t-Tefsîr*, IV, 22, Beyrut 1994.

²⁹⁴ İbnu’l-Cevzî, IV, 40; Zemahşerî, II, 435.

²⁹⁵ İbnu’l-Cevzî, IV, 506.

²⁹⁶ Taberî, (Nahl, 125’de)

emir ve nehiy olarak da yorumlanmıştır.²⁹⁷

Mev'iza ve mev'iza-i haseneyle ilgili bütün bu yorumlardan sonra şunu söyleyebiliriz: Mev'iza-i haseneden murat, kalplerin kendisiyle yumuşayacağı ve inceleyeceği, hakikati kabule hazır hale gelip, hatta teslim olup huzur bulacağı hikmetli sözlerdir. İnsanı yanlışlardan alıkoyan ve doğruya yönlendiren etkili öğüt, nasihat, tavsiye, emir veya nehiylerdir. Bu itibarla diyebiliriz ki, mev'iza-i hasene, bağrında hikmeti de ihtiva eden, İslâmî davetin önemli bir metotudur. Ve daha çok tergîb ve terhîb ağırlıklıdır.²⁹⁸ Bu metot, daveti sevdiren, İslam'a davetten nefret ettirmez. Güzel öğüt, muhataba sevgiyle ve dostça yaklaşım olduğundan insanları davete yaklaştırır, uzaklaştırmaz. İnsanlar bu sözlerin arkasındaki samimiyeti görür ve sadece hayırlarının istendiğinin farkına varırlar. Bu manada güzel öğüt, bir kelime-i tayyibedir.²⁹⁹ Mev'iza'nın, hasene ile, yani güzel ile nitelendirilmesi veya kayıtlandırılması bunu ifade etmektedir. Arz ve takdimdeki güzellik ise tabii olarak sertliğe, kabalığa, hakarete, insanları hakikatten uzaklaştıracak davranışlara müsaade etmez. Üslûp güzelliğine sözün edebî güzelliğine de dikkat etmek dahildir.³⁰⁰ Yine mev'iza-i hasenede, eşyanın hikmetini, yaratılıştaki esrarı, yumuşak bir şekilde ve inandırıcı bir uslûbla anlatım vardır. Yani hissiyatı rencide etmeden kalp ve aklın müşterek ele alınması doyurulması söz konusudur. İşte bunun için peygamberler, mev'iza-i haseneyi bırakıp da, demogoji, diyalektik ve felsefi üslûba hiç mi hiç iltifat etmemişlerdir. Zira ne dün, ne de bugün demogojiye açık birkaç insan istisna edilecek olursa, bu yolla kimseye bir şey anlatılamamıştır. Hikmet ve mev'iza-i haseneyle davetin yegane temsilcileri peygamberler de, böyle yanlış metot ve üslûplara başvurmamış, abesle meşgul olmamışlardır.³⁰¹

Son olarak şunu belirtelim ki Kur'ân'daki kullanımıyla mev'iza-i hasene hikmetle çok yakın ilişki içinde, içiçe, bir birinden ayrılmaz, bir birini çağrıştıran, farklı iki önemli kavramdır.

²⁹⁷ İbn Kayyim, el-Cevziyye, Ebu Abdullah, Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub, *et-Tefsîru'l-Kayyim*, s. 344, (thk. Muhammed Hâmid el-Fekî) Lecnetu't-Turâbi'l-Arabî, Beyrut, ty.

²⁹⁸ Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *Fıkhü'd-da'veti ilallah ve fıkhü'n-nushi ve'l-irşâd ve'l-emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi ani'l-münker*, I, 631, Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, Dımeşk 1996.

²⁹⁹ Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *Üsûsü'd-Da've ve Âdâbu'd-Duât*, s. 65, Dâru'l-Muctema', 3. Baskı, Medine 1986; bkz., İbrahim, 24-25.

³⁰⁰ Meydânî, I, 608.

³⁰¹ Gülen, *Sonsuz Nûr*, I, 76-77, Feza Yay., İstanbul 1994.

1.2.7. Cedel-İikmet İlişkisi

Cidal, Arapça'da (جدل) *cdl* kökünden türemekte, kişinin hasmını sert bir yere yıkması, amansız düşmanlık, ipin bükülmesi evirilip çevrilmesi, binanın sağlam yapılması, bölünmek ve cephe almak, delile delille karşılık vermek, bir fikri aşırı ölçüde ve kavga yaparcasına savunmak anlamlarına gelmektedir.³⁰² İstilahta ise cedel, Ebu'l-Bekâ'ya göre "Kişinin bir delille veya itirazla hasmının yanlış sözünü reddetmesidir ve ancak başkasıyla münazara ile mümkün olur."³⁰³ Cürcânî'ye göre ise, "Savunulan bir görüşü, galip getirmek, ve kabul ettirmek için yapılan münazaradan ibarettir."³⁰⁴

İslâm mantıkçıları ise cedeli, burhan, hitabet, şiir ve safsatanın yanında beş sanattan biri olarak kabul etmektedirler.³⁰⁵ Buna göre cedel (dialectique)³⁰⁶, meşhûrât (halk tarafından doğruluğu kabul edilmiş hükümler) veya müsellemtân (bir tartışma esnasında kullanılan ve karşı tarafça doğruluğu kabul edilmiş önermeler) yapılan kıyastır. Bunun için Ali Sedat, "Cedel, burhanı³⁰⁷ idrâkten aciz olanları ikna etmeğe hizmet eder." demektedir.³⁰⁸ Bu anlamda İbn Sina da cedeli, "Bir düşünceyi meşhur veya genellikle herkes tarafından kabul edilmiş öncüllerle isbat etme ve cevap verme esnasında, iddia edilen fikre zıt olan düşünceye düşmeme sanatıdır." diye tarif eder.³⁰⁹

Kelimenin lugat ve bu ıstilahî tanımlarından şöyle bir sonuca varabiliriz: Cedelde, bu manalardan hangisi bulunursa bulunsun, nihâyetinde sözlü bir mücadele ve kendi savunduğu şeyi ispatlamak ve hasmının davasını iptal etmek suretiyle onu ilzam etmek

³⁰² İbn Düreyd, *cdl* md.; İbn Fâris, *cdl* md.; Rağıb, s.127; İbn Manzûr, *cdl* md., XII, 105; Dâmeğanî, s. 103.

³⁰³ Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-luğaviyye*, s. 145, (hız. Adnan Derviş, Muhammed el-Masrî), Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut 1993.

³⁰⁴ Cürcânî, s. 75.

³⁰⁵ Beş sanat, bir şeyi bildirme, bir gerçeği gösterme, daha doğrusu bilgi vasıtasıdır. Klasik mantıkçılara göre bu yolların hepsinde zihin kıyası kullanılır. Aralarındaki fark ise, kıyasları meydana getiren öncüllerin tasdik türlerine göre farklı oluşlarından ileri gelmektedir. Bkz., Öner, Necati, s. 184.

³⁰⁶ Dialectique, Cedel'in Latince karşılığıdır. Dil, nutuk, iki kişi arasında karşılıklı konuşma anlamlarına geldiği gibi, istidlâl (akıl yürütme) sanatı anlamında da kullanılmıştır. Çankı, M. Namık, *Büyük Felsefe Lugatı*, I, 584, İstanbul 1954.

³⁰⁷ Burhan: Öncülleri yakiniyattan yapılan bir kıyastır. Gayesi kesin bilgi elde etmektir. Öner, Necati, s. 188.

³⁰⁸ Öner, Necati, s. 188.

³⁰⁹ İbn Sina, el-Hüseyn b. Abdullah, *Kitabu'l-cedel*, s. 24, Mısır ty.

gayesi gözetilmektedir.³¹⁰ Kur'ân'da dört yerde (جَادَل) câdele, iki yerde (جَدَال) cidal, iki yerde (جَدَل) cedel, yirmi üç yerde de (مُجَادَل) mücadele kökünden türeyen değişik şekilleriyle kullanılmıştır.³¹¹ Cedel kelimesi Kur'ân'daki kullanımlarla, muhâvere,³¹² bâtılın galebesi için husumette aşırılık,³¹³ münazaa ve müdafaa,³¹⁴ delile delille karşılık vermek,³¹⁵ bâtılda mira³¹⁶ ve nefis müdafaası³¹⁷ manalarında kullanılmıştır.³¹⁸

1.2.7.1. Cedel ve Çeşitleri

İslâm, ilim, tefekkür ve hikmetin merkezde olduğu bir dindir. Bunların merkezde olduğu bir dinde ma'kul ve makbul tartışmaların olmaması düşünülemez.³¹⁹ İşte “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et. Ve onlarla en güzel şekilde mücadele yap.”³²⁰ emrinden anlaşıldığı gibi, mücadelenin, bir makul, makbul ve güzel olan şekli, bir de güzel olmayan, çirkin ve yerilen şekli vardır.³²¹

Güzel olan veya övülen tartışma, hâlis bir niyet, sağlıklı bir yol ve işleyişle yapılan ve hayırlı sonuç doğuran tartışmadır. Bir başka deyişle hakkı güçlendiren, sıhhatli bir metot ve iyi bir niyetle gerçeğe ulaştıran bütün tartışmalar övgüye layıktır.³²²

Zemmedilen tartışma ise, bâtıla yardımcı olan veya bâtıla götüren her türlü tartışmadır.³²³ Bir âyet-i kerimede: “Her toplum, tartaklamak için Resûlüne karşı

³¹⁰ Elmaî, Zâhir b. Avvad, *Menâhîcu'l-cidal fi'l-Kur'ân'il-Kerîm*, s. 27 (çev. Ercan Elbinsoy), Pınar Yay., İstanbul 1984.

³¹¹ Bkz., Abdalbâkî, M. Fuad, *cdl md.*, s. 165.

³¹² Mücâdele, 1.

³¹³ Zuhruf, 58; Ra'd, 13.

³¹⁴ Hac, 68; Nisâ, 109; Hûd, 74.

³¹⁵ Nahl, 125; Ankebût, 46.

³¹⁶ Bakara, 197.

³¹⁷ Nahl, 111.

³¹⁸ Bu ve benzer kullanımları için bkz., Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 373-374.

³¹⁹ Aydın, Mehmet, *İçe Kritik Bakış, Din-Felsefe-Laiklik*, s. 31, (hızr. Mehmet Gündem) İyidam yay., İstanbul 1999.

³²⁰ Nahl, 125.

³²¹ En güzel şekilde mücadelenin temel kaideleri için bkz., Meydânî, I, 639-648.

³²² Elmaî, s. 54; Beyânûnî, Muhammed Ebu'l-Feth, *el-Medhal ilâ ilmi'd-da've*, s. 264, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1991; Tartışmanın zararları ve sebep olduğu kötü davranışlar için bkz., Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed, *İhyau ulûmi'd-dîn*, I, 51-55, Dâru't-Da'va, İstanbul 1985.

³²³ Elmeî, s. 69, Beyânûnî, s. 264; Mevreî, Ahmed b. Nafi' b. Süleyman, *el-Hikme ve'l-mev'izatü'l-hasene*, s. 389-390, Dâru'l-Endelus el-Hadrâ, 1. Baskı, Cidde 1997.

harekete geçtiler ve hakkı yıkmak için bir takım bâtil şeyleri ileri sürdüler.”³²⁴
buyrulmaktadır.

Râzi, bu iki cedel şeklini şöyle açıklamaktadır:

1- Cumhûr nezdinde meşhur ve makbul olan bir takım önermelerden meydana gelmiş bir delile dayanır ya da bunu ileri süren kimse nezdinde makbul olan birtakım mukaddimelerden meydana gelmiş bir delil olur. İşte, cedelin bu çeşidi, en güzel biçimde gerçekleşenidir.

2- Bu tür bir cedel, delilin ta baştan, bir takım bâtil ve fasit öncüllerden meydana gelmiş olmasıdır. Ancak ne var ki bunu yapan, hafiflik ederek, gürültü kopararak ve bâtil yollara başvurarak, dinleyicilere kabul ettirme çabasını gösterir. Bu çeşit cedel fazilet sahibi kimselere uygun düşmez. Onlara uygun düşen, ancak birinci çeşit cedeldir. Yani “Onlarla mücadeleni en güzel şekil hangisi ise, onunla yap.” buyruğu ile kastedilendir.³²⁵

Mücadelenin emredildiği, Nahl 125. âyeti tefsir eden âlimler, cedelin bir davet unsuru değil, bir savunma metodu olarak kullanılmasının istendiğini belirtmektedirler. Buna göre, “Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et. Ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.”³²⁶ âyetinde, davetin hikmet ve güzel öğütle yapılması emredilmiş, yani davet usulleri iki kısma ayrılarak, mücadele ayrı zikredilmiştir. Râzi’ye ve Şevkânî’ye göre buradaki cedelden maksat davet değil ilzam ve savunmadır.³²⁷ Şâyet tartışmanın gayesi, insanları İslâm’a davet olsaydı, âyetin şöyle olması gerekirdi: “Rabbinin yoluna hikmet, güzel öğüt, ve mücadele ile davet et.” Halbuki, davet fiilini hikmet ve güzel öğüde hasredip, cedeli iki kişi arasında karşılıklı olarak fikrî tartışmayı ifade eden (جَادَل) “câdele” fiiliyle belirtmiştir. Bu da cedelin davet metodu değil, karşı tarafı bir ilzam ve kendini savunma sanatı olduğunu gösterir.

Kanaatimizce bu ihtilafa, yani mücadelenin davet metodu olup olmaması ayırımına

³²⁴ Mü’min, 5.

³²⁵ Râzi, (Nahl, 125’de) V, 536.

³²⁶ Nahl, 125.

³²⁷ Râzi, V, 537; Şevkânî, Muhammed ibn Ali, *Fethu'l-Kadîr*, III, 196, Mısır 1964.

amelî bir netice terettüp etmez. Çünkü hikmetle hareket eden davetçinin, içinde bulunduğu duruma göre hikmetli (isabetli) bir üslûp kullanması gerekir. Zaten cedel üslûbu, ancak kendisine fayda verecek kimseye karşı başvurulacak bir yoldur. Mev'iza-i haseneye cevap veren kimseyle mücadele etmeye gerek yoktur. Her cedelde düşmanlık vardır, yaklaşımı da doğru değildir. Bazı mücadeleciler kimseler vardır ki, düşmanlıktan tamamen uzaktırlar. Onun için "En güzel mücadeleyi et!" emrini sadece savunma şekli olarak almamak gerekir.³²⁸ Bilakis yerinde ve zamanında, cedel de hem savunma, hem de Allah'ın yoluna hikmetle davette bir metot olarak kullanılabilir. Zira bu, Kur'ân'ın ve Allah Resûlünün, Ehl-i kitap ve müşriklere karşı kullandığı bir metottur. "Rabbinin yoluna hikmet ve mev'iza-i hasene ile davet et! Ve onlarla en güzel biçimde mücadele et!" emri bunu ifade etmektedir. Bir başka âyette de, yine ehl-i kitapla "en güzel şekilde mücadele edilmesi"³²⁹ ayrıca emredilmektedir.³³⁰ Kaldı ki Kur'ân'da kıssası anlatılan pek çok peygamberin, bu metodu tebliğde başarıyla kullandıkları da anlatılmaktadır.³³¹ Âyet ilk önce hikmetle ve güzel öğütle daveti emretmektedir. Şâyet her ikisi de fayda vermezse, o zaman davetçiye düşen, doğruların ortaya çıkıp hakkın hakim olması için en güzel bir şekilde yani, hikmetle davet etmesidir. Belki en güzel şekilde mücadele etmek, mücadele de bile yine hikmetin gerektirdiği davranış örnekleri sergilemek, muhatabı etkileme de ve hakkı kabul etmesinde "daha faydalı"³³² olabilir.

Netice olarak şu söylenebilir: Kur'ân'ın davet üslûbu temel itibariyle, hikmet ve mev'iza-i hasene üzerine kurulmuştur. Fakat âyetlerde, sadece mücadelenin değil, özellikle güzel mücadelenin vurgulanması, hikmet ve mev'iza-i hasenenin cidali de içine aldığını göstermektedir. Zira mücadelenin en güzel ve en sağlam olması, hikmet düstûrları çerçevesinde ve güzel öğütle yapılmasına bağlıdır. Bu da mücadele ederken karşı tarafın üzerine fazla yüklenmeksizin, onu rezil rüsvay etmeksizin tartışmayı gerektirir. Tâ ki muhatap kendisini davet eden kimseye inansın, güvensin ve asıl gayesinin münakaşa edip üstünlük sağlamak olmadığını, sadece ikna edip hakikate

³²⁸ Beyânûnî, s. 264-265.

³²⁹ Ankebût, 46. (ولا تجادلوا اهل الكتاب الا بالتي هي احسن..)

³³⁰ Mevreî, s. 388; Bkz., Meydânî, I, 637.

³³¹ Örnekler için mesela bkz., En'âm, 83; Hûd, 32-33; Meydânî, I, 637.

³³² İbn Kesîr, (Ankebût, 46'da) VI, 292.

ulaştırmak olduğunu kabul etsin. Zira insan nefsinin bambaşka bir kibri ve inadı vardır. Yumuşaklıkla hareket etmedikçe savunduğu fikirlerden kolay kolay dönmesi mümkün olmaz. Hezimet duygusunu hissettiği müddetçe gerçekleri kabul etmez. Tartışma yapılırken hemen işe nefis karışır ve onun değerleriyle, savunulan gerçeklerin değerleri birbirine girer. Bu da kalabalıkların yanında savunulan fikirlerden vazgeçmek, şahsiyetini düşürmek ve saygıyı yitirmek manasını taşır. Bu yüzden savunduklarından vazgeçemez. İşte, çok ince olan bu hassasiyeti ancak en güzel şekilde (hikmet’le) yapılan tartışma bertaraf eder. Dolayısıyla muhataba, şahsiyetine saygı duyulduğu, fikirlerinin her zaman müsamaha ile karřılandđı ve tartışan kimsenin gayesinin alt etmek ve üstün gelmek olmayıp sadece gerçekleri ortaya çıkarmak ve bu gerçekleri onun da anlamasını temin etmek olduğunu hissettirmek gerekir. Allah yolunda tartıştığını, kendi şahsı için değer, Allah için mücadele ettiğini, kendi görüşünün başarı kazanıp, karşısındakinin görüşünün mağlup olduğunu göstermek gayesi gütmediğini hissettirir.³³³

Hamdi Yazır da, Ankebût, 46. yette geçen Ehl-i kitapla en güzel şekilde mücadele suretini izah ederken, bazı hikmet ölçülerine dikkat çekmektedir: “Mesela, kabalığa incelikle, sertliğe yumuşaklıkla, öfkeye hazm ile, gevezeliğe nasihat ile, şiddete vakar ile karşılık vererek delili ve hakkı açıklamak ve beyan etmek gibi...”³³⁴ Ancak mesele davet, tartışma ve lisanla yapılan münakaşa sınırları dahilinde kaldđı müddetçe davet prensibi ve metodu budur. “...Rabb’in, elbette, yolundan sapanları en iyi bildiği gibi, kimlerin doğru yola geleceğini de pek iyi bilir.”³³⁵ Dolayısıyla, fazla hamasete ve heyecana kapılıp, tartışırken muğalata yapmaya gerek yoktur. İşlm tebliğcisi, gerçekleri, delilleriyle, beyanla mükelleftir. Netice Allah’a aittir. Fakat davet eden kişiye tecavüz edildiği takdirde durum tamamen değerir. Zira tecavüz maddi bir hareket olup misliyle mukbele edilmesi ve hakkın haysiyetinin korunup btln galibiyetinin bertaraf edilmesi gerekir. Tabii ki burada mukabelenin adâlet ve hikmet sınırlarını açıp, karşı bir tecavüz ve zulüm şeklini de almaması gerekir. şu kesindir ki, İşlm, hikmet, adâlet ve itidal dinidir. Daima sulhtan yanadır. Ancak tecavüze uğradığı zaman nefsinin

³³³ Kutub, Seyyid, (Nahl, 125’de) IV, 2202.

³³⁴ Yazır, Hamdi, (Ankebût, 46’da) V, 3783.

³³⁵ Nahl, 125.

müdafaa eder, fakat kendisi saldırganlık yapmaz.³³⁶ “Ceza verecek olursanız, size yapılan azap ve cezanın misliyle cezalandırın.”³³⁷ Bu prensip de, Allah yoluna hikmetle davet düstûrundan ayrı değil, bilakis onun önemli bir parçasıdır. Bu, normal ve itidal dairesinde daveti müdafaa, onun haysiyet ve kerametini korumak demektir. Bu hem şahsın, hem de davanın, insanlar yanında küçük düşürülmesini önler. Zira küçük düşürülmüş bir inanca kimse bağlanmak istemez. Onun Allah tarafından gönderilmiş bir din olduğunu kabul etmez. Allah ise, davasının küçük düşürülmesine razı değildir. Bunun için inananlar küçük düşürülmeyi asla kabullenemezler. Çünkü onlar Allah yolunun davetçisidirler. İzzet ise bütünüyle Allah’a, Resûlüne ve mü’minlere aittir.³³⁸ Hem onlar yeryüzünde hakkı ikâme edip, insanlar arasında adâleti gerçekleştirmekle mükelleftirler. Onlar yeryüzünde sulhun, emniyetin ve güvenin temsilcileridir. İnsanlığı doğru yola sevk etmek, onların en önemli vazifesidir. Halbuki tecavüze uğrayıp da misliyle karşılık vermedikleri takdirde, bütün bu işleri nasıl sağlayabilirler?³³⁹ Dolayısıyla “herşeyi yerli yerine koyma, muktezay-ı hale uygun hareket etme ve isabetli davranıp adâleti ikâme etme” adına bu uygulama üstün bir hikmettir.

1.2.7.2. Davetin Üç Şekli

Yukarıda sayılan bu üç davet yolu, Kur’ânî davetin daima üzerinde yürüdüğü genel yollardır. Kur’ân’ın sûre ve âyetlerini tek tek, dikkatlice incelediğimizde bunu görmemiz mümkündür. Mesela; İsrâ sûresinin 9. ve 10. âyetlerinde bu üç yola şu şekilde işaret edilmektedir:³⁴⁰

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا .

وَإِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ آتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا .

“Gerçekten bu Kur’ân, insanları en doğru yola, en isabetli tutuma³⁴¹ en sağlam,³⁴² en

³³⁶ Kutub, Seyyid, (Nahl, 125’de) IV, 2202.

³³⁷ Nahl, 126.

³³⁸ Münâfikûn, 8.

³³⁹ Kutub, Seyyid, (Nahl, 125’de) IV, 2202.

³⁴⁰ Meydânî, s. 212.

³⁴¹ Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, s. 282; Râzî, V, 552.

³⁴² Yazır, Hamdi, (İsrâ, 9’da) V, 3165.

âdil yola,³⁴³ en açık yola,³⁴⁴ yöneltir...”³⁴⁵ Âyetin (إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ) bu kısmı hikmetle davet yoluna delâlet eder. Zira Kur’ân’ın en doğru inanca ve en doğru amele sevketmesi,³⁴⁶ hikmet’e davet etmesi demektir. Âyetin devamı ve sonraki âyet (وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا وَإِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ آعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا) “..güzel ve makbul işler yapan mü’minlere nail olacakları büyük mükâfatı müjdeler. İnanmayanlara ise gâyet acı bir azap hazırladığını bildirir”³⁴⁷ buyurmakla, ikinci davet yoluna yani, “mev’iza-i hasene” metotuna delâlet etmektedir.

Üçüncü metot yani “en güzel şekilde cedel” yoluna ise, Kur’ân’da birçok âyette ve peygamberler hakkında anlatılan kıssalarda işaret edilmiştir.³⁴⁸

1.2.8. Vahy-İhikmet İlişkisi

Kur’ân’da, hikmetin beraber kullanıldığı hatta hikmetin kaynağı olarak gösterilen kavramlardan bir tanesi de vahiy kavramıdır.

Vahiy kelimesi *vehâ* fiilinin mastarı olup, lugatte; gizli konuşmak, emretmek, ilham etmek, ima ve işaret etmek, acele etmek, seslenmek fısıldamak ve mektup yazmak gibi çeşitli anlamlara gelmektedir.³⁴⁹ İstilahta ise; “Allah’ın kullarından seçmiş olduğu kimseye, beşer için mutad olmayan gizli bir yolla, hidâyet ve ilimden bildirmek istediğini bildirmesi, mesajını iletmesidir”³⁵⁰ Yüce kitabımız, Kur’ân-ı Hakîm, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e vahiy yoluyla nazil olmuştur.³⁵¹ Bu vakıa Kur’ân-ı Kerîm’de

³⁴³ Suyûfî, *Celâleyn*, s. 231; Çantay, Hasan Basri, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meal-i Kerîm*, II, 510, Çantay Kitapevi, İstanbul 1988.

³⁴⁴ İbn Kesîr, V, 45.

³⁴⁵ İsrâ, 9.

³⁴⁶ Râzî, (İsrâ, 9’da) V, 552.

³⁴⁷ İsrâ, 9-10.

³⁴⁸ Mesela bkz., Ankebût, 46; Nahl, 125; Tâhâ, 44, En’am, 83; Hüd, 32-33; Kıssalar üslûbunun, insan terbiyesi için Kur’an’ın bütünü içinde en etkili, en canlı metot oluşuyla ilgili bkz. Şengül, İdris. *Kur’an Kıssaları Üzerine*, s. 312-329, Işık Yay., İzmir 1994.

³⁴⁹ İbn Manzûr, *vhy md.*, XV, 379; Rağîb, s. 515.

³⁵⁰ Zurkânî, I, 56; Vahiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz., Salih, Subhî, *Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân*, s. 22-48, Dersaadet, İstanbul ty.; Zerkûr, Adnan Muhammed, *Medhal ilâ tefsîri’l-Kur’ân ve ulûmihi*, s. 63-82, Dâru’s-Şâmiyye, Beyrut 1995; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlü*, s. 37-54, Diyanet Vakfı Yay., 6. Baskı, Ankara 1988; Turgut, Ali, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, s. 78-86, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay., İstanbul, 1991; Eren, Şadi, *Kur’ân’da Gayb Bilgisi*, s. 111-146, Işık Yay, İzmir 1995.

³⁵¹ En ‘âm, 19; Yûsuf, 3; Şûrâ, 7, 52, vb...

inzal (indirmek)³⁵² ve tenzîl (parça parça indirmek)³⁵³ mefhumları ile ifade edilmiştir. Kur'ân'ın indirilmesinden maksat ise bildirmektir.³⁵⁴

Vahiyle ilgili bu kısa malumattan sonra hikmetin vahiyle çok yakın irtibatını, hatta içiçeliğini ifade eden âyete geçebiliriz.

İsrâ, Sûresinin 22. âyetinden başlayıp 39. âyete kadar, hikmet olarak nitelendirilen vahiy, yirmi beş çeşit emir ve nehyi içine almaktadır.³⁵⁵

1- İlk emir, “sakın Allah ile beraber başka Tanrı edinme, yoksa yerilmiş, bir kenara itilmiş vaziyette kalırsın” (İsrâ, 22) ifadesidir.

2- İkinci olarak, “Rabbin şöyle buyurdu: Allah'tan başkasına ibadet etmeyin.” (İsrâ, 23)

3- Üçüncü olarak, bu âyet, Allah'a ibadeti emretme ve başkasına ibadeti nehyetme gibi, iki mükellefiyeti ihtiva eden bir ifadedir. Dolayısıyla bu iki âyet, üç mükellefiyet ihtiva etmektedir.³⁵⁶

4- Dördüncü mükellefiyet olarak, “Ana babaya güzel muamele edin...” (İsrâ, 23) emri gelmektedir.

Bu emirden sonra Allah, bu güzel muamelenin ne olduğunu anlatmak için şu beş prensibi zikretmiştir.³⁵⁷

5- “Şâyet onlardan her ikisi veya birisi yaşlanmış olarak senin yanında bulunursa, sakın onlardan yüksünme, ‘öff!’bile deme..” (İsrâ, 23)

6- “...onları azarlama...” (İsrâ, 23)

7- “...onlara tatlı ve gönül alıcı sözler söyle...” (İsrâ, 23)

³⁵² Nisâ, 105; Mâide, 48; Nahl, 64; Tâhâ, 2, vb...

³⁵³ İsrâ, 106; Tâhâ, 4; İnsan, 23; Şuarâ, 192; Yâsîn, 5, vb...

³⁵⁴ Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, s. 39, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1985.

³⁵⁵ Râzî, (İsrâ, 39'da) V, 591-592.

³⁵⁶ Râzî, (İsrâ, 23'de) V, 592.

³⁵⁷ Râzî, (İsrâ, 23'de) V, 592.

8- "...şefkatle, tevazu ile kol kanat ger onlara..." (İsrâ, 23)

9- "...ve şöyle dua et: Ya Rabbi! Onlar küçüklüğümde nasıl beni ihtimamla yetiştirdilerse, ona mükâfat olarak sen de onlara merhamet buyur!" (İsrâ, 24)

Bu beş emirle beraber mükellefiyetlerin sayısı dokuz olmaktadır. Bundan sonra gelen 26. âyette ise dört emir bir arada zikredilmiştir.

10- "Yakınlarına,..."

11- "...yoksula,..." (İsrâ, 26)

12- "...yolda kalmışa hakkını ver." (İsrâ, 26)

13- "...malını, israf ile sakın saçıp savurma." (İsrâ, 26)

14- "Eğer elinin dar olması sebebiyle Rabbinden umduğun bir lütfu, bir imkânı beklerken o hak sahiplerine şimdilik ilgi gösteremiyorsan, hiç değilse onlara gönül alıcı bir şeyler söyle." (İsrâ, 28)

15- "Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma ki herkes tarafından ayıplanan, kaybettiklerine hasret çeken bir hâle düşmeysin." (İsrâ, 29)

16- "Fakirliğe düşme endişesi ile evlatlarınızı öldürmeyiniz..." (İsrâ, 31)

17- "Haklı bir gerekçe olmaksızın Allah'ın muhterem kıldığı cana kıymayın..." (İsrâ, 33)

18- "...bir kimse zulmen öldürülürse onun velisine (mirasçısına) bir yetki vermişizdir..." (İsrâ, 33)

19- "...bu konuda kendisine yetki verilen kimse, artık o da, kısas hususunda aşırı davranmasın, meşru hakla yetinsin." (İsrâ, 33)

20- "Verdiğiniz sözü yerine getirin. Çünkü verilen söz, sorumluluk gerektirir." (İsrâ, 34)

21- "Ölçtüğünüz zaman dürüst olun, tam ölçün..." (İsrâ, 35)

22- “...doğru terazi ile tartın...” (İsrâ, 35)

23- “Bilmediđin Őeyin peŐine dűŐme...” (İsrâ, 36)

24- “Yeryüzünde kibirli kibirli yürüme...” (İsrâ, 37)

25- “...sakın Allah’ın yanısıra başka bir Tanrı uydurma...” (İsrâ, 39)

Dikkat edilirse, (ذَٰلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ) “...Rabbinin sana vahyettiği hikmetler...” olarak nitelendirilen bu mükellefiyetler, (وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَىٰ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا) (مَذْحُورًا) “sakın Allah ile beraber başka Tanrı edinme, yoksa yerilmiş, bir kenara itilmiş vaziyette kalırsın.” emriyle, tevhid akidesiyle ve Şirkten sakındırmayla baŐlamakta ve bununla irtibatlı olarak aynı manayla sona erdirilmektedir. Vahyin bütünü, hikmet olmakla birlikte burada özellikle bu bölümün hikmet olarak vurgulanması Şu sebeplerden dolaydır:

a- Bu âyetlerde zikredilen hükümler, bütün din ve milletlerde gözetilmesi vacip olan, neshi ve iptali kabul etmeyen temel prensiplerdir. Bu itibarla, âyet hem muhkem hem de hikmettir.³⁵⁸ Özellikle hem başlangıç, hem de sonda vurgulanan Allah’ın varlığı, birliği ve kendisine Şirk koŐmama emri, bütün semavî dinlerin temel esasıdır.³⁵⁹ Bu esas, ilk ve en önemli hikmettir. Herşeyin başında ve sonunda o vardır. Tevhid, her hikmetin başıdır ve özüdür. Onu kaybedene başka hiçbir Şey fayda vermez.³⁶⁰ Bu anlamda Allah Resûlünün “Hikmetin başı Allah korkusudur.”³⁶¹ ifadesi de bu hikmetin veciz bir Şekilde ifadesinden ibarettir, diyebiliriz. Çünkü bütün emir ve yasaklardan maksat, tevhiddir. Allah’ı bir bilmek, anmak; O’nu iyice tanıyabilmektir. Dolayısıyla, başta ve sonda Allah’ın zikredilmesi, gâyet yerindedir.³⁶²

b- Bu mükellefiyetlerin neticesi, tevhide, ibadet ve hayırları emretmeye, dünyadan yüz

³⁵⁸ Râzî, (İsrâ, 39’da) V, 592.

³⁵⁹ Bkz., Kılavuz, Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, s. 10-12, Ensar Neşriyat, İstanbul 1987.

³⁶⁰ Ebu’s-Suûd, V, 587. (Râzî’nin kenarında)

³⁶¹ Münâvî, Abdurraûf, *Feyzü’l-Kadîr Şerhu’l-câmi’-s-sağîr*, III, 574, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut ty.; Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu’l hafâ*, I, 421, Dâru İhyai’t-turâsi’l-Arabî, Beyrut ty.

³⁶² Râzî, (İsrâ, 39) V, 592-593.

çevirip ahirete yönelmeye varmaktadır. Akıl da bunun doğruluğuna delâlet eder.³⁶³ Dolayısıyla bu emirler ve nehiyer insanın isabetli davranmasına, isabetli kararlar vermesine ve yaşamasına vesile olması cihetiyle hikmettir.

c- Bu âyet-i kerime gösteriyor ki, Kur'ân-ı Hakîm'in ihtiva ettiğı hükümler ayn-ı hikmettir, vesile-i hidâyettir. Hikmetten murat, hakkı ve hayrı, amelde bulunmak için bilmektir.³⁶⁴ Hikmet, ilim ile amelin bütünleşmesinden meydana gelen üstün bir sıfattır. Akâide, âdâba, ahlâka ve nasihatlarla ait özlü ifadeler de birer hikmettir. İşte geçen âyetlerdeki emirler ve nehiyer böyle birer hikmetten ibarettir. Onlara riâyet edenler, en güzel bir akîdeye sahip olmuş olurlar. Kulluk vazifelerini en güzel bir şekilde yerine getirmeye muvaffak olanların, aile hayatında da pek güzel bir yaşayış vücuda gelir. Bütün insanlar arasında en güzel ahlâk tecellî eder. Sosyal hayatta büyük bir nizam ve intizam görülür. Tam bir kaynaşma ve dayanışma meydana gelir. Beşeriyet sahasında şahsî ihtiraslardan, düşmanca tavırlardan, vahşice çarpışmalardan eser kalmaz.³⁶⁵ Dolayısıyla bu âyette, İslâm toplumunun hangi temel esaslar üzerine kurulduğı,³⁶⁶ bu esaslara özellikle hikmet denilerek, önemi vurgulanarak, belirtilmiştir.

1.3. HİKMETE YAKIN ANLAMLI KELİMELEER

1.3.1. Hüküm

Hikmetle aynı fiil kökünden gelen "hüküm" kelimesi mastardır. Kur'ân'ın en çok kullandığı sözcükler arasında yer almaktadır. Sözlük manasıyla menetmek, düzeltme gayesiyle önlemek,³⁶⁷ lehte veya aleyhte karar vermek, karara bağlamak, demektir.³⁶⁸ Hüküm, aynı zamanda ilim, derin anlayış (fikh) ve âdilâne yargı,³⁶⁹ manalarına da gelmektedir.

Hüküm, bu anlamda bazı hadislerde kullanılmıştır. Allah Rasulü bir hadislerinde

³⁶³ Râzî, (İsrâ, 39) V, 592.

³⁶⁴ Râzî, (İsrâ, 39) V, 592.

³⁶⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, (İsrâ, 39'da) IV, 1875, Akçağ Yay., Ankara 1991.

³⁶⁶ Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (İsrâ, 23'de) s. 283.

³⁶⁷ Rağîb, s. 127.

³⁶⁸ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 141.

³⁶⁹ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 140; İbnu'l-Esîr, I, 419.

(إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لَحُكْمًا) “şiiirde bir hüküm vardır”,³⁷⁰ buyurmuşlardır. Yani bazı şiiirlerde insanı cehalet ve sefihlikten alıkoyan faydalı sözler vardır.³⁷¹ Yahut buradaki hüküm’den maksat, güzel öğüt (mevâiz) ve ibret dolu özlü sözlerdir.³⁷² Ayrıca hadiste geçen hüküm lafzı yerine, rivâyetlerin çoğunda hikmet lafzı kullanılmıştır.³⁷³

Hükümün hikmet manasına kullanıldığını gösteren hadislerden bir tanesi de (الصَّمْتُ حُكْمٌ وَقَلِيلٌ) “Susmak hüküm (hikmet) dür. Fakat işleyeni çok azdır.”³⁷⁴ hadisidir. Susmanın hikmet olduğu başka bir rivâyette hüküm kelimesi yerine, hikmet kelimesiyle şöyle ifade edilmektedir: “Hikmet on cüzdür. Onda dokuzu uzlette, biri ise susmaktadır.”³⁷⁵ Yine bir başka hadiste, “Hilafet Kureys’e, hüküm Ensar’a mahsustur.”³⁷⁶ buyrulmaktadır. Burada, hüküm verme ensara has kılınmıştır. Çünkü Muaz b. Cebel, Ubey b. Ka’b ve Zeyd b. Sabit gibi, sahabî fakihlerin çoğunluğu onların arasında bulunmaktaydı.³⁷⁷

Bütün bunlardan anladığımız şudur: Hüküm lafzıyla, hikmet arasında ince bir farklılık olmakla beraber, kelimenin aslı itibariyle, her ikisinde de ıslah için menetme, engelleme ve doğruya yönlendirme söz konusudur. Bununla birlikte hüküm, hikmetten daha geniş bir anlama sahiptir. Zira her hikmet bir hükümdür, ancak her hüküm, hikmet değildir. Çünkü hikmette fesadı engelleyen ve doğruya yönlendiren bir hüküm olmakla birlikte, hükümde her zaman bu yoktur. Zira hüküm, bir şeyle bir şeyin aleyhine ‘o, şudur veya değildir’ diye karar vermektir.³⁷⁸

³⁷⁰ İbnu’l-Esîr, I, 419; İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 141; Ebu Dâvud, Edeb, 87. Ebu Dâvud’da üç ayrı şekilde rivâyet edilen bu hadisin bir rivâyetinin başında, (إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ سِحْرًا) “beyandan bazısı sihirdir” ilavesi bulunmaktadır. Hüküm kelimesinin başında da te’kid lam’ı yoktur. Tirmizî ve İbn Mâce’nin rivâyetlerinde bu hadis (إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لَحُكْمًا) şeklinde değil, (إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمَةً) şeklinde, hikmet kelimesiyle nakledilmektedir. Tirmizî hadisi, hasen-sahih olarak değerlendirmektedir.

³⁷¹ İbnu’l-Esîr, I, 419; ve bkz., İbn Hacer, X, 661.

³⁷² İbnu’l-Esîr, I, 419; ve bkz., Sehârenfüri, Halil Ahmed, *Bezlü’l-mechûd fi halli Ebi Dâvud*, XIX, 250, (ta’lik: Muhammed Zekerriya b. Yahya el-Kandehlevî) Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut ty.

³⁷³ Bkz. Buhârî, Edeb, 90; Ebu Dâvud, Edeb, 87; Tirmizî, Edeb, 69; İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed İbn Yezid el-Kazvîni, *es-Sünen*, Edeb, 41, (thk: Muhammed Fuad Abdülbâkî), İstanbul ty. İbn Mâce’nin rivâyetinde hikmet lafzının başında te’kid lam’ı var diğerlerinde yoktur.

³⁷⁴ İbnu’l-Esîr, I, 419; İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 141; Hadisle ilgili bkz., Aclûnî, II, 32; Rağîb, s. 127

³⁷⁵ Münâvî, III, 416.

³⁷⁶ İbnu’l-Esîr, I, 419; *Müsned*, IV, 185; Heysemî, Nûreddin Ali b. Ebi Bekr, *Mecmau’z-zevâid ve Menbau’l-fevâid*, I, 336. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1998.

³⁷⁷ İbnu’l-Esîr, I, 419; İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 141.

³⁷⁸ Rağîb, s. 127.

Anlaşılan Arap dili ve tefekkür tarzı, hikmet, hüküm ve adâleti birbirlerinden ayrı kavramlar saymamakta, hatta aynı asla irca etmektedir. Arapça olarak nazil olan, Kur'ân'ın da bunu gözetmesi normaldir. Arapçada, sonraki gelişmeler sonucunda bu terimler tamamen birbirlerinden ayrı yerlerde kullanılır olmuştur. Hatta belli ölçüde, bu kristalleşmeye doğru gitme Kur'ân'ın kullanımında da görülebilir. Dolayısıyla daha sonraki asırlarda görülen hikmet ve hüküm arasındaki mana ayrımının Kur'ân'da pek bulunmadığını söyleyebiliriz.³⁷⁹

İlk hüküm, aslında insanın kendi nefsinin idare etmesi ve ona hükmetmesiyle başlar. Hadiste yine *hkm* fiil kökünden türeyen (حَكَمَة) **hakeme** ismiyle bu mana şöyle ifade edilmektedir:

“Her insanın kafasında bir dizgin (**hakeme**) vardır. Bir kötülük düşündüğü zaman, Allah dilerse onunla onu durdurur. Ve Allah, onun kadr u kıymetini yükseltir.”³⁸⁰

Bu mevzuda bir başka hadis de şu şekildedir:

“Hiçbir insan yoktur ki başında, bir meleğin elinde olan dizginini (**hakemeh**) bulunmasın. Kişi mütevazi olduğunda meleğe; ‘Dizginini kaldır.’ denilir. İnsan kibirlendiği zaman ise ‘Dizginini bırak.’ denilir.”³⁸¹

“Hakemeh” asıl manasıyla atı, binicisinin istediği gibi yönlendirmesi için kullanılan gеме denilmektedir.³⁸² Bununla birlikte geminin takıldığı yerden müstear olarak insan yüzünün ön alt kısmı da “hakeme” diye adlandırılmıştır.³⁸³ “İnsanın hakemesi” mecazî olarak insanın şanı, şerefi, makamı anlamlarına da kullanılmaktadır.³⁸⁴ Dolayısıyla yukarıdaki hadiste geçen “hakemesini kaldır” ifadesinde kastedilen mana, şanını, makamını, kıymetini yükseltmedir. Yine Hz. Ömer’in rivâyet ettiği “Muhakkak ki kul

³⁷⁹ Yıldırım, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 174. Kayhan Yay., İstanbul 1987.

³⁸⁰ Hâkim, II, 291.

³⁸¹ Heysemî, VIII, 87; Münâvî, V, 366.

³⁸² İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 144.

³⁸³ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 144; İbnu'l-Esîr, I, 420.

³⁸⁴ Fettânî, Muhammed Tâhir es-Sıddîkî el-Hindî, *Mecmau' bihâri'l-envâr fi ğarâibi't-tenzîl ve letâifi'l-ahbâr*, *hkm* md., I, 534-535, Mektebetü Dârı'l-Eymân, III. Baskı 1994.

mütevazi olduğu zaman Allah onun **hakemesini** yüceltir.”³⁸⁵ hadisindeki “**hakeme**” kelimesi şeref ve makam anlamında olup, tevazu sahiplerinin, Allah katında makam ve kıymetlerinin yüceltiğini ifade etmektedir.³⁸⁶ Bir deyim olarak “Falan kimse, **hakemesi** yüce olandır.” şeklinde kullanıldığında, hakeme, yine aynı anlamları ifade etmektedir. Hakemenin kaldırılması veya yüceltilmesi ise, izzetli kılınmaktan kinâyedir. Çünkü zelil olanın sıfatı, başının eğik olmasıdır.³⁸⁷

Hüküm, hikmet ve hakeme ile ilgili bu açıklamalardan sonra, hüküm kavramının Kur’ân’daki kullanımlarına geçebiliriz. Kur’ân’da toplam otuz yerde geçen hüküm lafzı, yirmi iki yerde ma’rife, sekiz yerde nekra olarak gelmiştir. Bu âyetlerden toplam on tanesinde geçen hüküm lafzı, hikmet anlamına kullanılmıştır. Bu on âyetten bir tanesi medenî (Ali İmrân, 79) diğerleri mekkîdir. Bu âyetlerden sekiz tanesinde “hükümün verilmesi” (âteyna) ifadesi kullanılırken, sadece iki âyette (Şuara, 21 ve 83) “hükümün hibe edilmesi” (vehebe) şeklinde geçmektedir. Hüküm kavramı da, hikmet kavramında olduğu gibi bazen tek başına, bazen de, kitap, nübüvvet ve ilim kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır. Bu kullanımları şu üç kategoride gösterebiliriz:

1.3.1.1. Allah’ın Hüküm Vermesi

Allah’ın Hz.Yahya’ya çocuk iken hüküm verdiği Meryem suresinde ifade edilmektedir:

(يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا) “Yahya! Kitaba var kuvvetinle sarıl.” dedik ve henüz çocuk iken ona **hüküm (hikmet)** verdik. Tarafımızdan bir merhamet, arı, duru bir gönül de ihsan ettik. O haramlardan çok sakınan bir insandı.”³⁸⁸

Bu konudaki diğer âyet Hz. İbrahim’in duasıdır. (رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ) “Ya Rabbi! Bana **hüküm (hikmet)** ver ve beni salihler arasına dahil eyle!”³⁸⁹ Bakara sûresinde, Hz. İbrahim’in bu duasının kabul edildiğini ve onun salihlerden kılındığını şöyle görmekteyiz: “..Biz onu dünyada nübüvvetle müşerref kılıp, seçtik. O ahirette de

³⁸⁵ İbnu’l-Esîr, I, 420.

³⁸⁶ İbnu’l-Esîr, I, 420; İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 144; Fettâni, *hkm* md., I, 535.

³⁸⁷ İbnu’l-Esîr, A. yer; İbn Manzûr, A. yer; Fettâni, A. yer.

³⁸⁸ Meryem, 12, 13.

³⁸⁹ Şuara, 83.

salihlerden olacaktır.”³⁹⁰

Hüküm kelimesinin yalnız başına kullanıldığı diğer âyet de, Hz. Mûsâ'nın kavmine karşı yaptığı konuşmada geçmektedir. قَالَ فَعَلْتَهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ فَفَرَزْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لِي رَبِّي. “Ben, yanlışlıkla, sonunda ne olacağını bilmeksizin, şaşkın bir vaziyette o işi yapmıştım. Sizden korktuğum için de kaçmıştım. Ama Rabbim bana **hüküm (hikmet)** verdi ve beni peygamberler arasına dahil etti, dedi.”³⁹¹

1.3.1.2. Allah'ın Hüküm ve 'İlm Vermesi

Allah'ın peygamberlere verdiği özellikler “hüküm-ilm” ikilisi olarak da belirtilmiştir. Yusuf sûresinde, Hz. Yusuf'un özellikleri anlatılırken, kendisine hikmet verildiği şöyle belirtilmektedir: (وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نُجَزِي الْمُحْسِنِينَ) “O, kemâl çağına geldiğinde kendisine **hüküm ve ilim** verdik. İşte güzel iş yapanlara biz böyle karşılık veririz.”³⁹²

Bu âyette belirtilen vasıflar, Hz. Mûsâ için de zikredilmektedir: وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا. “Mûsâ, yiğitlik çağına erip olgunlaşınca Biz, ona **hüküm (hikmet) ve ilim** verdik. Biz iyilik edenleri işte böyle mükâfatlandırırız.”³⁹³

Hz. Lut, Hz. Davut ve Hz. Süleyman'a da hüküm ve ilim verildiği şöyle anlatılmaktadır:

وَلَوْطًا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَائِثَ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاسِقِينَ وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ .

“Lut'a da **hüküm ve ilim** verdik ve onu, iğrenç işler yapan şehir halkından kurtardık ki, gerçekten onlar kötü ve itaat dışına çıkmış fâsık bir grup idiler. Kendisini de şefkat ve himayemize aldık. O gerçekten salih, erdemli kimselerdendi.”³⁹⁴

Yine bu âyetlerden birkaç âyet sonra Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman'a verilen hüküm ve ilimden bahsedilir:

³⁹⁰ Bakara, 130.

³⁹¹ Şuara, 20-21.

³⁹² Yûsuf, 22.

³⁹³ Kasas, 14.

³⁹⁴ Enbiyâ, 74-75.

وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفِثَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكَلَّمَا آدَمَ حُكْمًا وَعِلْمًا
وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ .

“Dâvud ile Süleyman’ı da... Hani bir defasında onlar bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı. Şöyleki; geceleyin bir grup insanın koyun sürüsü, ekin tarlasına yayılmış, zarar vermişti. Biz de onların bu hükümlerine tanık oluyorduk. Biz çözümü ihtiva eden hükmü Süleyman’a bildirdik. Bununla beraber, her birine bir **hüküm ve ilim** verdik. Dağlar ile kuşları Dâvud’a râm ettik. Onunla beraber takdîs ve ibadet ederlerdi. Biz dilediğimiz herşeyi yapma kudretine sahibiz.”³⁹⁵

1.3.1.3. Allah’ın Kitap, Hüküm ve Nübüvvet Vermesi.

Hz. İsa’yı ilahlaştırma düşüncesine karşı, Allah’ın ulûhiyeti ve ibadet edilecek tek mâbud olduğu şöyle belirtilir:

مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبُوءَةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ
الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ .

“Allah’ın kendisine **kitap, hüküm (hikmet), nübüvvet** verdiği hiçbir insanın kalkıp da halka: ‘Allah’ın yanısıra bana da kul olun.’ deme yetkisi yoktur. Lakin o insanlara: ‘Öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz kitap sayesinde, rabbanî olun.’ der.”³⁹⁶

Bir başka âyette de İsrailoğullarına gönderilen peygamberler sayıldıktan sonra şöyle buyrulur: (أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبُوءَةَ فَمِنْهُمْ مَنْ يَكْفُرُ بِهَا هُوَ لَا فَكْرَ لَهَا هُوَ لَا فَكْرَ وَكَلَّمْنَا بِهَا قَوْمًا لِيُؤْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ) “İşte onlar kendilerine **kitap, hüküm (hikmet) ve nübüvvet** verdiğimiz şahsiyetlerdir. Şimdi o müşrikler bu mübüvveti inkar ederlerse, biz nübüvveti inkâr etmeyip ona sahip çıkan bir topluluk görevlendiririz.”³⁹⁷

Aynı konuyla ilgili, bir başka âyet de şöyledir: (وَلَقَدْ آتَيْنَا نَبِيَّ إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبُوءَةَ وَرَزَقْنَاهُمْ

³⁹⁵ Enbiyâ, 78-79

³⁹⁶ Âl-i İmrân, 79

³⁹⁷ Enam, 89

(. مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ .) “Gerçekten Biz, İsrailoğullarına, **kitap, hüküm (hikmet)** hükümler ve **nübüvvet** verdik. Onları helal ve hoş nimetlerle rızıklandırdık ve onları insanlara üstün kıldık.”³⁹⁸

Hüküm kelimesi, kitap ve nübüvvet lafızlarıyla birlikte geçtiği Âl-i İmrân 79’da, Taberî’ye göre, anlayış gücü anlamına gelirken;³⁹⁹ Râzî, tüm müfessir ve lugatçilerin buradaki hikmetten maksadın ilim olduğunda ittifak ettiklerini zikretmektedir.⁴⁰⁰ Bu âyetin sonundaki “Rabbânî olun” ifadesi de âlimlerin çoğunluğuna göre yine hikmet kavramıyla irtibatlı olarak ilmiyle âmil âlim, hakîm ve fakîh kimseler manasında yorumlanmıştır.⁴⁰¹

En’am 89’da hüküm, hikmet, hükümlerlik,⁴⁰² ilâhî kitabı anlayış ve içindeki hükümleri bilmek, dinde derin kavrayış (fikh)⁴⁰³ ve hakkın gerektirdiği üzere işleri ayırt etmek,⁴⁰⁴ olarak anlaşılmıştır. Râzî’ye göre “onlar” ifadesi daha önce zikredilen on sekiz peygamberdir. Allah, peygamberlere kitap, hüküm ve nübüvvet verdiğini söylemiştir. O’na göre birbirine atfedilen bu üç şey, ayrı şeylerdir. Râzî, bu âyetin tefsirinde hükümden istinbatla, hüküm sahiplerini şöyle sınıflandırmaktadır:

- a- İnsanların gönüllerine ve ruhlarına hükmedenler. Bunlar âlimlerdir.
- b- İnsanların zâhirlerine hükmedenler. Bunlar, maddi hâkimiyet ve disiplinle insanlara hükmeden padişahlardır.
- c- Bu kısım, peygamberlerdir. Bunlar, Allah’ın, kendilerine, insanların iç dünyalarında ve ruhlarında tasarruf edebilecekleri ilim ve bilgileri vermiş olduğu kimselerdir. Hak Teâlâ bunlara, yine kendi izniyle, insanların zâhirlerine hükmedecekleri kudret ve imkânı da vermiştir. Peygamberler bu iki vasfî kendilerinde topladıkları için mutlak manada hükmedenler olmuşlardır.⁴⁰⁵

³⁹⁸ Câsiye 16.

³⁹⁹ Taberî, (Âl-i İmrân, 79’da) III, 324.

⁴⁰⁰ Râzî, (Âl-i İmrân, 79’da) VIII, 122.

⁴⁰¹ Âl-i İmrân, 79’da, Ebu Hayyân, II, 530; Beydâvî, II, 56; İbn Kesîr, II, 55.

⁴⁰² Yazır, Hamdi, (En’am, 89’da) III, 1973.

⁴⁰³ En’am, 89’da, Taberî, XXV, 146; Kurtûbî, IV, 78; Yıldırım, Suat, *Fâtîha ve En’am Sûrelerinin Tefsiri*, s. 126, Çevik Matbaacılık, İstanbul 1989.

⁴⁰⁴ En’am, 89’da, Beydâvî, I, 310; Ebu’s-Suûd, (Râzî’nin Kenarında) IV, 124.

⁴⁰⁵ Râzî, (En’am, 89’da) IV, 125.

Razî'ye göre âyetteki, "kendilerine kitap verdiğimiz..." ifadesi, Allah'ın peygamberlere çok ilim verdiğine; hikmet ifadesi de, o peygamberleri, insanlara hâkim kılıp, hükümlerinin dünyevî bakımdan insanlar üzerinde geçerli olduğuna; nübüvvet ifadesi de, üçüncü bir mertebeyi verdiğine işaret eder. Bu mertebe, zikrettiğimiz iki mertebenin varlığı, kendisinin varlığına dayanan yüksek, yüce ve kıymetli bir derecedir. Ona göre bu konuda farklı görüşler arasında tercihe şayan görüş budur.⁴⁰⁶

"Kendilerine kitap verdiğimiz..." ifadesinde, "verme" ile, "vahye başlamak ve Hz. İbrahim'e sahifelerin, Hz. Mûsâ'ya Tevrat'ın, Hz. İsa'ya İncil'in ve Hz. Muhammed'e Kur'an'ın verilmesinde olduğu gibi; o peygamberlere, kitapta mevcut olan şeyleri tam anlamayı, kitabın hakikatını ve sırlarını kuşatabilecek bir ilmi vermesi manası da kastedilmiş olabilir. Doğru olan izah bu ikinci izahdır. Çünkü Allah, sayılan bu on sekiz peygamberden her birine belli ve hususi ilâhî bir kitap indirmemiştir."⁴⁰⁷

Süleyman Ateş'e göre burada kitap, ilim ve marifet; hüküm, hâkimiyet; nübüvvet ise en yüksek mertebedir. Hükümden maksat, hâkimiyet ve hükümdarlık olmasının önemli bir delili, bundan önceki âyetlerde sayılan on sekiz peygamberin, aynı zamanda kral olmasıdır.⁴⁰⁸

Câsiye sûresi 16. âyette geçen kitap-hüküm ve nübüvvet sıralamasında ise hüküm, amelî ve nazârî hikmet, husumetleri ayırt etmek,⁴⁰⁹ kitabı anlamak ve kitapta inmeyen sünnetleri bilmek anlamındadır.⁴¹⁰ Hamdi Yazır'a göre ise kitap, Tevrat veya Zebur ve İncil'i de kapsayacak şekilde kitap cinsi, hüküm de, hâkimiyet manasına gelmektedir.⁴¹¹

Râzî, Kur'an'daki '**kitap-hüküm-nübüvvet**' üçlüsünde, şöyle bir izah da yapmaktadır: Nebî'ye önce semâvî kitap verilir, sonra nebînin aklında bu kitabı fehm, yani anlayış ve kavrama hasıl olur. İşte buna Kur'an'da hüküm veya hikmet ile işaret edilmiştir. Daha sonra bu kitabı anlama gerçekleşince, peygamber bunları insanlığa tebliğ eder ki, bunun

⁴⁰⁶ Râzî, (En'am, 89'da) IV, 125.

⁴⁰⁷ En'am, 89'da, Râzî, IV, 125; Ebu's-Suûd, (Râzî'nin Kenarında) IV, 124.

⁴⁰⁸ Ateş, Süleyman, (En'am, 89'da) II, 910.

⁴⁰⁹ Beydâvî, (Câsiye, 16'da) II, 388.

⁴¹⁰ Taberî, (Câsiye, 16'da) XXV, 146.

⁴¹¹ Yazır, Hamdi, (Câsiye, 16'da) VII, 88.

adı da nübüvvettir.⁴¹²

Bu âyetlerden hükümle ilgili şu sonuçlara varabiliriz: Hikmette olduğu gibi, hükmü verme de Allah'a aittir. O dilediğine, kitabı, hükmü ve nübüvveti vermiştir. Hüküm, O'na ait olduğu gibi hüküm verme de O'na aittir.⁴¹³ Allah hükmedenlerin hâkimi⁴¹⁴ ve en güzel, en iyi, en hayırlı hükmedendir.⁴¹⁵ O, bundan dolayıdır ki, kendisini pek çok âyette Hakîm ismi ile vasfetmiştir.⁴¹⁶ Yüce kitabı Kur'ân-ı Hakîm'i "Arapça bir hüküm" olarak son peygamber Hz. Muhammed'e indirmiştir.⁴¹⁷ En doğru ve en isabetli hüküm, Allah'ın indirdiği kitaplarla verilir. Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler (hakiki adâlet ve hikmetten uzak) zâlimlerin ta kendileridir.⁴¹⁸

Hüküm kelimesinin beraber kullanıldığı ikinci kategori ise, hüküm-ilim ikilisidir. Hüküm-ilim ikilisinin geçtiği (Yusuf, 22; Enbiya, 74, 79; Kasas, 14) âyetlerinden ikisi Hz. Yusuf'un ve Hz. Mûsâ'nın kemâl çağına⁴¹⁹ geldiklerinde kendilerine verildiği ifade edilen hüküm ve ilimle ilgilidir.

Hz. Yusuf ile ilgili olan âyette daha önce de gördüğümüz gibi "O, kemâl çağına geldiğinde kendisine **hüküm ve ilim** verdik. İşte güzel iş yapanlara biz, böyle karşılık veririz."⁴²⁰ buyrulmaktadır. Buradaki hüküm ve ilim, Râzî'nin tespitine göre, üç şekilde anlaşılmıştır:

a- Hüküm ve hikmetin manası, nefsi, hevasından alıkoymak ve onu lekeleyecek kusurlardan uzak tutmaktır. Hükümden maksat, amelî hikmet; ilimden maksat ise nazarî hikmettir. Burada, amelî hikmet, ilmî hikmetten önce zikredilmiştir. Çünkü, riyazetle uğraşan kimseler, önce amelî hikmetle uğraşırlar. Sonra, nazarî hikmete geçerler. Ama, akîl tefekkür ve ruhânî bakış (basîret) sahibi kimseler, önce nazarî hikmete ulaşır, sonra da amelî hikmete inerler. Yusuf'un yolu, işte birinci yoldur. Çünkü o, bela ve

⁴¹² Râzî, (Âl-i İmrân, 79'da) VIII, 122.

⁴¹³ Bu konudaki âyetler için mesela bkz., En'am, 57; Yûsuf, 40, 67.

⁴¹⁴ Tîn, 8.

⁴¹⁵ Bkz., A'râf, 87; Yûnus. 109; Hûd, 45; Yûsuf, 80.

⁴¹⁶ Hakîm ismi Kur'ân'da toplam 97 defa kullanılmıştır. Bkz., M. Fuad Abdülbâkî, s. 214-215.

⁴¹⁷ Ra'd, 37.

⁴¹⁸ Mâide, 45

⁴¹⁹ Kemâl çağı diye çevrilen, "bedenin gelişmesinin kemâle erdiği ve artık stabl döneme girildiği 30-40 yaşlarıdır." Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Yûsuf, 22'de) s. 236.

⁴²⁰ Yûsuf, 22.

mihnetlere sabretti. Bunun üzerine Allah, ona mükâşefe kapılarını açtı. İşte bundan dolayı da, “Biz ona, hüküm ve ilim verdik.” buyurdu.

b- Hüküm, nübüvvet demektir. Çünkü peygamber hak üzerine gönderilmiş bir hâkimdir. İlim de, din ilmidir.

c- Buradaki hükümden maksat, Hz. Yusuf’un nefsinin, nefs-i mutmainne haline gelmesi, nefs-i emmâre yani kötülüğü emreden nefesine hakim olup, onu zapt u rabt altına almasıdır. İnsanın şehvet ve gazab kuvveti, kontrol altında tutulursa, kudsî nûrlar ve kudsî âlemden nefis cevherine gelen ilâhî ışıklar artar. Dolayısıyla “Hüküm ve ilim verdik.” ifadesi de Hz. Yusuf’un nefsinin, amelî ve nazarî (tefekkürî) kuvvet bakımından mükemmel oluşuna bir işarettir.⁴²¹

Hz. Mûsâ’ya verilen hüküm ve ilim ise, İbn Kesîr’in Mücâhid’den nakline göre nübüvvetir.⁴²²

1.3.2. Fehm ve Va‘y

Fehm, bir şeyi kalple bilmek ve anlamaktır.⁴²³ Farklı bir tarifle, söylenen bir sözün manasını tasavvur etmektir.⁴²⁴ Ancak her ne kadar fikh, fehm olarak anlaşılmış olsa da⁴²⁵, aslında fehm, fıkha göre daha yüzeysel bir anlamadır. Çünkü fehm, daha çok dile ait bir anlama, yani sadece lafızların dildeki anlamını kavramaktır.⁴²⁶ İbn Manzur, fehm kelimesini; ‘bir şeyi kalp ile bilmendir’ diye tarif ederken, fehm kelimesinin ifade ettiği anlamayı, aklî değil, kalbî bir anlama olarak değerlendirmiştir. Zebîdî’ye göre de, bu tarifte fehm ile ilim arasındaki farka işaret edilmektedir. Çünkü ilim, mutlak manada idrâktir; fehm ise ‘Nefsin, harici işlerden, gayrına (harici olmayan manalara) süratle intikâlidir.’⁴²⁷ Rağîb İsfehânî de fehmi, insanın önemli bir kabiliyeti olarak ‘kişinin kendisiyle güzel manalar gerçekleştireceği gücü’ şeklinde tarif etmektedir.⁴²⁸ Buna göre anladıklarımız yoktur. Bize anlatılan şeyler vardır veya anlamamızı sağlayan göstergeler vardır.

⁴²¹ Râzî, (Yûsuf, 22’de) V, 169-170.

⁴²² İbn Kesîr, (Kasas. 4’de) VI, 234; Bu âyetlerde geçen hüküm kavramının anlamlarını, ileride hakîm isminin peygamberler hakkında kullanımı konusunda, daha geniş ele alıp inceleyeceğiz.

⁴²³ İbn Manzûr, *fhm* md.) XII, 459.

⁴²⁴ Rağîb, s. 386; Cürçânî, s. 184.

⁴²⁵ İbn Manzûr, *fkh* md., XIII, 522.

⁴²⁶ Subh, Abdülmecid, *Usulü’l-menâhici’l-fikhîyye*, s. 13-19, Dâru’l-Vefâ, Kahire 1989.

⁴²⁷ Zebîdî, *fhm* md., XV, 546.

⁴²⁸ Rağîb, s. 376.

Kur'ân-ı Kerîm'de fehm kavramı sadece bir âyette fiil olarak, (فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ..) “Biz, çözümünü ihtiva eden hükmü Süleyman’a (fehhemna) bildirdik.”⁴²⁹ şeklinde geçmektedir. Âyetin devamında ise Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman’a hüküm ve ilim verildiği belirtilmektedir ki bu, fehmin, hikmet ve ilimle yakın ilişkili bir kavram olduğunu göstermektedir. Bu âyette tefhim, bildirme şeklinde anlaşılmıştır. Bu, ya Allah’ın ona meseleyi idrâk edeceği fazla anlayış gücü vermesi, ya da meselenin hükmünü onun kalbine ilham etmesi veya ona vahyetmesi şeklinde olmuştur.⁴³⁰ Burada belirtilen hangi şekilde olursa olsun, neticede bir anlayış gücü (fehm) sayesinde hak ile bâtil, veya en hak olan ile daha hak olan birbirinden ayırt edilebilmekte; davalar sonuca bağlanmakta ve hakiki adâlet gerçekleşebilmektedir. Sıradan bir anlamayla adâletli hüküm verme, çoğu zaman mümkün değildir. İsbetli hüküm vermek için doğru ve iyi anlama, önemlidir. Zaten hikmetin gerçek fonksiyonu da bundan ibarettir. Bundan dolaydır ki, İbrahim en-Nehâî, hikmeti, fehm (anlayış)⁴³¹ veya Kur’ân’ı anlama⁴³² (الْفَهْمُ فِي الْقُرْآنِ) şeklinde; Ebu’l Âliye de, kitap ve onu anlama (الْكِتَابُ وَالْفَهْمُ فِيهِ) olarak tefsir etmişlerdir.⁴³³ Hamdi Yazır da, bu tarifi lafzî bir tarif olarak kabul etmekle birlikte, hikmetin diğer tanımlarının ortak yönünü oluşturduğunu ifade etmektedir.⁴³⁴ Ona göre Mutezile, hikmeti anlama gücü ve yeteneği şeklinde kabul etmişse de, doğrusu, anlama yeteneği değil, anlamamanın kendisidir. Aslında her ikisi de Allah’ın ihsanıdır. Zira anlaması olmayan hakîm olamaz.⁴³⁵

Netice olarak şunu söyleyebiliriz; fehm, ister yetenek isterse bilfiil anlama olsun, anlayıştan yoksun olan bir insanın hikmet sahibi olması mümkün değildir. Ayrıca anlayış, eşyanın hakikatini bilme ile de doğrudan doğruya ilişkili olduğundan, hikmetin tanımını içinde değerlendirilmiştir. Fakat, burada bir hususa özellikle değinmek istiyorum: Fehm kelimesi, her ne kadar kaynak ve muhteva yönüyle, hikmetle irtibatlı gözükse de kanaatimce, hikmeti, fehmden daha ziyade, hem teorik hem de pratik yönü

⁴²⁹ Enbiyâ, 79.

⁴³⁰ Rağîb, s. 386.

⁴³¹ Bakara, 269’da, Taberî, III, 90; İbn Kesîr, I, 476.

⁴³² Bakara, 269’da, Kurtûbî, III, 330; Taberî, III, 89; İbn Kesîr, I,476.

⁴³³ Bakara, 269’da, Taberî, III, 89; İbn Kesîr, I, 476.

⁴³⁴ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269’da) II, 919.

⁴³⁵ Yazır, Hamdi, A. yer.

olan va'y (الْوَعْي) kavramıyla, izah etmek daha doğru olacaktır.

Kap anlamına gelen via', bir benzetme ile Arapça'da hafıza için kullanılmıştır. Va'y ise, her türlü bilgiyi via' denilen bu kaba yerleştirmektir. Ancak bu, hıfz gibi sadece bilgiyi hafızaya kaydetmekten ibaret olmayıp ayrıca, onu benimsemek ve kalbe nüfuz etmesini sağlamaktır.⁴³⁶ Fehm ile va'y arasındaki farkı, Türkçe'deki bilmek ve bellemek arasındaki farka benzetebiliriz. Va'yın fehm'e göre ayrı bir özelliği de bütünlük ve kapsayıcılıktır. Yani bölük pörçük elde edilen bilgi değil, onu bir bütün olarak anlayıp algılamaktır.⁴³⁷ Hz. Peygamber, vahyi alma ve anlama işini va'y kelimesiyle ifade etmiştir. Meleğin ayrılışından sonraki hali hakkında: (فَيَنْصِمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ) "Melek, benden ayrıldığında ben, (getirdiği vahyi) anlamış ve bellemiş oluyorum." demiştir.⁴³⁸

Va'y kavramı hadisleri anlamak için de, bizzat Hz. Peygamberin kullandığı bir kavramdır. Buhari'nin, Ebû Bekr'den rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber Veda Hutbesi'nin sonrasında şöyle demiştir: (فَلْيَبْلُغِ الشَّاهِدِ الْغَائِبِ فَرُبَّ مُبَلِّغٍ أَوْعَىٰ مِنْ سَامِعٍ) "Burada bulunanlar, işittiklerini burada bulunmayanlara iletin. Sözlerimi dolaylı yoldan işiten kimse daha iyi anlayıp bellebilir."⁴³⁹

İbn Esîr'e göre, va'y kelimesinin etimolojik yapısı içinde, anlama, akletme ve iman etmenin yanında, bir anlamı daha vardır ki, o da uygulamadır.⁴⁴⁰ Yani va'y, aynı zamanda kişinin almış olduğu bilgiyi pratik hayata aktarmasıdır ki bilgi ve pratiğin toplamı olan hikmetin anlamıyla bire bir örtüşmektedir. Nitekim, (فَإِنَّ اللَّهَ لَنْ يُعَذِّبَ قَلْبًا وَعَى الْقُرْآنِ) "Allah, Kur'ân'ı anlayıp belleyen (ve uygulayan) kimseye azap etmez." hadisinde de bu anlam açıktır.⁴⁴¹

Hamdi Yazır da, hikmetin fehm olarak yorumlanmasını tahlil ederken, fehmin, mana ve pratik açıdan hikmeti tam karşılamadığını şöyle açıklamaktadır: Hikmet, meâni-i eşyayı

⁴³⁶ İbn Manzûr, *v'ay* md., XV, 396; Zebîdî, XX, 298.

⁴³⁷ Subh, Abdülmecid, s. 15.

⁴³⁸ Buhârî, *Bed'ul Vahy*, 1; Müslim, *Fedâil*, 23; Nesâî, *İftitah*, 37; Müsned, VI, 158, 163, 257.

⁴³⁹ Buhârî, *Hacc*, 132; Müslim, *Kasâme*, 29; Tirmîzî, *ilim*, 7; İbn Mâce, *Mukaddime*, 18.

⁴⁴⁰ İbnu'l-Esîr, V, 208.

⁴⁴¹ Dârimî, Ebu Muhammed, Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl es-Semerkindî, *es-Sünen*, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 1, (thk: Mustafa Rayb el-Buğa) İstanbul 1992; İbnu'l-Esîr, V, 208.

ma'rifet ü fehimdir. Manalar, âyân (cevher) karşılığı olduktan başka ilk devirlerdeki İslâm âlimlerinin lisanında "illet" kelimesi yerinde kullanılmakla, etkili özellikler ve sebepler ve maksatlar demek olacağından bunun hasılı; varlıkların iç yüzündeki gerçeğin ihtiva ettiği özellikleri tanımak ve etkili vasıflarını ve bunlara terettüp eden maksatlarını anlamak; yani, eşya arasındaki nizam-ı illiyeti (sebe-sonuç ilişkisi) takip ile varlıkların mahiyetlerini ve gayelerini fehmeylemek demek olur. Bu tarif, amel kaydını hazfetmiş ve hikmeti yalnız ilmî haysiyetle almış olduğundan diğer tariflere göre daha geniş kapsamlıdır. Fakat, marifet ve fehmi, varlıkların taşıdığı manalar ile sınırlayıp kavram ve kapsamını genişlettiğinden dolayı bir bakıma daha özeldir.

Marifet ve fehim, mütkan ilim (kesin bilgi) anlamında olup, evvela cüz'îden küllîye intikal (tümevarım) metotunu dile getirmiş olur. Bununla birlikte "vav" tertib gerektirmeyeceğinden, aksine bir anlama da muhtemeldir. Buraya kadar verdiğimiz bilgilerin hiçbiri, Allah'ın hikmet sahibi ve hakîm olmasıyla ilgili değildir. Zira, Allah'ın ilmüne fıkıh denilmediği gibi, marifet ve fehim de denilmez. Çünkü bu deyimler öncesinde bir bilgisizliği de îma ederler. Demek oluyor ki, her marifet hikmet olmaz, fehm de şarttır. Fehm ise bir şeyin suret-i akliyyesini kavramaktır. Eğer bu tarife amel kaydı ilave edilmiş olsaydı o zaman, bu hikmetin sahibi bütün eşyayı yapabilmek iktiza ederdi ki, bu da âyetteki hikmete uygun düşmezdi. Marifet ve fehim kaydıyla sıfat-ı ilâhîyenin tarifi olmakta müşkil olurdu. Bu tarif, bütün ilimlerin ve fenlerin bir temele irca edilmesiyle hepsini aynı düzeyde ifade eden ve ilâhî hikmetin bilgisi denilen yüce bilgiye uygun düşer. Meşhur olduğu üzere, hikmet ilminin "eşyanın hakikatını marifet (tanıma)" diye tarif edilmesi de buna benzemekle birlikte, bundan daha dar anlamlıdır. Hakikatler, sırf tabiat ötesi olduğu gibi maksatlara şamil de olmaz. Lakin, beşerde böyle bir ilm-i hikmet mümkün müdür? Evvela marifet ve fehim bi'lfî'il değil, meleke ve kabiliyet olarak ele alınırsa mümkün ve vakîdir. Ayrıca, Allah dilerse mümkün olur. Bu anlamda bir hikmet bilgisi, peygamberlerde ve büyük velilerde tasavvur olunabilir. Gerçekten de Kur'an'ın bir çok yerinde "hikmet" nübüvvet kavramıyla tefsir edilmiştir. Nitekim tefsir âlimlerinden Süddî, bu âyette de hikmeti böyle tefsir etmiştir.⁴⁴² Zira nübüvvet, hem ilmî hem de amelî yönden ilâhî ihsan eseri

⁴⁴² Bakara, 269'da, Taberî, III, 60; Kurtûbî, III, 330.

olan hikmetin en yüksek mertebesini ifade eder.⁴⁴³ Bunun içindir ki İbn Rüşd, “Her nebî hakîmdir, fakat her hakîm, nebî değildir.”⁴⁴⁴ diye bu hikmeti itiraf etmiştir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Hikmetin fehm kavramıyla tarif edilmesi, lafzî bir tanım olmakla birlikte diğer tariflerin ortak yönünü oluşturmaktadır. Buna göre hikmetin en genel anlamı (fehm) anlamaktır. Fakat hikmetin karşılığı olarak fehmi, hikmetin pratik yönünü de içine alacak şekilde, “amel” veya “va’y” kavramlarıyla beraber kullanmak daha isabetli olacaktır.

1.3.3. Fıkh

Fıkh kelimesinin dildeki temel anlamı, “yarmak ve açmak” tır.⁴⁴⁵ Bir şeyin yarılarak açılması onun daha iyi bir şekilde anlaşılmasını netice verdiği için⁴⁴⁶, zamanla fıkh kelimesi, (العِلْمُ بِالشَّيْءِ وَالْفَهْمُ لَهُ) bir şeyi iyice bilmek ve anlamak⁴⁴⁷; derinlemesine, fetanetle, şuurlu bir şekilde kavramak⁴⁴⁸; bir şeyin künhüne vakıf olmak, kapalı bir şeyin hakikatine nazarı nüfûz ettirebilmek⁴⁴⁹, gibi manalara delâlet eden bir kelime mahiyetini almıştır. Ancak buradaki bilmek ve anlamak, ifade edildiği gibi gelişi güzel bir bilgi değildir. Fıkh, bilgi ve anlam derecelerinin en üst noktasıdır. Bir sözü sadece anlamak değil, onun mana ve maksadını da kavramaktır.⁴⁵⁰

⁴⁴³ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269) II, 917-918

⁴⁴⁴ İbn Rüşd’e göre, şeriat ile hikmet (felsefe) dost ve aynı memeden süt emmiş (öz) kardeşdir. O na göre felsefe, kabiliyetli ve zeki şahıslara hikmeti öğreten özel bir yoldur. Gaye aydınları eğitmektir. Şeriat ise halk çoğunluğuna hitap eden bir yoldur. Bütün hak dinler, halkın anlayabileceği ölçüde hikmete temas etmişlerdir. Hukemânın, dinlerin hepsi hak olsa bile en üstün olan dinin, diğerlerini neshederek geçersiz kılacağı kanaatini tercih etmeleri gerekir. Bundan dolayı İskenderiye’de halkı eğitime işi ile meşgul olan filozoflar, İslâm şeriatı ulaştınca, onu kabul ederek müslüman olmuşlardı. Aynı şekilde Rum diyarındaki filozoflara Hz. İsa’nın şeriatı ulaştınca, onu kabul ederek Hıristiyan olmuşlardı. Hiç kimse inkar edemez ki, İsrâiloğulları içinde çok sayıda filozof vardı. Vahiy ehli olan nebilerin nezdinde öteden beri hikmet olagelmıştır. Bundan dolayı dünyanın en doğru sözü şudur: Her nebî hakîmdir ama her hakîm nebî değildir. Fakat peygamber olmayan hükema hakkında :âlimler nebilerin varisleridir, denilmiştir. İbn Rüşd, *Faslu’l-makâl / el-Kesf an menâhici’l-Edille*, (hzr. Süleyman Uludağ) *Felsefe Din İlişkileri*, s. 164-165, Dergah Yay., İstanbul 1985.

⁴⁴⁵ İbn Manzûr, *fkh md.*, XIII, 522; İbnü’l-Esîr, III, 464.

⁴⁴⁶ Ude, Halil, *et-Tatavvuru’ d-delâli beyne lugati’ş-şî’ri ve luğati’l-Kur’ân*, s. 170, Mektebetü’l- Menâr, 1. Baskı, Ürdün 1985.

⁴⁴⁷ İbn Manzûr, *fkh md.*, XIII, 522.

⁴⁴⁸ Zebîdî, *fkh md.*, XIX, 72; İbn Manzûr, *fkh md.*, XIII, 522.

⁴⁴⁹ Bilmen, Ömer Nasûhî, *Hukûk-u İslâmîyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I, 13, Bilmen Yay., İstanbul 1967.

⁴⁵⁰ İbn Kayyim el-Cevzîyye, Muhammed ibn Ebi Bekr, *’l-lâmu’l-muvakkûn*, I, 219, (thk. M. El-Mu’tasım billah el-Bağdâdî) *Dâru’l-Kütübi’l-Arabî*, Beyrut 1996.

Rağıb'a göre fıkıh, bilinen bir bilgi ile bilinmeyen bir bilgiye ulaşmaktır ki, ona göre ilimden daha özel bir anlam taşımaktadır.⁴⁵¹ Cürcanî'ye göre fıkıh, konuşanın kelâmından ne kast ettiğini anlamaktır.⁴⁵² Hamdi Yazır'a göre de, 'bir şeyi, bir sözü illet ve hikmetiyle zevkine vararak, anlamak ve hatta tatbik edecek surette anlamaktır.'⁴⁵³ Fakîh de, 'bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimse'⁴⁵⁴ manasına gelmektedir.

Bu tariflere dikkat ettiğimizde fıkıhın kelime anlamının, hem bilgiyi, hem anlamayı, hem de pratiği ihtiva ettiğini görmekteyiz. Ancak buradaki bilgi, Rağıb'ında de belirttiği gibi kendiliğinden elde edilen bir bilgi olmadığı gibi, anlama da gelişi güzel bir anlama değil, pratikle birlikte mana ve maksada vâsıl olmaktır. Dolayısıyla fıkıh için eşyanın dış görünüşüne değil, anlam ve hakikatine bakmak gerekir.⁴⁵⁵ Bu manalarıyla fıkıh, hikmetin, eşyanın hakikatini bilmek,⁴⁵⁶ takat ölçüsünde eşyanın hakikatine, künhüne vakıf olmak,⁴⁵⁷ şeklindeki tanımlarıyla bire bir örtüşmektedir. Bu anlamda fıkıh, esas itibarıyla hikmetin müradifi gibidir.⁴⁵⁸

Fıkıh kelimesi, Kur'ân-ı Hakîm'de yirmi yerde ve tamamında muzarî kalıbıyla geçmektedir. Bu âyetler incelendiğinde fıkıh teriminin, genelde 'bir şeyi iyi ve tam anlamak, kavramak, bir şeyin hakikatini bilmek ve akletmek' gibi anlamlarda kullanıldığı görülecektir. Hele Tevbe sûresi 122. âyette geçen (لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ) "ed-dîn" kaydı, kelimeye 'dinde derin bilgi sahibi olmak' şeklinde biraz daha özel anlam kazandırmaktadır ki, bu hikmetin tam karşılığı gibidir. Nitekim tefsircilerden bir kısmı, bu yönüyle hikmeti bazı âyetlerde sadece fıkıh olarak yorumladıkları gibi,⁴⁵⁹ Kur'ân'da fıkıh veya fehm, Kur'ân'ı anlama⁴⁶⁰ şeklinde de yorumlamışlardır. Söz konusu idrâk ve âyetlerin anlaşılması, lafızlarının veya zâhirlerinin delâlet ettikleri anlamlardan ziyade,

⁴⁵¹ Rağıb, 384.

⁴⁵² Cürcânî, s. 183.

⁴⁵³ Yazır, Hamdi, (En'âm, 25'de) III, 1901.

⁴⁵⁴ İbn Manzûr, XIII, 52; Karaman, Hayreddin, *Fıkıh md.*, DİA, XIII, 1.

⁴⁵⁵ Bkz., Özcan Hanefî, *Mâturîdî'nin Bilgi Teorisinde Fıkıh Terimi*, s. 143-150, D.E.Ü.İ.F. Dergisi, sy, 4, İzmir 1987.

⁴⁵⁶ Hâzin, Alaadin Ali ibn Muhammed el-Bağdâdî, *Lubâbu't-te'vil fi meâni't-Tenzîl*, (Bakara, 269'da) I, 291, Mısır, 1955; Cürcânî, s. 104; Râzî, VII, 68-69.

⁴⁵⁷ İbn Âşûr, III, 61.

⁴⁵⁸ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 916-917.

⁴⁵⁹ Bakara, 269'da, Taberî, II, 90; Ebû Hayyân, III, 320.

⁴⁶⁰ Taberî, A. yer; Ebû Hayyân, A. yer.

söz konusu âyetlerle kastedilen ve hedeflenenin (hikmetin) kavranması şeklinde sathî olmayan bir idrâk ve fehimdir. Çünkü kafirler ana dillerinde ifade edilen âyetlerin manalarını bildikleri halde, Kur'ân-ı Hakîm onların kalplerinin fakîh olmadığını belirtmekte ve fıkıh fiilini kalbe ait bir aktivite olarak anlatmaktadır.⁴⁶¹

“İnananlar, toptan savaşa çıkmamalıdır. Onların her kesiminden bir grubu dini iyi öğrenmek ve milletlerini geri döndürdüklerinde uyarmak üzere geri kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.”⁴⁶² mealindeki bu âyette de görüldüğü gibi, İslâm’la beraber fıkıh ifadesi, genel olarak dinle ilgili hususların bilinmesi şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁶³ Aslında âyette geçen (لِتَتَّقُوا فِي الدِّينِ) ifadesi ‘din hususunda sağlam bilgi sahibi olmak’⁴⁶⁴ veya ‘dinin inceliklerini iyice ve derinlemesine öğrenme’⁴⁶⁵ demektir ki, bu anlamlar hikmet’in mana ve neticeleriyle birebir örtüşmektedir. Dinde fıkıh sahibi kimselerin uyarması ve âyetin sonunda hedef olarak belirtilen, “Umulur ki sakınırlar.” ifadesi de, hikmetin iyilik kasdıyla menetme ve alıkoyma manalarına mutabık gelmektedir.

Esas itibarıyla fıkıh kelimesi, hikmet kelimesinden çok farklı bir anlam taşımaz. Zira hikmet, ilim ve fıkıh, fıkıh, da ilim ve hikmet demektir. Bunun için mesela, “şunun hikmeti veya sırrı veya ruhu veya hakikati, şudur.” yerine, “fikhı şudur.” denilir.⁴⁶⁶ Nitekim Rasulü Allah’ın (مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ) “Allah, kime hayır murat ederse, onu dinde fakîh kılar.”⁴⁶⁷ hadisindeki (يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ) “Onu, dinde fakîh kılar.” ifadesi, aynı anlamda kullanılmıştır. Burada dinde fıkıh, dinin amaçlarını anlamak ve kavramak manasına kullanılmıştır ki,⁴⁶⁸ bunun hakikati da insanoğlunun kendi yararına veya zararına olan hükümleri, haklarını ve görevlerini bilme meselesidir. Bu da kendi kendini

⁴⁶¹ Ekin, Yunus. s. 27; Bu konudaki bazı âyetler için bkz., Tevbe, 87; Münâfikûn, 3; Kehf, 57; İsrâ, 46.

⁴⁶² Tevbe, 122.

⁴⁶³ İbn Manzûr, *fkh* md., XIII, 522.

⁴⁶⁴ Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Tevbe, 122’de) s. 205.

⁴⁶⁵ Yazır, Hamdi, (Tevbe, 122’de) IV, 2646.

⁴⁶⁶ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269’da) II, 917.

⁴⁶⁷ Buhârî, İlim, 10; Müslim, İmaret, 175, Zekat, 98, 100; Tirmizi, İlim, 1; İbn Mâce, Mukaddime, 17.

⁴⁶⁸ Bkz., Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *Umdetu’l-kârî şerhu sahîhi’l-Buhârî*, II, 51, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-Arabî ty.; Hadislerde geçen fıkıh kelimesi ve türevlerinin, mutlak olarak kullanıldığında sözlük anlamı çerçevesinde ‘iyi doğru ve derinlemesine bilgi ve kavrayış’ manasına geldiği, “fi’-d-dîn” kaydıyla kullanıldığında ise, din ve Kur’ân konusundaki bilginin kastedildiği görülür. Fıkıh kelimesi “kendisinden daha anlayışlı kimseye fıkıh aktaran niceleri vardır” (Ebu Dâvud, İlim,10; Tirmizî, İlim,7) mealindeki hadiste ise, bilgi yanında Kur’ân ve sünnet bilgisi manasını da ihtiva etmektedir. Karaman, Hayreddin, *Fıkıh* md. XIII, 1.

ve Allah katında kendisiyle ilgili olan hüküm ve kuralları tanınması ve ona göre görevlerini bilerek yapması ve bu gücü kendinde bulmasıdır.⁴⁶⁹ Dolayısıyla bu tanımlarda hem teorik hem de pratik açıdan hikmetin ifade edildiği açıkça görülmektedir. Onun için, fikhî olmayan ne kadar bilgili olursa olsun, hakîm (hikmet sahibi) olamaz.⁴⁷⁰

İlim ve fıkıh kelimelerini mukayese ettiğimiz taktirde görürüz ki, ilim, başkasının aracılığı bulunmaksızın meydana gelir. Oysa fıkıh, başkasıyla istidlâl edilerek bilinir. Yani fıkıh başkası aracılığıyla elde edilen istidlâli ve istinbâtî bir bilgidir. Nerede teemmül ve nazar varsa orada fıkıhtan sözedilebilir. İnsan, zihnî bir faaliyet, çaba gösteriyorsa ve bilginin elde edilmesinde aktif rol oynuyorsa, orada ilim değil, fıkıh vardır. Eğer bilgi bir tefekkür ve teemmül neticesinde değil de, işitme ve haber yoluyla elde ediliyorsa, orada da ilim kullanılmaktadır. Teemmül, tefekkür ve nazardan sonra oluşan bilgi ise fehmdir. Bunlarla beraber, istidlâl, akletme ve hikmeti de ihtiva ediyorsa, bu, fıkıhtır.⁴⁷¹ Demek ki fehm, fıkıh ve hikmet arasında çok yakın bir ilişki vardır. Daha açık bir ifadeyle diyebiliriz ki, fehm ve fıkıhın amacı hikmet elde etmektir. Zira hikmet en büyük hayırdır. Fıkıh etmek de bu hayrın içinde hikmetin neticelerinden bir neticedir.

Yukarıda kullandığımız “nazar” kelimesi de aslında fıkıh ile beraber kullanılan bir kelimedir. *Nzr* fiilinin mastarı olan nazar, kelime anlamıyla bakmak demektir.⁴⁷² Ancak bu bakış sadece görmekle ilgili değil, daha çok araştırma ve düşünceyle ilgilidir.⁴⁷³ Bunun için, İslâm mantıkçıları da nazar kelimesini fikir ve düşüncenin mürâdifî olarak kullanmışlardır. Yani nazar, fıkıh gibi hazır bir bilgiyi elde etmek değil, olmayan bir bilgiyi araştırma ve düşünmeyle elde etmektir. Bu anlamda aklı en faal olarak ihtiva eden de nazar kelimesidir.⁴⁷⁴ Kur’ân-ı Hakîm de pek çok âyette, kâinatı, içindekileri ve

⁴⁶⁹ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269’da) II, 917.

⁴⁷⁰ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269’da) II, 917.

⁴⁷¹ Özcan, Hanefî, *Mâturîdî’nin Bilgi Teorisinde Fıkıh Terimi*, s. 145, D.E.Ü.İ.F. Dergisi, sy, 4.

⁴⁷² İbn Manzûr, *nzr* md., V, 215.

⁴⁷³ Bkz., Rağîb, s. 497.

⁴⁷⁴ Bkz., Nigefî, Ahmed, *Câmiu’l-ulûm fi istilâhâtî’l-funûn*, III, 404-406, Müessesetü’l-Âlemî, Beyrut 1975.

tarihî vakaları nazara (düşünmeye) teşvik etmekte⁴⁷⁵ ve şöyle buyurmaktadır: (–انظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ) “Bak, âyetleri nasıl tekrar ediyor, türlü türlü ifade ediyoruz ki onlar, anlasınlar.”⁴⁷⁶ Dolayısıyla insan, yaratılan ve görünenden yola çıkarak, enfüsî ve afakî tefekkürle, yaratılış gaye ve hikmetini anlamaya (fikha) çalışacak, neticede bütün hayırları ihtiva eden hikmete ulaşacaktır. Bu yönüyle, ilk önce nazar ve tefekkür, bunun neticesi fıkıh, fıkıhın da neticesi hikmettir denilebilir. Hikmeti, fıkıh ile tanımladığımızda ise fıkıhın bilgiyi aşan ve artık şuura dönüşen, her yönüyle hayata hakim olan ve hikmet üreten pratik anlamını kastetmekteyiz. İşte Allah, kitap ve hikmeti indirdiği peygamberler vasıtasıyla, onu bütün insanlara öğreterek, onların gerek dinî konularda gerekse hayatı ilgilendiren diğer hususlarda fıkıh ve hikmet sahibi olmalarını temin etmiştir.

1.3.4. ‘İlm

Türkçe’de “bilgi” terimiyle ifade edebileceğimiz ilim kavramı, Arapça’da (عِلْمٌ) “âlime” fiil kökünden mastar bir kelimedir.⁴⁷⁷ Arapça’da bilmeyi ifade eden, marifet, şuur, idrâk, ihsâs, akl ve va’y gibi terimler de vardır. Ancak bunlar ilmin daha özel şekillerine delâlet ederler.⁴⁷⁸ İlim, bilgiyi en geniş şekilde ifade eden, aynı zamanda Arap dilinde Allah, insan ve şuur sahibi varlıklar hakkında kullanabilen müşterek bir terimdir.⁴⁷⁹ İslâmî terminolojide genel olarak, “el-ilm” ve “el-ma’rife” terimleriyle ifade edilen bilgi,⁴⁸⁰ daha ziyade bilen (özne) ile, bilinen (nesne) arasındaki ilişki, yahut bilme

⁴⁷⁵ Mesela bkz., Âl-i İmrân, 137; En’am, 11, 24, 46, 99; A’râf, 84, 86, 103, 185; Yunus, 39, 73, 101; Nahl, 36; Neml, 14, 51, 69; Ankebût, 20; Rûm, 42; Kasas, 40; Kâf, 6; Târik, 5; Abese, 40.

⁴⁷⁶ En ‘âm, 65.

⁴⁷⁷ Kadri, H. Kazım, *Büyük Türk Lugati*, III, 539, T.D.K. Yay., İstanbul 1943; Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s. 513, Ankara 1984; İlim, genel olarak bilgi anlamındadır. Daha doğrusu ilmin esas anlamı, “bir kimsenin herhangi bir şey hakkında bir şey bilmesidir.” Gerek cahiliyye şiiirinde, gerek Kur’an’da ve gerekse felsefede bu anlamı dile getirmektedir. İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s.73-74. Fakat bilginin, ilmi bütün muhtevasıyla birlikte tam olarak karşıladığı söylenemez. Çünkü ilim daha geniş bir kavramdır ve İslâm kültüründe önemli bir yere sahiptir. Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî’de Bilgi Problemi*, s. 39. M.Ü.İ.F. Vakfı Yay. 2. Baskı, İstanbul 1998.

⁴⁷⁸ Yıldırım, Suat, *Kur’an’da Ulûhiyyet*, s. 146.

⁴⁷⁹ Keskin, Halife, *İslâm Düşüncesinde Allah ve Alem İlişkisi*, s. 88, Beyan Yay. İstanbul 1996.

⁴⁸⁰ Arapçada, tikel olan basitleri anlama (idrâk) manasına ma’rifet (bilgi, tanımak) kelimesi, tümel olan bileşikleri anlama manasına da “ilm” kelimesi kullanılır. Bu yüzden (عرفتُ الله) yani “Allah’ı tanıdım” denir. Fakat, bunun yerine (علمتُ) yani “O’nu bildim” denilmez. Yüksel, Emrullah, *Amidi’de Bilgi Teorisi*, s. 39, İşaret Yay. İstanbul ty.

eylemnin belli bir ifade şekline bürünmüş sonucu olarak anlaşılmıştır. Sonuç olarak “bilinmiş” olduğu için, bilginin “mâlumat” kelimesiyle de karşılandığı görülür. Bilenin yöneldiği konuyu bütün yönleri ve alanlarıyla kuşatıp anlamasına “ihata”, onu tam olarak kavramasına “vukûf”, aynı konuda derinleşip uzmanlaşmasına da “rusûh” denilmektedir. Bilgide kesinliği ifade etmek üzere kullanılan “yakîn” terimine karşılık, zan, şek ve vehim gibi terimler de, bilgide kesinliğe yaklaşılan ve uzaklaşılan durumları ifade etmek için kullanılır.⁴⁸¹ Bilginin tam zıddı olan bilgisizlik ise, cehl kelimesiyle ifade edilir.⁴⁸² Izutsu’ya göre, ilmin zıddı cehl değil, zandır⁴⁸³ Cehl’in gerçek zıddı ise hilmdir.⁴⁸⁴

Bilgi kavramının esas manası yani sözlük anlamından başka olan bağıntılı manası, bilginin elde edildiği kaynakla ilgili olarak sistemden sisteme değişmektedir.⁴⁸⁵ Bunun için İslâm düşünce tarihinde klasik felsefî kaynaklarla, terminoloji sözlükleri bilgi terimini çeşitli akımlar açısından farklı tanımlamaktadır.⁴⁸⁶ Bu akımlar arasındaki farklılıkların ilmin tanımlarına çeşitlilik ve zenginlik kazandırdığını söyleyebiliriz. Fakat bu farklı yaklaşımlardan ötürü, ilmin mutlak ve biricik bir tanımını vermek oldukça zordur.⁴⁸⁷ Bazı âlimler ise ilmin tanımlanamayışını şöyle açıklamaktadır: “İlim, apaçık bir terim olduğundan dolayı zarureten bilinir. Onu tanımlamak mümkün değildir.”⁴⁸⁸

İlim kavramı, yakın ilişkisi üzerinde duracağımız hikmet kavramı gibi, sahip olduğu anlam çeşitliliğine rağmen genel olarak şu şekillerde tanımlanmıştır:

1.3.4.1. ‘İlmin Tanımları

1- İlim, bir şeyin hakikatı ile idrâk edilmesi demektir. Bu idrâk iki şekilde olabilir:

⁴⁸¹ Taylan, Necip, *Bilgi md.*, DİA., VI, 157.

⁴⁸² İbn Manzûr, *İlm md.*, XII, 412.

⁴⁸³ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 174.

⁴⁸⁴ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 260.

⁴⁸⁵ Yüksel, Emrullah, s. 39; Uyanık, Mevlüt, *Çağdaş İslâm Düşüncesi*, s. 82, Ankara Okulu Yay., Ankara 1999; Bugün batıda bile bir çok bilim felsefecisi ve bilim üzerine yazarlar, bilimin belli bir dünya görüşünün, belli bir sosyal çevrenin ürünü olduğunu yazmaktadırlar. Bkz., Nasr, Seyyid Hüseyin, *Söyleşiler*, s. 108, İnsan Yay., İstanbul 1996.

⁴⁸⁶ Taylan, Necip, *Bilgi md.*, DİA., VI, 157; Uyanık, Mevlüt, s. 82.

⁴⁸⁷ Uyanık, Mevlüt, s. 82.

⁴⁸⁸ Zebîdî, *ilm md.*, VIII, 405; Bu görüşü Râzî’de kabul etmektedir. Bkz., *Muhassal*, s. 100, Kâhire ty.; Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmî*, s. 70, Damla Yay., 3.Baskı, İstanbul 1988; Yüksel, Emrullah, s. 53.

- a- Bir şeyin zatının idrâki. (Burada zatla ilgili herhangi bir hüküm yoktur.)
- b- Bir şeyin zatına ait, ona verilen bir hükmün idrâki. Mesela; “Falan şey uzundur.” gibi, müsbet ya da “Falan şey uzun değildir” gibi, menfi bir hüküm olabilir.⁴⁸⁹
- 2- İlim, bir şeyi tam bir şekilde bilmektir.⁴⁹⁰
- 3- İlim, düşüncenin gerçeğe tam uygun olmasıdır.⁴⁹¹
- 4- Kesinlik ifade etsin veya etmesin bir kavram veya önermenin algılanmasıdır.⁴⁹²
- 5- İlk İslâm filozoflarından Kindî, ilmi, “varlığın hakikatını bilmek” olarak tanımlamaktadır.⁴⁹³
- 6- Gazzâlî’de, Kindî’nin tanımına yakın bir tanım yapmaktadır. “İlim, aklın eşyanın hakikatını ve şekillerini alması veya eşyayı olduğu gibi bilmek ve tanımaktır.”⁴⁹⁴
- 7- İbn Rüşd’e göre “gerçek ilim, Allah Teâla’yı ve diğer varolanları, olduğu şekilde bilmektir.”⁴⁹⁵
- 8- İhvanu’s-Safâ’ya göre ilim, “Bilenin nefsinde bilinenin (ma’lumun) sûretinin oluşmasıdır. Zıddı ise cehildir. Bu da bilinenin sûretinin nefisde olmayışıdır.”⁴⁹⁶
- 9- Mâtürîdî’ye göre ilim, “insan, cin, melek vb.. her kimde bulunûrsa, ona (varolsun veya olmasın) düşünülebilen her şeyin açık ve seçik hale gelmesini sağlayan bir sıfattır.”⁴⁹⁷ Bu tanım, ilmin mahiyetini belirleme bakımından tariflerin en güzeli olarak

⁴⁸⁹ Zebîdî, VIII, 405; Rağîb, s. 343.

⁴⁹⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 88.

⁴⁹¹ Cürçânî, s. 155; Cürçânî’nin bu tarifi, bilme olayının, yöneldiği konuyla tam bir uygunluk içinde olmasını şart koşmaktadır. Taylan, Necip, *Bilgi* md., DİA., VI, 155; Cürçânî ilmi, “külli ve cüz’î şeylerin kendisiyle idrâk edildiği bir meleke şeklinde tanımladığı da görülmektedir. Bu meleke, insan varlığının derinliklerinde mevcut olan bir nitelik (sıfatün râsiha) yani akıldır. Bu güçle nefis, bir şeyin anlamına ulaşmaktadır. Cürçânî, A. yer. Onun bu tanımlarında akıl ile bilgi aynileştirilmektedir. Ulaşmanın kendisi de bilme eyleminin sonucu olarak bilgiyi ifade etmektedir. Taylan, Necip, A. yer.

⁴⁹² Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Ali, *Keşşâfî istilâhâtî l-fünûn, İlim* md., Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996. Tehânevî bu tarifinde, “idrâk”ın psikolojik anlamda bir duyu algısından ziyade epistemolojik bir kavrama olayı olduğuna da işaret etmiş olmaktadır. Taylan, Necip, *Bilgi* md., VI, 158.

⁴⁹³ Kindî, *Felsefî Risâleler*, (çev., Mahmut Kaya) s. 61, İz Yay., İstanbul 1994.

⁴⁹⁴ Gazzâlî, *İhya*, I, 35.

⁴⁹⁵ İbn Rüşd, *Faşlu’l-makâl*, s. 101, (çev. Bekir Karlığa) İşaret Yay. İstanbul 1992.

⁴⁹⁶ Resâilu İhvânî’s-Safâ, I, 262, Dâru Sâdir, Beyrut ty.

⁴⁹⁷ Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed, *Kitabu’t-tevhid*, s. 45 (thk: Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.

nitelendirilmiştir.⁴⁹⁸

10- İlim, aklın ve duyuların mevzusuna giren her şeyin (mezkûr) tanınmasını sağlayan bir sıfattır.⁴⁹⁹ Bu tarif hem duyuların hem de aklın sahasını içine almaktadır.⁵⁰⁰

11- Çağımız müfessirlerinden Hamdi Yazır, ilmi, “İlim, nefsin manaya ulaşmasıdır.” şeklinde tarif etmektedir. Ona göre, nefsin manaya vusûlünün ilk mertebesi de şuurdur. Mananın tamamına vukufiyet, tasavvur, bu mana şuurun gitmesinden sonra tekrar istirca olunabilecek vechile ruhta bâki kalmış ise hıfz; bunu talebe, tezekkür; tekrar bulan vicdana da zikir denilir.⁵⁰¹

12- Çağımız düşünürlerinden Nakib el-Attas ise, bilgiyi farklı bir açıdan ele alarak, şöyle tanımlamaktadır: “Mahlukat düzeni içerisinde, nesnelere uygun yerlerini bilmektir. Böyle bir bilgi, varlık düzeni içinde Allah’ı hakkıyla takdir etmeyi de sağlayacaktır.”⁵⁰²

Örnek olarak verdiğimiz bu tanımların sayısını artırmamız mümkündür. Fakat mevzumuz ışık tutması açısından bu misalleri yeterli görmekteyiz. Genel olarak ifade edecek olursak; burada verdiğimiz-vermediğimiz diğer tariflerde ilim: bilme işlemi, marifet, idrâk eylemi, açıklığa kavuşturma, ayırt etme işi, bulma işi (vicdan), ihata, tespit etme eylemi (ispat), form (suret), tasavvur, tasdik, itikad, ulaşma (vusûl), gölge, hatırlama, görme, hareket, anlam, izâfî terim, açılma (tecellî), sıfat vs..olarak nitelendirilmiştir.⁵⁰³

İlimle ilgili bu genel malumattan sonra, Kur’an’da ilim kavramının kullanımlarına ve hikmetle ilişkisine geçebiliriz.

⁴⁹⁸ Özcan, Hanifi, s.53. Hanifi, bu tanımları çeşitli açılardan tenkide tabi tutmaktadır. Bkz., s. 53-54

⁴⁹⁹ Taftazânî, Sa’duddîn, *Şerhu’l-akâid*, s. 25, İstanbul 1315.

⁵⁰⁰ Topaloğlu, Bekir, s. 70.

⁵⁰¹ Yazır, Hamdi, (Bakara, 9’da) I, 223. Şuur bir yönüyle ilmin en zayıfıdır. Çünkü sebat ve istisbatı yoktur. Bu sebeple Allah’ın ilmine şuur denemez. Diğer bir yönüyle ise en canlı bir ilimdir. Çünkü, halde ve bilfiil dakik bir lemhai şühud ve huzurdur. Ve ilâhî ilmin kemâlini anlatacak en güzel bir şahittir. Yazır, Hamdi, A. yer.

⁵⁰² Attas Nakib, *Modern Çağ ve İslâmî Düşüncenin Problemleri*, s. 205, (çev. M. Erol Kılıç), İstanbul 1989.

⁵⁰³ Özcan, Hanifi, s. 42.

1.3.4.2. Kur'an'da 'İlm Kelimesi

İlim, Kur'an'da en çok kullanılan kavramlardan biridir. Çekimleri ve müstaklâriyle birlikte 900 defa geçmektedir.⁵⁰⁴ Kur'an'da, bilmek, görmek, müşahade etmek, izin vermek, kitap, Kur'an, Resûl, fıkıh, akıl, temyîz ve fazilet manalarına kullanılmıştır.⁵⁰⁵ İlim, en sık kullanılan anlamıyla ilâhî vahiyden kaynaklanan yani bizzat Allah'ın verdiği bilgidir.⁵⁰⁶ Zannın, tutarsız ve sahte bilginin zıddı olup, iyi oturmuş sağlam bilgidir. Kelimenin tam manasıyla hakıdır. Çünkü gerçek varlıktan gelmektedir. Bu öylesine sağlam bir kaynaktır ki öteki kaynaklar bununla kıyaslanırsa temelden çürük, güvenilmez kalırlar.⁵⁰⁷ Dolayısıyla, ilâhî mesaj olarak ilim başlı başına bir kanıt olma özelliğini de taşır:⁵⁰⁸ "Sana ilim geldikten sonra onların heveslerine uyarsan..."⁵⁰⁹ âyetindeki ilim ile, "Ey insanlar! İşte size Rabbinizden kesin bir bürhan (delil) geldi..."⁵¹⁰ âyetindeki bürhan, kesin ve kanıtlanmış bilgiyi ifade etmektedir.⁵¹¹ Bunun yanı sıra ilâhî vahyin, insan bilgisine kılavuz olma özelliği de vardır. Öncelikle vahiy, muhatabı olan insanı düşünme ve bilme melekeleriyle donanmış olarak tasvir ettiğine göre, bilme eylemini yönlendiriyor olmalıdır. Dolayısıyla vahyedilmiş bilgi, insanın bilme fiilini artık gereksiz kılan bilgiye değil, bu eylemi doğruya, iyiye, güzele ve daha mükemmele sevk eden nihâî ve mutlak bir karektere sahip olan ilke ve hükümleri ifade eder. Bu vahyedilmiş bilgiler karşısında insanın yine Kur'an'da açıkça belirtilen bilgi vasıtalarını kullanması da ısrarla istenir.⁵¹²

Bilgi problemi açısından bakıldığında Kur'an'ın bilgi kaynağı, sadece vahiy değildir. Vahiy başta olmak üzere akıl, duyular veya bunun ötesinde kalbî sezgi (ilham) ilmin kaynakları arasındadır.⁵¹³ Kur'an'da yer yer göz, kulak ve kalbin birlikte anılması, fikir

⁵⁰⁴ Bkz. Abdalbâkî, M. Fuad, s. 469-480.

⁵⁰⁵ Münecid, s. 189; Ve bkz., Mukâtil, s. 112-113.

⁵⁰⁶ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 76.

⁵⁰⁷ İzutsu, A. yer.

⁵⁰⁸ Taylan, Necip, *Bilgi md.*, VI, s. 158.

⁵⁰⁹ Bakara, 120.

⁵¹⁰ Nisâ, 174.

⁵¹¹ Taylan, Necip, *Bilgi md.*, DİA., VI, 158; Âyette geçen burhan kelimesi, tefsir kaynaklarımızda kesin delil, şüphe izale eden hüccet şeklinde anlaşıldığı gibi, (İbn Kesîr, II, 434) Hz. Peygamberimizin zatı olarak ta anlaşılmıştır. Bkz. Râzî, III, 515; Yazır, Hamdi, III, 1539.

⁵¹² Taylan, Necip, *Bilgi md.*, VI, 158.

⁵¹³ Kur'an'da bilginin kaynakları için bkz., Uyanık, Mevlüt, s. 91-94; Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 167-213, Marifet Yay., İstanbul 1996; Yavuz, Yûsuf Şevki, *Kur'an'ı Kerimde Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 65-72, İlim ve Kültür yay., Bursa 1983; Bilginin metot ve kaynakları açısından

ve irade merkezi olarak kalbin akletme ve anlamasından bahsedilmesi, dikkat çeken önemli noktalardan biridir.⁵¹⁴ Kur'an'a dayalı bir İslâmî bilgi teorisi kurgulamanın en özgün tarafı, aklın dışında kalbin de anlama yetisi ve bilgi vasıtası olarak zikredilmesidir, diyebiliriz.

Vahiy karşısında bilme ve inanmanın birbirine dönüşmesi de tabiidir.⁵¹⁵ Zira vahiy mutlaktır; duyu ve akıl idrâkleri ise onu destekleyen ve doğrulayan tecrübî ve nazarî bilgilerdir. Buna karşılık duyu ve akıl seviyesindeki bilgi, mutlak bilgiyi kuşatma kudretine sahip değildir.⁵¹⁶ İnsan zihninin başlangıçta bir tür “boş levha” olduğunu haber veren Kur'an,⁵¹⁷ aklı yapan şuur muhtevalarının tecrübelerle sonradan oluştuğuna işaret etmektedir.⁵¹⁸

Kur'an'a, bilginin değeri açısından bakıldığında “bilgide kesinlik” mefhumunun ön planda olduğu görülür.⁵¹⁹ İlme'l-yakîn (kesin zihnî bilgi), ayne'l-yakîn (kesin, açık seçik gözlem), hakka'l-yakîn (kesin tecrübe, bilginin yaşanarak tahakkuku) kavramlarının geçtiği âyetler⁵²⁰ bu açıdan dikkat çekicidir. Buna zan, şek ve reyb terimlerinin yine “ilmin kesinliği” kavramıyla zıt kavram alanı oluşturmasını da eklemek gerekir.⁵²¹ Ayrıca bilginin hissî veya aklî idrâkle ilişkisini gösteren veya bu iki çeşit idrâki özdeş kılan şuur, fehm ve fikh gibi kavramlar da bunu göstermektedir.⁵²² Kur'an'daki duyma, algılama, düşünme, kavrama, bilme ve inanma hadiselerine ait çok sayıda âyeti ilim kavramı açısından yorumlamak mümkündür. Fakat mevzumuz olmadığı için bu genel mâlumatı yeterli görüyoruz.

Netice olarak diyebiliriz ki; Kur'an'a göre insan bilgisinin hakiki kaynağı her şeyi,

değerlendirilmesi için bkz. Attas. M. Nakib, “İslâm ve Bilim felsefesi” (çev. Mehmet Paçacı), *İslâmî Araştırmalar*, III, sy., 4, s. 170—174.

⁵¹⁴ Mesela bkz., A'râf, 7,179; Yûnus, 31; Nahl, 78, 108; İsrâ, 36; Hac, 46; Secde, 9 vb..

⁵¹⁵ Bundan dolayıdır ki, başta el-Kâ'bî (319/931) ve Ebu Ali Cübbâî (303/915) gibi Mu'tezile âlimleri, bilgiyi bir inanç olarak düşünmüşler ve bilgiyle inanç arasında bir fark görmemişlerdir. Bkz., Özcan Hanifi, s. 43.

⁵¹⁶ Bkz., Bakara, 255.

⁵¹⁷ Bkz., Nahl, 78. (وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئاً وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ.)

⁵¹⁸ Taylan, Necip, *Bilgi* md., VI, 158.

⁵¹⁹ Taylan, Necip, A. yer.

⁵²⁰ Bkz., Tekâsür, 5,7; Hâkka, 51. İlmin bu derecelerinin tarifi için bkz., Tehânevî, *yakîn* md.; Cürçânî, s. 259; Gölcük, Şerafeddin, Toprak, Süleyman, *Kelâm*, s. 92-93, Tekin Kitabevi, 2. Baskı, Konya 1991

⁵²¹ Mesela bkz., Bakara, 2; Âl-i İmrân, 9; Nisâ, 157; En'am, 116; Hûd, 62; İbrahim, 10. vb..

⁵²² Bkz., Bakara, 154; İsrâ, 44; Enbiyâ, 79. vb..

geçmiş, geleceği, bütün varlık ve olayları ezeli ilmi ile kuşatan Allah'ın ilmidir.⁵²³ Akıl ve duyuyla elde edilemeyen bilgiler, değişik zamanlarda gönderilen peygamberlere verilen vahiy yolu ile tamamlanmış ve böylece insanın muhtaç olduğu bilgiler arttırılarak geliştirilmiştir. Kur'an-ı Hakîm'in düşünce sisteminde duyu, akıl ve kalp sıkı bir şekilde birbirine bağlanmıştır. Aynı zamanda her birerlerine gereken önem verilmiş, akıl kullanılırken duyu, duyunun neticelerinden yararlanırken akli ve kalbi (fıkhi) ihmal etmenin bilgi edinmek isteyen gayesine ulaştıramayacağını anlatmıştır. O, duyu olmayanın düşünemeyeceğini, sağlam duyuyla sahip olanların ise niçin düşünmediklerini ısrarla tekrarlamıştır. Bu üstün hikmete kulak verip, öğüt alamayanların sağır, kör ve dilsiz, kalplerinin mühürlü veya kilitli olduğu ifade edilmiştir.⁵²⁴ Dolayısıyla bu melekeler tam ve isabetli bir şekilde, yerli yerince kullanılmadıkça (hikmet) hakiki ilme ulaşamayacağı belirtilmiştir.

1.3.4.3. 'İlm-Hikmet İlişkisi

Kur'an-ı Hakîm peygamberlere ve onlar vasıtasıyla bütün insanlığa ilim, kitap ve hikmetin öğretildiğinden sık sık bahseder ve bunların önemini özellikle vurgular. Allah, insana ilmi vermek için elçiler gönderir ve bu elçilerini bizzat kendisi arındırarak dilediği kadar ilmi onların kalbine koyar. Resûller de kendilerine inananlara, Allah'ın âyetlerini okur, onların kalplerini temizler (tezkiye); kitabı, hikmeti ve bilmediklerini öğretir: "Nitekim, size âyetlerimizi okuması, sizi tertemiz hale getirmesi, size kitap ve hikmeti ve bilmediğiniz nice şeyleri öğretmesi için birini elçi gönderdik."⁵²⁵ Öyleyse insanların, kendilerini en büyük nimetlere mazhar kılan yüce Allah'ı anmaları, onun büyüklüğünü ve nimetlerini hatırlamaları, sadece O'na şükretmeleri, O'nun nimetlerine karşı nankörlük etmemeleri gerekir. "Öyleyse siz, Beni zikredin ki Ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin."⁵²⁶ âyeti hikmete ulaşmanın önemli bir vesilesini dile getirmektedir.

Kur'an'da ilim, dünyevî ilimlere de şamil olacak şekilde kullanılmış olmakla beraber,

⁵²³ Bkz., Ra'd, 9; Enbiyâ, 81; Mü'minûn, 92; Secde, 6. vb..

⁵²⁴ Bkz., Kamer, 4-5; Bakara, 7; Enfâl, 22; Yûnus, 42; A'râf, 179; Rûm, 59. vb..

⁵²⁵ Bakara, 151; Ve bkz., Âl-i İmrân, 164; Nisâ, 113; Cumu'a, 2.

⁵²⁶ Bakara, 152.

çoğunlukla doğruya ulaştırılan bilgi olarak geçmektedir.⁵²⁷ İşte bu manadaki ilim, ilişkisini inceleyeceğimiz hikmet kavramına daha yakındır. Şu âyetlerde bunu teyit etmektedir:

“Kulları içinde ancak âlimler, Allah’ı lâzım geldiği tarzda tâzim ederler.”⁵²⁸

“ Biz Dâvud’a ve Süleyman’a ilim verdik. Onlarda: Bizi, mü’min kullarının çoğuna üstün kılan Allah’a hamd olsun dediler.”⁵²⁹

“Sana gelen bunca ilimden sonra onların heva ve heveslerine uyacak olursan, Allah’a karşı hiçbir koruyucu ve yardımcı bulamazsın”⁵³⁰

Hikmet hakkında kaynaklarımız şu manaları kaydetmektedir: “İlim, adâlet, hilim, nübüvvet, Kur’an, Tevrat, İncil, Allah’a itaat, fehm, akıl, söz ve işte isabet, fikh yani dinde derin kavrayış ve onunla amel etme ve takvâ.”⁵³¹ Hikmete verilen bu manalara dikkat ettiğimizde, en çok vurgulanan nokta, hikmetin, ilim ve fikh anlamına kullanımındır. Klasik lugat kaynaklarımıza baktığımızda, hikmetin veya onunla eş anlamlı kullanılan hüküm kelimesinin ilk karşılığı olarak, “ilim ve fikh” kavramlarını görürüz.⁵³² Dikkat edilirse hikmetin diğer anlamları da ilimle çok yakın ilişki içinde bulunan terimlerdir. Bu manalardan, “sebeup ve netice ile alakalı olan ve sadece düşüncede kalmayıp, fiile çıkan derin ve faydalı ilim” anlamını çıkarmamız mümkündür. Bunun içindir ki en genel ifadesiyle hikmet; “Varlıkları bilmek ve hayırlı işler yapmaktır.”⁵³³ şeklinde tarif edilmiştir. İbn Sina da bu anlamda hikmeti ilim ve amel açısından ele alıp tanımlamıştır: “Hikmet, insan nefsinin ilim ve amel çerçevesinde kendisi için mümkün olan kemâle ulaşmasıdır.”⁵³⁴ Goichon bu tanımın güzel bir tanım olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu tanım, bir taraftan adaleti diğer taraftan nazarî ve amelî anlaşırıları içerdiği için nefsi kemâle ulaştırmayı ifade

⁵²⁷ Karaçam, İsmail, *Sonsuz Mu’cize Kur’an*, s. 206, Çağ Yay., 2. Baskı, İstanbul 1990.

⁵²⁸ Fâtır, 28.

⁵²⁹ Neml, 15.

⁵³⁰ Bakara, 120.

⁵³¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir, hkm md.*, II, 484.

⁵³² Bkz., İbn Manzûr, *hkm md.*, XII, 141.

⁵³³ Rağîb, s. 127.

⁵³⁴ İbn Sina, *eş-Şifâ el-mantık*, III, 260, (nşr. G. Anawatti, Mahmud el-Hudayrî, Fuâd el-Ehvânî) Kahire, 1952

etmektedir.⁵³⁵ Burada daha önce verdiğimiz ilim tanımlarını ve ilim tanımlarında ortaya çıkan ortak nitelikleri de gözönüne aldığımızda, hikmetin ilimle içiçeliğini daha net anlayabiliriz. Bu içiçeliği maddeler halinde şöyle netleştirebiliriz:

1.3.4.3.1. Hikmet, Gerçek İlme Dayanır.

Bakara sûresinin 269. âyetinde geçen hikmet kelimesine verilen önemli manalardan bir tanesi “ sözde ve fiilde isabet”tir.⁵³⁶ Söz, fikir ve lafızdan daha geniş anlamlıdır. Fiil de, kalbin fiili, lisanın fiili gibi diğer amellerden daha geniştir. Herhangi bir hususta kalben veya lisanen şu şöyledir demeli ve öyle yapmalı ve isabet de etmeli; işte bu bir hikmet olur. Şu halde yalnız sözde isabet, hikmet olmadığı gibi yalnız fiilde isabet de hikmet olmayacaktır. Sözde isabet etmek o konu hakkında gerçek ve doğru olan hükümü vermek; o hükümün gerçekten olayın hakikatına uygun düşmesi yani cehalet, hata ve yalan olmamasıdır. Fiilde isabet de, o fiilin hem özüne uygun olması, hem de gerçekte kendisinden matlûb olan neticelerin gereği gibi ortaya çıkması; yani def'i mefsedet ve celbi menfaat eyleyebilmesidir ki bunlara o fi'lin hükm-ü hikmeti, gayesi, garazı veya illet-i gaiyyesi denilir. Hasılı sözde isabet hakka, fi'ilde isabet hayra müteveccihdir. Hikmetin evveli, ilm-i hak, sonu fiil-i hayırdır. Hikmetin hakikati, başlangıcında ilmî anlamda, sonucunda ise amelî anlamda her iki özelliğin birlikte bulunmasıdır.⁵³⁷ Dolayısıyla bir bilgiye hikmet denebilmesi için üzerinde faydalı bir işin eserinin görülmesi gerekir. Yine her hangi bir faaliyete hikmet adı verilmesi de hem ilmî temellere dayanması ve ilmin gereklerine uygun olarak ortaya konması, hem de kötülüğü ve zararı hedeflememiş olması gerekir. Bundan dolayı uygulama alanı olmayan herhangi bir nazarı bilgi, bizzat hikmet olmadığı gibi, tesadüflere bağlı olarak ortaya çıkmış olan herhangi bir iş de öyledir. Bunun için ilâhî hikmetin içinde ne nazarı (kuru) bilgi, ne de tesadüfi bilgi vardır. Buna binaendir ki, sebepler düzenine dayalı olarak kurulmuş olan bilginin hakikatı tesadüfü reddeder. Çünkü tesadüf, hakikate ve ilme nazaran değil, sebebi bilinmeyen cehle nazarandır. Tesadüf nazariyesi daima cehil nazariyesidir. Böyle olduğu içindir ki, varlığın başlangıcı konusunda tesadüfe dönüşmekten kurtulamayan tabiat nazariyesi, tabiatın ilk başlangıç ve ilk sebep

⁵³⁵ Encyclopaedia of Islam, *Hikma* md. Leiden, 1971.

⁵³⁶ Bkz. Taberî, III, 91; Kurtûbî, III, 330; Yazır, Hamdi, II, 915-916.

⁵³⁷ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 916.

olduğunu savunan görüş, her yönüyle ilim dışıdır. Bütün fenlerin ve ilimlerin akışına ters bir cehalettir. Gerçekten de bütün olayları ve yücelikleri bir bakıma tesadüfe hamleden bir fikrin ne kendisinde , ne eserinde hikmet nasıl tasavvur olunabilir?

Netice olarak şunu söylemek gerekir ki; hikmet ve varlık âlemindeki ihkâm (sağlamlık) kesinlikle ilme, ilim de, “Âlim-i kül” (her şeyi bilen) ve “Hakîm-i Mutlak” olan bir ilk sebebe dayanır. Âlemde görülen bu hikmet, mutlak hakîm olan Allah’ın izzetine (gücüne) ve hikmetine şahittir.⁵³⁸ İnsandaki hikmetin temeli de O’na iman etmek, O’nu tanımak ve sadece O’na şükretmektir. Gayesi de O’nun kâinata koyduğu düzenin kanun ve kurallarını (mîzan) öğrenmek; sebep-sonuç açısından işleyiş şeklini anlamaya çalışmaktır. Kâinatta her varlığın Kendisine (tav’an ve kerhan) boyun eğdiği yüce yaratıcıya sevgiyle bağlanıp kul olmaktır. Emirlerine ittiba ile, O’nun ahlâkıyla ahlâklanmak, her işinde doğru ve faydalı olanı (hikmet) yapmaktır.

1.3.4.3.2. Hikmet, ‘İlm ve ‘Ameldir.

Hikmet, ilim ve onunla ameldir. Bu ikisini cem edemeyene hakîm denilmez. Burada ilim, mana-i hakikîsiyle yakîn (kesin bilgi) demektir. Bunu tavrız için çoğunlukla “ilm ü amelde ihkâm ve itkân” yahut “tahkîk-i ilim ve ihkâm-ı amel” tabirini kullanmışlardır.⁵³⁹ Zira ilmin muhkemliği yakîniyetinde, amelin muhkemliği gayesine hakkiyle isabetindedir. Bu evvelki tarif bize gösteriyor ki hikmetten cüz olan ilim, tecrübe ile müeyyed ve amelî kıymeti haiz olan (uygulanabilir özellikler taşıyan) ilimdir. Hikmetten cüz olan amel de, ilmî olan ve bir ilmin ölçüsüne vurulduğu zaman doğru olduğu kesinleşen ameldir. Hasılı hikmet, ilim ile iradenin mütanasiben fiile çıkması ve o fi’lin gaye-i maksudesini arkasına takmasıdır. Bir başka deyişle hikmet, ilim ve san’atın içtimadır.⁵⁴⁰ Bunun içindir ki Zemahşerî, “Kime hikmet verildiyse ona çok büyük hayır verilmiştir.” âyetini, “kim ilme ve ilmiyle amel etmeye muvaffak kılınırsa” şeklinde yorumlamış; hakîmi de “ilmiyle amel eden âlim”⁵⁴¹ olarak tarif etmiştir.

⁵³⁸ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269’da) II, s. 922.

⁵³⁹ Beydâvî, (Bakara, 269’da) I, 140.

⁵⁴⁰ Yazır, Hamdi, A. yer.

⁵⁴¹ Zemahşerî, I, 396.

İbn Arabî'ye göre hikmet, her şeye hakkını vermeyi, her şeyi yerli yerine koymayı sağlar. Mutlak anlamda hakîm, her şeye yaratılışını veren Allah'tır. "Rabbimiz", dedi, "her şeyi yaratan, sonra da onu yaratılış gayesine uygun yola koyan, yüce Yaratan'dır."⁵⁴² O, yarattığı şeyi en iyi bilen olduğuna göre her şeyi gerektiği gibi düzene de koymuştur. Kul ise eşyadaki ilâhî hikmetin farkına vardıkça bu bilginin hükmü altına girerek hikmet yolunda ilerler.⁵⁴³ İşte İbnu'l-Arabî, beşerî seviyede hikmetle ilmi birbirinden "hükmetme" bakımından ayırmaktadır. Bu açıdan hikmetin amelî yönü onu yalnızca teorik bir bilgiden ibaret olmaktan çıkardığı gibi hükmedici yönü de maluma tabi olan ilmin aksine hikmetin sabit ve etkin özelliğini ortaya koyar.⁵⁴⁴

Yine İbn Arabî'ye göre hikmet, varlığın sabit ilkelerinin yahut bu ilkelere dayalı sabit düzenin verilmiş ilimdir. Bu çok değerli özel ilim, hakîmin söz, tercih ve davranışlarında müşahhas hâle gelir. Hakîm, eşyanın düzen ve işleyişinin hikmete uygun düşüğünü yani her şeyin bulunması gereken çizgiyi takip ettiğini bilir. Bunun sonucu olarak da rızâ ahlâkını ve bu ahlâktan kaynaklanan faziletleri edinir.⁵⁴⁵ Onun bu yaklaşımından da anlaşılacağı gibi hikmet özel bir ilimdir. Ancak hikmet kelimesinin kök anlamı da dikkate alındığında ilmi, hikmet adını alacak şekilde özel kılan ondaki yönlendirici ve hükmedici niteliktir. Diğer bir ifadeyle ilmin amelî cephesidir. Dolayısıyla hakîm, ilim sahibi olan değil ilmiyle âmil olan ve onunla hükmedendir.

1.3.4.3.3. Hikmet, 'İlm ve Fıkıhtır.

Daha önce de gördüğümüz gibi esas itibarıyla fıkıh kelimesi, hikmet kelimesinden farklı bir anlam taşımaz. Bu açıdan fıkıh kelimesi hikmet kelimesine müterâdif gibidir. Meselâ, şunun hikmeti, sırrı veya ruh ve hakikati şudur yerinde "fıkıh şudur." denilir. Hikmet gibi fıkıh da bir çok yönden ve ayrıntılı sebepler bakımından derin bilgi ve faydalı iş anlamına gelir. Fıkıhın lûgatteki asıl manası, garaz ve maksadı anlayıp bilmektir. O halde ilim, ilm-i mutlak, fıkıh da o ilmin gayesini idrâktir ki, amele de

⁵⁴² Tâhâ, 50.

⁵⁴³ İbn Arabî, Muhyiddin, *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, I, 269-270, (thk. Osman Yahya , İbrahim Medkûr) el-Mektebetü'l-Arabiyye, Kahire, 1975.

⁵⁴⁴ Kutluer İlhan, *Hikmet* md. DİA, XVII, 509.

⁵⁴⁵ Bkz., İbn Arabî, I, 270; IV, 257-259.

şamildir. “Allah, kime hayır murat ederse onu dinde fakîh kılar.” hadisi de, hikmetten maksadın fıkıh olduğunu ortaya koyacak bir delil olarak gösterilebilir. Dinde fıkıh ise, dinin maksatlarını idrâk demek olur ki, bunun hakikati de “insanın leh ve aleyhindeki ahkâmı”, haklarını ve görevlerini bilme melekesidir. Bu da, kişinin kendini ve Allah katında kendisiyle ilgili olan hüküm ve kuralları tanıması ve ona göre kendi işini bilme ve hatta yapma iktidarındır. Şu halde fikhî olmayan, ne kadar âlim olursa olsun hakîm olamaz. Bu tarife göre şu da muhakkaktır ki, fıkıhtan başka ilmi olmayanlara da hakîm denilemeyecektir. Gerçekten de fakîh olmak için fikhın dayandığı temelleri, yani usûlü bilmek de şarttır. Bu ise bütün ilim dallarıyla alâkadardır. Fıkıh, hem nazarî (teorik) hem amelî (pratik) yanları olan bir ilim olduğu gibi, bir bakıma bildiğini yaşamaya da şâmildir. Yani ilmi ile âmil olmayana, hakiki manasıyla fakîh adı verilemez. Binaenaleyh ilmi, İlm-i tevhid ve Akaid gibi usûle ait, fikhî da fûru' ve amele hamledilince bu tarif, hikmet-i nazariye ve hikmet-i ameliyenin tamamına uygun olmuş olur ki, hasılı; hikmet, usul ve furûu, ilke ve maksatları, özündeki bütün incelikleriyle bilip, ne yapacağını tayin ve muktezasiyle amel etmek anlamına râci'dir.⁵⁴⁶

1.3.4.3.4. Hikmet, Faydalı 'İlimdir.

İlim ve anlayış, sağlam iş için bir sebep ve şart olmakla beraber, tam ve yeterli bir sebep değildir. Bundan dolayı akıl ve anlayış sahiplerinin, kendi kesp ve gayretleriyle, tezekkür, tefekkür ve iradelerini kullanmaları da hikmet açısından bu hâkimiyete ve çok hayra erebilmek için şarttır. Şu halde düşünceyle yakın ilgisi olan nazarî ilim, bizzat hikmet değilse de, amelî (pratik) ilme sebep olması açısından hikmetin ön şartı sayılabilir. Bunun içindir ki, nazarî ilim, hikmetin başlangıcı sayılarak “nazarî hikmet” adını almıştır. Lâkin yalnız nazarî bilgiye sapanıp kalmak, yolunu şeytana kestirmek demektir. Bu olsa olsa filozofluktur. Yani hikmetin kendisini değil, hikmetin lafını etmektir. Sırf felsefe ile uğraşmanın zemmedilmesi de bundandır.⁵⁴⁷ Bunların pek çoğunun işi, sözüne uymaz. O zaman sözü doğru ise, yaptığı yanlış; yaptığı doğru ise söylediği yanlış olacağından, bunların varlıkları bir çelişki ortaya koyar. Bu tutumları yalnız kendilerini perişan etmekle kalmaz, başkalarını da yoldan çıkarır. Bundan dolayı

⁵⁴⁶ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 917.

⁵⁴⁷ Felsefenin zemmolunmasıyla ilgili bkz., Gazzâlî, *İhya*, I, 93-94; Felsefenin İslâmdaki yeri ve tenkit edilen yönleri için bkz., İbn Rüşd, *Faslû'l-makâl*, s. 33-37, (çev. Bekir Karlığa); Gazzâlî, *el-Munkuzu mine'd-dâlâl*, s. 6-13, Derya Yay., İstanbul ty.

şeytan ve şeytanlık kavramının kapsamı içine girerler.⁵⁴⁸ Bundan sakındırmak için, “Siz, faydalı ilim isteyiniz ve faydasız ilimden de Allah’a sığınınız.”⁵⁴⁹ buyurulmuştur.

İşte bir çok âlimin, hikmeti tarif ederken amelde ısrar etmeleri, hikmeti abesten ayırmak ve faydalı olanı elde etmek gayesini gerçekleştirmek içindir. Zira ilim ve marifet pek yüksek bir şey olmakla beraber lafta ve uygulama dışı kaldıkça ya da uygulamada onun tam zıddı ortaya kondukça, beyhude bir uğraştan başka bir şey değildir. Onun için amel denilen şey olmasaydı, ilmin ilim olduğu ortaya çıkmazdı. Allah bile, kâinatı bilip de yaratmasaydı hikmeti mevcut olmazdı. İlâhî ahlâk ile ahlâklanmak sözü de bu manada önemlidir. Buna karşılık diğer bir kısım âlimlerin, tarifte ilmi ön plana almaları da, ilimsiz amelin hikmet olamayacağını bilhassa vurgulamak içindir. Yoksa ameli hedef tutmayan ve varlıkta gerçekleşmesi hayır hedefine yönelik olmayan ilme de hikmet demek için değildir. Demek ki asıl hakikat ikisinin birleşmesindedir.⁵⁵⁰ Cevdet Said de ilim ile amel arasındaki bu çok yakın irtibatı, hikmete vurgu yaparak şöyle açıklamaktadır: “Ahlâkın, değerlerin, hikmet ve dinin yaşaması ancak ilimle mümkündür. İlim sayesinde ahlâk düzelir, değerler dirilir. Bu sayede gerçek din yerleşir ve sabitleşir. İlim ahlâka; ahlak, din ve değerler de ilme dönüşünce ruhlara yerleşir ve günlük hayatta yaşar.”⁵⁵¹ Bu yönüyle ilim ve amel, bir hakikatın iki ayrı yüzüdür. Biri, diğeri olmadan hayat bulamaz. İnsana isabetli rehberlik yapamaz. Onu kendisi için mümkün olan kemâl noktasına ulaştıramaz.

Kanaatimce ilim ve hikmet ilişkisine yukarıda anlatılan çerçevede bütünsel bir yaklaşımla bakılmalıdır. Yoksa bir bütünü parçalayıp, sonra onu cüzlerine bakarak tarif etmek daima eksik ve yanlış netice verecektir. Yine ilim ve hikmet arasında bir ayırım yapıp, “acaba hangisi üstündür?” gibi bir yaklaşım da doğru değildir. Franz Rosenthal, ilim ve hikmet kavramları arasındaki ilişkiyi açıklarken bu konuya da değinmektedir. Buna göre Grekçe’deki “sophia-episteme”, Latince’deki “sapientia-scientia” ayırımı,

⁵⁴⁸ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269’da) II, 924.

⁵⁴⁹ İbn Mâce, Dua, 3; Münâvî, IV, 108.

⁵⁵⁰ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269) II, 924.

⁵⁵¹ Said Cevdet, *İslâmî Mücadelede Bilginin Gücü*, s. 47, (çev. Abdullah Kahraman) Pınar Yay., İstanbul 1997.

Hıristiyan teolojisinde de büyük ölçü de devam etmiş, hikmet ilme üstün tutulmuştur.⁵⁵²

Rosenthal, hikmetin ilimden daha üstün bir değere sahip olduğu telakkisinin Kur'ân'da da açık bir şekilde görülmediğini belirtmektedir. Ona göre bunun sebebi “ilm teriminin Kur'ân'daki merkezî konumudur. Yani ilm, hikmetten daha fazla vurgulanan bir kavram olduğu için, hikmet nisbeten ikinci plana kalmış gözükmektedir. İslâm kültür tarihinde ilim ve hikmet çoğu zaman aynı anlamda kullanılmış, bazen ilme hikmetten daha üstün bir değer atfedilmiş, bazı sufi düşünürler de hikmetin ilimden daha yüksek bir irfan seviyesini işaret ettiğini öne sürmüşlerdir. Ancak tercüme döneminde Grekçe “phila-sophia” terimi için “hikmet” karşılığının seçilmesinden sonradır ki, kelime hususî bir anlam kazanmış, felsefi gelenek içinde bazen hikmet ilimlerin dayandığı küllî ilim anlamında kullanılırken, bazen de hikmet ve ilim arasında fark gözetilmemiştir.⁵⁵³

1.3.5. 'Adâlet

Adl veya adâlet, (عَدْلٌ) *adl* fiilinden mastar olup, cevr (zulüm) kavramının zıddıdır.⁵⁵⁴

Adl kelimesi, lugatta, misl, denk, eş, eşitlemek, iki şey arasını denkleme, eğriyi düzeltmek, sözde ve hükümde doğru ve âdil olmak, hakka göre hüküm vermek gibi manalara gelmektedir.⁵⁵⁵ İbn Fâris de, adl kelimesinin birbirine zıt iki anlam ifade ettiğini belirtmektedir: Bunlardan biri; (استواء) “istiva” yani istikâmet ve itidal; diğeri ise, (اعوجاج) “i'vicâc” yani eğri büğrü olmak, sapmak, meyletmek anlamıdır. Birincisi, insanlardan adâletli olana denir. Bu razı olunan, doğru yolda olan kimsedir. Bu anlamda (رَجُلٌ عَدْلٌ) “Bu, adâletli bir kimsedir.” denir.⁵⁵⁶ Kelime, bu şekilde sıfat olarak kullanıldığında, “âdil” ile eş anlamlı olup, hükmetmede hevaya ve zulme meyletmeyen manasında, aynı zamanda Allah'ın isimlerinden bir tanesidir.⁵⁵⁷ İkincisi; sağa sola sapmak, zikzak çizmek, kıvrım kıvrım olmak, (yol, nehir) virajlı olmak gibi bir anlamı

⁵⁵² Franz Rosenthal, *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*, s. 20, E. J. Brill, Leiden 1970.

⁵⁵³ Rosenthal, Franz, s. 35-40.

⁵⁵⁴ İbn Manzûr, *adl* md., XI, 430 ; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 28; Zebîdî, XV, 471.

⁵⁵⁵ İbn Manzûr, XI, 430-432; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, II, 1361.

⁵⁵⁶ İbn Fâris, *adl* md., IV, 246; İbn Manzûr, XI, 435; Zebîdî, XV, 471.

⁵⁵⁷ İbn Manzûr, XI, 430; İbnu'l-Esîr, III, 190.

ifade eder.⁵⁵⁸ İtidal de bu kökten, kemmiyet ve keyfiyet açısından vasat olma, ortada olma demektir ki istikâmet manasını ifade etmektedir.⁵⁵⁹

Rağıb'a göre "adl", hükümlerde olduğu gibi, denkliği basiretle idrâk olunan şeyler için; (عَدْلٌ وَ عَدِيلٌ) "idl ve adîl" ise, ölçü, tartı ve sayılarda olduğu gibi, duyu organlarıyla algılanan hususlarda kullanılır.⁵⁶⁰ İbn Arabî, Zeccâc ve bazı âlimler ise bu iki kelime arasında herhangi bir fark görmemektedirler.⁵⁶¹ Yine Rağıb'a göre, adâlet iki çeşittir: Birincisi, aklın güzelliğine hükmettiği "mutlak adl" dir ki, herhangi bir zamanda yürürlükten kalkmaz ve şu veya bu şekilde aşırılık olarak nitelendirilmez. Mesela; iyilik yapana iyilikte bulunmak, eziyet vermekten sakınana eziyet vermeme gibi. İkincisi: Şer'î bir hükümle bilinen adl. Bu, bazı zamanlarda yürürlükten kalkabilir: kısas ve diyet gibi. Bunun için mesela, "Kim size saldırırsa, siz de aynısıyla karşılık verin."⁵⁶² buyrulmuştur. Yine "Haksızlığın karşılığı, yapılan haksızlık kadar olabilir, fazlası helal olmaz. Bununla beraber kim affeder, haksızlık edenle arasını düzeltirse, onun da mükâfatı artık Allah'a yaraşan tarzda olur. Şu kesindir ki Allah, zalimleri sevmez."⁵⁶³ şeklinde buyurularak, bazı durumlarda hükmün değişeceği belirtilmiştir. Bu tür adâlet, bazen mukabele yoluyla ve mecazen, kötülük ve i'tida (tecavüz) gibi kelimelerle de ifade edilebilir.⁵⁶⁴ Bu nevi adl, şu âyette bildirilen mana ile alakalıdır: "Allah, başkalarına adâleti, hatta adâletten de fazla ihsanı, en güzel davranışı, muhtaç oldukları şeyleri yakınlarına vermeyi emreder. Hayasızlığı, çirkin işleri, zulüm ve tecavüzü yasaklar. Düşünüp tutasınız diye size öğüt verir."⁵⁶⁵

Şer'î anlamda adâlet çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Bu tariflerde, kelimenin esas alınan lugat anlamının belirleyici rol aldığını görmekteyiz. Bununla birlikte bu tanımların birbirine yakın, hatta birbirinin tamamlayıcısı durumunda olduğunu söyleyebiliriz. Biz bu tariflerden birkaç örnekle yetineceğiz:

⁵⁵⁸ İbn Fâris, *adl* md.; *Zebîdî*, XV, 473; İbn Manzûr, XI, 434.

⁵⁵⁹ İbn Manzûr, XI, 433; *Cürçânî*, s. 147.

⁵⁶⁰ Rağıb, s. 325.

⁵⁶¹ *Zebîdî*, XV, 472; *Firûzâbâdî*, *Besâir*, IV, 28.

⁵⁶² Bakara, 194.

⁵⁶³ Şûrâ, 40.

⁵⁶⁴ Rağıb, s. 325.

⁵⁶⁵ Nahl, 90.

Cürcânî'ye göre dinî anlamda adâlet; mahzurlu olanlardan kaçınmak suretiyle hak yolda istikâmet üzere olmaktır. “Adl” ise, ifratla-tefrit arasında orta iş (orta yol) demektir.⁵⁶⁶ Râzî de adâleti bu şekilde tarif etmektedir.⁵⁶⁷ Hamdi Yazır'a göre adâlet, “Her şeyi layık olduğu yere yerleştirmek, hakkı yerine koymaktır ki, azgınlığın (el-ba'ğy), bir başka ifadeyle cevır (haksızlık) ve zulmün zıddıdır.⁵⁶⁸

Kur'an-ı Hakîm'de bu kök, fiil ve isim olarak 28 âyette geçmektedir. Genel olarak, Kur'an'ın ihtiva ettiği konuları inanç, ahlâk ve hukuk olarak üç başlık altında özetlemek mümkündür. Bu sınıflandırmanın dışında kalanlar ise bunları teyid eder. Kur'an'ın bu esaslarını incelediğimizde, tamamında adâletin hakim olduğunu görürüz.⁵⁶⁹ Bu âyetlerde, Allah'ın emrettiği adâletin çeşitli şekilleri vardır:⁵⁷⁰ Mesela;

a- Sözde adâlet: (.....وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ)

“..Hakkında **konuştüğunuz** kimse, akrabanız bile olsa, yine **âdil olun**, doğruyu söyleyin.”⁵⁷¹

b- Hükümde adâlet:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا.

“İnsanlar arasında hükmettiğiniz de **adâlete uygun tarzda hüküm** vermenizi emreder. Allah bununla size ne de güzel öğüt veriyor! Şüphe yok ki Allah, sözlerinizi de, hükümlerinizi de hakkıyla işitir, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görür.”⁵⁷²

c- Barışta adâlet:

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنَّ فَاءَ تِ

⁵⁶⁶ Cürcânî, s. 147.

⁵⁶⁷ Râzî, (Nahl, 90'da) V, 508; Ebu's-Suûd da adl'in, ifrat ve tefrit arasında orta yolu gözetmek olduğunu ve bunun her türlü faziletin başı olduğunu belirtmektedir. Ebu's-Suûd, (Râzî'nin kenarında) V, 508.

⁵⁶⁸ Yazır, Hamdi, (Nahl, 90'da) V, 3117.

⁵⁶⁹ Bu örnekler için bkz., Çelik, Muhammed, *Kur'an, Kur'an'ı Tanımlıyor*, s. 245-251, Şûle Yay., İstanbul 1998.

⁵⁷⁰ Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'ânî Kavramlar*, s. 213-214, (Çev. Ali Turgut), 3. baskı, Yöneliş Yay., İstanbul 1995.

⁵⁷¹ En 'âm, 152.

⁵⁷² Nisâ, 58.

فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ.

“Eğer mü’minlerden iki topluluk birbirleriyle vuruşursa, onların aralarını bulun. Buna rağmen biri öbürüne saldırırsa, bu saldıran tarafla, Allah’ın emrine dönünceye kadar siz de vuruşun. Döndüğü takdirde **aralarını hakkaniyetle düzeltin ve hep âdil olun.** Allah âdil davrananları sever.”⁵⁷³

d- Şahitlikte adâlet: Mesela, boşanmayla ilgili bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

فَإِذَا بَلَغَ أَحْلَاهُ فَاْمَسْكُوْهُنَّ بِمَعْرُوْفٍ أَوْ فَارِقُوْهُنَّ بِمَعْرُوْفٍ وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِّنْكُمْ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ

“Bekleme sürelerinin (üç âdet süresi) sonuna yaklaştıkları zaman, onları ya güzelce alıkoyun; evliliği devam ettirin yahut güzellikle ayrılın ve bu boşanmaya **sizden iki âdil kimseyi şahit tutun** ve şahitliği de Allah için dürüst yapın....”⁵⁷⁴

e- Ticarî ilişkilerde adâlet: (وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ) “.. Ölçüyü ve tartıyı tam adâletle yapın..”⁵⁷⁵ Hikmet olarak nitelendirilen bir başka âyette ise bu konuda yine adâlete vurgu yapılarak şöyle buyrulmaktadır: “Ölçtüğünüz zaman dürüst olun, tam ölçün. Doğru terazi ile tartın. Bu, hem ticaretiniz için daha hayırlı, hem de akibet yönünden de daha güzeldir.”⁵⁷⁶

Kur’an bu ve benzer mevzularda özellikle adâleti emrederken, aynı zamanda adâlete ters ve engel olan şeylerden de uzaklaştırır. Mesela, tabii bir özelliğimiz olan öfke duygusuna kapılıp adâletsizliğe düşmememiz için şöyle bir uyarıda bulunur: “Ey iman edenler! Haktan yana olup vargücünüzle ve bütün işlerinizde adâleti gerçekleştirin ve adâlet numûnesi şahitler olun. Bir topluluğa karşı beslediğiniz kin ve öfke, sizi adâletsizliğe sürüklemesin. Âdil davranın. Takvâya en uygun hareket budur. Allah’a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah, yaptığınız her şeyden haberdardır.”⁵⁷⁷ Yine heva ve heveslere tabi olmayıp her zaman adâlet üzere hareket etmemiz şöyle emredilmektedir: “Ey iman edenler! Haktan yana olup vargücünüzle ve bütün

⁵⁷³ Hucurât, 9.

⁵⁷⁴ Talâk, 2.

⁵⁷⁵ En’âm, 152.

⁵⁷⁶ İsrâ, 35.

⁵⁷⁷ Mâide, 8.

işlerinizde adâleti gerçekleştirin. Allah için şahitlik eden insanlar olun. Bu hükmünüz ve şahitliğiniz isterse bizzat kendiniz, ana, babanız ve yakın akrabalarınız aleyhinde olsun. İsterse onlar zengin veya fakir bulunsun; çünkü Allah, her ikisine de sizden daha yakındır. Onun için, sakın nefsinizin arzusuna uyarak adâletten ayrılmayın. Eğer dilinizi eğip bükerek hakkı olduğu gibi söylemekten çekinir veya büsbütün şahitlikten kaçarsanız, iyi bilin ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”⁵⁷⁸

Son olarak, mesela, başka din mensuplarına ve savaş hali olmadığı sürece inanmayanlara karşı temel bir davranış ölçüsü verilirken adâlete şöyle dikkat çekilmektedir: “Dininizden ötürü sizinle savaşmayan, sizi yerinizden, yurdunuzdan etmeyen kâfirlere gelince; Allah sizi, onlara iyilik etmeden, adâlet ve insaf gözetmeden menetmez. Çünkü Allah, âdil olanları sever.”⁵⁷⁹

Bütün burada sayılanları nazar-ı itibara aldığımızda şunu söyleyebiliriz: Adâlet, başkalarının gelişi güzel istek, davranış ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk, kökleri hakiki imana dayalı tam bir istikâmet ve gerçek anlamıyla sadece Allah’a itaatla gerçekleşen ruhî denge ve ahlâkî kemâldir. Bundan dolayıdır ki, adâlet ruhî bir meleke olarak da tarif edilmiştir: “Adâlet, bir güzel meleke-i ruhiyedir. İfrat ve tefrit arasındaki tevassuta (orta yola) riâyet sayesinde ortaya çıkan en büyük bir fazilet-i ahlâkiyedir. Bu melekeye haiz olan insanlar, nizâm-ı âleme, ictimâî ahenge hizmet etmiş olurlar.”⁵⁸⁰

İşte, İslâm âlimlerinin istikâmet, orta yol, denge, ruhî bir meleke vb. gibi kavramlarla ifade ettikleri adâlet ve itidalin fert ve cemiyet hayatına hakim olmasıyla ki ancak, her türlü aşırılıklardan uzak bir hikmet toplumu meydana gelebilecektir.⁵⁸¹ Kur’an, bu niteliğinden hareketle İslâm toplumunu bize “ümme-i vasat” olarak şöyle tanıtmaktadır: (وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ....) “Ve işte böylece Biz sizi **ümme-i vasat** kıldık ki, insanlar nezdinde Hakk’ın şahitleri olasınız...”⁵⁸² (أُمَّةً وَسَطًا) “Vasat ümme”, tabirindeki

⁵⁷⁸ Nisâ, 135.

⁵⁷⁹ Mümtetine, 8; Bu âyet müslümanlarla Mekke müşriklerinin ilişkilerinin son derece gergin olduğu sırada inmiştir. Buna rağmen iyiliği, insaf ve adâleti emretmesi, oldukça dikkate değer bir durumdur. Yıldırım, Suat, *Kur’an-ı Kerîm ve Açıklamalı Mealî*, s. 549.

⁵⁸⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, (Nahl, 90’da) IV, 1815.

⁵⁸¹ Mesela bkz., İsrâ, 29; Furkân, 63, 67,68; Feth, 29.

⁵⁸² Bakara, 143.

vasat kelimesi, bizatihi Allah Resûlu tarafından “adâlet” olarak tefsir edildiği gibi,⁵⁸³ bütün müfessirler tarafından da “adâlet” manasına anlaşılmıştır.⁵⁸⁴ Kelime lugat olarak ta kök manası itibarıyla adâlet, insaf ve bir şeyin orta yol olanına delâlet etmektedir.⁵⁸⁵ Buna göre (فُلَانٌ وَاسِطٌ فِي عَشِيرَتِهِ) “Fulânun vâsitun fi aşîretihi” dendiğinde, o kimsenin yaşadığı toplum içinde hayırlı ve âdil bir kimse olduğu ifade edilmiş olur.⁵⁸⁶ İşte İslâm ahlâkı, içtimaî bünyede her türlü ifrat ve tefritten uzaklaşmayı emretmiş, dengeli ve uyumlu bir hayat tarzını öngörmüştür. Kur’an-ı Kerîm’de, adâlet sıfatından mahrum olan kişi dilsiz, âciz ve hiçbir işe yaramayan bir köleye benzetilerek böyle birinin, adâlet vasfını kazanmış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağı belirtilmiştir.⁵⁸⁷ Kur’an’da, adâletin bir kemâl sıfatı olduğuna işaret edilirken zaman zaman, insanın Allah katındaki en üstün değer ölçüsü olan takvâ⁵⁸⁸ ile de irtibatı kurulmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, takvâyâ nail olabilmek için de, her zaman âdil olmak, adâletli davranmak⁵⁸⁹ ve adâletli konuşmak gereklidir.⁵⁹⁰ Aslında sıdk (doğruluk) ve adâlet, Kelâmullahın önemli birer vasfıdır: (وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ) “Rabbinin sözü, doğruluk ve adâlet bakımından tam kemâlinedir. Onun sözlerini değiştirebilecek yoktur. O, hakkıyla işitir ve bilir.”⁵⁹¹

İlâhî kelâmın önemli vasıflarından biri sıdk ve adl olduğu gibi, Allah’ın hükmü de en doğru ve en âdil hükümdür. O, zâlimle mazlumun, hakkı çiğneyenle hakkı çiğnenenin, azgın müşrikle fitneye maruz bırakılan mü’minlerin arasını en âdil bir hükümlerle ayırır. O’nun hükmü haklıdır. O, salih ve günahkâr kulları arasında mutlak adâletiyle öyle doğru ve kesin hüküm verir ki, salihler memnun, günahkârlar ise hak ettikleri cezayı

⁵⁸³ Buhârî, Tefsir, 11; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VIII, 217-218; Tirmizî, Tefsir, 3; Ve bkz., Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur’an’ı Tefsiri*, s. 278. Kayihan Yay., İstanbul 1983.

⁵⁸⁴ Taberî, (Bakara, 143’de) II, 7; Râzî, II, 8; İbn Kesir, I, 276.

⁵⁸⁵ İbn Fâris, *vst md.*; Teymî, Ma’mer ibn Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur’an*, I, 59, (thk, Muhammed Fuad Sezgin), Müessesetu’r-Risâle, Mısır 1954 ; Yine vasat, evsat ve vustâ kavramları, Kur’an ve hadisdeki kullanımları hakkında daha geniş bilgi için bkz., Sâlâbî, s. 15-41.

⁵⁸⁶ Teymî, Ma’mer ibn Müsennâ, I, 59.

⁵⁸⁷ Nahl, 76. (ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّههُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ)

⁵⁸⁸ Hucurât, 13.

⁵⁸⁹ Mâide, 8. (..كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْبُدُوا اللَّهَ اقْرَبُوا لِلْقُرْبَىٰ..)

⁵⁹⁰ En’âm, 152. (..وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَيَعْبُدِ اللَّهُ أَوْفُوا..)

⁵⁹¹ En’âm, 115.

bulurlar.⁵⁹² Dolayısıyla ilâhî adâlet, en doğru ve isabetli hükmün (hikmet) yegane kaynağıdır.

Kur'an-ı Kerim'de adl ve vasat kavramlarının yanında ayrıca, (قسط) "kîst", (قسطاس) "kîstâs" ve (میزان) "mîzan" kelimeleri de aralarındaki bazı nüanslara rağmen adâleti ifade ederler.

Kîst, *kst* fiilinden gelir. Her işte adâletli olmayı ifade eder. Biraz sonra inceleyeceğimiz, yine adâlet manasına gelen mîzan kelimesine nisbetle daha kapsamlı bir kavramdır. Buna göre "kîst", insanların işlerini hakkın gerektirdiği şekilde yürütmektir. Umumî bir adâlettir.⁵⁹³ İçinde herhangi bir sapma olmayan, insaf ve adâletle, dosdoğru yapılan iştir.⁵⁹⁴ Bu kavramda da, adl'de olduğu gibi, vasat olma, orta yolda gitme, her türlü aşırılıklardan sakınma yani adâlet ve itidal söz konusudur.⁵⁹⁵ Nitekim (اقساط) "îksâd" ve (اقتساط) "iktisad" kelimeleri de bu kökten gelir ki, "adâlet ve hakkaniyetle davranmak, âdilâne bölüşmek, hiçbir aşırı yöne meyletmeden ortadan dosdoğru yürümek" demektir.⁵⁹⁶ Bu fiilin, "zulmetmek, haktan sapsak, adâlet üzere davranmamak, başkasının nasibine el atmak" manaları da vardır, fakat bu anlamda mastarı "kîst" değil, "kast" veya "kusût" şeklinde gelmektedir.⁵⁹⁷ Eğer fiil, sülâsî vezinde kullanılırsa, ism-i fail şekliyle (قاسط), zulmeden, doğru yoldan sapan, başkasının nasibine kasteden manasına gelir ki, Kur'an'da bu şekliyle de kullanılmaktadır.⁵⁹⁸ Aşırılığa kaçmamak, doğru davranmak, her haklıya hakkını vermek manasında, çoğunlukla fiilin rubâî vezindeki şekli (اقسط) *ekseda* kullanılır. Bunun ism-i faili ise "muksit" şeklinde gelir. Muksitler, yani âdil davrananlar⁵⁹⁹ Kur'an'da daima övülmekte, Allah'ın sevgisine

⁵⁹² Hamdan, Nezîr, *el-Hakk*, s. 26.

⁵⁹³ İbn Âşûr, (Hadîd, 25'de) XIII, 416.

⁵⁹⁴ Yazır, Hamdi, (Rahmân, 97) VII, 4666.

⁵⁹⁵ Bkz., Teymî, Ma'mer b. Müsennâ, I, 90,156,166,274; Âyetler için bkz., Âl-i İmrân, 18, 21; Nisâ, 127, 135; Mâide, 8, 42; En 'âm, 152; A'râf, 29; Yûnus, 4, 47, 54; Hûd, 85; Enbiyâ, 47; Rahmân, 9; Hadîd, 25.

⁵⁹⁶ Zebîdî, *kst* md., X, 381; İbn Manzûr, *kst* md., VII, 378; Rağîb, s. 403.

⁵⁹⁷ İbn Manzûr, *kst* md., VII, 378; Rağîb, s. 403; Zebîdî, X, 380.

⁵⁹⁸ Teymî, Ma'mer b. Müsennâ, I, 167; Cin, 14-15. (وَإِنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا وَإِنَّا الْقَاسِطُونَ
فَكَانُوا لِحِجَّتِهِمْ حَطَابًا)

⁵⁹⁹ Teymî, Ma'mer b. Müsennâ, I, 166.

mazhar oldukları belirtilmektedir.⁶⁰⁰

Aynı fiilden gelen (مِسْطَاس) “kistâs” kelimesi de, “dosdoğru ölçü, insafli ve adâletli ölçü” manasına, yine adâlet ve mîzanı ifade etmektedir.⁶⁰¹ Kur’an’da, “Dosdoğru kıstasla (kistas-ı müstakîm) ölçün.” şeklinde iki âyette geçmektedir.⁶⁰²

Adâleti ifade eden kavramlardan bir tanesi de “mîzan” kelimesidir. Kur’an’da dokuz yerde –hesaba çekene itibarla- müfred,⁶⁰³ yedi yerde –hesaba çekilenlere itibarla- cem’i olarak geçer.⁶⁰⁴ Kelime hep marife şekliyle kullanılmıştır. Cem’i olarak geldiği her yerde mîzan, kıyamet günü amellerin tartılacağı, tartıda hassas teraziler anlamına kullanılmıştır.⁶⁰⁵ Vezn, ağırlık birimi, mîzan da tartı aletidir. Âyette emredilen “kist ile vezni”⁶⁰⁶ (وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ) insanın söz ve fiillerinde adâleti gözetmesine işaret eder.⁶⁰⁷ Mîzanın çoğulu, “mevâzîn” şeklinde gelir. Mîzan kelimesi de mecâzen, adâlet ve şeriat manasına kullanılmaktadır.⁶⁰⁸ Mesela bir âyet-i kerîmede (اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ) “Allah, hakkı ve gerçeği bildirip ikâme etmek için kitabı ve mîzanı (adâlet ölçüsünü) indirmiştir,”⁶⁰⁹ buyrulmaktadır. Bir başka âyette, “Şu kesindir ki Biz, resüllerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adâleti gerçekleştirmeleri için, resüllerle beraber kitap ve mîzanı (adâlet terazisi) indirdik.”⁶¹⁰ buyrulmaktadır. Hamdi Yazır, bu âyetin

⁶⁰⁰ Bkz., Hucurât, 9; Mâide, 42; Mümtehine, 8.

⁶⁰¹ İbn Manzûr, *kst* md., VII, 377; Rağıb, s. 403; Teymî, Ma’mer b. Müsennâ, II, 90; İbn Âşûr’a göre “kist” kelimesi, Rum dilinde adâletin karşılığı olan “kistas” lafzından alınıp arapçalaştırılmış bir kelimedir. Mücâhid’den de böyle nakledilmiştir. İbn Âşûr, (Hadîd, 25’de) XIII, 416.

⁶⁰² Bkz., İsrâ, 35; Şu’arâ, 182. (وَزِنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ)

⁶⁰³ En ‘âm, 152; A’râf, 85; Hûd, 84, 85; Şûrâ, 17; Rahmân, 7, 8, 9; Hadîd, 25.

⁶⁰⁴ Rağıb, s. 522; Bkz., Enbiyâ, 47; A’râf, 8, 9; Mü’minûn, 102, 103; Kâria, 6, 8.

⁶⁰⁵ Mesela bu anlamda kelime Enbiyâ sûresinde adâletin zıddı zulüm kavramıyla birlikte şöyle geçmektedir: “Biz kıyamet gününe mahsus öyle doğru ve hassas teraziler koyacağız ki, hiçbir kimseye zerre kadar haksızlık edilmez. Hardal tanesi ağırlığınca da olsa, yapılan iyi veya kötü işi oraya getirip tartarız. Hesap görücü olarak Biz fazlasıyla yeteriz.” Enbiyâ, 47.

⁶⁰⁶ Rahmân, 9.

⁶⁰⁷ Rağıb, s. 522; Yazır, Hamdi, (Rahmân, 9’da) VII,4666; İbn Kesir, “kist ile vezni”, Şu’arâ, 182. âyette geçen, “kistâsi’l-müstakîm (doğru terazi) ile tartın” âyetiyle açıklamaktadır. İbn Kesir, VII, 465.

⁶⁰⁸ Fîrûzâbâdî, *Kâmus*, vzn md; Yazır, Hamdi, (Rahmân, 7’de) VII, 4665; İbn Âşûr, (Hadîd, 25’de) XIII, 416, (Rahman, 9’da) XIII, 237.

⁶⁰⁹ Şûrâ, 17; Taberî, XXV, 20; Beydâvî, II, 361; Yazır, Hamdi, VI, 4233; Yıldırım, Suat, *Kur’an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, s. 484.

⁶¹⁰ Hadîd, 25; Bkz., Taberî, XXVII, 242; İbn Kesir, VIII, 53; Bu âyetin tefsirinde, Cebrail (a.s.)’ın “Mîzan”la yeryüzüne inip, onu Nûh (a.s.)’a vererek, “Kavmine emret, bununla tartınlar” dediği de rivâyet edilmektedir. Razî, VIII,142; Ebu’s-Suûd, (Razî’nin kenarında), VIII, 141; Razî’ye göre, burada mîzanın indirilmesinden maksat, yukarıdan aşağıya indirilmesi değil, “inşa” yani yaratma ve

yorumuyla ilgili şunları söylemektedir: Âyette geçen kitaptan maksat, kitap cinsidir. Mîzan da ma'lum terazi demektir ki, âlemde mevcut olan denge kanununun bir delili ve ölçüsü olarak eşyanın dengesini tayin için kullanılır. Bunun indirilmesi ise, Allah tarafından beşerin bilgisine sunulması, ilham ile bildirilmesi, çalışma ve kullanımının öğretilip emrolunmasıdır. Bu da dengeyi anlayan aklî ve fikrî ölçü ile ilgilidir. İşte böyle kitap ve mîzan da indirildi ki, insanlar insaf ve adâletle doğrulsun. Adi terazi tartabildiği şeylerde bir adâlet, bir denkleştirme ölçüsü olmakla beraber, hukûkî muvazenelerin hepsini ölçmek için kâfi değildir. Fakat adâlet mefhumunun en hususî bir misal veya vasıtasını gösterdiği için, mîzan kelimesi, mutlak adâlet remzi olarak da kullanılır. Burada da mîzan, hukukî, ictimâî, siyasî muvazeneyi tayin eden adâlet ölçüsü manasına alınması münasıptir.⁶¹¹

Rahman sûresinde (وَوَضَعَ الْمِيزَانَ) “mîzanı koydu.” âyetinde yer alan, semanın yüksekliği münasebetiyle ortaya çıkan bütün eşya arasındaki genel denge kanunudur ki: yer çekimi veya ağırlık kanunu bunun en açık görüntüsüdür. Eskiler bunun yalnız yeryüzünde kullanıldığını zannetmiş olsalar bile, sema ve yerdeki bütün cisimler hakkında geçerli bir kanun olduğu ve astronomi ilmi bakımından hususî bir önem taşıdığı artık anlaşılmıştır. Bununla beraber genel denge kanunu yalnız cansız, duygusuz ve fizikî olan çekim kanununa hasredilmeyip, kimyevî ve ruhî münasebetleri dahi içine almak üzere adâlet kanunu adıyla daha kapsamlı olarak izah edildiği taktirde, faydasının daha fazla olacağı âşikârdır. Bu, her şeyi eşya arasında layık ve münasip olduğu yer ve mertebeye koymak demektir. Bunun için Kâdı Beydâvî, mîzanı, her müste'iddede (kâbiliyeti olana) hak ettiğini, her hak sahibine de hakkını vermek suretiyle âlemdeki işlerin intizamı ve istikâmeti (doğru hareket etmesi) diye tarif etmiştir. O zaman mîzan kelimesi, gerek yaratma gerekse kanun koyma açısından adâlet ve dengeden daha geniş bir anlam ifade etmiş olur.⁶¹² Ebu's-Suûd da, bu önemli hususu benzer ifadelerle şöyle dile getirmektedir: Allah, mîzanı koyarak, adâleti kanun yaptı. Âlemin nizâmı ve istikâmeti adına da, her hak edene hakk ettiğini, her hak sahibine de hakkını bolca vererek adâletle muamele edilmesini emretti. Allah Resûlü bunu bir hadislerinde şu

biçim verme, hazırlama manasınadır. Râzî, A.yer. İbn Âşûr'a göre ise mîzanın indirilmesi, insanlar arasında adâletle muamele emrinin tebliğ edilmesidir. (Hadîd, 25'de) XIII, 416.

⁶¹¹ Yazır, Hamdi, (Hadîd, 25'de) VII, 4756.

⁶¹² Rahmân, 8'de, Yazır, Hamdi, VII, 4666-4667; Beydâvî, II, 483.

şekilde ifade etmektedirler: “Göklerin ve yerin varlığını sürdürmesi adâlet ile dir.”⁶¹³

İslâm düşünürleri, insanın ahlâkî mahiyetini de aynı nizam fikrinden hareketle açıklamış, ve bu alandaki adâleti, öteki temel faziletlerin uyumlu bir sonucu saymışlardır. Eflatun’dan beri devam eden ve İslâm ahlâkçıları tarafından bazı değişikliklerle benimsenen görüşe göre, insan nefsinin düşünme veya bilgi gücü, (*el-kuvvetü’n-nâtika, el-âlîme*), öfke gücü, (*el-kuvvetü’l-gadabiyye*) ve şehvet gücü (*el-kuvvetü’s-sehevâniyye*) olmak üzere üç temel gücünden, üç temel fazilet doğar. Bunlar sırasıyla hikmet, şecaat ve iffettir. Adâlet ise bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü temel fazilettir.⁶¹⁴ Buna göre eşyayı nasıl iseler öylece bilme anlamına gelen hikmet, düşünme gücünün bir faziletidir. Zeka, hatırlama, süratli kavrayış vb. hep hikmetin şümülüne giren tâli faziletlerdir. Şecaat, gazap kuvvetinin ıslahı neticesinde doğan bir fazilettir. İffet, arzu (şehvet) kuvvetinin kontrol edilmesiyle hasıl olur. Adâlet ise her üç gücün dengeli bir şekilde insanda bulunmasıyla elde edilir.⁶¹⁵ Bir halin fazilet olması için onun nefiste iyice yerleşmiş olması icap eder. Bu anlamda faziletli olmak ile ahlâklı olmak aynı şeydir. Bu da fiillerin nefisten, uzun uzun düşünmeye ve herhangi bir zorlanmaya ihtiyaç olmaksızın hâsıl olmasıdır. Söz gelimi, ara sıra ve kendisini zorlayarak başkasına yardım eden kimse cömert sayılmaz. Bütün faziletler yerleşik yatkınlıklardır. Zorla nefsinin kötülükten alıkoyan kişiye fâzıl denmez, zâbıt denir.⁶¹⁶ Gazzâlî’ye göre, “Mü’minler o kimselerdir ki Allah’ı ve Resûlünü tasdik eder ve sonra da hiçbir şüpheye düşmezler. Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla mücadele ederler. İşte imanına bağlı, gerçek mü’minler bunlardır.”⁶¹⁷ ayeti bu temel faziletleri içine almaktadır.⁶¹⁸

Aslında burada, Kur’an’da, vasat, kıst, kıstas, mîzan gibi adâleti ifade eden farklı kavramları tek tek inceleyerek, adâletin net bir tarifine ulaşmış olduk. Bütün bu tariflerin özü olarak şunu söylenebilir ki; adâlet, her şeye hakkını vermek, her şeyi layık olduğu yere yerleştirmek, hakkı yerine koymaktır. Aynı zamanda her çeşit azgınlığın,

⁶¹³ Ebu’s-Suûd, (Rahman.8’de) VIII, 9. (Razî’nin kenarında.)

⁶¹⁴ Çağrııcı, Mustafa, *Adalet* md., DİA., I, 342.

⁶¹⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Gazzâlî, *Mizânu’l-Amel*, s. 64-71, (thk. Süleyman Selîm el-Bevvâb) Dâru’l-Hikme, Beyrut 1986.

⁶¹⁶ Aydın, Mehmet, *Ahlâk* md., DİA., II, 12.

⁶¹⁷ Hucurât, 15.

⁶¹⁸ Gazzâlî, *İhya*, III, 55.

haksızlığın ve zulmün de zıddıdır. Bu anlamda adâlet; insaf, itidal, haklılık, doğruluk manalarını içine alan tam bir denge halini göstermektedir ki, terazinin dili gibi, ifrat ve tefrit arasında bir birleştirme noktası ve istikâmet olarak iki tarafın da, denklik denilen bir denkleşme manasına gelir. Bundan dolayı adâlete ve adâlet düstûrlarına “mîzan” da denilmiştir.⁶¹⁹ Nitekim, “...İnsanların adâleti gerçekleştirmeleri için, resüllerle beraber kitap ve mîzanı (adâlet terazisini) indirdik...” buyrulmuştur. Allah, insanlara ilâhî adâlet ölçülerine göre adâleti yerine getirsinler diye, resülleri vasıtasıyla kitap ve mîzanı (adâleti) indirmiştir. Zira kitap ilmin, mîzan ise adâletin sembolüdür. Bundan dolayı Allah, bu âyette kitap ve mîzanı birlikte zikretmiştir. “Kitap”, Allah’ın Kur’an’da adâlet ve insafı gerektiren hükümlerden zikrettiklerine işaretir. “Mîzan” ise, adâlet ve insaf üzerine kurulu bu hükümlere insanları yönleltmeye, sevketmeye işaretir.⁶²⁰ Yani adâlet, hem kâinatın hem de ferdî ve ictimâî hayatın nizamıdır. İslâm’da toplum yapısının temelinde kitap ve mîzan vardır. İnsanlar kitabın emir ve yasaklarına uyar, söz ve davranışlarında daima mîzana yani adâlete riâyet ederlerse “hayr-ı kesîr” olan hikmete ulaşmış olurlar. Aslında adâlet, bütün yönleriyle hikmetin temel alanı ve hedefleriyle birebir örtüşmektedir. Bu anlamda adâletin verilen tanımlarına dikkat ettiğimizde adeta hikmetin farklı tanımlarıyla karşılaşırız. Bundan dolayıdır ki, önce de belirttiğimiz gibi, hikmetin çok sıkı irtibatlı, hatta eş anlamlı olduğu kavramlardan bir tanesi adâlet kavramıdır. Bunun içindir ki, (رَجُلٌ حَكِيمٌ) yani “hakîm adam” denildiğinde, adâlet sahibi kimse akla gelmektedir.⁶²¹ İbn Düreyd’e göre de, hükmünde âdil olan kimseye “hakem” denilmektedir.⁶²² Allah’ın “Hakîm” ismi de hükmün O’na ait oluşunu⁶²³ ve kararlarında daima adâlet sahibi olduğunu ifade etmektedir.⁶²⁴ İnsanlar arasında hakemin veya hâkimin de yaptığı iş, zulme mani olmak, yani adâleti gerçekleştirmektir.⁶²⁵

Hz. Ali (r.a.) de adâletin temel esaslarını sayarken, hikmetin önemine özel bir vurgu yapmaktadır. O’na göre adâletin dört sacayağı bulunmaktadır: a) İdrâk sahibi olmak. b) Sabır ve yumuşaklığı birleştirerek elde edilen hilmin parlaklığını taşımak. c) İlim

⁶¹⁹ Yazır, Hamdi, (Nahl, 90) V, 3117.

⁶²⁰ Râzî, (Hadîd,25’de) VIII, 142.

⁶²¹ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 143.

⁶²² İbn Düreyd, *hkm* md.

⁶²³ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 140.

⁶²⁴ İbn Düreyd, *hkm* md.

⁶²⁵ Zebîdî, *hkm* md., XVI, 160.

bahçelerinde dolaşmak. d) Hüküm ve hikmet kaynaklarını tanımak. Ancak derin anlayış sahibi olan, ilmi toplayabilir. Hilim sahibi olan, hükümde yanılmaz ve işinde aşırı gitmez. Bilgi sahibi olan, hikmeti ve hükümün kaynaklarını bilebilir.⁶²⁶

Bütün bunlarda şöyle bir netice çıkarılabilir: Adâlet kavramı diğer bütün müterâdifleriyle birlikte, söz ve fiilde doğruluk ve âdil olma, her şeye hakkını verme ve her şeyi yerli yerine koyma manalarıyla hikmetle eş anlamlı bir kavramdır. Ayrıca adâlet, zulüm ve haksızlığa mani olduğu gibi hikmet de her türlü zulme, haksızlığa ve yanlışla mani olmaktadır. Dolayısıyla adâlet, hikmetle aynı anlam alanına sahip demektir. Bu anlamda adâletin, hikmetin önemli bir yanı olduğunu, hatta hikmetin yürürlükteki hâlinin adâlet olduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayıdır ki İbn Sina, amelî açıdan hikmeti adalet olarak tarif etmiştir.⁶²⁷ Bu ilişki şu şekilde de ifade edilebilir: Hikmetin ferd ve cemiyet hayatındaki çeşitli görünümünden belki de en önemlisi, güzel ahlak ve adâlettir. Fakat burada şu gerçeği de bilmek gerekir ki adâlet ve hikmetin hâkim olabilmesi için, kuvvete de dayanması gerekir.

Yukarıda, İslâm toplum yapısının temelinde kitap ve mîzan vardır, demiştik. Bunu kitap ve hikmet olarak da ifade etmek mümkündür. İnsanlar, kitap ve hikmete uyar, kitap ve mîzan çerçevesinde yaşarlarsa ancak o zaman büyük hayra (hikmete) ulaşabilir, ayakta kalabilirler. Fakat her insan kendi isteğiyle kitap ve hikmetin veya kitap ve mîzanın ölçülerine riâyet etmek istemeyebilir. Dolayısıyla hem kendi hayatında hem de toplum hayatında dengenin bozulmasına, emniyet ve güvenin kaybolmasına sebep olabilir. İşte bu noktada hikmet, mülke dayandığı gibi, adâlet de mutlaka bir kuvvete dayanmalıdır ki, mülk devam etsin. Zira adâlet, mülkün temelidir. Mülk de hikmete dayanmalıdır ki, zulüm ve istibdata dönüşmesin. Bunun için adâlet bütün keskinliği ile uygulanmalıdır ki, ferdî ve ictimâî hayat mîzanının kefelere dengelensin. Ayrıca, sosyal hayatta adâleti gerçekleştirmek için kuvvete ihtiyaç olduğu gibi, düşmana karşı müdafâ ve onu da her çeşit zulümden alıkoymak, engellemek için kuvvete ihtiyaç vardır. Bundan dolayıdır ki, âyet-i kerimede kitap ve mîzanın yanında büyük bir nimet olarak demirin de indirildiğinden bahsedilmektedir:

⁶²⁶ Bikâî, Burhaneddin, *Nazmu'd-Dürer*, XVII, 273, Dâru'l-Kitabi'l-İslâmî, Kahire 1992.

⁶²⁷ Bkz., İbn Sina, *eş-Şifâ el-Mantuk*, III, 260.

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ.

“Şu kesindir ki Biz, resüllerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adâleti gerçekleştirmeleri için, resüllerle beraber kitap ve adâlet terazisini indirdik. Mahiyetinde büyük bir kuvvet ve insanlara bir çok fayda bulunan demiri de, kullanmaları ve Allah’ı görmedikleri halde O’nun dinini ve peygamberlerini, kimlerin bu kuvvet ile destekleyeceğini bilip ortaya çıkarmak için, büyük bir nimet olarak indirdik. Unutmayın ki Allah çok kuvvetlidir, mutlak galiptir, kimsenin desteğine ihtiyacı yoktur.”⁶²⁸

Böylece Allah, demiri, mülk ve adâletin, maddî gücün kaynağı kılmış, aynı şekilde kitabı, başka âyetlerde, kitabın yanında hikmeti de manevî kuvvetin kaynağı saymıştır. “İndirdik.” ifadesiyle Kur’an’ın açıkladığı iki kuvvet biraraya getirilerek birleştirilmiştir. Şu var ki, bir toplumda bu iki kuvvetin yalnız birisi bulunduğu zaman adâlet, huzur ve güven gerçekleşemez. Maddî kuvvetinden istifade edilip yararlanılan demir olmaksızın sadece adâlet bulunsa, toplum, içinden veya dışından kendisine yönelik saldırılar karşısında yine ayakta duramaz. Nitekim fert ve cemiyetler, bir yandan demire ve emsaline dayalı sanayi ve teknolojinin gelişmesi neticesinde bugün büyük bir maddî-manevî sarsıntı içinde bocalamaktadır. Diğer yandan globalleşen dünyada artık, müspet-menfî hiçbir şey yerel kalmamakta, çok hızlı bir şekilde bütün insanlığı tesir altına almaktadır. Bu bakımdan, “kitap-mîzan-demir” veya “kitap-hikmet-mülk”, üçlü bir münasebet içinde olmak mecburiyetindedir. Bu üç temel dinamik arasında öncelik her zaman kitaba aittir. Sonra mîzan veya hikmet, sonra demir veya mülk gelir.

Bu temel kaynaklar arasında tam ve isabetli bir uyum olmadığı sürece adâleti temin etmek söz konusu değildir. Adâlet olmadan tek başına demir bulunsa veya hikmet olmadan tek başına mülk (hâkimiyet) olsa; bu defa kendisini hayra, iyiliğe ve güzelliğe yönlendirmesini bilmeyen kuvvet yüzünden azgınlık ve zulüm başlar. Kuvvet en isabetli bir şekilde, ancak hakîm bir mürşitle hayra yönlendirilebilir.

⁶²⁸ Hadîd, 25

Üç kuvvet; yani Allah'ın kitap ve mîzanla beraber indirdiği demir veya kitap ve hikmetle beraber verdiği mülk, birbirinden ayrı olduğu sürece adâlet tam manasıyla uygulanamaz. Üçünden birine inanan bir toplum, kitabın bir bölümüne inanmış , diğer bölümünü inkar etmiş demektir. Böyle bir toplum, bu durumda sonsuz güç ve kudret kaynağından uzaklaşmış olur. Halbuki, âyetin devamında “Allah, çok kuvvetlidir, mutlak galiptir.” ifadesinin gelmesi; kendisine inananları Allah'a dayanmanın yanında, kuvvete sarılma, adâleti gerçekleştirme ve demirden faydalanma konusunda uyarmaktadır. İnananlar, ancak sebepler planında kuvvete sarılıp güçlenince; hikmetle, Kitabı tam ve isabetli anlayıp, mîzan veya hikmetin ölçülerine göre demiri veya mülkü yerli yerinde kullanırlarsa, yeryüzünde ilâhî adâleti hakkıyla temsil etmiş olur, el-Kaviyy ve el-Azîz olan Allah'a gerçek anlamda kul olabilirler. Kuvvetli mü'minin, zayıf mü'minden daha hayırlı⁶²⁹ olduğunun bildirilmesi de, aynı gerçeği ifade etmektedir.

1.3.6. Takvâ.

Takvâ (تَقْوَى) kelimesi, (وَقَايَةً) vikâye mastarından türetilmiş bir isimdir. Vikâye ise, bir şeyi eziyet ve zarar veren şeyden korumak, muhafaza etmek,⁶³⁰ bir şeyi bir şeyden bir başka şeyle uzaklaştırmak⁶³¹ anlamlarına gelmektedir. Takvâ kavramının muhtevasında bu anlamları bulmak mümkündür. Nitekim takvâyâ, nefsi günah işlemekten muhafaza etmek,⁶³² dinî hayata zararlı olacağından korkulan şeyden sakınmak,⁶³³ nefsi, bir fiili yapma veya terketmekten dolayı maruz kalacağı neticeden korumak⁶³⁴ manaları verilmektedir. Vikâye, gâyet iyi korunup sakınmak; takvâ ise, nefsi, korkulacak şeylerden vikâyeye koyup korumak, diğer bir tabirle, sipere girip korunmak demektir.⁶³⁵ Lugat açısından takvâyı bu şekilde tanımlayan Hamdi Yazır, ittikâ'yı; vikayeyi kabul etmek, vikayeye girmek olarak tarif eder. Vikaye ise; elem ve zarar verecek şeylerden sakınıp kendini iyice korumaktır.⁶³⁶ Izutsu ise İttikâ'yı, Tibrîzî'den naklen şöyle tarif

⁶²⁹ Müslim, Kader, 34; İbn Mâce, Mukaddime, 10; Zühd, 14

⁶³⁰ Rağib, s. 530; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 256; İbn Manzûr, *vky* md., XV, 401.

⁶³¹ İbn Fâris. *vky* md.

⁶³² Rağib, s. 530.

⁶³³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 257.

⁶³⁴ Cürçânî, s. 65.

⁶³⁵ Yazır, Hamdi, (Hucurât, 13) VI, 4479.

⁶³⁶ Yazır, Hamdi, (Bakara. 2) I, 168.

etmektedir: “İttikâ, seninle (A) korktuğun şey (B) arasına, seni (B’den) koruyacak bir engel (C) koymandır.” Kısaca ittikâ bir şey vasıtasıyla kendini savunmadır.⁶³⁷ Mesela, (اتقى برسه) kalkanı siper ederek insanın kendisini koruması bir ittikâdır.⁶³⁸ Muttakîye gelince o da, ittikâ ile vasıflanan; zararlı ve istenmeyen şeyden kurtuluşu arzu ederek sakınan kimsedir.⁶³⁹ Hamdi Yazır’a göre muttakî; inat ve nifakın yanında bütün şüphelerden sakınabilecek ve hakkı kesin olarak bilmeye aday olabilecek temiz fitrat sahibi, akl-ı selîm erbâbidir.⁶⁴⁰ M. Esed ise, müttakîyi, alışılmışın dışında, “Allah’a karşı sorumluluklarının bilincinde olan kimse.” şeklinde tanımlamaktadır.⁶⁴¹

Cahiliye döneminde, takvâ, hayvan olsun, insan olsun, canlı varlığın, dışarıdan gelecek yıkıcı bir kuvvete karşı kendisini savunması olarak anlaşılması, dinî bir anlamda kullanılmamıştır.⁶⁴² İttikâ fiili cahiliye döneminin tersine, Kur’an’da daima dinî anlamda kullanılmıştır.⁶⁴³ Kur’an sistemi içine girince önemli bir anlam kazanan takvâ kelimesi artık, maddî bir tehlikeden değil, manevî azaptan ve insanı bu azaba sürükleyecek kötü işlerden korunmak demektir. Kelime zamanla daha manevî bir anlam kazanarak tam ve temiz dindarlık manasını almıştır.⁶⁴⁴ Bundan dolayıdır ki İslâmî ıstılahta takvâ, İslâm’ı yaşamadaki dikkat ve hassasiyeti ifade eden bir muhtevayla çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Buna göre takvâ; “İnsanın kendisini Allah’ın vikayesine (muhafazasına) koyarak, ahirette zarar ve eleme sebep olacak şeylerden

⁶³⁷ Izutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s. 300; Izutsu’nun bu tarifi, Tûsî’nin tarifine çok benzemektedir. O da takvâyı, iki şey arasındaki koruyucu engel olarak tanımlamaktadır. Bkz., Tûsî, Muhammed ibn Hasan, *et-Tibyân fi tefsiri’l-Kur’ân*, (Bakara, 2’de) I, 54, Dâru İhyai’t- turâsi’l- Arabî, Beyrut, ty.

⁶³⁸ Beğâvî, (Bakara, 2’de) I, 60.

⁶³⁹ İbn Âşûr, (Bakara, 2) I, 226.

⁶⁴⁰ Yazır, Hamdi, (Bakara. 2), I, 170; Muttakî hakkındaki rivâyet ve yorumlar için bkz., İbn Kesîr, I, 61-62.

⁶⁴¹ Esed, Muhammed, *Kur’ân Mesajı*, (Bakara, 2’de), I, 4, (çev. Ahmet Ertürk, Cahit Koçtak) İstanbul, 1996; O’na göre, Müttakînin “Allah’tan korkan” şeklindeki alışlagelen çevirisi, bu ibarenin olumlu içeriğini yeterli biçimde yansıtmamaktadır. Yani, Allah’ın her zaman ve her yerde hazır olduğunun farkında olmayı ve kişinin bu farkında oluşun ışığı altında kendi varlığını biçimlendirme arzusunu yansıtmaz. Öte yandan, bazı çevirmenlerce benimsenen “kötülükten sakınan” veya “sorumluluğu konusunda dikkatli olan” şeklindeki çeviri ise, ilâhî sorumluluk bilinci kavramının sadece belirli bir yönünü yansıtır. Bkz., A. yer.

⁶⁴² Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 55.

⁶⁴³ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 302; Cahiliye dönemindeki bu sadece maddî kullanımın vardığı son sınır, kelimenin moral manada kullanıldığı hallerdir. Yani kelimenin tam fizikî ve maddî değil de biraz ruhileştirilmiş halidir. Kavramın maddî alandan manevî alana çekildiği bu tür kullanımları, tam maddî anlamdaki ittika ile tam dinî anlamdaki ittikâ arasında, bir geçiş noktası kabul edebiliriz. Misaller için bkz., Izutsu, a.g.e., s. 302-305.

⁶⁴⁴ Ateş, Süleyman, (Bakara, 2) I, 92.

titzlikle koruması, yani günahlardan geri durup, hayır olan işlere sınımsız sarılmasıdır.”⁶⁴⁵ diye tarif edilmiştir.⁶⁴⁶ Bu ve benzeri tarifler de gözönüne alınarak, şeriat-ı fitriyenin kanunları da kavramın kapsam alanı içinde düşünülmüş, dolayısıyla anlam alanı geniş tutulmuştur: Buna göre takvâ, “Şeriat prensiblerini kemâl-i hassasiyetle görüp gözetmekten şeriat-ı fitriye kanunlarına riâyete; cehennem ve cehennemi netice veren davranışlardan cenneti semere verecek hareketlere; sırrını, hafisini, ahfasını şirkten, şirki işmâm eden şeylerden koruyup kollamaktan, düşünce ve hayat tarzında başkalarına benzemekten sakınmaya kadar geniş bir yer tutan kavramdır.”⁶⁴⁷

Kur’an’da ittikâ ve takvâ, çeşitli yerlerde birbiriyle yakın irtibatlı üç anlamda kullanılmıştır:⁶⁴⁸

1- Haşyet ve heybet: Bakara sûresinde bu anlamda şöyle geçmektedir:

وَأْمِنُوا بِمَا أُنزِلَتْ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ .

“...Âyetlerimi az bir fiyatla, yani dünya menfeati karşılığında satmayın. Asıl Bana karşı gelmekten sakının.”⁶⁴⁹ Yine Bakara 281’de şu şekilde kullanılmaktadır.

وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ .

“Öyle bir günde rüsvaylıktan sakının ki, o gün Allah’ın huzuruna çıkarılacaksınız, sonra her kişiye kazandığının karşılığı tamamen ödenecek ve kendilerine asla haksızlık edilmeyecektir.”⁶⁵⁰

2- Taat ve ibadet: İttikâ ve takvâ kelimesinin Kur’an’daki manalarından biri de bu

⁶⁴⁵ Yazır, Hamdi, (Bakara, 2) I, 169.

⁶⁴⁶ Takvâ kavramının başka tanımları için bkz., Cürcânî, s. 65; Râzî, (Bakara, 2), I, 244; Râzî’nin takva hakkındaki görüşleri için ve bkz., Yüce Abdulhakim, Râzî’nin Tefsirinde Tasavvuf, s. 235-238, Çağlayan Yay., İzmir,1996; Ebu’s-Suûd, (Bakara, 2) I, 254, (Râzî’nin kenarında.); Muhâsibî, *er-Riâyeli hukûki’llâh*, s. 34 – 41, (thk. Abdulkadîr Ahmet Ata) Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 4. Baskı, Beyrut ty; Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, s. 257-260, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1992.

⁶⁴⁷ Gülen, Fethullah, *Kalbin Zümriit Tepeleri*, I, 74.

⁶⁴⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 260.

⁶⁴⁹ Bakara, 41.

⁶⁵⁰ Bakara, 281.

manalardır. Mesela Al-i İmran sûresinde kelime şöyle kullanılmıştır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ.

“Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekirse öylece sakının. Ona lâyük olduğu tâzimi gösterin ve ancak O’na teslim olan müslüman olarak can verin.”⁶⁵¹ İbn Abbas, (hakka tükâtihi) ifadesini, “Allah’a hakkıyla taat edin.” manasında yorumlamıştır. Mücâhid ise âyeti şöyle anlamıştır: Sadece Allah’a itaat edilmesi, O’na karşı isyana girilmemesi, daima unutulmadan zikredilmesi, şükredilmesi, inkar edilmemesi ve nimetlerine karşı nankörlük edilmemesidir.⁶⁵²

3- Kalbin günahlardan tenzihi yani kalbin günahlardan korunması ve uzak tutulması manasına kullanılmıştır. Daha önce verdiğimiz iki manadan daha ziyade, hakiki anlamıyla takvâ budur.⁶⁵³ Bu manada âyette şu şekilde geçmektedir.

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشِ اللَّهَ وَيَتَّقِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ.

“Kim Allah’a ve resûlüne itaat eder, Allah’ı tâzim edip O’na karşı gelmekten sakınırsa, işte ebedî başarı ve mutluluğa erenler onlar olacaktır.”⁶⁵⁴

Bu âyet-i kerimede, önce taat, sonra haşyet, ondan sonra ise takvâ zikredilmiştir. Bu sıralamaya dikkat ettiğimizde, takvânın hakikatının taat ve haşyetin dışında bir şey olduğu anlaşılmaktadır. Bu da “tenzîhu’l-kalp”tir. Bunun içindir ki Gazzâlî, takvâyı bununla irtibatlı olarak şöyle tarif etmektedir: “Bir benzerini işlemediğin gûnahtan kalbin tenzih edilmesidir ki, tâ kul için, günahlarla kendi arasında onu terketmeye azim kuvvetinden bir koruyucu (vikaye) meydana gelsin.”⁶⁵⁵

Takvâ kavramının hikmetle ilişkisine gelince; takvânın hikmetle içiçe olduğunu görmekteyiz. Nitekim takvâ sahipleri (müttekî) için zikredilen her husus, hikmet sahipleri (hakîm) için; hikmet sahipleri için zikredilen her husus da, takvâ sahipleri için

⁶⁵¹ Al-i İmrân, 102.

⁶⁵² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 258; İbn Kesîr, (Al-i İmrân, 102’de), II, 71-72; el- Hâkim, II, 294; Yazır, Hamdi, II, 1152.

⁶⁵³ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 258.

⁶⁵⁴ Nûr, 52.

⁶⁵⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 257.

aynen geçerlidir. Zira hikmetin, iyilik kastıyla menetme, engelleme, sözde ve fiilde isabet etme, her şeyi yerli yerinde yapma anlamlarını; takvânın, bir şeyi iyice korumak, nefsi günah işlemekten muhafaza etmek, günahlardan geri durup hayr olan işlere sarılmak anlamlarıyla karşılaştırdığımızda, aynı anlam alanında ve aynı hedefte buluştuklarını söyleyebiliriz. Bunu biraz daha açacak olursak, mesela; takvâ ile hikmetin bir arada zikredildiği Bakara sûresinde bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

وَإِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلِّغْنَ أَجْلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لَتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوعًا وَادْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ .

“Ey kocalar! Eşlerinizi boşayıp onlar da iddetlerini bitirirlerse, artık ya onları iyilikle yanınızda tutar, yahut güzellikle salıverirsiniz. Onların hukukuna tecavüz etmek kastıyla zarar vermek için eşlerinizi alıkoymayın. Kim böyle yaparsa kendine zulmetmiş olur. Sakın Allah’ın âyetlerini şakaya almayın. Allah’ın sizin üzerinizdeki nimetleri ve sizi irşat etmek gayesiyle size indirmiş olduğu kitap ve hikmeti hatırlayın, dile getirin, Allah’a karşı gelmekten sakının ve Allah’ın her şeyi hakkıyla bildiğini pek iyi bilin.”⁶⁵⁶

Bu âyetin tefsirinde Hamdi Yazır şöyle demektedir: “Binaenaleyh ey müslümanlar! Bu babda şakadan, işi hafife almaktan son derece kaçınınız da Allah’ın üzerinizde olan nimetlerini yad ediniz. Bilhassa, size vaaz ve irşat olarak üzerinize indirdiği kitap ve hikmeti hatırdaki tutunuz. Bu babda Allah’tan korkunuz ve biliniz ki şek ve şüphesiz Allah her şeye alîmdir. Yaptığınız, yapacağınız, terk ettiğiniz ve edeceğiniz şeylerden hiç biri ona gizli kalmaz. Siz O’nun nimetlerini unutur, bu kitap ve hikmetin kadrini bilmez, hukukunu muhafaza etmez, ahkâmına riâyet eylemezseniz, tasavvur edemeyeceğiniz çeşitli cezalara çarptırılacağınızı bilmelisiniz.”⁶⁵⁷

Burada yapılan izahtan da anlaşıldığı gibi, âyette, kitap ve hikmetin yanında takvânın da, zulmü önleyici, haksızlığı engelleyici bir fonksiyonu olduğu açıktır. Hikmet, insanı doğruya yönelttiği gibi, takvâ da doğruya yönlendirmektedir. Bu ilişkiyi, bir başka

⁶⁵⁶ Bakara, 231.

⁶⁵⁷ Yazır, Hamdi, II, 792.

deyişle, hikmet, söz ve davranışlarda tam isabet, takvâ da bu isabetin bir sonucudur şeklinde açıklayabiliriz. Yani, bu bir sebep-sonuç ilişkisidir, diyebiliriz. Dolayısıyla hikmetin olmadığı yerde takvâdan, takvânın olmadığı yerde de, hikmetten bahsetmek mümkün değildir.

İkinci olarak; takvâyâ ancak, Allah'ın indirdiği kitap ve hikmete, eksiksiz bir şekilde uyularak ulaşılabilir. Burada yine bir sebep sonuç ilişkisinden ayrı, bir de hikmetin, bir şeyi tam ve sağlam yapma (ihkâm, itkân) anlamı ile, takvânın, bir şeyi titizlikle korumak anlamlarının birebir örtüşdüğünü görmekteyiz.

Üçüncü olarak; hikmet, daha önce de geçtiği gibi, Bakara sûresinde hayr-ı kesîr (büyük hayır) olarak nitelendirilmiş, kime, hikmet nasip edilmişse ona çok büyük hayırlar verildiği ifade edilmiştir. Kur'an'da takvâyı ifade eden âyetlere baktığımızda, takvânın da hikmet gibi, dünya ve ahiret hayrını içine alan bir haslet olduğunu görmekteyiz. Bu konudaki âyetleri incelemek, takvânın da hikmet gibi ne büyük bir mülk olduğunu anlamaya yeterlidir.⁶⁵⁸ Mesela, bu âyetlerde genel olarak, takvânın cehennemden kurtuluşa vesile olacağı,⁶⁵⁹ amellerin ıslahına ve günahlardan bağışlanmaya sebep olacağı,⁶⁶⁰ ölüm anında müjde olarak karşımıza çıkacağı,⁶⁶¹ ancak müttakîlerin amelinin kabul edileceği,⁶⁶² Allah'ın, onları sevgisiyle müjdelediği⁶⁶³ ve cennette onları ebedilikle mükâfatlandıracağı⁶⁶⁴ haber verilmektedir. Bilhassa bu âyetler arasındaki, (...إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ...)⁶⁶⁵ (..Allah, ancak muttakîlerden kabul buyurur.)⁶⁶⁵ âyeti, takvânın İslâm dinindeki yerini ve önemini kesin olarak ortaya koymaktadır. Buna göre insan, hayatı boyunca ibadet etse, pek çok inâyete mazhar olsa, bunların Allah katında kabulü takvâyâ bağlıdır. Yoksa yapılanlar heba olup gidecektir. O zaman, her şey takvâyâ dayanır ve

⁶⁵⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 260.

⁶⁵⁹ Leyl, 17. (وَسَيُحِبُّهَا الْآتَى); Meryem, 72. (ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا...)

⁶⁶⁰ Al-İmrân, 120; Nahl, 128; Talâk. 2-3; Ahzâb, 70-71. (يُصَلِّحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ). (لَكُمْ دُونَكُمْ..)

⁶⁶¹ Yûnus. 63, 64. (الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ..)

⁶⁶² Mâide, 27.

⁶⁶³ Tevbe, 4-7. (..إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ)

⁶⁶⁴ Al-İmrân, 133. (وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ)

⁶⁶⁵ Mâide, 27.

netice de yine takvâya döner,⁶⁶⁶ diyebiliriz. Söylenen bir söz veya yapılan bir işte ise, hikmet (doğruya isabet etme, sağlam yapma ve her şeyi yerli yerine koyma anlamında) yoksa, takvâya ulaşmak da mümkün değildir. Meseleye bir de hikmet açısından baktığımızda, şunu söyleyebiliriz ki; takvâya dayanmayan veya şer’î anlamıyla takvâ düşüncesiyle bütünleşmemiş bir söz ve davranış da hikmet olamaz.

İşte bu manalarıyla takvâ, her hayrın esasıdır⁶⁶⁷ ve bütün hayırları kendinde toplayan⁶⁶⁸ hikmetle içiçe önemli bir kavramdır. Çünkü; bütün hayır vesilelerini değerlendirme, bütün şer yollarına kapalı kalma veya kapalı kalmaya çalışma manalarına gelen takvâ sayesinde insan, aşağıların aşağısına düşmekten kurtulur ve “a’lâ-yı illiyyîn” yolcusu olur. Bu itibarla denebilir ki, takvâyı bulan, bütün hayırların ve bereketlerin kaynağını (hikmeti) bulmuş olur.⁶⁶⁹ Bu manada bir hadiste takvâ; istifade edilecek en hayırlı kaynak olarak belirtilmiştir.⁶⁷⁰ Bir başka hadiste ise takvâ-hikmet ilişkisi çok net olarak şöyle dile getirilmiştir: “Takvâ, her hikmetin başıdır.”⁶⁷¹ Muhyiddin İbnu’l-Arabî de, “Kur’an-ı Kerim’de hiçbir lafız, önemine binaen takvâ lafzı kadar tekrar edilmemiştir,”⁶⁷² demektedir. Bu gerçeği çağdaş bir müellif şöyle ifade etmektedir: “Kur’an’ı Kerim’den başka hiçbir kitabın takvâya, bu ölçüde, bu derinlikte, bu şümülde ve Kur’an’dakine denk bir mana yüklediğine şahit olmadığım gibi, İslâm’ın dışında hiçbir ahlâk ve terbiye sisteminin de bu seviyede, madde ve manayı kucaklayan.. kökü dünyada, dalları, çiçekleri, meyveleri ukbâda sihirli bir kelimeye rastlamadım.”⁶⁷³ demektedir.

Hikmet ve takvâ ilişkisinde dördüncü olarak: Hikmetin, “Kur’an’ı anlama” manası üzerinde duracağız. Daha önce de geçtiği gibi, hikmete verilen manalardan bir kısmı Kur’an’ı anlama ve hükümlerinin esrarını kavramakla ilgiliydi. Mana ve muhteva olarak takvâ, o kadar önemli anahtar bir kavramdır ki, o olmadan Kur’an-ı Hakîm’i tam anlamak ve Kur’an ahlâkıyla ahlâklanmadan ona ulaşmak da mümkün değildir. Zira

⁶⁶⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 261.

⁶⁶⁷ İbn Âşûr, (Bakara, 2’de) I, 226.

⁶⁶⁸ Bakara, 2’de, Kurtûbî, I, 114; İbn Âşûr, I, 226; Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, s. 258.

⁶⁶⁹ Gülen, Fethullah, *Kalbin zümrüt Tepeleri*, I, 75.

⁶⁷⁰ İbn Mâce, Nikah, 5.

⁶⁷¹ Aclûnî, I, 312. (تقوى الله رأس كل حكمة)

⁶⁷² İbn Âşûr, (Bakara, 2’de) I, 228.

⁶⁷³ Gülen, Fethullah, *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, I, 74 -75.

âyet-i kerîmede, “İşte Kitap! Şüphe yoktur onda. Müttakîlere rehberdir.”⁶⁷⁴ buyrulmaktadır.

Bir başka âyette ise hikmetle çok yakın ilişkisi bulunan mev’iza kelimesiyle birlikte Kur’ân’ın ancak takvâ sahipleri için hidâyet ve öğüt olabileceği şöyle belirtilmektedir: (هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ) “İşte bu, bütün insanlara yöneltilen bir açıklamadır, haramlardan korunacak muttakiler için bir hidâyet ve öğüttür.”⁶⁷⁵ Halbuki Kur’an, bütün insanlığa hidâyet kaynağı olarak indirilmiştir. Bu hikmetli kitabın, hakikatı, tabiatı, varlığı, mahiyeti hidâyettir.⁶⁷⁶ Fakat bu kitap kimler için hidâyet, aydınlık ve hikmetle ikâz edip, yol gösteren apaçık bir rehberdir? İşte, bu üstün hikmet olan hidâyet kaynağından istifadenin ilk şartı, bu âyetin belirttiği gibi ittikâ’yı seçmek, yani korunmayı istemektir.⁶⁷⁷ Çünkü, insana bu kitaptan faydalanma ehliyeti veren, takvâdır. Kalbin kilitlerini açan takvâ, o nûrun kalbe girerek vazifesini yapmasını sağlar. Dolayısıyla Kur’an’da hidâyeti bulmak isteyen kimsenin, ona selîm bir kalple ve samimi bir niyetle teveccüh etmesi zarûridir. Daha sonra ise Kur’an’a, korkan, titizlikle korunan, dalâlete düşmekten yahut herhangi bir sapıklık tarafından avlanmaktan çekinen bir kalple yaklaşması gerekir. İşte o zaman Kur’an-ı Hakîm, hikmet dolu manalarını, sırlarını ve nûrlarını açar. Açar da, kendisine takvâ, korku ve hassasiyetle mücehhez bir şekilde gelen kalbe, bu nûrları ve sırları aktarır.⁶⁷⁸ Dolayısıyla, hakla-bâtılı gözetmeyen, kendi ihtiraslarının veya sadece dünya nimetlerinin peşinden giden yahut dünyadaki yolculuğu boyunca, takvâ dairesinden uzak, gayesiz dolaşan kimseler

⁶⁷⁴ Bakara, 2.

⁶⁷⁵ Al-i İmrân, 138.

⁶⁷⁶ Kutub, Seyyid, (Bakara, 2’de) I, 38.

⁶⁷⁷ Beğâvî, I, 60; Yazır, Hamdi, I, 168; “Bu Kitap ile gerçekleşen Allah’ın irşadının etkili olması ve başarıya ulaşması için, muhatab olan insanların ihtiyarî fiilleri, kendi seçim ve tercihleri şarttır. Kur’ân herkese genel bir şekilde doğru yolu göstermek için inmiş olmakla birlikte, herkes bunu kabul etmede ve isteyerek seçmede eşit olmayacak, bir kısım insanlar buna iradesini harcamayacak, kullanmayacaktır. Çünkü insanlığın genel fitratı, temiz seciyyesi bir takım kimselerde kötü alışkanlıklarla tamamen ortadan kalkmış bulunacağından, Kur’ân’ın irşadları tam ve mükemmel olmasına rağmen, o gibilerin kalblerinde tabii olarak sevinç arzusu uyandırmayacak, belki ters tepki yapacaktır. Bunun için Kitabın asıl faydası, doğru tercih yeteneğine sahip ve bunu kullananlara ait olur ki, bunlarda takvâsı veya en azından sakinme duygusu olan müttakîlerdir. Gerçek şudur ki, Kur’ân’ın inmesinin hikmeti; Kur’ân’da güdülen ana hedef, insan iradesinin katılması şartı ile bütün insanlara hidâyet etmektir. Ancak şartın gerçekleşmesiyle, yani insan iradesinin katılım ve kullanımıyla bu hikmet, bu gaye, ana hedef müttakîlerin hidâyeti olarak tahakkuk edecektir. Her insanın takvâ dairesine girme hakkı vardır. Bu hakkı kullanma yetki ve sorumluluğu insana bırakılmıştır.” Gölcük, Şerafeddin, *Kur’ân ve İnsan*, s.220-221, Esra Yay., Konya 1996.

⁶⁷⁸ Kutub, Seyyid, (Bakara, 2’de) I, 39.

için Kur'an'da hidâyet yoktur.⁶⁷⁹ Demek ki müttakî olmayan adeta insan değildir.⁶⁸⁰ Hidâyete eremeyen için ise hikmete ulaşmak, boş bir hayâldir.

Netice olarak diyebiliriz ki; hikmet, Kur'an'ı anlamak, onun sırlarına vakıf olmak ise, hakiki manasıyla bu, ancak takvâ sahibi olmakla mümkündür. Takvâyâ ise hikmetle ulaşılır. Bu ilişkiyi şöyle de ifade edebiliriz: Takvânın çekirdeği hikmet, hikmetin meyvesi takvâdır. Bu yönüyle, hikmetin fert ve cemiyetteki en belirgin yansıması takvâdır.

1.3.7. Furkân

Takvâ ile, dolayısıyla da hikmetle yakın irtibatlı kavramlardan bir tanesi furkân'dır. Lugatte "iki şeyin arasını ayırmak"⁶⁸¹ anlamına gelen *frk* kökünden gelen fark kelimesi, cemetmenin (toplama, bir araya getirme) zıddıdır.⁶⁸² Furkân ise, farktan daha belîğ olup master değil isimdir.⁶⁸³ Hak ile bâtılı birbirinden ayırmada kullanılır. Fark ise hem bu konuda hem de başka mevzuları birbirinden ayırma hususunda kullanılır ki daha geneldir.⁶⁸⁴ Furkân, fârik (ayıran) veya mefrûk (ayrılan) manasına da gelir. Bu suretle mühim davaları halledip çözümleyen kat'î bürhanlara, mu'cizelere furkân ismi verilmektedir. Bu mana ile Kur'an'ın bir ismi de Furkân' dır.⁶⁸⁵ Bu genel anlamından hareketle gerçeği tanımlayan delil veya sezgiye, doğru bilgilere ve şüpheden kurtuluşa da furkân denilir.⁶⁸⁶ Nitekim Cürcânî de furkânı, "hakla bâtılı birbirinden ayıran, ayrıntılı ilim (tafsîlî ilim)" şeklinde tarif etmiştir.⁶⁸⁷

Kur'an-ı Kerim'de furkân kavramı, yedi âyette geçmektedir.⁶⁸⁸ Tefsirlerde furkân

⁶⁷⁹ Mevdûdî, (Bakara, 2'de) I, 49; Ve bkz., Gülen, Fethullah, *Kur'an'dan İdrâke Yansıyanlar*, I, s. 35-36., Feza Gazetecilik, İstanbul, 2000; Müfessirlerin çoğunluğuna göre, bu âyette, hidâyetin müttakîlere tahsis edilmesi, onları teşrîf, tekrîm ve faziletlerini beyan içindir. Tabii bununla, Kur'an'dan gerçek manasıyla onların istifade ettiği ve hidâyete erdikleri de ortaya konulmuştur. Bkz. Kurtûbî, I, 34; Kâsımî, I, 34.

⁶⁸⁰ Râzî, I, 244.

⁶⁸¹ İbn Fâris, *frk* md.

⁶⁸² İbn Manzûr, *frk* md., X, 300.

⁶⁸³ Rağîb, s. 378.

⁶⁸⁴ Rağîb, s. 378; İbn Manzûr, X, 301.

⁶⁸⁵ Yazır, Hamdi, (Furkân, 1'de) V, 3561; Firûzâbâdî, *Besâir*, IV, 186; İbn Fâris, *frk* md.

⁶⁸⁶ Çelik, İbrahim, *Furkân* md., *DİA.*, XIII, 220.

⁶⁸⁷ Cürcânî, s. 166.

⁶⁸⁸ Bu âyetler için bkz., Abdalbâkî, Fuad, s. 517.

kelimesine Kur'ân'da geçtiği âyetlere göre: “Kur'ân, Tevrat veya üç semavî kitap,⁶⁸⁹ delil, yardım, denizin açılması, Bedir günü, kurtuluş ve başarı” anlamları verilmiştir.⁶⁹⁰ Furkân teriminin kullanıldığı âyetlerden özellikle bir tanesi konumuzla daha da yakından ilgilidir. Enfâl sûresinde geçen bu âyette takvâ ve furkân ilişkisi şöyle kurulmaktadır: “Ey iman edenler! Siz Allah'ı sayar, haramlardan sakınırsanız (*إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ* (يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا) Allah, size hakkı bâtıldan ayırt edecek bir anlayış ve kuvvet (furkân) verir; sizin günahlarınızı örter, sizi affeder, Allah büyük lutûf sahibidir.”⁶⁹¹ Rağıb, bu âyetin tefsirinde: “Allah, kendisiyle hak ve bâtılın arasını ayıracağınız furkânı, kalplerinize bir nûr ve tevfiik kılar. Dolayısıyla furkân burada, sekîne ve rahmet gibidir.” demektedir.⁶⁹² İşte insan, takvâ sayesinde furkânı yani hakla bâtılı birbirinden ayırma kabiliyetini aydınlığı elde eder. Bir manası da sabah olan⁶⁹³ Furkân nûru sayesinde her zaman çıkış yolu bulma imkânını ortaya koyar.⁶⁹⁴ Furkan'ın işaret ettiği bu yollar, Allah'ın kendisiyle karanlıkları dağıtıp dosdoğru yürümemizi temin ettiği bir nûrdur. “Ey önceki resûllere iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın bu resûlüne de iman edin ki rahmet hazinesinden size iki hisse versin ve size, sayesinde karanlığı dağıtıp yürümenizi sağlayan bir nûr versin ve sizi affetsin. Çünkü Allah Ğafûr ve Rahîm'dir.”⁶⁹⁵ “..Öyle ya, Allah, birine nûr vermezse artık onun hiçbir nûru olmaz.”⁶⁹⁶ Netice olarak, Allah'ın lütfettiği bu furkân, bu nûr ve anlayış kabiliyetiyle insan, hakkı bâtıldan ayırır. İsabetli düşünür, isabetli söz söyler ve isabetli davranışlarda bulunur ki, bütün bunlar hikmeti ifade etmektedir. Bu durumda furkânın, hikmet ve takvâ'nın bir neticesi olduğunu söyleyebiliriz. Eğer hikmet bir çekirdek ise, takvâ bir ağaç, furkân da bundan hasıl olan meyvedir. Dolayısıyla her üç kavram arasında da tam bir sebep-sonuç ilişkisi mevcuttur.

⁶⁸⁹ Allah'ın, Kur'an'da hem Kur'ân'ı hem de diğer münzel kitabları Furkân olarak isimlendirmesi, hepsiyle de hakkı bâtıldan ayırması cihetiyledir. İbn Manzûr, X, 303.

⁶⁹⁰ Bkz., Rağıb, s. 378; İbn Manzûr, *frk* md., X, 302; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 186; Zebîdî, *frk* md. XIII, 398.

⁶⁹¹ Enfâl, 29.

⁶⁹² Rağıb, s. 378.

⁶⁹³ İbn Fâris, *frk* md.; Yazır, Hamdi, (Enfâl, 29'de) IV, 2392.

⁶⁹⁴ Ebû Hayyân, IV, 486.

⁶⁹⁵ Hadîd, 28.

⁶⁹⁶ Nûr, 40.

1.3.8. Başîret

Kur'ân-ı Hakîm, insana verilen beş duyu ve aklın ötesinde, Allah'ın, insana bahşettiği başka gizli mevhibelere de dikkat çekmektedir. Bu ilâhî mevhibe bazen hikmet olarak adlandırılırken, bazen de furkân ve nûr olarak isimlendirilmekte ve hakkı bâtıldan ayırıcı özelliğine vurgu yapılmaktadır. İşte Kur'ân'ın hikmet diye adlandırdığı bu mevhibeyi, mutasavvıflar “basîret-i mülheme”, felsefeciler ise “hads” kavramıyla ifade etmektedir.⁶⁹⁷ Basîret, “görmek, bakmak, bilmek ve sezme”⁶⁹⁸ manalarına gelen, *bsr* fiil kökünden türetilmiş bir isimdir. Tebsîr, tarif etmek, izah etmek; tebassur ise, gereği gibi düşünmek, mülâhaza ile idrâk edip bilmek; istibsâr, hayır ve şer olduğunu anlamaya gayret etmek, işinde, dininde basîret ve görüş sahibi olmak anlamlarına gelmektedir.⁶⁹⁹ Basar, göz ve görme özelliğidir.⁷⁰⁰ Aynı zamanda basar, Allah'ın, görmeye konu olan şeyleri tam olarak idrâk ettiğini ifade eden kemâl sıfatıdır.⁷⁰¹ Ancak Kur'an'da, Allah'ın sıfatı olarak bu şekilde mastar kalıbıyla değil,⁷⁰² basar mastarından sıfat-ı müşebbehe olarak, (البصير) “el-Basîr” şeklinde gelmiştir.⁷⁰³ Allah'ın vasfı olarak: “Gören, Bilen, hiç bir şey kendisinden saklanamayan, yapılanları tek tek zaptedip muhafaza eden,⁷⁰⁴ görülen-görülmeyen bütün eşyayı müşahede eden”⁷⁰⁵ demektir. Kur'an'da 51 âyette geçen “Basîr” sıfatı,⁷⁰⁶ 44 yerde Allah'ı tavsif eder. Müteaddid yerlerde mahluklar hakkında da kullanılmıştır.⁷⁰⁷ Mesela, lugatte bir kimse için;

⁶⁹⁷ Hamdan, Nezîr, *Hikmetu'l-Kur'ân*, s. 73.

⁶⁹⁸ İbn Manzûr, *bsr* md., IV, 64-65; Zebîdî, *bsr* md., VI, 90.

⁶⁹⁹ İbn Manzûr, IV, 65.

⁷⁰⁰ İbn Manzûr, IV, 64; Zebîdî, VI, 90; Rağîb, s. 49; Cürçânî, s. 46; Dâmegânî, s.70.

⁷⁰¹ İbnü'l-Esîr, I, 131; İbn Manzûr, IV, 64.

⁷⁰² Yurdagür, Metin, *Basar* md., DİA., V, 101; Âyet ve hadislerde Allah'a nisbet edilen görme sıfatı basar, nazar ve rü'yet kelimelerinin türevleriyle ifade edilmiştir. Mesala bkz., Al-i İmrân, 77; Hucurât, 8; Hadîd, 4; Mülk, 19; Tâhâ, 46; Alak, 14; Bu konu ile ilgili diğer bazı âyet ve hadisler için bkz., Beyhâkî, *Kitâbu'l-Esmâ ve's-Sifât*, s. 178-181, (nşr. M. Zahid el-Kevserî), Dâru İhyâi't- turâsi'l-Arabî, ty; Allah'a ayrıca “ayn” ve “A'yün” de (göz ve gözler) izafe edilmiştir. Örnek olarak bkz., Tâhâ, 39; Hûd, 37; Kamer, 14. Basar sıfatı ve Basîr ismi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Yurdagür, A. yer; Topaloğlu, Bekir, *Basîr* md., DİA., V, 102-103; Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s. 198-199.

⁷⁰³ Yıldırım, Suat, s. 198.

⁷⁰⁴ Yıldırım, Suat, A. yer.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Esîr, I, 131; Basîr ismi Allah'ın ilim sıfatıyla ilgili isimleri arasında sayılmaktadır. Bkz., Ulutürk, Veli, *Kur'an-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıyıyor?* s. 141-153, Nil yay., İzmir 1994.

⁷⁰⁶ Âyetler için bkz., Abdalbâkî, M. Fuad, s. 121-122

⁷⁰⁷ Yıldırım, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 198.

(رَجُلٌ بَصِيرٌ) “reculün basîrun” denildiğinde, bununla, ilim sahibi kimse kastedilmektedir.⁷⁰⁸

Basar kelimesi Kur’an’da genel olarak; bakmak ve hüccet;⁷⁰⁹ edep ve hürmet;⁷¹⁰ acele etmek ve süratli olmak;⁷¹¹ hayret ve hasret;⁷¹² cehalet ve kafirdeki körlük⁷¹³ anlamlarına gelmektedir. Bununla beraber basarın masiyet ve taatten sorguya çekilmesi;⁷¹⁴ menfaatin, faydanın yokluğunda basarın durumu;⁷¹⁵ gaflet ve azgınlığı ifadede basarın mühürlenmesi;⁷¹⁶ öğüt ve lânetle ilgili olarak basarın fayda vermemesi,⁷¹⁷ Allah’a kavuşmayı ve rü’yeti inkar edenlerin uzaklaştırılması;⁷¹⁸ kalbin mühürlenmesi ve hasret için,⁷¹⁹ nazar veya ibret⁷²⁰ ifadeleri de kullanılarak geniş bir anlam alanına yayılmıştır.⁷²¹

Basîret ise lugatte, idrâk eden, sezgi gücü olan kalp kuvvetine denir ki çoğulu besâirdir.⁷²² Bunun yanında basîret, kalbin inancı, anlayış, bir şeyi kasten yapmak, dinde sebat etmek, şahit, hüccet, kapı aralığı, kalkan, zırh, oç veya intikam almak, akmamış kan, bekâret kanı, av izini bırakan kan, yerdeki kan ve diyet anlamlarına da gelmektedir.⁷²³ Istilâhî manasıyla, “kutsal nûr ile nûrlandırılmış kalbin kuvvetidir ki, kalp bu kuvvetle eşyanın hakikatlerini ve bâtınını (iç yüzünü); beden gözünün, eşyanın suretlerini ve dış yüzlerini gördüğü gibi görür. Hakîmler bu kuvveti, el-Âkiletün-nazariyye ve el-Kuvvetu’l-kudsiyye diye isimlendirmektedir.⁷²⁴ Göze göre basar (görme) ne ise, kalbe göre basîret de odur. Gözlerin görmesine sebep olan ve görücü

⁷⁰⁸ Zebîdî, *bsr* md., VI, 90.

⁷⁰⁹ Mülk, 3-4. (فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ أَلَيْكَ الْبَصَرُ حَاسِبًا...)

⁷¹⁰ Necm, 17. (مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى)

⁷¹¹ Kamer, 50. (وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَّمِ بِالْبَصَرِ)

⁷¹² Kiyâmet, 7. (فَإِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ)

⁷¹³ Câsiye, 23. (وَجَعَلَ عَلَيَّ بَصِيرَهُ غِشَاوَةً..)

⁷¹⁴ İsrâ, 36. (..إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا)

⁷¹⁵ Ahkâf, 26. (..فَمَا آغَيْتِي عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ..)

⁷¹⁶ Nahl, 108. (أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ..)

⁷¹⁷ Muhammed, 23. (..فَأَصَمَّهُمْ وَأَغَمَى أَبْصَارَهُمْ..)

⁷¹⁸ En’âm, 103. (لَا تُكْرِكُهُ الْآبْصَارُ..)

⁷¹⁹ Bakara, 7. (خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً..)

⁷²⁰ Haşr, 2. (..فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ..)

⁷²¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 224.

⁷²² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 222; Rağîb, s. 49; Ebu’l-Bekâ, *bsr* md., s. 247.

⁷²³ İbn Manzûr, *bsr* md., IV, 65-68; Zebîdî, VI, 91-92.

⁷²⁴ Cürçânî, s. 46.

kuvvet denilen görme nûruna göz (görme duyusu) denildiği gibi; kalbin görmesine sebep olan ve dilimizde kalp gözü de denilen algılayıcı kuvvete ve özellikle bunun zekâ, anlayış ve firaset denilen, görünür ve görünmez bir işe dikkat ve nufûz ile, gereği gibi idrâk eder derecede açık ve parlak olması haline “basîret” denilir. Bu, bir ilâhî nûrdur. Aynı şekilde baş gözüyle hasıl olan ve görmek denilen tam ve kâmil anlayışa “basar” denildiği gibi, kalb gözüyle hâsıl olan tam ve kâmil idrâke, gerçek bilgiye de “basîret” denir. Bundan başka basîret, delile, hüccete, bürhana, şahide, dikkat ve iman ile ibret alınacak hidâyet sebeplerine de denilir. Çünkü bunlar, idrâk gücünü kuvvetlendirir, basîret ve idrâke sebep olur. Bu manaca basîret, önceki manaları da içine alır. Çünkü basîretin kendisi de en büyük şahit ve beyyine, en büyük ibret dayanağıdır. Onsuz hiçbir şey idrâk olunamaz.⁷²⁵

İşte Kur’an-ı Hakîm’de genel olarak “görme” anlamı yanında⁷²⁶ özellikle “hakikatı keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği” manalarında kullanılmış ve bu bakımdan manevî körlük veya dalaletin zıddı olarak gösterilmiştir.⁷²⁷ Aslında basîret, ilâhî sıfatlardan biri olan basarın kullardaki tecellîsidir.⁷²⁸ Bu tecellîden nasibi olmayanların gözlerinde perde vardır ve bu sebeple gerçekleri göremezler.⁷²⁹ İnsanların gerçekleri görmelerine ışık tuttuğu için Kur’an âyetlerine de “besâir” denilmiştir.⁷³⁰ Bu anlamda “besâir”, hakkı gösteren deliller demek olup,⁷³¹ Kur’an’ın en büyük mu’cize, en açık delil, en doğru hüccet ve beyyine olduğuna işaret etmektedir.⁷³² Bu âyetlerde, Kur’an’da mevcut esasların kalp gözü mesabesinde olduğu bildirilmiştir.⁷³³ Dolayısıyla Kur’an, insanın basîretini kuvvetlendirir. O, insanın hem

⁷²⁵ Yazır, Hamdi, (En’âm, 104’de) III, 2018; Ve bkz., Râzî, (En’âm, 104’de) IV, 175.

⁷²⁶ Kur’an’da genel olarak basar kelimesi üç vecihle açıklanmıştır. Bkz., Mukâtil, s.105-106; Bu vecihlerin değerlendirilmesi için bkz., Müneccid, s. 109-110.

⁷²⁷ Uludağ, Süleyman, *Basîret* md., DİA., V, 103; Mesela bkz., En’âm, 50, 104; Hûd, 24; İsrâ, 72; Neml, 81.

⁷²⁸ Gülen, Fethullah, *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, I, 186. Herkesin basîreti de, bu ilâhî sıfattan hissesi ölçüsündedir. Bkz., A. yer.

⁷²⁹ Bakara, 7; Yâsîn, 9

⁷³⁰ En’âm, 104; A’râf, 203; Câsiye, 20; Müfessilerin çoğunluğuna göre bu âyetlerde geçen “Besâir” lafzından maksat Kur’andır. Bkz., Taberî, (A’râf, 203’de) IV, 160; Neseffî, (Câsiye, 20’de) III, 136; *Besâir* kelimesi bir âyette tevrati nitelemekte (Kasas. 43), bir âyette de, hüccet, delil ve ibretler anlamında Hz. Musa’ya verilen mu’cizeleri (İsrâ, 102) ifade etmektedir. Bkz., İbn Kesir, VI, 249; V, 124; Râzî, V, 666; Suyûtî, *Celâleyn*, s. 237, 87.

⁷³¹ Neseffî (A’râf, 203’de) II, 92.

⁷³² İbn Kesir, (A’râf, 203’de) III, 540.

⁷³³ Neseffî, (Câsiye. 20’de) III, 137.

baş gözü, hem de kalp gözü için ışıktır. Ondan gaflet gösterenlerin basîreti devre dışı kalır.⁷³⁴ Bunun için Kur'an, küfür, nifak, hırs, kin gibi olumsuz inanç ve duygular yüzünden kalp gözü körleşmiş ve basîreti bağlanmış kimseler hakkında “körler”,⁷³⁵ “kalpleri olup da bununla idrâk edemeyenler,”⁷³⁶ gibi tabirler kullanır. Her ikisinin eşit olamayacağını belirterek, inananları basîretli, inkarcıları kör sayar.⁷³⁷ Yine Kur'an'da kendilerinden “Ulu'l-ebâr” diye bahsedilen akıl ve basîret sahipleri,⁷³⁸ yani kalp gözleri açık olanlar,⁷³⁹ hislerine kapılmadıkları ve nefislerini kirletmedikleri için maddi ve manevî hakikatleri olduğu gibi görür ve ona göre hareket ederler.⁷⁴⁰ Zaten ibret almak ve kalpleri onunla takviye etmek için de görebilen göze ve tedbirleri kullanan basîrete ihtiyaç vardır.⁷⁴¹

Basîretin beş duyardan biri olan görmenin ötesinde rûhî bir meleke olduğunu ifade eden hadisler de vardır.⁷⁴² Nitekim Resûlullah (s.a.v.), “Ruh, bedenden ayrıldığında görme gücü de (basar) onunla birlikte gider.”⁷⁴³ buyurmuştur. Yine Allah resûlü, gözleri uyusa da kalbinin uyanık olduğunu ifade eden hadislerinde de⁷⁴⁴ basîretin ruhî bir meleke olduğu ve peygamberler gibi inanç ve amel dünyası gelişmiş insanlarda bu melekenin güçlü bir şekilde tezahür ettiği anlaşılmaktadır. Sâdık rüya da bu melekenin bir sonucudur.⁷⁴⁵ Aslında bir âyette, insanın kendine karşı, bir “kalp gözü” (basîret) olduğu da açıkça ifade edilmiştir: (بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ) “Artık, insan şahit olur kendi hakkında.”⁷⁴⁶ Âyet bu mevzuda çok dikkate değer bir âyettir. Burada insanın tam hakikatı tanıtılmıştır. İnsan, ne yaptığını bilmeyecek bir bedenden ibaret değil; kendini bilen, kendi kendini vicdanında duyan bir basîret, diye anlatılmıştır. Nefs-i nâtıkayı yani insanın canlılar arasındaki yerini belli eden cevheri bildirir. İnsanın hakikatı, böyle kendine karşı bir basîret, bir kalp gözü olduğu için insan olan, kendinde olup biten, yani

⁷³⁴ Çelik, *Muhammed, Kur'an Kur'an'ı Tanımlıyor*, s. 210.

⁷³⁵ Bakara, 18; Hac, 46.

⁷³⁶ A'râf, 179; Bakara, 171; Ahkâf, 26.

⁷³⁷ Fûrkân, 73; Hûd, 20-24; Enfâl, 20-23; Fâtır, 19-22; Haşr, 20; Mü'min, 58; Câsiye, 21.

⁷³⁸ Râzî, (Âl-i İmrân, 13'de) II, 616; Ebu's-Suûd, (Âl-i İmrân, 13'de) II, 617, (Râzî'nin kenarında)

⁷³⁹ Çantay, Hasan Basri, (Âl-i İmrân, 13'de) I, 84.

⁷⁴⁰ Uludağ, Süleyman, *Basîret* md., DİA., V, 103.

⁷⁴¹ Kutub, Seyyid, (Âl-i İmrân, 13'de) I, 373.

⁷⁴² Uludağ, Süleyman, *Basîret* md., DİA., V, 103.

⁷⁴³ Müslim, Cenâiz, 4,5.

⁷⁴⁴ Bkz., Buhârî, Menâkıb, 24.

⁷⁴⁵ Uludağ, Süleyman, *Basîret* md., DİA., V, 103.

⁷⁴⁶ Kıyâmet, 14.

ruhuna, bilincine ilişmiş bulunan her şeyi duyar.⁷⁴⁷

Mutasavvıflara göre de, insanın dış âlemi gören bedendeki iki gözüne karşılık, kalbin de iç âlemi gören iki gözü vardır. Buna “aynu’l-kalp, dîde-i cân, çeşm-i bâtın-bîn, mârifet gözü ve kalp gözü” gibi isimler vermişlerdir. Bedendeki göz, maddî âlemdeki varlıkları, olayları, renkler ve şekilleri gördüğü gibi; gönül gözü de dış âlemdeki eşya ve olayların iç yüzünü ve mânevî âlemdeki hakikatleri görür. Bedendeki göz insanlarla hayvanlar arasında müşterektir; fakat kalp gözü insanlara mahsustur. Bunun için basîret gözü her insanda kuvve halinde vardır. Bazı kimselerde bu göz, Allah vergisi (vehbî) olarak doğuştan açık olursa da çok defa his perdesiyle örtülü olduğundan, onu mücadele ile açmak gerekir.⁷⁴⁸ Basîretin vehbî oluşuyla, İbn Kayyim’in basîreti, “Allah’ın, mü’min kulunun kalbine attığı öyle bir nûrdur ki, insan, peygamberin verdiği haberin kesin şekilde gerçeği ifade ettiğini bu nûr sayesinde kavrar. Böylece şüphe, tereddüt ve hayretten kurtulur.”⁷⁴⁹ tarifi arasındaki paralellik açıktır. Tasavvufta basîretin, Allah’ın nûru ile bakma ve görme şeklinde tarif edilmesi de bu yaklaşımın bir ifadesi olarak kabul edilebilir.

Tasavvufta basîret yine lugat anlamıyla irtibatlı olarak şöyle de değerlendirilmiştir: “O, tefekkür ve ilhamın rehberliğinde biricik irfan kaynağı, eşyanın hakikatını kavramada ruhun ilk idrâk mertebesi; aklın, renk, şekil ve keyfiyetlere takılıp kaldığı noktalarda, ruhî değerleri görüp tespit eden bir vicdânî şuur ve ilâhî tecellîlerle nûrlanmış, Zat-ı Uluhiyyetin ünsiyeti ziyasıyla sürmelenmiş öyle bir idrâktir ki, idrâkların yalın ayak, baş açık hayallerle yorulup bîtâp düştükleri vâdilerde o, delil ve şahide ihtiyaç duymadan, eşyanın perde arkası sırlarıyla halvet olur ve aklın şaşkın şaşkın dolaştığı yerlerde gider, hakikatler hakikatine ulaşır.”⁷⁵⁰ Bu itibarla basîret sahibi geleceğinden endişe etmez; zira ilerisiyle ilgili tedbirleri eksiksiz almıştır. Bu âlemdeki her şeyin yerli yerince cerayan etmekte olduğuna inancı tamdır. Kalbinden mârifet fişkırrır.

Basîret kavramının hikmetle ilişkisine gelince yine bir sebep-sonuç ilişkisiyle karşılaşmaktayız. Zira, baş gözüyle hasıl olan ve görmek denilen tam ve kâmil idrâka

⁷⁴⁷ Yazır, Hamdi, (Kıyâmet, 14’de) VIII, 5479.

⁷⁴⁸ Uludağ, Süleyman, *Basîret* md., DİA., V, 103.

⁷⁴⁹ İbn Kayyim, *Medâric*, I, 143.

⁷⁵⁰ Gülen, Fethullah, *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, I, 186.

basar, kalp gözüyle hasıl olan tam ve kâmil idrâka ise basîret, denilmektedir. Daha önce de gördüğümüz gibi “besâir” olarak nitelenen Kur’an-ı Hakîm, doğru bilgiye ulaşmak ve varlığın hakikatını tam idrâk için (hikmet) insanların, sadece baş gözü ile elde ettikleri bilgilerle yetinmemelerini, baş gözünün yardımıyla kalp gözünün elde edeceği gerçek bilgiye yönelmelerini öğütlemektedir.⁷⁵¹ İşte, hakikatin tam idrâk edilmesi, hikmetin kendisidir ki, bu da basîretle elde edilebilecektir. Demek ki, hem nazarî hem de amelî hikmete ulaşabilmenin önemli bir vesilesi basîrettir. Bu ilişkiyi formüle edecek olursak; basîreti olmayanın hikmeti de yoktur, diyebiliriz. Ayrıca, Kur’an-ı Hakîm’de ifade edildiği üzere “Ulu’l-ebâr,” yani akıllı, kalp gözleri açık, basîret sahibi kimseler, daima dikkatli yaşayacaklarından, his ve heveslerine kapılıp, nefislerinin kirlenmesine engel olacaktır. Nefislerini her türlü kötülükten menedip, hayra yönlendireceklerdir. Basîret kavramı bu anlamıyla da, hikmetin, birisini iyilik kasdıyla menetme, engelleme ve alıkoyma manalarıyla örtüşmektedir. Aslında bu manasıyla “Ulu’l-ebâr”, hakîmin karşılığıdır.

1.3.9. Hakk

Hikmet kavramıyla çok yakın irtibatlı kavramlardan bir tanesi de hakk terimidir. Hakk kelimesi mastardır. Bu kelimenin aslı, muvafakat ve mutabakattır.⁷⁵² İbn Fâris’e göre bu kök, bir şeyin sağlam ve doğru yapılmasına delâlet etmektedir.⁷⁵³ Cürcânî ise lugat anlamıyla hakkı, “İnkârı mümkün olmayacak kesinlikte gerçek (sabit) olan şey.”⁷⁵⁴ şeklinde tanımlamaktadır. Hamdi Yazır’a göre hak, en genel olarak mastar manasıyla “sübût ve tahakkuk-i vücûd” diye ifade edilse de; “kelimenin asıl anlamında bir mutabakat anlamı vardır ki, her şeyden önce zihinde tasarlanan ile görünenin, başka bir deyişle suje ile objenin (enfüs ile afak), ilim ile malumun birbirine uygunluğunu ifade eder.”⁷⁵⁵ Örfte ise hak; “gerçeğin inanca uygunluğu, sıdk (doğruluk) ise; inancın gerçeğe uygunluğu,”⁷⁵⁶ veya hak, “gerçeğe mutabık olan hüküm”⁷⁵⁷ şeklinde de tanımlanmıştır. Bu anlamda hak, söz, inanç, din ve mezhepler için de

⁷⁵¹ Bkz., Çelik, Muhammed, Kur’ân Kur’ân’ı Tanımlıyor, s. 209.

⁷⁵² Rağîb, s. 125; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 484.

⁷⁵³ İbn Fâris, *hkk* md.

⁷⁵⁴ Cürcânî, s. 89.

⁷⁵⁵ Yazır, Hamdi, (Yunus. 5’de) IV, 2675

⁷⁵⁶ Tehânevî, I,329.

⁷⁵⁷ Cürcânî, s. 89; Zebîdî, *hkk* md., XXV, 167.

kullanılmaktadır.⁷⁵⁸ Hak ile müşterek kullanılan sıdk kelimesine gelince, meşhur olan görüşe göre, hak ile aralarında fark gözetilmemiştir. Ancak hakkın kullanımı, daha çok gerçeğe uygun inanç için; sıdkın kullanımı ise, söz için yaygınlaşmıştır.⁷⁵⁹ Aralarında bazen fark gözetilmesi ise, hakta mutabakatta, gerçeğe uygunluğa itibar edilir. Sıdk'ta ise, hükmün doğruluğu cihetinden gerçeğe mutabakat aranır.⁷⁶⁰ Hakkın karşıtı “bâtıl”,⁷⁶¹ sıdkın karşıtı ise “kizb”⁷⁶² yani yalandır.

Hak kavramının dildeki kullanımlarının özünde uygunluk, sabit olma ve vacip olma⁷⁶³ gibi temel anlamlar bulunmaktadır. Bunun içindir ki hak, “Aslında sabit ve aklın inkar edemeyeceği derecede sabitliği kesin olan.”⁷⁶⁴ şeklinde de tanımlanmıştır. Bundan dolayı bazen düşünceye, bazen de görülen objeye söylenir. Düşüncenin gözleme uygunluğu bakımından kullanıldığı zaman isabet ve doğruluk gibi, söz, fikir, karar, ahkâm ve iradenin maksada uygunluğu itibariyle adl ve hikmet gibi fiilere vasıf olur. Dış olaylar ve maddî konular için kullanıldığı zaman da tahakkuk ve vuku’ demek olur. İşte hak ve hakikatın hakikatı bu iki veçhin uyum ve bütünlüğü olduğundan; hak, manen ve sureten her veçhile vücud diye tarif edilir ki, bu da vucubî vücûd (varlığı zorunlu olan) demek olur. Vucubî vücud ise ya bizatihi veya ligayrihi olarak mülâhaza edilebilir. Lizâtihi vücûbî vücûd, varlığı zatının muktezası olup hiçbir veçhile gayre muhtaç olmayan ve hiçbir noksanı kabul etmeyen, ezeli ve ebedî bütün kemâl sıfatlarını

⁷⁵⁸ Cürçânî, s. 89; Zebîdî, *hkk* md., XXV, 167; Âlûsî, (Bakara, 26’da) I, 208.

⁷⁵⁹ Âlûsî, (Bakara, 26’de) I, 208; Bunun için genelde doğru itikat yerine, hak itikat, söz için de, doğru söz ifadesi kullanılır. Bkz., Tehânevî, A. yer; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kâmus*. I, 12. Bununla birlikte aralarında fark görmeyenlere göre bunlar birbirlerinin yerine de kullanılabilir. Yani doğru inanç denebileceği gibi, hak söz de denebilir. Bkz., Cürçânî, A. yer.; Yazır, Hamdi, (Bakara, 26’da) I, 280.

⁷⁶⁰ Cürçânî, s. 89; Zebîdî, *hkk* md., XXV, 167; Âlûsî, (Bakara, 26’de) I, 208; Ve bkz., Tehânevî, *hkk* md.; Izutsu’ya göre: “Hakk, gerçekliğin özellikle nesnel olan yanını yansıtmaktadır. Nesnel kutup, dilin tetabuk ettiği gerçekliktir. Sıdk, karşı kutuptur; Bu özellikle konuşmacı da bulunan ve onun kullandığı kelimeleri gerçeğe yaklaştıran bir niteliğe, yani ‘kendisinin hakikatliliğine’ değindir.” İbn İshaktan aldığı belirttiği şu örnek, ona göre bu noktayı net olarak izah etmektedir. “Allah’n Resûlü, ahaliye gerçek (**hakk**) olduğunu bildikleri şeyi tebliğ etti ve bu yüzden onlar onun hakikatliliğini (**sıdk**) hemen anladılar.” (Izutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 130.) Buna göre “doğru”, temelde iki kutup, sıdk ve hakk arasında bir bağıntıdır. O halde öznel bir hadise olarak doğru, dili “hakk” yani gerçeklik ile tetabuk edecek bir tarzda kullanmaya bağlıdır. Allah ile insan arasındaki dinî ilgiye ait meselelerde doğru konuşma sorununa yöneldiğimiz zaman, bu husus müthiş bir önem kazanmaya başlar. Zira Kur’an’a göre vahiy, haktan başka bir şey değildir. Ve Allah’ın kendisi de mutlak Hakk’tır. Her iki halde de “hakk”ın esas olarak mesnetsiz bir şey, boş şey, yahut yalan demek olan “bâtıl”ın zıddı oluşu önemlidir. Izutsu, a.g.e., s. 141.

⁷⁶¹ İbn Fâris. *hkk* md.; İbn Manzûr, *hkk* md., X, 49; Zebîdî, *hkk* md., XXV, 167; Tehânevî, *hkk* ve *btl* maddeleri; Cürçânî, s. 89; İbnü’l-Esîr, I, 413; Âlûsî, (Bakara, 26’de), I, 208.

⁷⁶² İbn Manzûr, *sdk* md., X, 193; Zebîdî, *hkk* md., XXV, 167; Tehânevî, I, 329; Cürçânî, s. 89.

⁷⁶³ İbn Manzûr, *hkk* md., X, 49; Rağîb, s. 125; Yazır, Hamdi, (Yûnus. 5’de) IV, 2675.

⁷⁶⁴ Yazır, Hamdi, (Bakara, 26’da) I, 280.

zatında toplayan Vacip Tealâ'ya mahsustur.⁷⁶⁵ Bu anlamda “el-Hakk” ismi, Allah’ın isimlerinden biridir.⁷⁶⁶ Hak Teâlâ enfüs ve afâkın ve bütün izafetlerin fevkinde, onların nokta-i intubaklarına ve vücûdî vücublarına hâkimdir. Ve bütün merâtib-i hak O’nundur, O’ndan dolayı ve O’nun içindir. Bütün enfüs ve afâkın yekdiğerine mutâbakat ile hakkiyet ve tahakkuku, yani masivallah kendi zatlarından dolayı kendileri için ve kendi icapları, kendi hakları ile değil; ancak Hak Tealâ’nın icabı ile ve O’nun hakkı için mevcut mütehakkıktırlar. Kendi kendilerine hâlik (yok) ve bâtil oldukları halde, Allah’ın yaratmasıyla Allah için haktırlar. Binaenaleyh, bunlar vacibü’l-vücut ligayrihi, yani hak ligayrihidirler. Hak Tealâ’nın tahsis ettiği ecel-i müsemma ve mikdâr-ı mahsus ile nisbî bir suret ve manâda hak ismini alırlar. Her birinin haddi, vech-i hakk ile alâkadar bir hakikati ve yekdiğerine karşı hukuku vardır. Her hakikat bu büyük hakikata dayanmakla, Allah’ın, hakkın kendisi olmasıyla ayakta durur.⁷⁶⁷ Hak olan her şey O’ndandır ve O’na bir nispet taşır.⁷⁶⁸ Bu itibarla Gazzâlî’ye göre Hakk, “Her hakikatin kendisinden alındığı, zatiyla var olan hakiki Mevcud” demektir.⁷⁶⁹ Allah’ın bu vasfı, bu tariflere yakın olarak; “Hakiki var olan, varlığı ve Uluhiyeti kesin olan”,⁷⁷⁰ “İnkârı mümkün olmayan, varlığı kabul olunması gereken”,⁷⁷¹ “Hikmetin iktizasına göre eşyayı var eden”,⁷⁷² “Son derece adil, hakkı izhar eden, va’deinde doğru olan”⁷⁷³ diye de açıklanmıştır. Arapça’da mastarla tesmiyenin mübalağa ifade ettiği, bu mübalağanın sıfatla mevsuf arasında, bir aynılık kurduğu bilinmektedir. Buna göre “Allah, Hakk’ın ta kendisidir, mahza Hakk’tır” anlamı çıkmaktadır.⁷⁷⁴

Kur’an- Hakîm’de 247 yerde geçen hak kelimesi, belli başlı dört vecih üzere kullanılmıştır.⁷⁷⁵ Burada hak kelimesinin hikmetle aynı anlam alanına sahip olduğunu net bir şekilde görmemiz mümkündür. Zira bu manaların hepsi de hikmeti ifade etmekte veya hikmeti göstermektedir:

⁷⁶⁵ Yazır, Hamdi, (Yûnus. 5’de) IV, 2675.

⁷⁶⁶ Yazır, Hamdi, A. yer; İbnu’l-Esîr, I, 413; İbn Manzûr, X, 50.

⁷⁶⁷ Kutub, Seyyid, (Yûnus. 5’de) III, 1765.

⁷⁶⁸ Ulutürk, Veli, *Kur’ân-ı Kerîm Allah’ı Nasıl Anlatıyor?* s. 116.

⁷⁶⁹ Gazzâlî, *el-Maksadu’l-Esnâ*, s. 209, (çev. Yaman Arıkan), Elifbe Yay., İstanbul 1982.

⁷⁷⁰ İbnu’l-Esîr, I, 413; İbn Manzûr, X, 50.

⁷⁷¹ Beyhâkî, s.12.

⁷⁷² Rağîb, s.125; Bu tarifde Hakk ismi, Hakîm ismiyle açıklanmaktadır.

⁷⁷³ Âlûsî, VII, 177.

⁷⁷⁴ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 216.

⁷⁷⁵ Rağîb, s.125; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 484.

a- Hikmetin gereğine göre eşyayı var eden: Mesela, Allah için, (هُوَ الْحَقُّ) “hüve’l-Hakk” yani O’dur Hakk, denildiği gibi. Rağıb, kelimenin bu manada kullanımı için, şu iki ayeti misal olarak vermektedir: (ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ..) “Sonra onlar, gerçek (Hakk) efendileri Mevlâları olan Allah’a götürülüp teslim edilirler.”⁷⁷⁶ (فَذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ..) “İşte bunları yapan, sizin (Hakk) gerçek Rabbiniz Allah’tır.”⁷⁷⁷ Hakk vasfının Allah hakkında olduğunu ifade eden daha açık âyetler vardır. Mesala; (هَٰذَاكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ..) “Öyle bir yerde himaye ve yardım, sadece hak ve gerçeğin ta kendisi olan Allah’a mahsustur.”⁷⁷⁸ âyeti bunun daha açık bir örneğidir.⁷⁷⁹

b- Hikmetin gereğine göre varedilen eşya: Bundan dolayı Allah’ın fiillerini nitelemek için hak denir. Kur’an-ı Hakîm’de bu anlamda, semâvât, yeryüzü ve içinde yaratılanların hakla, hak üzere yani adâletle, hikmetle yaratıldığı,⁷⁸⁰ buna karşılık bâtil, hikmetten, fayda ve menfaattan uzak yani abes, boşuna, eğlence olarak, gelişigüzel yaratılmadığı hususu çeşitli şekillerde sıkça ifade edilmektedir.⁷⁸¹ Mesela:

هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ .

“O’dur ki güneşi bir ışık yaptı. Ay’ı da bir nûr kılıp, ona bir takım konaklar tayin etti ki yılların sayısını ve vakitlerin hesabını bilesiniz. Allah, bunları boş yere değil, ancak hakla, (hakka, gerçeğe göre, hikmet uyarınca, sabit bir gerçek olarak) yaratmıştır. Bilip

⁷⁷⁶ En’âm, 62.

⁷⁷⁷ Yûnus, 32.

⁷⁷⁸ Kehf, 44.

⁷⁷⁹ Yıldırım, Suat, *Kur’an’da Ulûhiyyet*, s. 217; Diğer âyetler için bkz., Hac, 6, 62; Lokman, 30. vb.

⁷⁸⁰ Bu âyetler için bkz., En ‘âm, 73; Yûnus, 5; İbrahim, 19; Hicr, 85; Nahl, 3; Ankebût, 44; Rûm, 8; Zümer, 5; Duhân, 39; Câsiye, 22; Ahkâf, 3; Teğâbûn, 3; Bu âyetlerde geçen (بالحق) kelimesi müfessirlerin çoğunluğu tarafından adâlet, hikmet, fayda ve maslahata uygun yaratma olarak anlaşılmıştır. Bazende bu anlam, kelimenin zıddı olan bâtil, abes ve lu’b (oyun) kavramlarıyla açıklanmıştır. Yani, boşuna, oyun eğlence olarak, gelişigüzel yaratmadık, bilakis hakla , adâletle, hikmetle yaratık. Bkz., İbn Kesir, III, 276; IV,185, 463, 474; VI, 289, 312; VII, 244, 252-253, 259; Râzî, (Yûnus, 5’de) IV, 798-799; Ebu’s-Suûd, (Râzî’nin kenarında) IV, 787; Şevkânî, (Teğâbûn, 3’de) V, 235; (Zümer, 5’de), IV, 449; (Duhân, 39’da), IV, 578; Yazır, Hamdi, (Âl-i İmrân, 191), II, 1261-1262; III, 1959; V,3779; Ateş, Süleyman, I, 536; II, 903; Mevdûdî’ye göre evrendeki sistemin kendisi, arka planında varolan hikmeti açıkça ortaya koymaktadır. Mevdûdî, (Âl-i İmrân, 191’de) I, 317.

⁷⁸¹ Bu âyetler için bkz., Mü’minûn, 115; Enbiyâ; 6; Duhân, 39; Âl-i İmrân, 190-191; Sâd, 2.

anlayacak kimselere Allah, âyetleri böylece açıklar.”⁷⁸² âyeti buna bir misaldir. Bir başka âyette hak kelimesinin zıddıyla, bu hikmet şöyle dile getirilmektedir:

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ
فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ .

“Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidiş inde düşünen insanlar için elbette âyetler vardır. Onlar ki Allah’ı gâh ayakta divân durarak, gâh oturarak, gâh yanları üzere zikreder, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler ve derler ki: "Ey büyük Rabbimiz! Sen bunları bâtil (gayesiz, boşuna) yaratmadın. Seni bu gibi noksanlardan tenzih ederiz. Sen, bizi o ateş azabından koru!”⁷⁸³ Ahiret konusunda da “O, gerçek midir diye senden sorarlar. De ki: Evet, Rabbime andolsun ki, o gerçektir (hak), siz Allah’ı âciz kılamazsınız.”⁷⁸⁴ buyrulmaktadır.

c- Bir şey hakkında aslına uygun bir inanç taşımak: Bizim, (اعْتَقَادُ فَلَانٍ فِي الْبَعْثِ وَالنَّوَابِ وَالْعِقَابِ, (فَالَانِ كِمْسَنِينِ اۆدۆكْتِن سونرآ دِيرِيلِش, cennet ve cehennem konusundaki itikadı hakır.” sözümüzde olduğu gibi. Nitekim âyette bu mana şöyle geçmektedir: (فَهَدَىٰ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ...) “Allah, iman edenleri, ayrılığa düştükleri gerçeğe (hakka), kendi izniyle eriştirdi.”⁷⁸⁵

d- Gereğine göre, gerektiği kadarıyla ve gerektiği zamanda vâki olan söz veya iş: Bizim, (فَعَلَّكَ حَقٌّ وَقَوْلُكَ حَقٌّ) “Senin sözün hakır, senin işin hakır.” dememiz gibi. Mesela, bu anlamda bir âyette şöyle geçmektedir: (كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ) “Öyle büsbütün doğru yoldan çıkmış, isyanda ısrar eden o fasıklara, imana gelmedikleri için, Rabbinin azap kararı kesinleşmiştir.”⁷⁸⁶ Bir başka ayette de (وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتِ) “Eğer gerçekte (el-Hakk), onların heveslerine uysaydı gökler, yer ve oralarda

⁷⁸² Yûnus, 5.

⁷⁸³ Âl-i İmrân, 190-191.

⁷⁸⁴ Yûnus, 53.

⁷⁸⁵ Bakara, 213.

⁷⁸⁶ Yûnus, 33.

bulunanlar çöküp giderdi.”⁷⁸⁷ buyrulmaktadır. Burada “el-Hakk”tan maksat hem Allah, hem de hikmetin gereğine göre olan hüküm olabilir.⁷⁸⁸

Bu dört veçhin haricinde, hak kelimesine başka anlamlar da verilmiştir. Vücûh ve Nezâir kaynakları bu kelime için toplam 11 anlam tespit etmişlerdir. Bu tespide göre hak: “Allah,⁷⁸⁹ Kur’an,⁷⁹⁰ İslâm,⁷⁹¹ Adl,⁷⁹² tevhid,⁷⁹³ sıdk,⁷⁹⁴ vacib olmak,⁷⁹⁵ bâtil olmayan,⁷⁹⁶ mal,⁷⁹⁷ daha evlâ olan,⁷⁹⁸ pay,⁷⁹⁹ manalarına gelmektedir.⁸⁰⁰

Hak kelimesi Kur’an’daki anlamlarıyla hadislerde de yer almıştır.⁸⁰¹ Mesela, Allah Resûlü (s.a.v.)’nün bir duasında geçen, “..Allahım! Sensin hak. Va’din de hak, sözün de hak. Sana kavuşmak ta haktır. Cennet haktır, Cehennem haktır. Peygamberler haktır, Muhammed haktır. Kıyamet haktır..”⁸⁰² cümlelerindeki hak kelimelerinden ilki, “varlığı kat’i olan, şüpheye yer bırakmayacak kesinlikte gerçek ve sabit olan, şeklinde açıklanmış ve bu vasfin sadece Allah’a mahsus olduğu vurgulanmıştır. Çünkü, sadece

⁷⁸⁷ Mü’minûn, 71.

⁷⁸⁸ Rağıb, s. 125; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 4; İbn Kesîr’in, Mücâhid, Ebu Salih ve Süddî’den nakline göre, bu âyetteki “el-Hakk” kelimesinden murad, Allah’dır. İbn Kesîr, (Mü’minûn, 71’de) V, 478; Râzî ise bu âyetin tefsirinde “el-Hakk” kelimesini, hikmetin gereği olan hüküm anlamında üç maddede açıklamaktadır. Bkz., (Mü’minûn, 71’de) VI, 296.

⁷⁸⁹ Allah’ın Hakk vasfı, büyük ölçüde, O’nun muhteşem yaratış faaliyeti açısından kavranılmaktadır. Bkz., İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 141-143. Allah’ı tanımanın en bâriz şekli olan Yaratma ve tedbir de Kur’an’da Ulûhiyyetin Kendisini tavsif edişinde belkide en önemli rolü oynar. Yıldırım, Suat, *Kur’an’da Uluhiyyet*, s.198; Ulutürk, Veli, *Kur’ân-ı Kerim’de Yaratma Kavramı*, s.15, İnsan Yay., İstanbul 1995.

⁷⁹⁰ Mesela bkz., Zuhurf, 29-30; Kasas, 48; Kur’an’ın “Hakk” olarak vasıflandırılması hakkında bkz., Belhî, Salih b. İbrahim, *el-Hedyu ve’l-beyân fi esmâi’l-Kur’ân*, s. 182-184. el-Metâbiu’l-Ehliyye, Riyad 1404; Türk, Nurdoğan, s.160.

⁷⁹¹ İsrâ, 81; Enfâl, 8; Nahl, 79; Peygamber (s.a.v.)’in ağzından çıkan vahiy, hakikatın kendisi ise –ki öyle olduğunda şüphe yoktur- o zaman bundan doğal olarak, bu vahye istinat eden İslâm’ın da hakikatın kendisi olduğu sonucu ortaya çıkar. Bkz., İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s.143-145.

⁷⁹² Nûr, 25; A’râf, 89; Sâd, 22.

⁷⁹³ Sâffât, 37; Mü’minûn, 70; Kasas, 75.

⁷⁹⁴ Yûnus, 4; En ‘âm, 73; Yûnus, 53.

⁷⁹⁵ Secde, 13; Ahkâf, 18; Mü’min, 6. vb.

⁷⁹⁶ Hac, 6; Yûnus. 30; En ‘âm, 62; Hıcr, 85.

⁷⁹⁷ Bakara, 282.

⁷⁹⁸ Bakara, 247; En ‘âm, 81; Yûnus, 35; Tevbe, 13, 62.

⁷⁹⁹ Meâric, 24; Zâriyât, 19.

⁸⁰⁰ Mukâtil, s. 73-75; Bu manaları onsekize kadar çıkaranlar da vardır. O zaman yukarıda saydığımız anlamlara ilaveten şunlar sayılmaktadır: “İhtiyaç, beyan, kâbe’nin durumu, helal ve haramı açıklama, kelime-i tevhid, vukuu kati olan ölüm, akıl ve cürüm.” Bkz., İbnu’l-Cevzî, *Nüzhetü’l- A’yün*, s. 266-269, Beyrut, 1987; Müneccid, s. 125-126; Zebîdî, *hkk* md., XXV, 166-167.

⁸⁰¹ Bkz., İbnu’l-Esîr, I, 413-415; Wensinck, *el-Mu’cem, hkk* md., I, 484-486, Çağrı Yay., İstanbul 1986.

⁸⁰² Buhârî, Da’avât, 10, Teheccüd, 1; Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn, 26; Nesâî, Kıyâmu’l-Leyl, 9; Tirmîzî, Da’avât, 82.

Allah'ın ezelden ebede yokluktan münezzehten bulunduğu belirtilmiştir.⁸⁰³

İslâm düşüncesinde hak kavramı genellikle “dış dünyada gerçekten mevcut olan, mevcudiyeti sabit ve devamlı olan varlık, gerçeğe uygun bilgi, hüküm ve söz” anlamlarına kullanılmıştır.⁸⁰⁴ Bu açılardan felsefeyi farklı şekillerde tarif eden Kindî, bilgi eksenli yaptığı bir tanımda, “Felsefe, insanın gücü ölçüsünde ebedî ve küllî olan varlıkların hakikatını, mahiyet ve sebeplerini bilmesidir.” demektedir.⁸⁰⁵ Kindî, burada filozofun bilgi faaliyetindeki gayesinin “hakkı bulma” olduğunu gösterir. Fakat bu bilgi faaliyeti (felsefe), pratikten uzak ve yoksun bir arayış değildir. Buna göre felsefe; “İnsanın gücü yettiği ölçüde yüce Allah'ın fiilerine benzemesidir.” Bununla kastedilen de insanın tam anlamıyla faziletli olmasıdır.⁸⁰⁶ Bu yönüyle Kindî'ye göre, bilgi faaliyetindeki gaye “hakkı bulma”; amelî⁸⁰⁷ faaliyetteki gaye ise “hakka uygun davranma”dır. Bunun için felsefeyi “sanatların sanatı ve hikmetlerin hikmeti” olarak değerlendirmiş; hikmeti de bilgi, amel ve hakikat çerçevesinde şöyle tanımlamıştır: “Bilgelik (hikmet sahibi olma), küllî varlıkların hakikatını bilme ve bu bilgiyi hakikat doğrultusunda gerektiği gibi kullanmaktan ibarettir.”⁸⁰⁸

Hak terimiyle ilgili tarifleri üç noktada toplayan İbn Sînâ, Vâcibu'l-vücûdun bu tanımlara uygun olarak bizatihi ve sürekli bir gerçek, mümkünü'l-vücûd olan diğer şeylerin ise mevcudiyetlerinin Vâcibu'l-Vücûd'dan bağımsız bir varlığa sahip olmaktan yoksun bulunması itibarıyla bâtil olduğunu ifade eder. Bundan dolayı İbn Sînâ da Allah'ı, “İlk Hak” diye adlandırır. Zira bir şeye varlık veren ve gerçeklik kazandıran sebep ve ilke, hak olmaya o şeyden daha layıktır; onun hakkındaki bilgi de mutlak olarak hakkın bilgisi ve bundan dolayı gerçek bilgidir.⁸⁰⁹ Gazzâlî de hakkı kısaca bâtilin zıddı olarak açıkladıktan sonra, muhtemelen İbn Sînâ'nın ontolojisinden faydalanarak, bilgiye konu olan her şeyin gerçeklik bakımından ya mutlak bâtil ya mutlak hak veya bir yönden hak, bir yönden bâtil olmak üzere üç durumda olabileceğini belirtir. Buna göre bir şey zâtı bakımından varlığı imkânsız ise (mümteni') mutlak bâtil; zorunlu ise

⁸⁰³ İbn Hacer, III, 4-5.

⁸⁰⁴ Çağrı, Mustafa, *Hak md.*, DİA., XV, 138.

⁸⁰⁵ Kindî, s. 67. Diğer tanımlar için bkz., s. 66-68.

⁸⁰⁶ Kindî, s. 66.

⁸⁰⁷ Kindî, *Felsefi Risâleler*'inde “amel”i, düşünerek yapılan fiil olarak tanımlamaktadır. s. 58.

⁸⁰⁸ Kindî, s.71.

⁸⁰⁹ Çağrı, Mustafa, *Hak md.*, XV, 138.

mutlak hak; mümkün ise bir yönden hak bir yönden bâtıldır. Çünkü mümkün ancak bir sebebe bağlı olarak var olabilir. Bu açıdan bakıldığında mutlak gerçek “her gerçek varlığın, gerçekliğini kendisine borçlu bulunduğu, kendisi bizâtihi gerçek olan varlık” diye tarif edilebilir. Bu tarife göre varlıklar içinde hak adına en lâyük olanı Allah’tır.⁸¹⁰ Gazzâlî, hakkın sözdeki gerçekliği de ifade eden ve bu bakımdan onu “sıdk”ın eş anlamlısı gösteren tanımından faydalanarak bütün sözlerin en doğrusunun “lailâhe illellah” olduğunu belirtir. Böylece hak kavramı, hem gerçek varlığı, hem gerçek bilgiyi hem de doğru sözü ifade ettiğine göre, gerçek varlık Allah’tır. O’nun hakkındaki bilgi haktır ve O’nu tasdik eden şehadet sözü de haktır.⁸¹¹

Hak kavramının bu manalarına baktığımız zaman, kelimenin aslındaki muvafakat, mutabakat ve bir şeyin sağlam yapılması veya bir şeyin hikmet üzere yapılması ve muktezay-ı hâle uygun hareket etmek anlamlarıyla, hikmet kavramının aynı anlam alanını paylaştığını söyleyebiliriz. Hedef olarak da hikmetle aranan haktır, hakka ulaşmaktır. Zaten gerçeğe mutabık ve muvafık olan hüküm (hakk) aynı zamanda “söz ve fiilde isabet” manasıyla hikmetin ta kendisidir. Dolayısıyla hikmet ve hak, insan hayatı ve aklı ile çok içli dışlı olan son derece önemli, biri diğerinden ayrılmaz tek kavram gibidir. İnsan aklını doğru bir şekilde harekete geçiren ve ona dinamizm kazandırıp hayra ve hakka yönlendiren, hikmet ve hak düşüncesidir. Çünkü akıl, her zaman hakkı bulma arayışı ve çabası içindedir. Hakkı bulması ise ancak isabetli düşünmeye, isabetli konuşmaya ve isabetli davranmaya bağlıdır. İşte bu, hikmettir.

1.3.10. Tefekkür ve Hikmet

Allah, insanı kâinata ve onun içinde en güzel, en sağlam, yerli yerinde ve en isabetli şekilde yaratılan tablolara bakmaya ve bu aşkın hikmet üzerinde düşünmeye teşvik

⁸¹⁰ el-Hakk kelimesi, Allah’ın vasfı olarak nüzûl sırasına göre ilkin 45. sıradaki Tâhâ sûresinde yer almaktadır. (تَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ...) Tâhâ, 114; Mekki âyetlerde olduğu gibi, medenî âyetlerde de tekerrür etmiştir. (هَٰذَاكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ) “İşte burada, yardım ve hâkimiyet Allah’ındır” (Kehf, 44) âyetinde olduğu gibi, kimi sıfat (tâbi) durumunda olur. (keza bkz.114; Mü’minûn, 116); Bazende haber (yüklem) durumunda olur: ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ “Allah Haktır” (Hac, 6, 62; Lukman, 30; Nûr, 25; Fuussilet, 53; Çoğunlukla münferid olarak gelir. Bazı hallerde esmâ-yı hüsnâdan birine iktiran eder: Mesela, “el-Melikü’l-Hakk” (Tâhâ, 114; Mü’minûn, 116), “Mevlâhum el-Hakk” (Yûnus. 30) gibi. Yıldırım, Suat, *Kur’an’da Ulûhiyyet*, s. 218.

⁸¹¹ Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 210.

etmektedir. Bunun yanında bu vesileyle çeşitli ilimler elde etmeye ve bu ilim dallarındaki ilâhî kanunlarını (sünnetullah) öğrenmeye ve öğrendiklerini davranışa dönüştürmesini (hikmet) istemektedir. Kur’ân-ı Hakîm’de gözleme, düşünme ve araştırmaya yönelik bu çağrıyı, bir çok âyette ve farklı terimlerle bulmaktayız. İşte biz bu bölümde bu kavramları ve bunların hikmetle ilişkilerini ele alacağız.

1.3.10.1. Tedebbür.

Lugatte (دبر) dübür veya (دبر) dübr; bir şeyin sonu, arkası (önün zıddı)⁸¹² sonucu, ve (الظهور) sırt anlamlarına gelmektedir.⁸¹³ Bu kökten gelen tedebbür kelimesi ise, bir işin sonucunu düşünmek (tefekkür),⁸¹⁴ iki bilgiden üçüncü bir bilgiyi edinmek,⁸¹⁵ veya bir işin sonucunu başından hesap etmektir.⁸¹⁶ Bu kavram birbirine yakın veya birbirini tamamlayan anlamlarda, çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Mesela; “Tedebbür, bir işin hakikatı ve cüzleri veya öncülleri, sebepleri ya da bundan doğacak sonuçlarla ilgili olan her türlü düşünmedir.”⁸¹⁷ Râzî’ye göre, tedebbür, “İşlerin neticelerini nazar ve tefekkür etmekten ibarettir.”⁸¹⁸ Bir sözü (kelâmı) tedebbür ise, onun söyleniş gayelerini; onunla amel eden ile, ona muhalefet edenlerin âkibetlerini düşünmek ve tefekkür etmektir.⁸¹⁹ Tedbîr ise, sonuçlarını bilerek, işleri ona göre yürütmek⁸²⁰ veya bir başka tarife göre bir işin arkasını görerek ona göre gereğini tayin etmek,⁸²¹ yani tedebbürün sonucu olarak, gereken önlemi almak,⁸²² demektir.

Kur’an’da iki yerde (تَدَبَّرَ) “tedebbür” olarak ve iki yerde de (يَدَّبَّرُوا) “yeddebberu” şeklinde toplam dört yerde geçmektedir.⁸²³ Bu âyetlerin hepsinde de sadece Kur’an âyetleri üzerinde düşünmeyi, öğüt almayı ve neticede O’nun Allah tarafından vahyolunduğu sonucuna varmayı ifade etmektedir.

⁸¹² İbn Fâris, *dbr md.*; Zebîdî, *dbr md.*, VI, 383; Rağîb, s.164.

⁸¹³ Zebîdî, *dbr md.*, VI, 383; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 586

⁸¹⁴ Zebîdî, *dbr md.*, VI,389; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 587; Cürcânî, s. 54.

⁸¹⁵ Zebîdî, *dbr md.*, VI, 389.

⁸¹⁶ Kutluer, İlhan, *Düşünme md.*, DİA., X, 53.

⁸¹⁷ Âlûsî, (Nisâ, 82’de) V, 92.

⁸¹⁸ Râzî, (Nisâ, 82’de) III, 398.

⁸¹⁹ Rıza Reşid, (Nisâ, 82’de) V, 287.

⁸²⁰ Cürcânî, s. 54.

⁸²¹ Yazır, Hamdi, (Secde, 5’de) VI,3859.

⁸²² Kutluer, İlhan, *Düşünme md.*, DİA., X, 53

⁸²³ Âyetler için bkz., Nisâ, 82; Muhammed, 24; Mü’minûn, 68; Sâd, 29.

1.3.10.2. Nazar

Nazar ile tefekkür içiçe kavramlardır. Nazar kelimesi lugatte, bir şeyi, kıyaslayarak ve takdir ederek tefekkür ve teemmül etmek, anlamındadır.⁸²⁴ Bazen sadece teemmül ve inceleme, araştırma (fahs) anlamında da kullanılır. Bazen de inceleme ve araştırmadan sonra meydana gelen bilgiye (ma'rifet) nazar denilmektedir.⁸²⁵ Sözlük anlamından da anlaşılacağı gibi, nazarda bir kıyas anlamı da vardır. Ancak nazar, kıyastan daha geneldir. Çünkü her kıyas nazar olabilir, ama her nazar kıyas değildir.⁸²⁶ Mâtürîdî de bilgi kaynaklarını açıklarken, bizzat akıl kelimesini kullanmayıp, akla dayanan ve genel olarak aklın kullanılmasını ifade eden nazar sözünü tercih etmekte ve onu bilginin kaynağı olarak kabul etmektedir.⁸²⁷ O, genel olarak akli, analiz ve sentez yapma kabiliyeti olarak düşünür. Ona göre, akıl, anlamları bakımından farklı olmaları ve ayrılmaları gereken şeyleri birbirinden ayırmak, birleşmeleri gereken şeyleri de birbiriyle birleştirmek üzere var edilmiştir. Bu da ancak tefekkür ve nazar ile mümkün olur.⁸²⁸

Nzr kökü, Kur'an'da başka manaların yanı sıra “düşünmek, tefekkür etmek, bakıp ibret almak” anlamında kullanılmıştır. Bu manadaki nazar, Kur'an'ın bir emridir. Mesela bu anlamda; (فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا..) “İşte **bak**, Allah'ın rahmetinin eserlerine! Ölmüş toprağa nasıl hayat veriyor? İşte bunları yapan kim ise, ölüleri de O diriltecektir. O, her şeye hakkıyla kâdirdir.”⁸²⁹ (أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ (قُلِ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) “De ki: ‘Göklerde ve yerde neler ve neler var bir **baksanıza!** Fakat

⁸²⁴ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, II, 711, İstanbul, 1305.

⁸²⁵ Rağıb, s. 497; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 82.

⁸²⁶ Rağıb, s. 498.

⁸²⁷ Bkz., Mâtürîdî, s. 7-10; Özcan, Hanifi, s. 90.

⁸²⁸ Özcan, Hanifi, s. 92

⁸²⁹ Rûm, 50.

⁸³⁰ Gâşîye, 17-20.

(قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْل) “De ki: ‘Dünya’yı gezin de daha önce geçmiş toplumların âkibetlerinin nasıl olduğuna bakıp anlayın. Onların da ekserisi müşrik idiler.”⁸³² (فَالْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ) “Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın, düşünsün. O, bel ile göğüs nahiyesinden çıkan, atılan bir sudan yaratıldı.”⁸³³

Gözlem yaparak bir şey hakkında fikir sahibi olmak anlamını taşıyan nazar kelimesi ve türevleri Kur’an’da çokça kullanılmaktadır. Kur’ân, insanı kuşatan nesnelere ve hadiselere peşin hükümlü, taklidi bir anlayışla bakılmasını istemez; bilakis her hususta basar ve basîretle bakmayı, araştırmayı, düşünüp ibret almayı (i’tibâr) ve Allah’a itaat etmeyi, kötülüklerden uzaklaşmayı emretmektedir.⁸³⁴ Çünkü düşünmenin arkasında doğruyu bulma ve isabetli davranış (hikmet) vardır.

1.3.10.3. Tefekkür

Kur’an’da düşünmeyi ifade eden kavramlardan bir tanesi de fikr kelimesidir. Fikr, sözlük anlamıyla, kalbin bir şey üzerinde tekrar tekrar durması,⁸³⁵ fikr veya tefekkür de, aynı anlamda bu düşünce faaliyetinin adıdır.⁸³⁶ Rağıb ise fikri, bir meleke olarak düşünür ve “ilim için, mâlumunu idrâk kuvveti” olarak tarif eder. Ona göre tefekkür, bu kuvvetin akılla birlikte kullanılmasıdır. Bu da sadece insanlar için söz konusudur. Bir şeye fikr diyebilmek veya bir konuda tefekkürden bahsedebilmek için, o şeyin kalpte bir suretinin oluşabilmesi gerekir.⁸³⁷ Bundan dolayı Cürcânî tefekkürü, kalple irtibatlı

⁸³¹ Yûnus. 101.

⁸³² Rûm, 42.

⁸³³ Târik, 5-7; Buradaki asıl siyak, insanın hor ve hakir olduğunu düşündürmek değil, onu o hakir kaynaktan yaratıp yükselterek, mütefekkir bir insan seviyesine getiren Allah Tealanın yaratması ve muhafaza kudretinin büyüklüğünü düşündürmektir. Ayrıca onun öldükten sonraki diriltme kudretini tanıtmak, böylelikle gizliliklerin pak olması için gurura saplanmayıp Allah’a doğru yükselmek üzere nefisinden gayret sarfetmenin gerekli olduğunu anlatmaktadır ki, nazar bu gayretin başlangıcıdır. Yazır, Hamdi, (Târik, 5-7’de) VIII, 5479.

⁸³⁴ Bu muhtevayı gösteren diğer âyetler için bkz., Bakara, 259; Âl-i İmrân, 137 Mâide, 75; En ‘âm, 11, 24, 46, 65, 99; A’râf, 48, 84, 86, 103, 185; Yûnus. 39, 73, 101; Hicr, 16; Nahl, 36; İsrâ, 21, 48; Furkân, 9; Neml, 14, 51, 69; Kasas. 40, 103; Ankebût, 20; Rûm, 9, 42, 50; Sâffât, 73; Ğâfir, 21, 82; Zuhruf, 25; Muhammed, 10; Kâf, 6; Abese, 24-32.

⁸³⁵ İbn Fâris. *fkr* md.; İbn Manzûr, *fkr* md., V, 65.

⁸³⁶ İbn Manzûr, *fkr* md., V, 65.

⁸³⁷ Rağıb, s. 384.

olarak “İstenileni anlamak için eşyanın manalarında kalbin tasarrufu,”⁸³⁸ şeklinde tarif etmiştir. Ona göre tefekkür, kalbin kendisiyle hayrı ve şerri, kâr ve zararını göreceği kandilidir. Kalpte tefekkür yoksa karanlıklar içerisinde şaşkınlıktadır, kalp doğru yolu bulamaz. Onun için tefekkür, hikmet kuşunun ağıdır.⁸³⁹ Zebîdî, tedebbürü, tefekkür ve tefehüm⁸⁴⁰ kavramlarıyla açıklamaktadır ki, buna göre bu kelimeler, eş anlamlı kelimelerdir. Cürcânî’ye göre iki kavram arasındaki fark şudur: “Tefekkür, kalbin (kalp gözüyle) deliller üzerinde düşünmesi iken; tedebbür, kalbin, işin varacağı son âkibet hakkında düşünmesidir.”⁸⁴¹ Bu kavramlarla birlikte yine müterâdif olarak kullanılan teemmül; “bir şeyin hakikatına vukûf ümidiyle, yavaş yavaş ve tekrar tekrar derinlemesine düşünmek,”⁸⁴² yahut “bir nesne hakkındaki düşüncüyü zihinde yoğunlaştırmaktır.”⁸⁴³ İ’tibâr ise; “bizzat görülenin bilgisinden hareketle görülmeyenin bilgisine ulaşmak üzere düşünmek demektir.”⁸⁴⁴ İ’tibâr, iki bilgiyi hatırlamaktan üçüncü bir bilginin doğması şeklinde de tarif edilmiştir. Eğer zihin işlemi, sadece iki bilgiyi hatırlar fakat bunlardan üçüncü bir bilgi doğmazsa, o bilgiyi elde edemezse, bu işleme i’tibâr değil, tezekkür denilir. Nazar ve tefekkür ise, üçüncü bir bilginin doğmasını istemektir. Böyle bir istekte bulunmayan kimse, nâzır ve mütefekkir (araştırmacı ve düşünür) değildir. Öyle ise her mütefekkir, mütezekkirdir, fakat her mütezekkirdir, mütefekkir değildir.⁸⁴⁵

Fkr kökü Kur’ân-ı Hakîm’de onsekiz defa geçmektedir. Bu âyetlerden on üçü mekkî, diğer beş tanesi medenîdir.⁸⁴⁶ Kur’ân, tefekkürü sadece tenzilî âyetlere has kılmaz, bunun yanında tekvînî âyetlerin de insanı düşünmeye sevk etmesi gerektiğini bildirir. Mesela tefekkürle ilgili âyetlerden bir tanesinde bu hususu belirtirken aynı zamanda tefekkürün, mü’minin önemli bir sıfatı olduğunu da vurgulamaktadır: “Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde düşünen

⁸³⁸ Cürcânî, s. 63.

⁸³⁹ Cürcânî, s. 63; Cürcânî, tefekkürün dokuz ayrı tarifini vermektedir. Bunların hepsi de kalbe irtibatlıdır.

⁸⁴⁰ Zebîdî, VI, 390.

⁸⁴¹ Cürcânî, s. 54.

⁸⁴² Âsım Efendi, III, 1159.

⁸⁴³ Kutluer, İlhan, *Düşünme* md., X, 53.

⁸⁴⁴ Rağıb, s. 320.

⁸⁴⁵ Gazzâlî, *İhya*, IV, 412.

⁸⁴⁶ Mekkî olanlar: Müddessir, 18; Sebe’, 46; En’âm, 50; A’râf, 176, 184; Rûm, 8, 21; Yûnus. 24; Nahl, 11, 44, 69; Zümer, 42; Câsiye, 13; Medenî olanlar: Bakara, 219, 266; Âl-i İmrân, 191; Ra’d, 3, Haşr, 21.

insanlar için elbette âyetler vardır. Onlar ki Allah'ı gâh ayakta divan durarak, gâh oturarak, gâh yanları üzere zikreder, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler (تَفَكَّرُونَ) ve derler ki: "Ey büyük Rabbimiz! Sen bunları gayesiz, boşuna yaratmadın. Seni bu gibi noksanlardan tenzih ederiz. Sen, bizi o ateş azabından koru!"⁸⁴⁷ Âyette geçen "ayakta iken, otururken ve yattıkları zaman" ifadesi, o kimselerin her ne halde olurlarsa olsunlar Allah'ı andıklarını ve hiçbir zaman Yaratan'dan gaflet etmediklerini ifade etmektedir. Zira insan, daima bu üç halden biri üzere bulunur.⁸⁴⁸ Bu ve benzeri âyetlerde kâinat kitabı, bu kitabın yazılış keyfiyeti, harf ve kelimelerin hususiyetleri, cümleleri arasındaki nizam ve ahenk, umumî görünüşündeki rasânet (itkân manasıyla hikmet) nazara verilerek en yararlı düşünme yolu gösterilmektedir. Dolayısıyla, her düşünce, her tasavvur ve her davranışta Hakk'ın Kitab'ına yönelmek, onu anlamaya çalışmak (nazarî hikmet), hayatı ondan anladığımız şeylere göre tanzim etmek ve yaşamak (amelî hikmet), kâinat kitabındaki İlâhî sırları keşfedip ortaya koymak ve insana her an ayrı bir imanî derinlik ve renkliliği duyurup tattıran bu yeni keşif ve tespitlerle, imandan marifete, marifetten muhabbete, muhabbetten, ruhanî hazlara uzayan bir ışıktan yolda bütün hayatı zevk haline getirmek, sonra da ahiret ve ilâhî rızaya yürümek, insan-ı kâmil (hakîm) olmanın nûrlu yoludur.⁸⁴⁹ Bir başka âyette: "Sana da ey resûlüm, bu Zikri indirdik ki, kendilerine indirileni insanlara açıklayasın. Umulur ki (تَفَكَّرُونَ) düşünüp anlarlar."⁸⁵⁰ buyrulmaktadır. Demek ki, Zikri (Kur'ân ve sünneti)⁸⁵¹ anlamak ve yaşamak için, bir diğer ifadeyle hikmete ulaşmak için, tefekkür çok önemli bir esastır. İmâm Şâfi de düşünmenin önemini şöyle dile getirmektedir: "Samt (susma) ile hikmetli konuşmaya, tefekkürle de gerçek manayı anlamaya yardım ediniz."⁸⁵²

Enfûsî deliller de tefekkür vesilesidir. Zira Kur'ân insanı sadece tabiattaki fenomenler üzerinde düşünmeye ve ilmî araştırmalar yapmaya sevk etmemektedir. O, aynı zamanda

⁸⁴⁷ Âl-i İmrân, 190-191.

⁸⁴⁸ Yazır, Hamdi, (Âl-i İmrân, 190-191'de) II, 1258.

⁸⁴⁹ Gülen, Fethullah, *Kalbin Zümürü Tepeleri*, I. 30.

⁸⁵⁰ Nahl, 44.

⁸⁵¹ Bu âyetteki "zikr" ifadesi Kur'ân veya sünnet olarak tefsir edilmiştir. İkinci tefsir daha az yaygın olmakla beraber daha tutarlıdır. Zira indirilen Kur'ân'ı Peygamberimiz (s.a.v.)'in açıklaması, yine O'na indirilen bu Zikr sayesinde olmaktadır. Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meâli*, s. 271.

⁸⁵² Gazzâlî, *İhya*, IV, 528.

insanı nefsi konusunda, onun biyolojik ve psikolojik oluşumunun sınırlarını düşünmeye de teşvik etmektedir. O, bununla insanı, biyolojik, fizyolojik, tıbbî ve psikolojik sahalarda keşiflerde bulunmaya çağırmaktadır.⁸⁵³

(أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى...)

“Kendi varlıkları hakkında hiç **düşünmediler** mi ki, Allah, göklerde, yerde ve bu ikisi arasında bulunan her şeyi ancak hak ile ve belirli bir vadeye kadar yaratmıştır.”⁸⁵⁴

İnsan, kendi iç âlemindeki tefekküründe en ince noktalara varıncaya kadar derinlemesine araştırma yaptığı zaman, kendi maddî vücudu üzerindeki ilâhî sanatların tezahüründen başka, Yaraticısının kendisine vermiş olduğu manevî duygu ve kabiliyetleri de yakından tanımaya ve anlamaya muvaffak olur. Bu sayede, sahip olduğu duygu ve kabiliyetleri yerli yerince ve isabetli kullanmaya (hikmete) muvaffak kılınır. “Nefsini bilen, Rabbini bilir.”⁸⁵⁵ sözü, bu tefekkür faaliyetinin en önemli neticesini göstermektedir. Böyle bir enfûsî tefekkürün, insanı, hikmetin başı tevhitte buluşturması tabiidir. Çünkü “İnsan öyle bir nüsha-i câmiadır ki, Cenâb-ı Hakk, bütün esmâsını, insanın nefsi ile insana ihsas ediyor.”⁸⁵⁶ Zaten İslâm’da duygu, düşünce ve eylem arasında organik bir bağ vardır. Düşünce, kendi başına da değerlidir. Ama yine de eylem dünyasından koparılan düşünce kısırdır. Dolayısıyla duygu, bilgi ve eylem, insanın bütününe dikkate alan, insanın bütün imkân ve kabiliyetlerini zorlayan bir faaliyettir.⁸⁵⁷ Onun için tefekkürü hikmetten ayrı düşünebilmemiz mümkün değildir. Allah Resûlü (s.a.v.) de tefekkürü sadece duygu boyutuyla değil amel yönüyle de ele alarak, “Bir saatlik tefekkür, bir yıllık ibadetten daha hayırlıdır.”⁸⁵⁸ buyurmuştur. Bunun için Dihlevî, bu hadisi de zikrederek tefekkürü şöyle tarif eder: Tefekkür, Allah Teâlâ’ya huşu ile teslimiyet, cenâb-ı kibriyaya yönelmek, Mele-i a’lânın rengini almak, beşerî rezaletlerden soyutlanmaktır. Nefsin, dünya hayatının etki ve izlerini kabul

⁸⁵³ Necâti, Osman, *Kur’ân ve Psikoloji*, s.114, (çev.Hayati Aydın), Fecr yay., Ankara 1998.

⁸⁵⁴ Rûm, 8.

⁸⁵⁵ Aclûnî, II, 262; Hût, Muhammed Dervîş, *Esna’l-metâlib*, s. 299, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1983.

⁸⁵⁶ Nürsî, Said, *Sözler*, s. 640, Sözler Yay., İstanbul 1989.

⁸⁵⁷ Aydın, Mehmet, *İçe Kritik Bakış*, s. 93.

⁸⁵⁸ Aclûnî, I, 310. (تَفَكَّرُ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سَنَةٍ) Hadis, Câmiu’s-Sağîr’deki rivâyetiyle “bir saatlik tefekkür, altmış yıllık ibadetten daha hayırlıdır” (تَفَكَّرُ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سِتِينَ سَنَةً) şeklindedir. Münâvî’nin değerlendirmesine göre hadis zayıftır. Münâvî, IV, 443.

etmemesi, ona bel bağlamaması için tefekkür gibisi yoktur.⁸⁵⁹ Bu hadis de bunu ifade etmektedir. Allah Resûlü bir başka hadislerinde de, “Cenâb-ı Hakk’ın yarattıklarını (nimet ve kudret eserlerini) tefekkür edin, Allah’ın zatını tefekküre kalkışmayın.”⁸⁶⁰ buyurarak, düşünebileceğimiz alanın sınırlarını belirler ve bize, güç, imkan ve iktidarımızın sınırlarını ihtar eder.⁸⁶¹

1.3.10.4. Tezekkür

Zikir ve tezekkür, sözlükte aynı anlamdadır ve “hem lisan ile anma hem kalp ile hatırlama, akıldan geçirme” demektir.⁸⁶² Zıddı, bir şeyi unutmaktır. Bu lafız aynı zamanda şeref, yücelik, övme, dua, din hükümlerini açıklayan Kitap manalarını da ihtiva etmektedir.⁸⁶³ Tezekkür veya tizkâr, unutulmuş veya gaflet perdesi altına gizlenen bilgilerin yeniden zihne yerleşip güçlenmesi için tekrarı; tefekkür ise bilgilerin çoğalmasını, yeni bilgilerin elde edilmesini sağlar. İşte tezekkür ile tefekkür arasındaki fark budur.⁸⁶⁴ Tezekkürle tedebbür arasındaki ilişkiye farklı bir yaklaşım da şöyledir: Düşünme, tedebbürde olduğu gibi geleceğe değil de geçmişe yönelikse tezekkür adını alır.⁸⁶⁵ Hamdi Yazır’a göre, tedebbür aklî, tezekkür ise naklî konulardadır.⁸⁶⁶ Aslında tefekkür ve tezekkür birbirlerini tamamlayan kavramlardır. Zira tefekkür ilmin artmasını, tezekkür de onu muhafazayı ifade etmektedir. Bunun için Hasan Basrî, “İlim ehli, tezekkürle birlikte tefekküre, tefekkürle birlikte tezekküre, devam ederler. Ta dillerinden hikmet döküleceği âna kadar da kalplerini işletirler. Tefekkür ve tezekkürü terketmezler. Tefekkür ve tezekkür, amelin tohumudur. Münazara onu sulamaktır. Müzakere onu aşlamaktır.”⁸⁶⁷

⁸⁵⁹ Dihlevî, II, 81. Dihlevî, tefekkürü beş çeşite ayırmaktadır. 1- Allah’ın zatı üzerinde tefekkür. 2- Allah’ın sıfatları üzerinde tefekkür. 3- Allah’ın, insanı hayrete düşüren fiilleri üzerinde tefekkür. 4- Allah’ın günleri üzerinde tefekkür. 5- Ölüm ve ötesini tefekkür. Bkz., II, 81-82.

⁸⁶⁰ Aclûnî, I, 311.

⁸⁶¹ Gülen, Fethullah, *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, I, 29;

⁸⁶² Zebîdî, *zkr* md., VI, 440; Ve bkz., Rağb, 179; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 9.

⁸⁶³ İbn Fâris, *zkr* md.

⁸⁶⁴ Gazzâlî, *İhya*, IV, 412; Kardâvi, Yûsuf, *el-Aklu ve'l-ilm fi'l-Kur'ân*, s.52, Müessetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 2001.

⁸⁶⁵ Kutluer, İlhan, *Düşünme* md., X, 53.

⁸⁶⁶ Yazır, Hamdi, (Sâd, 29'da) VI, 4094.

⁸⁶⁷ Kardâvi, *el-Aklu ve'l-İlm*, s. 50.

Kur'ân'da, zikir lafzı, dil ile zikir,⁸⁶⁸ kalp ile zikir,⁸⁶⁹ hıfz,⁸⁷⁰ ibadet ve mağfiret,⁸⁷¹ nasihat,⁸⁷² beyân,⁸⁷³ bahsetme,⁸⁷⁴ Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sıfatı,⁸⁷⁵ Kur'ân,⁸⁷⁶ din hükümlerini ihtiva eden mukaddes kitaplar (Zebûr, Tevrat, İncil, Kur'ân),⁸⁷⁷ haber,⁸⁷⁸ şeref,⁸⁷⁹ vahiy⁸⁸⁰ ve namaz⁸⁸¹ anlamlarını ifade eder.⁸⁸²

Bu kök, özellikle emir sığasında sıklıkla (49 yerde) vârid olmuştur ki, bu durumda anmak, hatırlamak, düşünüp tefekkür etmek, öğüt vermek anlamlarını ifade eder. Mesela; peygamberlerin kavimleriyle yaptıkları mücadele esnasında, onları düşünüp tefekkür etmeye, böylece gerçeği bulmaya çağırımları, onların dilinden bu kavramla ifade edilmektedir. Bundan, bütün engelleyici faktörlere rağmen, hikmetle davette tefekkür ve tezekkürün önemli bir esas olduğu da anlaşılmaktadır. “Sizi başınıza gelebilecek tehlikeler hakkında uyarmak için içinizden birine Rabbiniz tarafından bir zikir (tebliğ) gelmesine hayret mi ediyorsunuz? Hatırlayın ki, düşünün ki, O sizi Nuh kavminden sonra halife yapıp onların yerine geçirdi ve sizi bedenen güçlü, kuvvetli, gösterişli kıldı. O halde Allah'ın nimetlerini unutmayı zikredin ki felah bulasınız.”⁸⁸³ Peygamberlerin kavimlerine hitaplarında, kendilerine verilen nimetleri hatırlamaya, dolayısıyla düşünmeye ve bir muhasebe yapmaya, genelde bu ve buna benzer ifadelerle uyarma vardır.⁸⁸⁴ Bu açıdan “tezkîr” de (hatırlatma) peygamberlerin inzâr ve tebşîr gibi önemli vazifeleri arasındadır. Kur'ân'da, Allah resûlüne de bu yönüyle “müzekkir”

⁸⁶⁸ Bakara, 200. (فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ..)

⁸⁶⁹ Al-i İmrân, 135. (وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ..)

⁸⁷⁰ Bakara, 63. (وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ..)

⁸⁷¹ Bakara, 152. (فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ..)

⁸⁷² Zâriyât, 55. (وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ..)

⁸⁷³ A'râf, 69. (فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ..)

⁸⁷⁴ Yûsuf, 42. (وَقَالَ الَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ..)

⁸⁷⁵ Talâk, 10. (..قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الذِّكْرَ..)

⁸⁷⁶ Hıcr, 9. (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ..)

⁸⁷⁷ Nahl, 43. (..فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ..)

⁸⁷⁸ Kehf, 83. (..قُلْ سَأَلْتُوَا عَلَيَّكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا..)

⁸⁷⁹ Zuhruf, 44. (وَأِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْئَلُونَ..)

⁸⁸⁰ Sâffât, 3. (فَالْقَائِلَاتِ ذِكْرًا)

⁸⁸¹ Bakara, 239; Ankebût, 45; Cumu'a, 9. Mesela Cumu'a sûresinde şöyle geçmektedir: (..فَاسْتَعُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ..)

⁸⁸² Rağib, s. 179; Fîrûzâbâdi, *Besâir*, III, s. 9; Tehânevî, *zkr* md.; İbn Kesîr, (Enbiyâ, 105'de) V, 379-380.

⁸⁸³ A'râf, 69.

⁸⁸⁴ Mesela bu âyetlerin bazısı için bkz., Mâide, 7, 11,20; A'râf, 74, 76; Enfâl, 26; İbrahim, 6 vb..

(hatırladan, irşad eden) denilmiştir: (فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ) “İşte böyle; Sen, insanlara hatırlatmaya devam et. Zaten Sen ancak bir hatırlatıcısın.”⁸⁸⁵ Bir başka âyette de, Allah resûlünden, Kur’ân’la hatırlatması, öğüt vermesi istenmektedir: (فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعَيْدٌ) “..Onun için benim tehdidimden endişe edecekler Kur’ân ile öğüt ver.”⁸⁸⁶ Bundan dolayı Kur’an, tezkire olarak da isimlendirilmiştir.⁸⁸⁷

Bakara sûresi 269’da hikmetle ilgili âyetin sonunda, hikmet açısından hem aklın hem de tezekkürün yeri ve önemi açıkça anlaşılmaktadır. “O, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet nasip edilmişse doğrusu, büyük bir hayra mazhar olmuştur. Ancak tam akıllı olanlar, gerçekleri anlar ve (وَمَا يَذْكُرُوا إِلَّا أُولَئِ الْأَلْبَابِ) düşünürler.” Hamdi Yazır, bu âyetin tefsirinde akıl ve tezekkürün, hikmetle ilişkisini şöyle özetlemektedir: “Hikmet, dünya ve ahiretin hayrını içine alır. Hikmetsiz hayır ise bir vardır bir yoktur. Fakat akıllı temiz, özü sağlam olanlardan başkası tezekkür etmez (bunu düşünemez). Hak ile doğrunun ne olduğunu, ne kendisi düşünüp hatırlar ne de uyarı kabul eder. Bizzat Allah Teâlâ âyetleriyle ihtar ve tezkir eder de yine tezekkür etmez; etmeyince de ilâhî hikmetten istifade edemez.”⁸⁸⁸ Dolayısıyla ona göre hikmete ulaşmak için Allah’ın vermesi kadar, onu almaya ehil ve layık olabilmek de önemlidir. “Hikmete ermek için vermek kâfi değil almak da lâzımdır. Veren Allah Vâsi’ olduğundan şarta muhtaç değildir, ama alacak kul şarta muhtaçtır. Bunun için hikmete ermenin başlangıcı tezekkürdür. Bu da ancak temiz akıl, temiz kalp ile olur. Allah’ın verdiği akıl, şehvetlere ve şeytanın vesveselerine kaptıranlar, ne kendi iç dünyalarındaki varidâtı (ilhamları) ne de dış dünyada olup biten ibret dolu sahneleri tezekkür ve tefekkür edemezler.”⁸⁸⁹

Yukarıda belirttiğimiz, Arapça’da düşünmeyi ifade eden bu kavramları ve aralarındaki ilişkiyi Gazzâlî şöyle özetlemektedir: “Aslında, iki bilgiyi hatırlamaktan üçüncü bir bilginin doğmasına tefekkür, i’tibâr, tezekkür, nazar, teemmül ve tedebbür denir. Bu kavramlar arasında tedebbür, teemmül ve tefekkür kelimeleri eş anlamlı kelimelerdir. Bunların arkasında muhtelif manalar yoktur. Fakat, tezekkür, i’tibâr ve nazar terimlerine

⁸⁸⁵ Ğâşiye, 21.

⁸⁸⁶ Kâf, 45.

⁸⁸⁷ Bkz., Tâhâ, 1-3; Hâkka, 48; Müddessir, 54-55; Müzzemmil, 19 ; İnsan, 29.

⁸⁸⁸ Yazır, Hamdi, II, 914.

⁸⁸⁹ Yazır, Hamdi, II, 914.

gelince, aslında manaları bir olsa da, farklı anlamlara sahiptirler.”⁸⁹⁰ Bununla birlikte şunu belirtmek gerekir ki, nazar kavramı, diğer fikrî terimlere göre daha felsefî ve daha ilmî bir düşünmeyi yansıtmaktadır.⁸⁹¹ Ayrıca, özellikle Kur’an’daki kullanımları göz önüne aldığımızda tedebbür, münhasıran Kur’an hakkında düşünmeyi ifade ederken; tefekkür, bununla beraber tekvînî âyetleri de düşünüp gerekli neticeye ulaşmayı anlatır.⁸⁹² Bu yönüyle tedebbür, tefekkürden daha husûsîdir. Tezekkürse, neticeden mukaddimeye intikaldir. Diğer bir tabirle, bir şeyden neticelerine varmaktır. Bunun için Bakara 269. âyetin sonundaki “..Ancak tam akıllı olanlar gerçekleri anlar ve düşünürler.” ifadesi, hikmeti elde etmenin tezekküre bağlı olduğuna delâlet etmektedir. Tezekkür de akla bağlıdır. Akı olmayan kimse için ise hikmet de yoktur.⁸⁹³

1.3.10.5 ‘Akl

Arapça’da, yukarıda geçen terimlerle birlikte düşünmeyi ifade eden ve Kur’an’da önemli kavramlar arasında yer alan kelimelerden bir tanesi de akıldır. Lugatte, engellemek, alıkoymak, menetmek, kayıt altına almak, tutmak, bağlamak,⁸⁹⁴ manalarına gelen (العقل) akl kelimesi, “teorik ve pratik meseleler üzerinde düşünmek”⁸⁹⁵ anlamında kullanılmaktadır. İsim olarak akıl: kendisiyle hak ve bâtılın bilindiği kalpde bir nûr, varlığın hakikatini idrâk eden maddî olmayan fakat maddeye tesir eden bir cevher vb. gibi, çeşitli şekillerde tanımlanmıştır.⁸⁹⁶ Bir şeyi akletmek; anlamak, hakikati idrâk etmek manasını taşıdığından, insanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyona sahiptir.⁸⁹⁷ Buna göre akıllı kişi, tutarlı bir şekilde

⁸⁹⁰ Gazzâlî, *İhya*, IV,412. Tezekkür, i’tibâr ve nazar terimleri, aynı şeyin değişik niteliklerini anlatırlar. Gazzâlî, bu kelimeler arasındaki nüansı ve aralarındaki irtibatı şöyle güzel bir örnekle ifade etmektedir: Nasıl ki sârim, mühenned ve seyf kelimeleri, aynı şeyin değişik niteliklerini anlatmaktadır. Yani sârim, kılıcın kesicilik vasfını belirtir. Mühenned, (Hind malı) kılıcın yapıldığı yeri belirten bir isimdir. Seyf ise, bir nitelik göstermeden genel kılıç türünü belirtir. İşte, tezekkür, i’tibâr ve nazar kavramlarının arasındaki fark da böyledir. (Gazzâlî, A. yer.)

⁸⁹¹ Özcan, Hanifi, s.95.

⁸⁹² Çelik, Muhammed, *Kur’an’ın İkna Husûsiyeti*, s. 43. Çağlayan Yay., İzmir 1996.

⁸⁹³ Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizan fi tefsiri’l-Kur’ân*, II, 400, Müessesetü’l-Âlemî, 1. Baskı, Lübnan 1997.

⁸⁹⁴ İbn Manzûr, *Akl* md., XI, 458; Rağîb, s. 342.

⁸⁹⁵ Kutluer, İlhan, *Düşünme* md., DİA., X,53.

⁸⁹⁶ Bu tanımlar ve diğerleri için bkz., Cürçânî, s. 151-152.

⁸⁹⁷ Bolay, Süleyman Hayri, *Akl* md., DİA., II, 238.

düşünen ve tutkulara karşı kendisini kontrol edebilen kimsedir.⁸⁹⁸ Bu manalarıyla (عَاقِلٌ) “Âkıl” yani akıllı kimse, hakîmi yani hikmet sahibini göstermektedir. Gazzâlî, hikmetin, akıl kuvvetinin itidalli halinden doğduğunu, ifratının; cerbeze, hile, tefritinden de; eblehlik, ahmaklık ve cinnet meydana geldiğini ifade ederek, aklın önemini vurgulamanın yanında, akıl-hikmet ilişkisini de ortaya koymuştur.⁸⁹⁹ İsim olarak akıl, kalp ile aynı anlama gelir ve insanı, düşünemeyen canlılardan farklı kılan temyiz gücünü ifade eder.⁹⁰⁰ Bir şeyi akletmek onu anlamaktır. Bir kimsenin akleden kalbi olduğundan bahsedilirse, bundan onun anlayışının yerinde olduğu sonucu çıkar.⁹⁰¹ Bunun için İslâm ve dil âlimleri akıl ve kalbi (fuâd) özdeş saymışlar, kalp kelimesinin geçtiği yerlerde bunu, akıl olarak anlamışlardır.⁹⁰² Buna göre ilmin mahalli de, kalp kabul edilmiştir.⁹⁰³

Kur’ân-ı Hakîm’de akıl kelimesi biri geçmiş, diğeri geniş zaman kipinde olmak üzere 49 yerde fiil şeklinde geçmektedir.⁹⁰⁴ Bu âyetlerden 27 tanesi mekkî, 22 tanesi ise medenîdir. Akılla ilgili âyetlerde genellikle akletmenin yani akılı kullanarak doğru ve isabetli düşünmenin ve davranmanın önemi üzerinde durulmuştur. Kur’ân terminoljisinde akıl, “bilgi edinmeye yarayan bir güç” veya “bu güçle elde edilen ilim” şeklinde tanımlanmıştır.⁹⁰⁵ Kur’ân’ın, insanları akletmeye ve düşünmeye davet etmesi hususunda gösterdiği özen, “Akletmiyorlar mı?”,⁹⁰⁶ “Umulur ki akledersiniz.”⁹⁰⁷ “Eğer

⁸⁹⁸ İbn Manzûr, *Akl md.*, XI, 458.

⁸⁹⁹ Gazzâlî, *İhya*, III, 53.

⁹⁰⁰ İbn Manzûr, *Akl md.*, XI, 458.

⁹⁰¹ Kutluer, İlhan, *Düşünme md.*, DİA., X, 53.

⁹⁰² Gazzâlî, *İhya*, III, 4; Ve bkz., Kârdâvî, *el-Aklu ve'l-ilm*, s. 30-31; Râzî, (İsrâ, 36’da) V, 589; Mevdûdî, (Hac, 46’da) III, 375; (Â’râf, 179’da) II, 119; İslâm düşünce tarihinde akıl ve kalb ilişkisi üzerine daha geniş bilgi için bkz., Sevim, Seyfullah, *İslâm Düşüncesinde Marifet ve İbn Arabî*, 73-162. İnsan Yay. İstanbul 1997.

⁹⁰³ Gazzâlî, *İhya*, III, 4; Râzî, (Â’râf, 179’da); (Hac, 46’da); “Kur’ân’da işitme organı kulak ve görme organı gözden sonra tasdik makamı olarak kalbden bahsedilir. (Bkz., Mü’minûn, 78; Mülk, 22.) Burada sözkonusu olan insanın bütün iç dünyasıdır, idrâk vasıtalarının tümüdür. İnsan bütün idrâk vasıtalarını duyu, haber, akıl olarak hepsini kullandıktan sonra bir değerlendirme yapar, seçimde bulunup karar verir. İşte bunun yapıldığı yer gönüldür. Kalbdır, akıldır, vicdandır. Kalbi bir değerlendirme merkezi kabul edersek insanın düşünmesi, tefekkürü, hatırlaması, aklını hafızasını kullanması gibi faaliyetlerde bulunması, bu faaliyetlerin merkezi ve organı durumundaki nitelikler ve yetenekler insanın manevî yapısının diğer alanlarını oluşturur. Akıl elbette dimağdadır, ama etki alanı kalptir.” Gölcük, Şerafeddin, *Kur’ân ve İnsan*, s. 39-40.

⁹⁰⁴ Bkz., Abdalbâkî, Fuad, s. 468-469.

⁹⁰⁵ Rağîb, s.341-342.

⁹⁰⁶ Bkz., Bakara, 44, 76; Âl-i İmrân, 65; En’âm, 32; A’râf, 169; Yûnus. 16; Hûd, 51. vb..

⁹⁰⁷ Bkz., Bakara, 73, 242; En’âm, 151; Yûsuf, 2; Nûr, 61; Gâfir, 67; Zuhuf, 3. vb..

aklediyorsanız...”,⁹⁰⁸ “Akleden bir topluluk için...”,⁹⁰⁹ “Düşünmüyor musunuz?”⁹¹⁰ “Düşünmüyorlar mı?”,⁹¹¹ “Umulur ki düşünürsünüz.”⁹¹² “Umulur ki düşünürler.”⁹¹³ “Düşünen bir topluluk için...”⁹¹⁴ gibi ifadeleri içeren âyetlerden açığa çıkmaktadır.

Kur’ân-ı Hakîm, insan hayatında düşüncenin önemini açıklamakta, aklını ve düşüncesini çalıştıran insanın değerini tebcîl etmektedir:

(..قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ أَمَّا يَتَذَكَّرُ أُولَئِكَ الْأَلْبَابِ)

“..De ki: ‘Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akl-ı selim sahipleri, sağ duyulu olanlar, düşünüp ibret alır.’”⁹¹⁵ (قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ) “..De ki: ‘Kör, görenle bir olur mu? Hiç düşünmüyor musunuz?’”⁹¹⁶

Bunun karşısında da Kur’ân aklını ve düşüncesini kullanmayanların durumunu, hayvanlardan daha aşağı bir derekede mütalâ etmektedir:

إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ

“Allah katında yerde gezinen canlıların en kötüsü, o düşünmeyen sağır ve dilsizlerdir.”⁹¹⁷

أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا

“Yoksa sen onlardan çoğunun söz dinlediğini, yahut aklını çalıştırdığını mı sanıyorsun? Doğrusu onlar davarlar gibidir, hatta onlar yolca daha da sapkındır.”⁹¹⁸ İşte insan, düşünce işlevini yerine getirmediği ve donduğu zaman, kendisini hayvandan ayıran baş

⁹⁰⁸ Bkz., Âl-i İmrân, 118; Şu’arâ, 28.

⁹⁰⁹ Bkz., Bakara, 164; Ra’d, 4; Nahl, 12, 67; Ankebût, 35. vb..

⁹¹⁰ Bkz., En’âm, 50;

⁹¹¹ Bkz., A’râf, 184; Rûm, 8;

⁹¹² Bkz., Bakara, 219, 266;

⁹¹³ Bkz., A’râf, 176; Nahl, 44; Haşr, 21.

⁹¹⁴ Bkz., Yûnus, 24; Ra’d, 3; Nahl, 11, 69; Rûm, 21; Zümer, 42; Câsiye, 13.

⁹¹⁵ Zümer, 9.

⁹¹⁶ En’âm, 50; Ve bkz., Ra’d, 19.

⁹¹⁷ Enfâl, 22; Ve bkz., A’râf, 179; Bakara, 171.

⁹¹⁸ Furkân, 44

mümeyyiz vasfını, akıl ve kalbini kaybetmektedir. Kur’ân, bu düşünce yokluğunu ve donukluğunu kalplerin, kulakların ve gözlerin mühürlenmesi olarak nitelendirmektedir:

أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

“Bunlar o kimselerdir ki Allah onların kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir. İşte hakkı göremeyen gafiller onlardır.”⁹¹⁹ Bir başka âyette ise bu durum kalbin kilitli olmasıyla ifade edilmektedir:

أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَاصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا

İşte bunlar, Allah’ın lanet edip kulaklarını sağırlaştırdığı, gözlerini kör ettiği kimselerdir. Öyle olmasa, Kur’ân’ı düşünmezler mi? Yoksa kalplerinin üzerinde üst üste kilitler mi var?”⁹²⁰

Başka bir âyette bu husus, kalplerin kılıflanması şeklinde de anlatılmaktadır:

وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا...

“ Ve kalplerinin üzerine onu iyi anlamalarına mani kılıflar geçirir, kulaklarına da ağırlıklar koyarız. Sen, Kur’ân’da Rabbini tek olarak andığın zaman, nefretle arkalarını dönüp giderler.”⁹²¹ Bu düşünce yokluğunu ve kalplerinin kapalılığını bu kimseler kendileri de itiraf etmektedirler:

وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا نَدْعُونَكَ إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّا عَامِلُونَ .

“Ve derler ki: ‘Senin bizi davet ettiğin inançlara karşı kalplerimiz kapalıdır, örtüler içindedir; kulaklarımızda da ağırlık bulunmaktadır. Hem bizimle senin arana perdeler çekilmiştir. Artık bu durumda yapacağın bir şey varsa yap; Biz de bildirdiğimiz gibi

⁹¹⁹ Nahl, 108; Ve bkz., A’râf, 100; Tevbe, 87, 93; Nahl, 108; Münafikûn, 3. vb..

⁹²⁰ Muhammed, 23-24

⁹²¹ İsrâ, 46; Ve bkz., En’âm, 25; Kehf, 57.

yapmaya devam edeceğiz!”⁹²²

Kur’ân-ı Hakîm’de eşyadaki nizâmı anlama gücüne sahip olan akla, aynı zamanda ilâhî hakikatleri sezme, anlama ve onların üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi de verilmiştir. Nitekim, “Allah, âyetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır.”⁹²³ âyetiyle aklın bu fonksiyonuna işaret edilmiştir.⁹²⁴ Bu ayrıcalığından dolayıdır ki, yeryüzünün halifesi kılınmış yani kendisine, eşyaya müdahale hakkı verilmiştir.

Bütün bu izah ve yorumlar gösteriyor ki gerek sözlük gerekse istilâhî anlamıyla akıl, tefekkür, tedebbür, tezekkür vb. gibi kavramlar, hikmetle çok yakın hatta içiçe aynı alanı paylaşmaktadır. Bu alana Kur’ân’ın akla ve düşünmeye verdiği önem açısından baktığımızda, akli olmayan kimse için dinden bahsedilemeyeceği gibi, tefekkürü, tedebbürü, tezekkürü ve nazarı olmayan, içinde hikmetten bahsedilemez. Bundan dolayı Gazzâlî, akli, ilim ve hikmetin hem kaynağı hem de vesilesi olarak nitelemektedir.⁹²⁵ Bu yönüyle akıl ve akla bağlı diğer kavramlar, hikmetin temel esasları arasındadır, diyebiliriz. Dolayısıyla en büyük hayır olarak nitelendirilen hikmet, bir hazinenin içindedir. Bu hazinenin anahtarı tefekkür ve tezekkürdür. Bu fikir ameliyesinin neticesi ilimdir. Fikir ve ilmin neticesi kalpte hissedilen çeşitli haller, değişikliklerdir. Bu kalbî değişimin meyvesi ise iradedir. İradenin meyvesi de salih ameldir. O zaman bütün hayırların kaynağı olan hikmetin başlangıcı veya anahtarı; temiz akıl, tefekkür ve tezekkürdür.

İbrahim Hakkı da, tefekkürün önemini ve hikmetle ilişkisini şöyle izah etmektedir: “Tefekkür, hakikat ağaçlarının bahçesi, ince fikirlerden saçılan nûrların doğuş merkezidir. Tefekkür, eşyanın hakikatının aynası ve mihengidir. Tefekkür, hikmet gözeneklerinin kaynağı, mârifet cevherlerinin mâdenidir. Tefekkür, hikmet kuşlarının kafesi ve ibret nazarının melekesidir. Tefekkür, İlâhî tecellî ve vergilerin rûhudur. Ahenk ve güzellik kıvılcımlarının meşalesidir. Tefekkür, mârifet gayesini istemektir.

⁹²² Fussilet, 5.

⁹²³ Bakara, 242.

⁹²⁴ Bolay, Süleyman Hayri, *Akl md.*, DİA., II, 239; İbn Sina, din ve dünya hayatımız açısından aklın önemini şu cümle ile ifade etmektedir: “Akıl, dinin koruyucusu, dünyanın da temeli ve direğidir.” İbn Sina, *Kitâbu’s-Siyâse*, s. 2, (thk. ve nşr. Louis Cheikho) Kahire 1900.

⁹²⁵ Gazzâlî, *Mîzanu’l-Amel*, s. 104.

Mevlâ'nın lütuf ve ihsan işaretleriyle sevinç duymaktır.”⁹²⁶ İşte, hikmete ulaşmak için çok önemli bir kaynak olan fakat ilk bakışta insana çok durağan ve önemsiz gibi gözüken tefekkür işlevinin mahiyetini Muhammed İkbâl şöyle açıklamaktadır: “Esasında tefekkür, sükûnî (statik) değildir; dinamiktir ve başlangıçtan ağacın uzvî vahdetini içinde mevcut bir keyfiyet olarak taşıyan tohum gibi, kendisinde gizli hudutsuzluğunu zamanla göz önüne açar.”⁹²⁷ Başka bir ifadeyle tefekkür, sessiz bir aksiyondur. Amel ve hamle anlamındaki aksiyonun da her zaman önündedir.

Muhammed İkbâl'in sadık bir öğrencisi olan Fazlur Rahman ise, Kur'ân merkezli bir tefekkürü öngörürken tefekkür hikmet ilişkisine şöyle değinmektedir: “Kur'ân merkezli bir tefekkür, bir gözü duygu dünyasında öbür gözü de eylem dünyasında olmak durumundadır. Bunun anlamı şudur: Kur'ân merkezli düşünce, müslümanın asırlardır başka alanda yoğunlaşmış olan duygu gücünü toplumsal hayatın taleplerine yöneltecek ve bu yolla tefekkür “amel”e intikal edecektir. Böylece tefekkür soyut bir spekülasyon olmaktan kurtulacak, ilim ile yönelen, his yardımı ile fiile geçen, oluşturucu ve kalıcı bir kudret olacaktır. Bu tevhid içinde düşünce artık aydınlanmanın düşüncesi değil Kur'ân'ın tefekkür, tedebbür ve tezekkür dediği şeydir. O bilgi de Batıda *bilgi* denenden farklıdır; o *hikmettir*. Amel ise herhangi bir iş değil, mü'minin birey ve cemiyet planında olmasıdır. Bu da Kur'ân'ın talep ettiği ve Resûlüllah'ın Medine toplumunda yaşattığı içtimaî ahlâkın ikinci kez kurulması demektir. İşte ancak o zaman fikir, his ve amel birliğine kavuşmuş olan *Kur'ân'ın insanı*, tarihin akışında söz sahibi olan bir varlık olarak vucud bulacaktır.”⁹²⁸

Burada düşünmeyle ilgili anlam taşıdığı için re'y (الرأي) kelimesini de bu kavramlara ilave etmek gerekir. Re'y veya rü'yet, görülenin idrâk edilmesidir. Rü'yet, bu düşünce faaliyeti esnasında kullanılan nefsî güçlere göre, yani duyguların, vehim ve tahayyülün, tefekkür ve aklın kullanılmasına göre çeşit çeşittir.⁹²⁹ Re'y, zann-ı gâlibe göre iki zıt şeyden birisini nefsin kabul etmesi şeklinde de tanımlanmıştır. Aynı zamanda bu fiil

⁹²⁶ Hakkı, Erzurumlu İbrahim, *Mârifetnâme*, s. 348, Kit-San Neşriyat, İstanbul 1984.

⁹²⁷ İkbâl, Muhammed, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (Çev. Sofi Huri) Kırkambar Yay., İstanbul 1999.

⁹²⁸ Aydın Mehmet, *İslam ve Modernizm “Fazlur Rahman Tecrübesi”*, s. 13, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay. İstanbul 1997.

⁹²⁹ Rağib, s. 208-209.

kökü (اِبِي) cer harfiyle müteaddî yapıldığında “i’tibâr” anlamına da gelmektedir. Yine bu kelimededen türetilen “er-reviyye” (الرَّوِيَّةُ) ve “terviye” (التَّرْوِيَّةُ) kelimeleri de, bir re’ye ulaşmak için uzun uzun tefekkür etmek, “mürtefî” (المُرْتَفِي) veya “mürevvî” (المُرْوِي) de mütefekkir demektir.⁹³⁰ Rü’yet, nazar gibi, hem gözle hem de kalple yani akılla bakıp, görmek anlamına gelmektedir.⁹³¹ İnsanda bu gözlemler sonucu oluşan kanaate de re’y (itikad) denir.⁹³²

1.3.10.6. Hıcr

Arapça’da akıl anlamına kullanılan kelimelerden biri de (حَجْرٍ) “hıcr” kelimesidir. Bu kökten fiil de, *hkm* fiil kökü gibi, yasağı, korumayı ve menetmeyi ifade eden fiilerdendir. Sözlükte menetmek, koruma altına almak, tasarruftan alıkoymak, manalarına gelmektedir.⁹³³ İnsanı her türlü gayr-i ahlâkî ve maddî-manevî gereksiz ve faydasız davranışlara düşmekten alıkoymağı için akla, “hıcr” denilmiştir.⁹³⁴ Zira akıl, sahibini fenalıktan nehyetmesi itibariyle “nühâ” ismiyle isimlendirildiği gibi, münasebetsizlikten menetmesi itibariyle de “hıcr” olarak isimlendirilmiştir.⁹³⁵ Ferrâ da, Arapların, bir kimse kendisini kontrol altına aldığı anda, ona (أَنْتَ لَدِي حَجْرٍ) “O, akıl sahibi kimsedir.” dediklerini belirtmektedir.⁹³⁶

Kur’ân’da bu kelime sadece bir yerde akıl anlamında geçmektedir. Yüce Allah, Fecr sûresinin ilk âyetlerinde fecre, on geceye, çifte ve teke, gitmekte olan geceye yemin ederek, (هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٍ لِّدِي حَجْرٍ) “Nasıl, bunlarda akli olan için yemin değeri vardır değil mi?”⁹³⁷ buyurmaktadır. Müfessirlere göre burada geçen “hıcr sahibi” ifadesinden maksat akıl, lübb (temiz akıl), re’y (görüş) ve hilm sahibi kimselerdir.⁹³⁸ Üzerine yemin edilen bu dört şeyi topluca ele alırsak, onlara yemin edilmesinin sebebinin, Hz.

⁹³⁰ Rağıb, s. 209; Re’y ve Rü’yet ile ilgili âyetler için bkz., Rağıb, A. yer.

⁹³¹ İbn Fâris. *Reâ md.*, s. 436.

⁹³² Fîrûzâbâdî, *Kâmus, Rây md.*

⁹³³ İbn Manzûr, *hcr md.*, IV, 170. Rağıb, s. 109; İbn’ul- Esîr, I, 342.

⁹³⁴ Rağıb, s. 109; Fecr, 5’de, İbn Kesir, VIII, 416; Râzî, VIII, 560.

⁹³⁵ Yazır, Hamdî, (Fecr, 5’de) VIII, 5799.

⁹³⁶ Ferrâ, Ebu Zekerriyya, Yahya ibn Ziyad, *Meâni’l-Kur’ân*, III, 260, (thk. M. Ali Neccâr), Beyrut 1980.

⁹³⁷ Fecr, 5.

⁹³⁸ Fecr, 5’de, Taberî, XXX, 174; İbn Kesir, VIII, 416.

Peygamber (s.a.v.)'in haber verdiği ceza ve mükâfatın hak olduğunu vurgulamaya yönelik bulunduğunu anlarız. Bunlar aynı zamanda Kâdir olan Rabb'in kâinatın hâkimi olduğu gerçeğine de delâlet etmektedir. Allah'ın yaptığı hiçbir iş anlamsız, gayesiz ve hikmetsiz olmaz. O'nun yaptığı her şey açıkça bir hikmete dayanır. Gece iken birden bire güneş çıktığını veya ay'ın bir gün hilal, diğer gün dolunay şeklinde gözüktüğünü, ya da gecenin bitmemecesine uzadığını, günlerin değişmesinde hiçbir kural olmadığını, dolayısıyla tarihlerin hesap edilemeyeceğini, gün, ay ve yılın bilinmeyeceğini söylemek mümkün değildir. Bu nizam sayesinde, hangi tarihte bir işe başlanıp, işin ne zaman bitirildiği, yaz mevsiminin başlaması, sonbahar ve kışın gelmesi tayin edilir. Kâinatın diğer sayısız elemanlarını bir kenara bıraksak bile, insan sadece gece ve gündüzün düzeni hakkında düşünmeye zahmet etse, eşsiz sistem bu nizamı bir Kâdir-i Mutlak'ın hikmetle yarattığına şahadet edecektir. Kâdir-i Mutlak, yeryüzünü kurmuş ve üzerindeki mahlukuna sayısız menfaat var etmiştir. Hikmet ve kudret sahibi Hâlik'in yarattığı dünyada yaşayan bir insan, ahiretin ceza ve mükâfatını inkar ediyorsa, bu şahıs mutlaka iki aptallıktan birisine düşmüş olur: Birincisi; Yaratıcının kudretini inkar ettiğinde aslında şunu demek istiyor: Benzersiz bir nizamı yaratmaya muktedirdir; ama onu tekrar yaratmaya ve insana ceza ya da mükâfat vermeye muktedir değildir. İkincisi; Yaratılışın hikmetini inkar ettiğinde şöyle bir zanda bulunmuş olur: Bu dünyada insan, akıl, zeka ve bazı şeylerde tasarruf hakkı verilerek yaratılmıştır; ama akıl ve yetkileri nasıl kullandığının hesabı sorulmayacak, iyi amele mükâfat ve kötü amele de ceza verilmeyecektir. Bu iki görüşün herhangi birinde olan kişi, ancak büyük bir yanlış içindedir.⁹³⁹ Ateş'e göre de "Bunda akıl sahibine bir yemin var mı?" âyetinin anlamı şöyle de olabilir: Allah'ın inkarcı azgınları gözetlediği gerçeği, yemin ve pekiştirmeye ihtiyaç göstermeyecek kadar açıktır. Allah'ın, eski zâlimleri nasıl cezalandırdığı ortadadır. Artık, akıllı kişiye bunu ispat için yemine gerek var mı?⁹⁴⁰

Hıcr kelimesi isim olarak, Kâbe'nin kuzeybatı duvarının karşısında yerden bir metre kadar yüksek, yarım daire şeklindeki duvarla, Kâbe arasında kalan alan için de kullanılmaktadır.⁹⁴¹ Hukukî anlamda hakimin birisinin tasarruf yetkisini elinden

⁹³⁹ Mevdûdî, (Fecr, 5'de) VII, 114-115.

⁹⁴⁰ Ateş, Süleyman, (Fecr, 5'de) VI, 3041.

⁹⁴¹ Rağıb, s. 108; İbn Manzûr, *hcr* md., IV, 174; Hıcr'le ilgili geniş bilgi için bkz., Canan İbrahim, *Hadis Ansikopedisi*, IV, 382-383, Akçağ Yay. İstanbul ty.

almasına yine bu fiil kökünden “hacr” denilmektedir.⁹⁴² Kur’an’da, “..Gün gelecek, melekleri görecekler; fakat o gün, o suçluları sevindirecek hiçbir haber olmayacak ve melekler onlara: (وَيَقُولُونَ حَسْرًا مَّحْجُورًا) ‘Sevinmek size haram! Haram!’ diyecekler.”⁹⁴³

“Aynı şekilde dediler ki; (..هَذِهِ أَنْعَامٌ وَحَرْتٌ حَجْرٌ..) Falan davarlarla ekinlere dokunmak yasaktır...”⁹⁴⁴ âyetlerinde hıcr kelimesi, haram veya yasağı ifade etmektedir.⁹⁴⁵ Bunların ışığında sonuç olarak diyebiliriz ki, “hıcr” kavramının anlamlarından bir tanesi de akıldır. İnsanı tutup kötü şeylerden alıkoyduğu için düşünceye akıl dendiği gibi hıcr da denilmektedir. Dolayısıyla hıcr terimi, insan için tefekkür ve tezekkürü emretmekte; bununla birlikte kötü söz ve davranışlardan nefsi alıkoymanın yanında, hayra da yönelmeye teşvik etmektedir. Daha önce de gördüğümüz gibi tefekkür ve tezekkür, hikmetin başlangıcı olması hasebiyle, hem de hikmetin insanı kötülüklerden menetmesi ve doğruya yöneltmesi anlamlarıyla, hıcr kavramıyla bir bütünlük arz etmektedir.

1.3.11. Kevşer

Kevser kelimesi Kur’ân’da tek bir âyette geçmektedir. İçinde geçtiği sureye de isim olmuştur: (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ) “Gerçekten Biz, Sana kevseri verdik.”⁹⁴⁶ Kevser, “herşeyin çok olanı”⁹⁴⁷ anlamında çokluktan mübalağa sığasıdır.⁹⁴⁸ Buna göre (رَجُلٌ كَوْتَرٌ) denildiğinde “hayrı ve ihsanı çok olan, cömert adam” kastedilmektedir.⁹⁴⁹ Allah’ın Hz. Muhammed’e has kıldığı çok büyük hayır anlamına gelen kevser,⁹⁵⁰ Kur’ân ve faziletleri, nübüvvet, ümmetin âlimleri, ümmetinin çokluğu, evlatlarının çokluğu, onun üstün faziletleri, şanınin yüce oluşu, O’na verilen bütün nimetler, güzel ahlâk ve ilim olarak yorumlanmasının yanında⁹⁵¹ müfessirler tarafından daha çok, cennette bütün nehirlerin

⁹⁴² İbn Manzûr, *hcr* md., IV, 167.

⁹⁴³ Furkân, 22

⁹⁴⁴ En’âm, 138.

⁹⁴⁵ İbn Manzûr, *hcr* md., IV,166.

⁹⁴⁶ Kevşer, 1.

⁹⁴⁷ İbn Manzûr, *kşr* md., V, 133; Firûzâbâdî, *Kâmus. kşr* md.

⁹⁴⁸ İbn Fâris. *kşr* md.

⁹⁴⁹ İbn Manzûr, *kşr* md., V, 133; Rağıb, s. 426.

⁹⁵⁰ Rağıb, s. 426; Firûzâbâdî, *Kâmus. kşr* md.; *Besâir*, IV, 336.

⁹⁵¹ Râzî, VIII, 706-711; Yazır, Hamdi, IX, 6181-6192.

kendisinden kaynaklanacağı bir nehir olarak anlaşılmıştır.⁹⁵² Râzî, bu mevzudaki görüşleri onbeş madde halinde zikrettikten sonra, âlimlerin şu genel değerlendirmesini de belirtmektedir: Allah Resûlüne verilen kevseri, nübüvvet, Kur'ân, Zıkr-i Hakîm ve düşmanlarına karşı yardım edilmesi şeklinde en yakın manalarına hamletmek gerekir. Nehir ve onunla birlikte zikredilen diğer anlamlar, bu dört mananın içinde mevcuttur.⁹⁵³ Dikkat edilirse kevsere verilen bu manaların hepsinde ortak nokta: hayır, iyilik, güzellik, fazilet ve nimet adına sahip olunan çokluktur.

Kur'ân'da kullanımı itibarıyla tek örnek olan kevser, Resûlullah (s.a.v.) a verilen sonsuz hayır ve bereketleri ifade etmektedir. Daha önce de geçtiği üzere, Bakara sûresi 269. âyette hikmet de, çok hayır olarak nitelendirilmiştir. Bundan dolayı kevser, ilim ve hikmet olarak da anlaşılmıştır.⁹⁵⁴ Dolayısıyla Kur'ân'da, kevser ve hikmet yakın ilişki içinde kavramlardır. Zira kendisine hikmet verilen kimseye çok büyük hayır verilmiştir. Ancak hikmet, bütün peygamberlere verildiği halde, kevser, sadece Hz. Muhammed (s.a.v.)'e verilmiştir. Bu yönüyle kevser, çok hayır anlamıyla hikmetle örtüşmekte, fakat genel manada hikmetten daha dar ve daha özel bir anlam ihtiva etmektedir.

1.4. HİKMETE ZİT ANLAMLI KELİMELER

1.4.1. Cehâlet

Hikmete en yakın anlamlı kelimenin ilim olduğunu hatırlarsak, onun zıddı cehlin de hikmetin en yakın karşıtı olduğunu söyleyebiliriz. Hikmet kavramı gibi cehl kavramı da bütün insan hayatını kapsayan geniş bir kavramdır. Cehl, lugatte “bilgisizlik, bilmezlik” ve “hafiflik, hafif meşreblik” anlamında ilmin zıddıdır.⁹⁵⁵ Başta Goldziher ve Izutsu olmak üzere, bazı çağdaş araştırmacılar ise, cehlin, ilmin zıddı olmasının yanında, asıl

⁹⁵² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 336; Rağîb, s. 426; Kevser, 1'de, İbn Kesir, VIII, 521-522; Râzî, VIII, 706-707; Hadislerde de Kevser'in, bir nehir veya havuz olduğu belirtilmektedir. Bkz., Buhârî, Tefsiru Sureti'l-Kevser; Müslim, Salat, 53; Tirmîzî, Kıyâmet, 15; İbn Mâce, Zühd, 36; Müsned, III, 102, 281; İbn Kesir, bu konudaki hadislerin, hadis imamlarının çoğunluğuna göre tevatür derecesine ulaştığını ve katiyet ifade ettiğini söylemektedir. (VIII, 523). Kettânî de İbn Kesir'in bu görüşünü, kevser hadislerinin mütevatir olduğunu belirtirken vermektedir. Kettânî, Mevlâna Ca'fer el-Hasenî, *Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-tadîsi'l-sütevatir*, s. 250, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

⁹⁵³ Râzî, VIII, 711.

⁹⁵⁴ Taberî, XXX, 208; Râzî, VIII, 711; Yazır, Hamdi, IX, 6182; Mevdûdî, VII, 266; Esed, Muhammed, III, 1314.

⁹⁵⁵ İbn Fâris, *chl* md., s. 228; İbn Manzûr, XI, 129; Fîrûzâbâdî, *Kâmus*, *chl* md.; Zebîdî, *chl* md., XIV, 129.

karşıtının hilm kavramı olduğunu söylemektedirler.⁹⁵⁶ Rağıb, cehlin üç değişik anlamından bahsederek, “nefsin, bilgiden yoksun olması” şeklindeki ilk anlamın, kelimenin asıl manası olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kelimenin diğer iki anlamı, biri inanmayla diğeri de davranışla ilgilidir. İnanma ile ilgili olan cehl, “bir konuda, doğru olanın tersine inanma”; davranışla ilgili olan ise, “bir konuda yapılması gerekli olanın tersini yapma”dır.⁹⁵⁷ Cürçânî de cehli, Rağıb’ın ikinci tarifıyla yani, “bir konuda doğru olanın tersine inanma” olarak tarif etmektedir. O, aynı zamanda cehli ikiye ayırmaktadır: 1- Cehl-i basît ki, şe’ni bilinmek olan bir şeyi bilmemektir. 2- Cehl-i mürekkep ki, gerçeğe uygun olmayan bir şeye inanmaktır.⁹⁵⁸

Kur’ân’da cehl kavramı çeşitli türevleriyle 24 kere geçmektedir. Bu kavram Kur’ân’da başlıca onbeş vecihte kullanılmıştır.⁹⁵⁹ Mesela;

1- İnsanın fitratındaki cahillik ve bildiğini tatbik etmeme özelliğini ifade ederken kullanılmıştır. (إِنَّهٗ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا) “..İnsan bu emanetin hakkını gözetmediğinden, cidden çok zâlim, çok **cahil** bulunuyor.”⁹⁶⁰

2- Hz. Nuh, ilâhî cezaya çarpılacağını anladığı oğlunu kurtarması için Allah’a dua etmiştir. Fakat Allah, Hz. Nuh’a, oğlunun, kötü işler yapmak suretiyle kendi ailesinden çıkmış olduğunu, dolayısıyla içyüzünü bilmediği bir şeyi istememesini kendisine vahyetmiştir:

⁹⁵⁶ İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 260; ve bkz., İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 51-61; Fayda, Mustafa, *Câhiliye* md., DİA., VII, 17; “Chl kökünün birinci ve en belirgin özelliği, insanın bir çeşit hareket tarzıyla ilgili olanıdır. Buna göre cehl, en ufak bir kızgınlık anında iradesini kaybedip parlayan, kontrolsüz bir ihtirasla öfkesine kapılıp sonucu düşünmeden hemen körü körüne atılan delikanlı, ateşli, sabırsız kişinin sorumsuz davranışdır. Bu, duygularına, hırslarına hakim olmayan aşırı bir insanın davranışdır. Bu insan, doğruyu yanlış düşünme ölçüsünü (hikmet, adâlet) yırtıp kendisini öfkenin pençesine düşürür. Hilm ise bu tür cehl kavramının tam karşıtıdır. Hilm, cehl patlamasını dizginleyebilen insanın ahlâkıdır. Halîm o kişisedir ki duygularını frenlemesini, kör ihtiraslarını yenmesini, ne olursa olsun canını sıkmayıp sakin kalmasını bilir. Eğer cehl, yanan bir öfke alevi ise, hilm de sükûnet, kendine hakim olmak ve teenni ile karar vermektir.” (İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 260) Aslında hilmin buradaki tanımından da anlaşılacağı gibi, hikmetin, ilmin yanında en temel esaslarından bir tanesi de hilmidir. Bunun içindir ki hikmete verilen lugat anlamlarından bir tanesi de hilmidir. Halîm insan ise, aslında hakîm kimsedir.

⁹⁵⁷ Rağıb, s. 102; Fîrûzâbâdî’nin de cehlin çeşitlerini sınıflandırması aynen bu şekildedir. *Besâir*, II, 406.

⁹⁵⁸ Cürçânî, s. 80; Zebîdî’de, cehlin çeşitli tariflerini verdikten sonra “ben de derim ki cehl iki kısma ayrılır” diyerek, aynen bu taksimi yapmaktadır. Zebîdî, XIV, 130

⁹⁵⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 404.

⁹⁶⁰ Ahzâb, 72.

“..O (قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ .) halde, hakkında kesin bilgin olmayan bir şeyi Ben'den isteme. **Cahilce** bir davranışta bulunmayasın diye sana öğüt veriyorum”⁹⁶¹

3- Hz. Hûd, kavmi hakka davetine icabet etmeyince onları şöyle uyarmıştır:

“Azabın vakti hakkında kesin bilgi (قَالَ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ وَأُبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ .) Rabbimin nezdindedir. Ben, sadece benimle gönderilen mesajı size duyuruyorum. Ne var ki sizi cahilce davranan bir toplum buluyorum.”⁹⁶²

4- Hz. Mûsâ, kavmine “Allah, bir sığır kesmenizi emrediyor.” dediğinde, kavmi O’na, ‘Ay! Sen bizimle alay mı ediyorsun!’ diye cevap vermişti. Mûsâ da: (.. قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ .) ‘Öyle cahillere katılmaktan Allah’a sığınırım.’ demişti.”⁹⁶³

5- Hz. Yusuf’un duasında şöyle geçmektedir: (..وَالْأَلَّا تَصْرِفَ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ .) “..Eğer Sen onların fendini benden uzaklaştırmazsan, onlara meyledip cahilce davrananlardan olabilirim.”⁹⁶⁴:

6- Allah, peygamber (sav)’e bir âyette şöyle hitap etmektedir: “Eğer onların hakka sırt çevirmeleri sana pek ağır gelip de kendilerine bambaşka bir mucize getirmen için yer altında bir geçit veya göğe çıkacak bir merdiven arama peşinde olursan, şunu bil ki: şâyet Allah, dileseydi onların hepsini elbette doğru yol üzere toplardı. (فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ .) O halde sen, sakın bunları (cahilîn) bilmeyenlerden, fevri davrananlardan olma.”⁹⁶⁵

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat biz, bu örneklerin, yeterli olduğu kanaatindeyiz.

Âyetlere dikkat ettiğimizde, özellikle âyetlerde ilim ve ilme dayalı davranış (amel)

⁹⁶¹ Hûd, 46.

⁹⁶² Ahkâf, 23.

⁹⁶³ Bakara, 67.

⁹⁶⁴ Yûsuf, 33.

⁹⁶⁵ En’âm, 35.

üzerinde durulduğunu görmekteyiz ki, bu ilim ve amel bütünlüğünden kastedilenin hikmet olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre ilme dayalı isabetli davranışlarda bulunan hakîm, bilgiyi devre dışı bırakıp cehle, zanna veya hevâsına tabi olan da cahildir. Bu yönüyle cahil, hakîmin zıddı durumundadır. İnsanların gerek düşünme, gerek inanma gerekse davranış şekilleri farklı farklıdır. Şu bir gerçek ki, insanın düşünce ve yaşama tarzlarını belirleyen inançları ve bu inançlar doğrultusunda hayatı ve sonrasını yorumlama biçimleridir. Bunun sonunda, bir insan veya bir toplumun kabul ettiği değer yargıları ortaya çıkar. Bu değer yargıları ahlâk kaidelerini ve davranışlara yön veren kanunları da şekillendirir. İşte değer yargılarını, ahlâk kaidelerini, inanç, düşünme ve davranış biçimlerini bünyesinde toplayan ve müntesiplerinin hayatına yön veren iki sistemden biri, daima ilme dayanan ve hikmet olan ve hikmeti gösteren İslâm; diğeri ise, hangi ad ve unvan altında ortaya çıkarsa çıksın cehalete ve hevâya dayandığı için, cahiliyyedir. Şirk, bu sisteme inanç ve itikad yönüyle isim olurken, Cahiliyye de,⁹⁶⁶ bu kabule dayanan değer yargıları ve davranış şekilleri açısından ad olmaktadır. Birinci toplum hikmet toplumu, ikincisi ise cahiliyye toplumdur.

Burada görüldüğü gibi, ilmin zıddı olan cehlin yakın anlamlılarından ve aynı zamanda hikmetle de tam bir zıddiyeti bulunan kavramlardan bir tanesi de hevâdır. İslâm öncesi kullanılıştta hevâ, insanı şaşkına çeviren kara sevda, anlamına gelir. Böyle hevâ peşinden gitmek, âyette “ittibâ’u’l-hevâ” olarak geçmektedir. Bu deyim, kişinin şahsî kaprislerinin peşinden gitmesini ifade eder ve bu, ilmin tam karşısına konmuştur. İlim de Allah’ın hidâyetinden veya vahyinden başka bir şey değildir.⁹⁶⁷ Kur’ân’da, nefsin tüm kötü istek ve arzularının toplamı olarak sunulan hevâ, nefsin şehvete meyletmesi demektir.⁹⁶⁸ Kur’ân’da iki yerde ilmin zıddı cehli ifade edip, zâlim olmaya sebep olarak;⁹⁶⁹ bir yerde Allah’ın âyetlerini yalanlayıp, ahirete inanmayarak, Allah’a şirk

⁹⁶⁶ Cahiliye kavramı hakkında geniş bilgi için bkz., Fayda, Mustafa, *Cahiliyye* md. VII, 17; Behiy, Muhammed, s. 256-260.

⁹⁶⁷ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 76. Âyet, şu şekildedir: (تِلْكَ آيَاتُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ) Rûm, 29.

⁹⁶⁸ Rağıb, s. 548; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 359.

⁹⁶⁹ Bakara, 45; Rûm, 29. Rûm sûresindeki âyette bu zıddiyet daha da açıktır. “Fakat zâlimler bir bilgiye dayanmaksızın, körükörüne heva ve heveslerine tabi oldular.” Bkz., İbn Âşûr, (Rûm, 29’de) X, 87. Ayrıca, bu âyette geçen (bi-ğayri ‘ilmin) yani “bilgi” olmadan ifadesi, basit olarak bilgisiz manasına alınmamalıdır. Zira Kur’ân’a göre zâlimler, yaptıklarını bile bile yapıyorlardı. İlim kelimesi daha büyük ağırlık taşır. Biğayr-i ilm, manası açıklandığı veçhile anlaşılın ilme tabi olmamayı ifade eder. Hevâya veya ilme tabi olma arasındaki fark, Ra’d sûresi 37.nci âyette gâyet güzel açıklanmaktadır.

koşmanın kaynağı,⁹⁷⁰ bir yerde dünyevî yaşantıya ebediyet yaşantısı arzusuyla yönelme
 sebep;i,⁹⁷¹ bir yerde şeytanın baştan çıkarması;⁹⁷² bir yerde haksız hüküm vermeyi,⁹⁷³
 bir yerde hakkı bırakıp, sahte tanrılara ittiba arzusu,⁹⁷⁴ olarak sunulmakta olan hevâ,
 aslında bütün manalarıyla insanın cehaletinin çeşitli yansımalarını göstermektedir.
 Bunun için hevâ, yalnız dünyevî ve fani şeylere aşırı tutkuyu göstermekle kalmaz, inanç
 ve inancın tezahürünü etkileyen kaynak olarak, bazen de Allah'ın yerine konulur,
 O'nunla denkleştirilir. Bu durumda hevâ, itaatin ve isyanın kaynağı ilah
 durumundadır.⁹⁷⁵ Şu âyet bu durumu açıkça şöyle izah etmektedir: (أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ
 وَأَصْلَهُ عَلَىٰ عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ)
 “Baksana kendi heva ve hevesini ilah edinen, ilmi olduğu halde Allah'ın kendisini şaşırtıp, kulağını ve
 kalbini mühürlediği, gözlerine de perde çektiği kimsenin haline! Hakkı görmemekte
 ve azgınlıkta ısrar etmesi sebebiyle Allah'ın şaşırttığı bu kimseyi kim yola getirebilir?
 Düşünmüyor musunuz?”⁹⁷⁶ Demek ki tek başına ilim, insanın kurtuluşuna kafi
 gelmiyor. Hakkı düşünmeyip, keyfi ne isterse onu mabud edinen, kendi zevkinin
 sevdasına düşen ilmi olsa da şaşırır. O kimse ilmi olsa da, hevâ ve şehvet, gözü kör,
 kulağı sağır, kalbi hissiz ettiği için ilmine rağmen hakkı duyamaz.⁹⁷⁷ Zira onlar, hikmete
 ve mîzanın gereklerine göre hareket değil, arzularına göre yaşamak ve nefislerini tatmin
 etme peşindedir. Bunun için hevaları onları çeşit çeşit yollara sürükler, türlü türlü
 davranış biçimlerini benimsetir. Hiç bir ilim ve gerçekten kaynaklanmayan, hikmet ve
 hakikat adına hiçbir değer taşımayan değer hükümleri meydana getirir, doğru yoldan
 uzaklaşırlar: “Evet, birçokları, bildiklerinden değil, sırf heva ve hevesleriyle halkı
 saptırıyorlar. Muhakkak ki Rabbin haddi aşanları pek iyi bilmektedir.”⁹⁷⁸ Dolayısıyla
 düşünmek hikmetin başı, ilim ve ilmi pratiğe döküp hikmete dönüştürmek, hevâya karşı
 koyabilmenin ve nefsin arzularını engelleyebilmenin biricik yoludur.

“..Şâyet sana gelen bunca ilimden sonra o muhaliflerin hevâlarına uyacak olursan, Allah'ın cezasından seni koruyacak ne bir dost, ne bir hâmi bulamazsın.” Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 77.

⁹⁷⁰ En'âm, 150

⁹⁷¹ A'râf, 176.

⁹⁷² En'âm, 71.

⁹⁷³ Sâd, 26.

⁹⁷⁴ Necm, 23.

⁹⁷⁵ Bkz., Kılıç, Sadık, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, s. 254, Hibaş yay., 1.Baskı, Konya 1984.

⁹⁷⁶ Câsiye, 23.

⁹⁷⁷ Yazır, Hamdi, (Câsiye, 23'de) VI, 4321.

⁹⁷⁸ En'âm, 119.

İşte cahil, ilim, amel ve basîretsizliğin hakim olduğu ortamda hevâ rüzgarının önünde bir yaprak gibidir. O mekan artık, ardı arkası kesilmeyen arzuların, delikanlılığın, öfkenin, intikam duygularının, kaba güç ve zorba otoritelerin dayatmalarının hakim olduğu bir meydandır. Allah, peygamberleri vasıtasıyla kitap ve hikmet indirerek cehli ortadan kaldırmıştır. Onun yerine düşünceyi, ilmi ve ilme göre hareket etmeyi yani hikmeti hakim kılmıştır. Bu kitap ve hikmet sayesinde her türlü şirk ve günahattan arınmaya, insanlığın yüceliğini lekeleyecek maddî-manevî çirkinliklerden, pisliklerden temizlenmeye ve yeryüzünde hakkın âdil şahitleri olmaya davet edilmişlerdir. Kitap ve hikmetle gönderilen peygamberler, onu hem yaşıyor hem de her türlü hikmeti içine alan hukuk ilmi ve şartlarını, kanun koymadaki hikmeti, yüksek ahlâkı, toplumun sırlarını, insanlığın menfaatini, dünya ve ahiret ilmini, kâinat nizamında geçerli ve hükümler olan kanunları ve ilâhî sünnetin sonuçlarını, bunların tatbik ve uygulama şeklini sözlü ve fiili sünnetiyle öğretiyor. Sadece bunları da değil, (وَيُعَلِّمُكُم مَّالَكُمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ) “..ve size hiç bilmediğiniz, akıl ve düşünce ile bilme imkanı bulamayacağınız şeyleri, gayba ait sırları ve ahiretle ilgili durumları vahy ile bilip öğretiyor.”⁹⁷⁹ Öğretiyor da sizi dünyanın ustası, cihanın hâkimi olacak ve bütün insanların örnek alacakları, orta yolu tutan bir ümmet teşkil edecek bir hâle getiriyor.⁹⁸⁰

Cehlin ikinci anlamı hikmetsizlik de diyebileceğimiz “Olayların içine nüfûz edememek, daima sathî düşünmek ve dolayısıyla her zaman basit ve isabetsiz hükümler vermektir.”⁹⁸¹ Mesela, Bakara sûresinde, son derece yoksul olmalarına rağmen utandıkları için durumlarını belli etmeyen fakir insanların hâli bu kelime (cahil) kullanılarak şöyle anlatılmaktadır: (..يَحْسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ...) “Utanmalarından dolayı, **cahil**, onların zengin olduklarını sanır. Ey Resûlüm! Sen onları simalarından tanırsın.”⁹⁸² Kur’ân genellikle bu kelimeyi dinî bakımdan sathî görüşlülük, basit hüküm manasında kullanır. Kur’ân’daki dinî manada cehl, insanın görünen eşya ve olayların arkasındaki ilâhî iradeyi anlayamaması, Allah’ın âyetleri olan kâinat varlıklarını O’nun âyetleri olarak görememesi ve bu husustaki yetersizliğidir. Böyle bir kimse için tabiat

⁹⁷⁹ Bakara, 151.

⁹⁸⁰ Yazır, Hamdi, (Bakara, 151’den, az bir tasarrufla) I, 539.

⁹⁸¹ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 269.

⁹⁸² Bakara, 273.

varlıkları, sadece tabiat varlıklarıdır. Herhangi bir şeyin sembolü değildir. Kur'ân'a göre ise Allah, âyetleri açık bir şekilde -beyyînât- olarak gönderdiği için cehl, çok açık olan dini gerçeği bile, hatta ilâhî vahyin en kolay tarafını bile anlayamamak demektir⁹⁸³ ki, bu durum hikmetten büyük bir mahrumiyettir. Bu hususta Kur'ân'da pek çok misal olduğunu söyleyen İzutsu, burada sadece bir misalle yetineceğini belirterek şu âyeti bu manaya örnek olarak verir: “Biz onlara dedikleri gibi melekleri de indirseydik, ölüler diriltilip kendileriyle konuşsaydı, istedikleri her şeyi toplayıp karşılına koysaydık onlar, ihtimali yok, yine iman edecek değillerdi. Allah dilerse o başka. Fakat onların çoğu bunu (يجهلون) bilmezler.”⁹⁸⁴

Cehl, yalnız insanın, etrafındaki varlıkları yüzeyden bilmek, onların derinine inememek anlamında değildir. İnsanın kendi kendisini görememesi, kendi değerini idrâk edememesi manasına da gelir. Kendini bilemeyen, kendi kapasitesinin sınırını da göremeyen ve bu yüzden kendi insanlık sınırları dışına çıkan kimse de cahildir. Bu görüş açısından kafirlerin Allah'a karşı davranışlarını anlatmak için sınırı aşmak manasındaki tuğyan ve bağy kelimeleri, cehlin somut ifadeleri olarak kullanılır. Kısaca bu anlamdaki cehl, hemen hemen zihnî körlük demektir. Kur'ân, cehlin bu yönünü gâyet güzel bir tarzda belirtmiştir:⁹⁸⁵ “Peki bu inkarcılar biraz olsun dünyayı gezip dolaşmazlar mı ki, hiç değilse bu sayede düşünüp duygulanacak gönüllere, gerçeğin sesini işitecek kulaklara sahip olsunlar. Ne var ki onlarda kör olan gözler değil, asıl kör olan sînelerindeki gönüller!”⁹⁸⁶ Burada “asıl kör olan sînelerdeki gönüller” sözleri, gerçek anlamda değil, mecâzî anlamda kullanılmıştır. Kalp, tüm duygular, hisler, zihnî ve ahlâkî niteliklerin merkezi olarak kabul edildiğinden, bu sözler kendi cehalet ve inatçılıklarının onları duymaktan ve akıllı hareket etmektan alıkoyduğunu ima etmek üzere kullanılmışlardır.⁹⁸⁷ Şâyet bu kalpler gerçeklerden haberdar olsaydı (bilseydi) bunca öğüt karşısında coşardı. İbretlerle dolar ve çevresinde gördüğü, insanların hatıralarını dile getiren acı durumların kendi başlarına da gelmesinden endişe ederek

⁹⁸³ İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 270.

⁹⁸⁴ En'âm, 111.

⁹⁸⁵ İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 271.

⁹⁸⁶ Hac, 46.

⁹⁸⁷ Mevdûdî, (Hac, 46'da) III, 375.

imana gelirdi. Hakka göğsünü açardı.⁹⁸⁸ Fakat onlar aklen kör ve sağır idiler. O halde onlardan dinî gerçeği anlamayı nasıl umabiliriz? Bu anlamda cahil olan kimseler hakkında verilen son yargı budur.⁹⁸⁹

Kur'ân'ın ilk muhataplarını cahillikle ve akıllarını kullanmamakla itham etmesini, onları bilimsel bakımdan yetersiz gördüğü şeklinde değerlendirmek yanlış olur. Üstelik Arapların; özellikle de, çevre kültür zenginliklerinin sürekli taşındığı bir ticaret merkezi durumundaki Mekke ve civarında yaşayanların bilimsel ve teknolojik bakımdan pek de çağlarının gerisinde oldukları söylenemez.⁹⁹⁰ Kur'ân'ın tenkit ettiği cehalet (*el-câhiliyye*), yüce hakikatleri tanıma (*iman*) ve ona göre hareket etme konusundaki (*hikmet*) yetersizliktir.

Netice olarak diyebiliriz ki, cehalet ve cahiliyye, ilim ve hikmetten yoksun bir fert veya kitlenin söz ve davranışlarını, diğer bir ifadeyle hayat tarzını göstermektedir. Böyle bir toplum, peygamberlerin kendilerine verilen kitap ve hikmeti yaşamaları ve öğretmeleri sayesinde tezkiye edilmiş, asr-ı saadet itibarıyla da insanlar arasında en hayırlı ümmet (hayra ümmetin)⁹⁹¹ ve dengeli bir toplum (ümmeten vasatan)⁹⁹² meydana getirilmiştir. Burada hikmetin en büyük hayr (hayr-ı kesir) olduğu hakikatını da düşünürsek, insanlar arasından seçilmiş ve çıkarılmış veya çıkarılacak topluluğun en bariz ve en önemli vasfının hikmet sahibi olmasıdır diyebiliriz. Dolayısıyla ilim ve hikmete dönüşmüş bilginin olmadığı yerde mutlaka cehaletin hâkimiyeti, istibdadı ve neticede zulmü vardır. Buna bağlı olarak hikmet toplumunun oluşmadığı bir coğrafyada, sadece cahiliyye toplumu vardır. Böyle bir toplumda ise hayır-şer, yer değiştirmiş; denge, yerini dengesizliğe terketmiş, hikmet tahtına, ceahl oturmuştur. Böyle bir cahilî yapıda ise, ilim, hikmet, mîzan, hak, adâlet, denge ve ahlâk aramak beyhudedir. Artık her şey hevânın, ölçüsüzlüğün, düşüncesizliğin yani tek kelimeyle sefehliğin üzerine bina edilmiştir.

⁹⁸⁸ Kutub, Seyyid, IV, 2430.

⁹⁸⁹ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 271.

⁹⁹⁰ Özsoy, Ömer, s. 96.

⁹⁹¹ Âl-i İmrân, 110.

⁹⁹² Bakara, 143.

1.4.2. Sefeh

Lugatte, akıl ve idrâk azlığını ifade eden (سَفَهَ) sefeh kavramı,⁹⁹³ aslında hilmin zıddı⁹⁹⁴ cehalettir.⁹⁹⁵ Yani sefeh, görüş ve davranışlarda hafiflik ve yufkalkıdır ki akıl noksanlığından doğar. Ucu, budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, temkinsizliktir ki zıddı ağır başlılık, tam akıllılıktır. Dînen de akıl ve dinin gereği zıddına harekettir ki, karşıtı rüş ve (sedâd) doğruluktur.⁹⁹⁶ İstilahta ise; sevinç ve öfkeden insanda meydana gelen akıl noksanlığıdır ki, kişiyi akıl ve şeriata aykırı işlere sevk eder.⁹⁹⁷ Bu yönüyle sefeh kavramı, hem dünyevî hem de uhrevî işlerdeki akıl eksikliğini ifade için kullanılmıştır.⁹⁹⁸ Dolayısıyla sefih, hem dünyaya hem de dine ait işlerinde aklı ermeyen, hafif meşrep, anlayışsız insandır.⁹⁹⁹ Özetle sefeh ve sefâhet, görüş ve fikirde zevk ve şehvetlere tâbi olmak, akıl ile değil zevk ile hareket etmektir. Bu da ya esasen budalalıktan veya aklın hükümsüz kalması itibarıyla budala halinde olmaktan doğar.¹⁰⁰⁰ Bunun için sefihe, aklı ve dini eksik olmasından kaynaklanan ve bunlara aykırı şeyler söyleyip yaptığından, ahmak veya fâsık,¹⁰⁰¹ ıslah ediyorum zannıyla ifsat ettiği için, müfsit de denmiştir.¹⁰⁰²

Sefeh kelimesi Kur'ân'da dokuz yerde geçmektedir.¹⁰⁰³ Kur'ân'daki bu kullanımları, dünyevî ve uhrevî olmak üzere,¹⁰⁰⁴ başlıca iki kategoride toplayabiliriz. Dinî anlamda bir çok âyette, inançta doğru yoldan sapanların sıfatı olarak kullanılmıştır: (..إِنَّا لَنَرِيكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنُظُنُّكَ مِنَ الْكَادِبِينَ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ.) ‘Biz, seni bir çılgınlık, bir beyinsizlik içinde bocalar görüyoruz ve senin yalancılardan biri olduğunu düşünüyoruz.’ ‘Ey halkım! dedi. Ben’de çılgınlık, bir beyinsizlik yok,

⁹⁹³ İbn Fâris, *sfh* md.; Rağıb, s. 234; Fîrûzâbâdî, *Kâmus. sfh* md.; *Besâir*, III, 229.

⁹⁹⁴ İbn Fâris, *sfh* md.; İbn Manzûr, *sfh* md., XIII, 497; Zebîdî, *sfh* md., XIX, 44.

⁹⁹⁵ Fîrûzâbâdî, *Kâmus. sfh* md.; İbn Manzûr, *sfh* md., XIII, 497; Zebîdî, *sfh* md., XIX, 44.

⁹⁹⁶ Yazır, Hamdi, (Bakara, 13’de) I, 234.

⁹⁹⁷ Cürçânî, s. 119.

⁹⁹⁸ Rağıb, s. 234; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III,229; Halebî, Semîn, *Umdetü’l-huffâz fi tefsîri eşrefi’l-elfâz*, s. 243, (thk. Muhammed Tuncî), Alemlü’l-Kütüb, Beyrut ty.

⁹⁹⁹ Ateş, Süleyman, (Bakara, 13’de) I, 101.

¹⁰⁰⁰ Yazır, Hamdi, (Bakara, 13’de) I, 234.

¹⁰⁰¹ Yazır, Hamdi, (Nisâ, 5’de) II, 1292.

¹⁰⁰² Tûsî, (Bakara, 13’de) I, 78.

¹⁰⁰³ Bakara, 13, 130, 142, 282; Nisâ, 5; En ‘âm, 140; A’râf, 66, 67, 155; Cin, 4.

¹⁰⁰⁴ Rağıb, s. 424-425; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 229.

fakat Ben, sadece Rabbulâlemîn tarafından size bir elçiyim.”¹⁰⁰⁵

Kavminin önde gelenlerinin Hûd (a.s)’u sefâhetle suçlaması, onun tevhide olan yeni çağrısı sebebiyle sapmış ve sapıtmış olduğuna inanmalarından¹⁰⁰⁶ veya aralarından birinin peygamber olup pervasızlıklarını hoş görmemesi ve hidâyete çağırmasının onlara ağır gelmesinden kaynaklanmıştı.¹⁰⁰⁷ Çünkü tevhid daveti bütünüyle toplumun içinde bulunduğu madde taparlık ve şirk koşmayı tartışan bir davetti.¹⁰⁰⁸ Halbuki araştırıp soruşturmadan ve bir delile dayanmadan, ulu orta böyle konuşuyorlardı. Hûd (a.s) da onlara, hikmetle davetin gereği şefkatle yaklaşarak, “Ey halkım! Ben’de çalgınlık, bir beyinsizlik yok, fakat Ben sadece Rabbulâlemîn tarafından size bir elçiyim.” diyerek, beyinsizliği reddediyordu. Düşünceden mahrum bu kitlenin sefeh ve cehaleti karşısında duygularına kapılmadan, hilmini muhafaza ederek, onlara kendilerine verilen nimetleri hatırlatarak, hikmetin başı tefekkür ve tezekküre davet ediyordu.¹⁰⁰⁹

Dini konulardaki sefehle ilgili bir başka âyet de, Cin sûresinin başında, Kur’ân’ı dinleyen cinlerin, kendi içlerinden bir cahilin (sefîh), Allah’a yakışmayan bâtil sözler söylediğini, ifade ettiklerini haber veren âyettir. (وَإِنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَفِيهُنَا عَلَى اللَّهِ شَطَطًا) “Meğer içimizden birtakım sefihler, Allah hakkında gerçek olmayan sözler söylüyormuş! Biz de saf saf, insanları ve cinleri, Allah hakkında yalan söylemez sanmışız.”¹⁰¹⁰

Âyette geçen sefih kelimesi, daha öncede belirttiğimiz gibi, hafif akıllı,¹⁰¹¹ akli kıt,¹⁰¹² avanak,¹⁰¹³ beyinsiz,¹⁰¹⁴ ahmak,¹⁰¹⁵ cahil¹⁰¹⁶ şeklinde açıklanmıştır. “Şatat” da

¹⁰⁰⁵ A’râf, 66, 67.

¹⁰⁰⁶ Behiy, Muhammed, s. 260.

¹⁰⁰⁷ Kutub, Seyyid, (A’râf, 67’de) III,1310.

¹⁰⁰⁸ Behiy, Muhammed, s. 260.

¹⁰⁰⁹ Bkz., A’râf, 68-69.

¹⁰¹⁰ Cin, 4-5.

¹⁰¹¹ Râzî, (Cin, 4’de) VIII, 318.

¹⁰¹² Ateş, Süleyman, VI, 2823.

¹⁰¹³ Çantay, Hasan Basri, III, 1099.

¹⁰¹⁴ Esed, Muhammed, III,1195; Mevdûdî, VI, 485.

¹⁰¹⁵ Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü’t-tefâsîr*, III, 458, Dersaadet, İstanbul ty.

¹⁰¹⁶ Beğâvî, VIII, 238; Suyûtî, Celâleyn, s. 239; Yıldırım, Suat, s. 571. Sâbûnî, III, 458. Bu âyette geçen “sefihimiz” ifadesinden maksadın, İblis veya cins manasıyla cin taifesinin mütemerridleri olabileceği de belirtilmiştir. Bkz., Taberî, XXIX, 9; Beğâvî, VIII, 238; İbn Kesir, VIII, 266; Yazır, Hamdi, VIII, 5400; Sâbûnî, III, 458.

küfürde,¹⁰¹⁷ haksızlıkta, zulümde ve sapıklıkta,¹⁰¹⁸ haddi aşan, hakktan, rüşten uzak olan¹⁰¹⁹ demektir. Dikkat edilirse bütün bu kavramlar, hikmetin akıllı ve bilgili olma, sözde ve fiilde isabetli davranma yahut kelimenin kök manası itibarıyla insanın kendisini zulümden alıkoyması, engellemesi anlamlarıyla, hikmetin zıt anlam çerçevesini oluşturmaktadır.

Sefeh'in dünyevî anlamda kullanımı ise, malî harcamalarında ifrat (savurganlığa) ve tefrite (pintiliğe, cimriliğe) sapanların sıfatı olarak geçmektedir.¹⁰²⁰ İslâm, mal sahiplerinin harcamalarında süregelen sapmayı önlemek için, sefihlerin mallarının, velilerinin vesâyeti altında tutulmasını emretmiştir. Zira İslâm'a göre; maldaki özel mülkiyet, harcamadaki ölçsüzlüğü meşru gösteremez. Çünkü İslâm, özel mülkiyetin korunmasına düşkünlüğü kadar, genel menfeatin gözetilmesine de önem verir. Bu konuda Kur'ân, malın tasarruf ve yatırımında sapma gösterilmemesini istemektedir.¹⁰²¹ Bunun için hayatın kıvâmı (direği, temeli) olan malın, sefihlere, yani iyiyi kötüyü ayırt etme yeteneğinden yoksun bulunan kıt akıllı zayıf görüşlü kimselerin tasarrufuna verilmemesi,¹⁰²² öyle kimselerin yalnız, yeme, içme ve giyme gibi zaruri ihtiyaçlarının velileri tarafından karşılanması, onlara karşı güzel davranılması, iyi işlem yapıp adâletin gözetilmesi gerektiği,¹⁰²³ âyette şöyle belirtilmektedir: "Allah'ın, sizin maişetinizin başlıca vesilesi kıldığı mallarınızı, akli ermeyen kimselerin ellerine vermeyin. Bu malları işleterek elde edeceğiniz gelire onların ihtiyacını sağlayın, giyeceklerini temin edin ve onlara tatlı sözler söyleyin, güzel tavsiyelerde bulunun."¹⁰²⁴

¹⁰¹⁷ Taberî, (Cin, 4'de), XXIX, 9.

¹⁰¹⁸ Cin, 4'de, Râzî, VIII, 318; Ateş, Süleyman, VI, 2823.

¹⁰¹⁹ Yazır, Hamdi, VIII, 5400.

¹⁰²⁰ Rağıb, s. 424; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III,229; Behiy, Muhammed, s. 260.

¹⁰²¹ Behiy, Muhammed, s. 261.

¹⁰²² Ateş, Süleyman, II, 560.

¹⁰²³ İslâm hukukunda sefih'le ilgili hükümler hakkında geniş bilgi için bkz., Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, IV, 129, 144, 359, 501,786; V,413, 438, 441-447, 477; VII, 85, 198, 464, 490, 726, 748-751; VIII, 27-29, Dâru'l- Fikr, 3.Baskı, 1989.

¹⁰²⁴ Nisâ, 5. Malını harcarken sapıtan kimse sefih olarak isimlendirilirken bu kişi de, İslâm toplumuna olumsuz etkisinden dolayı inancında sapıtan kimseye benzetilmiştir. Bunun anlamı şudur: inançta sapan kimsenin bayağı vasfı, müslümanlara ve Allah inancına sarılmalarına karşı düşmanlığı düşünülecek olursa, aynı şekilde mal harcamasında sapıtan kimsenin de beyinsizlikle vasıflanması pekâla düşünülebilir Böylesinin etkisi, müslümanların inanç ve dinlerini zayıflatmaya yöneliktir. O halde, inkarıyla sefih olanla, malıyla sefih olan kimse İslâm toplumuna etkileriyle eşit durumdadır. Aralarındaki farka gelince, malıyla beyinsizleşen, her ne kadar toplumuna ve dinine gerçekten

Kur'ân-ı Kerîm şahsî mülkiyete değer verip sefihın malını koruma altına aldığı gibi, aynı zamanda malın israf edilmesini, boş yere, faydasız ve hikmetsiz harcanmasını, saçılıp savrulmasını da (tebzîr) yasaklamıştır. Onun için Kur'ân'da, sahip olduğu malı harcama hususunda sapma ve haddi aşma olayı yerine göre, bazen israf, bazen tebzîr¹⁰²⁵ bazen de sefeh kelimesiyle ifade edilmiştir. Böyle davrananlar da mübezzir (saçıp savuranlar) ve müsrifin olarak adlandırılmaktadır.¹⁰²⁶ Dolayısıyla âyette geçen süfehâ, malını faydasız yere dağıtan, saçıp savuran (mübezzirün) kimselerdir. Mallarının korunması, işletilmesi ve artırılması gerekir.¹⁰²⁷

İşte Kur'ân, sağlam ve sağlıklı bir toplum yapısı oluşturmak için önce itikadî cehaleti (sefahi) ortadan kaldırarak bireyi ıslah eder. Sonra itikadî açıdan hidâyete ermiş ve artık isabetli düşünüp, isabetli karar verme ve isabetli davranma kabiliyet ve iradesine sahip (hakîm) bu kimseleri, toplumu ifsat edecek her türlü başıboş harcamaya karşı yönlendirmektedir. Bundan dolayı, hayatın devam ettirilmesi için gerekli olan servetin, hiçbir zaman beyinsizlere ve onu doğru kullanmayı başaramayacak, ehil olmayan kişilerin eline verilmemesi gerektiği özellikle belirtilmektedir. Çünkü bu tür kişilerin, serveti israf ederek toplumun ekonomik ve kültürel sistemini, uzun dönemde de ahlâkî düzenini bozabileceği öğretilmektedir. Özel mülkiyet hakkı korunmalıdır, fakat aynı zamanda kişinin böyle bir hakkı, istediği şekilde sınırsızca kullanıp, toplumu ifsat etmesine de izin verilmemelidir.¹⁰²⁸

Netice olarak; hikmet, ilim ile amelin bir bileşimidir. Yani ilim üzere, bilerek isabetli hareket etmektir. Hakîm ise, bilgi ve fiilin ikisine birden sahip olan, yani bilgi ve fiilin her ikisini de kendisinde birleştirendir. Hikmetin bir diğer tarifine göre hakîm, eşyayı

düşmanlık beslediğinin şuuru ve uyanıklığı içinde olmadan iç düşman olurken, inkârıyla sefih olan da dış düşman olmaktadır. Behiy, Muhammed, s. 261.

¹⁰²⁵ Tebzîr, malı haksız yere harcamak, masiyette harcamak, ifsad etmek ve saçıp savurmaktır. Bkz., İbn Kesir, (İsrâ, 26'da) V, 66; Râzî, V, 576. Kur'ân'ın bu kullanımını değerlendirdiğimizde, İsrâfın daha umûmî, tebzîr'in ise daha hususi kullanıldığını görmekteyiz. Buna göre sadece mal ve harcama noktasındaki ifrata tebzîr denilirken, bunlarda dahil diğer tür ifrat ve haddi aşmaya da isrâf denilmektedir. İsrâfın Kur'ân'daki diğer kullanımları için bkz., Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 105.

¹⁰²⁶ Tebzîr kelimesi sadece, İsrâ, 26-27. âyetlerinde geçmektedir: (.. وَلَا تَجْدَرُ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبْذِيرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ..)
“Yakınlarına, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver, sakın saçıp savurma. Çünkü savurganlar, şeytanın kardeşleri olmuşlardır.” İsrâ sûresinin bu âyetleri, yine bu surenin 39. âyetinde ifade edildiği gibi, Allah Resûlü'ne vahyedilen hikmetler arasında sayılan âyetlerdendir. Müsrifin ile ilgili âyetler için bkz., En'âm, 141; A'râf, 31 vb..

¹⁰²⁷ Ebu Hayyân, III, 170.

¹⁰²⁸ Mevdûdî, (Nisâ, 5'de) I, 331.

kendi yerine koymada ve her şeye kendi hakkını verme noktasında isabetli davranandır. Başka bir ifadeyle, konulması gereken yeri bilerek, her şeyi yerli yerine koyan ve neye lââyıkça onu bilerek her şeyi kendi layık olduğuna kavuşturan kimsedir. Bu şekilde yapılan işlerde mükemmellik (itkân) ve sağlamlık (ihkâm) bulunur, ayrılık ve farklılık bulunmaz. Çünkü hikmet, işlerde mükemmellik, sağlamlık, uygunluk ve tutarlılık gerektirir. Hikmetin zıddı olan sefeh ise, fiilde ayrılık ve farklılık, işlerde karışıklık ve düzensizlik meydana getirir. Çünkü sefeh, geçersiz kılacağını ve yapılan işin geçersiz olacağını bilmekle birlikte, ilmin zıddı olan cehl (bilgisizlik) ile iş yapmak demektir.¹⁰²⁹

Mâturîdî, sefehin tanımında, “bilmekle birlikte” ifadesine yer vermesine ve bir kimseye sefih denilebilmesi için, onun, yaptığı işin geçersiz olduğunu bilerek, cehlin gerektirdiğine göre iş yapmasını ifade etmesine rağmen; aslında cahil olsun veya olmasın, yani bilsin veya bilmesin, cahilin yaptığını yapan kimseye sefih de denilebileceğini, gerçekte sefih anlamının bu olabileceğini de belirtir. Ona göre, bazen cahile de sefih adı verilebilir. Çünkü cehl, sefeh fiiline (yani sefihin yaptığını yapmağa) sevk eden bir sebeptir. Bu duruma göre sefeh, temelde cehle dayanmaktadır. Bu, sefehin zıddı olan hikmetin ilme dayanması demektir ki,¹⁰³⁰ ilim-hikmet ilişkisinde bu konuya değinmiştik.

Hikmet-sefeh ilişkisine, hikmetin, “Bir şeyin nereye konulacağını bilerek, onu konulması gereken yere koymaktır.” tarifi açısından yaklaşırsak, o zaman sefehi, “Bir şeyin konulacağı yeri bilmeyip, onu konulması gerekli yerden başka yere koymaktır.” şeklinde tanımlayabiliriz.¹⁰³¹ Bu anlamda sefih de, “her şeyi yerli yerine koyan” manasında hakîmin karşıtıdır. Aynı zamanda adâletin tanımının “Bir şeyi yerli yerine koymak, haklıya hakkını, suçluya cezasını vermektir.” şeklindeki tarifini hatırlarsak, sefehin, zulümle çok yakın irtibatlı bir kavram olduğunu anlarız. Dolayısıyla “bir şeyi yerli yerine koymayan anlamında zâlim,” bu manalarıyla sefehin müteradifi iken, hakîmin zıddıdır.

¹⁰²⁹ Özcan, Hanifi, “Mâturîdî’ye Göre Hikmet Terimi”, *İA.*, II, 44, sy. 6, Ankara, 1988.

¹⁰³⁰ Özcan, Hanifi, *İAD.*, II, 44, sy. 6.

¹⁰³¹ Özcan, Hanifi, *İAD.*, II, 44, sy. 6.

1.4.3. Zulüm

Kur'ân-Hakîm'in terminolojisinde en fazla kullanılan kelimelerden biri de zulüm ve zulmün türevleridir. Bunun için, zulüm kavramının Kur'ân'ın en mühim menfî değer sözcüklerinden biri olduğunu söylemek mübalağa sayılmaz.¹⁰³² “Zulm” (ظَلْمٌ) kelimesinin sözlük manasıyla ilgili bilgiler iki temel anlam etrafında toplanmaktadır: Bunlardan biri, “Bir şeyi ait olduğu yerin dışında bir yere koymaktır.” Diğeri ise, nûr kavramının zıddı, zulmet, yani karanlık anlamıdır.¹⁰³³ Çoğulu “zulümât” (ظَلَمَاتٌ) şeklinde gelen bu manasıyla zulmet, cehalet, şirk ve fisktan kinaye olarak da kullanılır.¹⁰³⁴ Zulüm mastarıyla ilgili olarak zikredilen bütün anlamlar, birinci olarak zikrettiğimiz anlama dayanmaktadır. Zamanla kelimenin kullanımı genişlemiş ve her çeşit haktan ve doğrudan sapma, zulüm olarak isimlendirilmiştir.¹⁰³⁵ Bir şeyi ait olduğu yerin dışına koymak, bazen mekanını ve zamanını değiştirerek, bazen de noksanlık ve ziyade yapmak şeklinde olur. Mesela, su, vakitsiz içildiğinde, “Su kabına zulmettim.” (ظَلَمْتُ السَّقَاءَ); kuyu uygun yere kazılmadığında “Yere zulmettim.” (ظَلَمْتُ الْأَرْضَ) denilmesi hep bu manalarla irtibatlıdır.¹⁰³⁶ Bu yönüyle aslında zulüm, ya bir eksiklik¹⁰³⁷ ya bir ilave ya da bir yokluktur. Dolayısıyla bu kavram, doğru yoldan sapmak, sınırı aşmak manasına geldiği gibi, diğerk taraftan eksik yapmak manasında bir çok âyette geçmektedir.¹⁰³⁸ Zulüm, hakkı merkezinden, mecrasından başka mecraya çekmek, tecavüz anlamındadır. Bu sebepten dolayı, küçük ve büyük günahlar için, zulüm kelimesi kullanılmıştır.¹⁰³⁹ Bu ortak kullanımdandır ki kelime, işlenilen suçta göre aralarında çok büyük farklılık olmasına rağmen, hem Hz. Adem, hem de şeytan hakkında kullanılmıştır.¹⁰⁴⁰ Ahlâk ilmi sahasındaki ilk ve en mühim anlamı ise, “muayyen haddi aşmak ve bir başkasının hakkını ihlal etmek” gibi gözükmeğtedir. Kısaca ve genel olarak zulüm, kişinin kendi

¹⁰³² İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 222.

¹⁰³³ İbn Fâris. *zlm md.*; İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 222; Fîrûzâbâdî, *Kâmus. zlm md.*

¹⁰³⁴ Rağîb, s. 315; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 540.

¹⁰³⁵ Üde Halil, s. 278-279.

¹⁰³⁶ Rağîb, s. 315; Ve benzeri deyimler için bkz., Zebîdî, *zlm md.*, XVII, 450.

¹⁰³⁷ Zebîdî, XVII, 448.

¹⁰³⁸ Ulutürk, Veli, *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, s. 10, İstişare Yay., Kayseri 1993; Âyetler için bkz., Bakara, 281; Nisâ, 49, 77, 124; Enfâl, 60; Kehf, 33; Al-i İmrân, 25, vb..

¹⁰³⁹ Rağîb, s. 315; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 541; Zebîdî, XVII, 448.

¹⁰⁴⁰ Rağîb, s. 315; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 541; Zebîdî, XVII, 448.

sınırlarını aşması ve yapmaya hiç hakkı olmayanı yapması anlamında adâletsizlikte bulunmasıdır.¹⁰⁴¹

Türkçe’de haksızlık kelimesiyle ifade edebileceğimiz¹⁰⁴² zulüm kavramı, Kur’ân’da çok geniş bir anlam alanına sahiptir. Zulüm işlendiği alanlara göre başlıca üç kategoride değerlendirilmiştir.¹⁰⁴³ Bunlardan birincisi, kul ile Allah arasında cerayan eden zulümdür ki, en büyüğü şirk ve nifak olmak üzere, büyük-küçük Allah’a karşı işlenen günahlardır. Mesela, bu anlamda Lokman sûresinde, Lokman’a verilen hikmetler arasında sayılan ve imanın temel prensiplerinden olan, Allah’ın varlığı, birliği ve eşi ortağı olmadığı yani şirkten münezzehe olduğu, dolayısıyla şirk koşanların büyük bir zulüm içine girecekleri şöyle belirtilmektedir: (..بِأَنِّي لَا تُشْرِكُ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ) “Lokman, oğluna nasihat ederken; ‘Evladım! dedi, sakın Allah’a eş, ortak uydurma. Çünkü şirk pek büyük bir zulümdür.’”¹⁰⁴⁴

Zulmün ikinci çeşiti, kişinin diğer insanlarla arasında cereyan eden toplumsal zulümdür ki şu âyette bu anlamı ihtiva etmektedir:¹⁰⁴⁵ (إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ) “Sorumlu olanlar, ancak insanlara zulmedenler ve ülkede haksız yere başkalarının hukukuna saldıranlardır. İşte böylelerinin hakkı, gâyet acı bir azaptır.”¹⁰⁴⁶ Allah yolundan menetmek, adam öldürmek, hırsızlık etmek, yol kesmek, yetim malı yemek, boşadığı kadının evlenmesine mani olmak gibi haksızlıklar¹⁰⁴⁷ bu tür zulümlerden bazılarıdır.¹⁰⁴⁸ Bu çeşit bir zulüm, diğerlerine nisbetle telafisi en zor olanıdır. Çünkü, insanlar arasındaki zulmün bertaraf edilmesi için mazlumun, ya hakkı

¹⁰⁴¹ Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 222.

¹⁰⁴² Ulutürk, Veli, *Kur’ân’a Göre Zulüm Kavramı*, s. 10.

¹⁰⁴³ Rağıb, s. 315-356; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 542; Mukâtil b. Süleyman, zulüm kavramının anlam alanı için dört vecih zikretmektedir. O, burada sayılanlara ilave olarak, şirke girmeden, kişinin kendi nefesine zarar vermesi anlamını ilave etmektedir. Mukâtil, s. 35; M. Nüreddin Müneccid ise zulüm için, altı vecih mana tespit edildiğini belirtmektedir. O, bu dört manaya ek olarak, inkar etmek ve hırsızlık yapmak anlamlarını vermektedir. Bkz., Müneccid, s. 181-182.

¹⁰⁴⁴ Lokman, 13.

¹⁰⁴⁵ Mukâtil, s. 35; Rağıb, s. 316; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 542.

¹⁰⁴⁶ Şûrâ, 42.

¹⁰⁴⁷ Bakara, 229, 231; Nisâ, 10; Mâide, 29; A’râf, 44-45; Yûsuf, 23, 75; Ankebût, 31, vb..

¹⁰⁴⁸ Kur’ân’da zulüm olarak nitelenen davranışlar hakkında bkz., Ulutürk Veli, *Zulüm Kavramı*, s. 32-38.

iade edilerek ya da başka bir şekilde memnun edilmesi gerekir.¹⁰⁴⁹

Toplumsal zulüm, fertler, hatta kitleler arasında olabilir. Devletin bir ferde yahut bir şahsın halka zulmü şeklinde tezahür edebilir. İnsanlar malları, canları, evlatları ve inançları açısından haksızlığa uğrayabilirler. Halbuki bunlar en temel haklardır. “Kendilerine savaş açılan mü’minlere, savaşmaları için izin verildi. Çünkü onlar zulme maruz kaldılar. Allah, onlara zafer vermeye elbette kâdirdir. O mü’minler ki tamamen haksız yere, sırf ‘Rabbimiz Allah’tır’ dediklerinden ötürü yerlerinden yurtlarından kovulmuşlardı. Eğer Allah, insanların bir kısmının zararını diğer bir kısmı ile savmasaydı manastırlar, kiliseler, havralar ve Allah’ın adının çok anıldığı mescitler yıkılır giderdi. Dinine yardım edene Allah, elbette yardım edecektir. Muhakkak ki Allah, pek kuvvetlidir, mutlak galiptir.”¹⁰⁵⁰ Âyetten de anlaşıldığı gibi, savaş iznine gerekçe olarak müslümanların inançlarından dolayı zulme uğramaları zikredilmektedir. Diğer peygamberlerin ümmetlerine de aynı izin verildiği, aksi takdirde hiçbir mabedin yıkılmaktan kurtulamayacağı beyan edilmektedir. Hatta diğer din mensuplarının mabetlerinin ve ibadetlerinin de İslâm tarafından cihat emri çerçevesinde koruma altına alındığına işaret edilmektedir.¹⁰⁵¹

Zulmün üçüncü türü, insanın kendi nefesine zulmetmesidir.¹⁰⁵² Taberî’ye göre, “Allah Teâlâ’dan bir cezayı gerektiren fiili işleyen herkes, nefesine zulmeden kimsedir.”¹⁰⁵³ Bu tür bir zulüm, birinci türden zulümle yakından ilgilidir. Zira insan, Allah’a şirk koşarak, âyetleri inkar ederek veya günah işleyerek Allah’ın mülkünden bir şey eksilmez.

(وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ) “Fakat onlar emrimizi dinlememekle Bize değil, kendilerine zulmediyorlar, kendilerine yazık ediyorlardı.”¹⁰⁵⁴ İnsan, ne ederse kendine eder. Hayatını, aklını, malını israf ederek kendisine yazık eder. Yoksa hiçbir âsînin masiyeti Allah’a zarar vermez. Hiçbir zâlimin zulmü, O’nun hazinelerine zarar vermez. Hiçbir itaatkarın itaati ona fayda vermez. Hiçbir âdilın adâleti O’nun mülkünü arttırmaz.

¹⁰⁴⁹ Ekin, Yûnus, s. 101.

¹⁰⁵⁰ Hac, 39-40.

¹⁰⁵¹ Kurtûbî, XII, 65-67.

¹⁰⁵² Mukâtil, s. 35; Rağıb, s. 316; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 542.

¹⁰⁵³ Taberî, (Bakara, 54’de) I, 285.

¹⁰⁵⁴ A’râf, 160.

Bilakis, zâlim kendi kendine kıyar, âsi kendi nasibini eksiltir, itaatkâr kendisine faydalı olur. Adâletli davranan nasibini alır.¹⁰⁵⁵ “Kim kötülük eder veya günah işleyerek nefesine zulmeder de sonra Allah’tan af dilerse, Allah’ı Gafûr ve Rahîm bulur. Kim günah kazanırsa, onu sırf kendi aleyhine kazanır. Allah her işi hakkıyla bilir, tam hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁰⁵⁶ Tevbe etmeyenler, hem dünyada, hem de ahirette kendisini şekâvete ve azaba maruz bırakır. Zâlim fert ve toplumlar, dünyada helâk edilmek, ahirette de cehenneme atılmak suretiyle nefislerine zulmetmiş olurlar.¹⁰⁵⁷ Mesela, Kur’ânda zâlimlerin uğrayacağı kötü akibetlerin resmedildiği çeşitli tablolardan bir tanesi şöyledir: “O bâtil yollarda olanların bu dünya hayatında harcadıkları malların durumu, kendi öz canlarına yazık eden kimselerin ekinine isabet edip, o mahsûlü mahveden dondurucu+ bir rüzgarın durumuna benzer. Doğrusu Allah, onlara zulmetmedi, ama onlar kendilerine zulmettiler.”¹⁰⁵⁸ Burada “ekin” (**hars**), insan hayatını sembolize eder. Çünkü insan, hayatta iyi ve kötü işleri eker ve ahirette bunları biçer. **Rüzgar** da, kafirleri, yani mallarını bağışlayıp, insanlar yararına harcamaya sevkeden yüzeysel ve iki yüzlü bir yardım isteğini temsil etmektedir. **Kavurucu soğuk** ise insanın tüm iş ve faziletlerini anlamsız kılacak şekilde İlâhî kanuna uymamayı ve ona inançtaki eksikliği ifade eder. Allah, bu misalle şu dersi öğretir: Hava, tahılların yetişmesi için yararlı olabildiği gibi, eğer içinde kavurucu soğuk varsa, zararlı olup onları yok da edebilir. Aynı şekilde sadaka verip yardım etmek de ahirette toplanacak olan hesabın çoğalmasına yardım ettiği gibi, eğer küfürle zehirlenmişse aynı ürünü mahvedebilir de. Allah hem insanın, hem onun sahip olduğu servetin ve hem de onun etkinlikte bulunduğu alanın hâkimidir. Eğer kul, Rabbinin hâkimiyetini kabul etmez veya kanunsuz olarak tapınma nesnelere bulup, O’nun nimetlerini tüketirken, O’nun kanunlarını çiğnerse, suçlu olacaktır. Bu harcamaları için de cezalandırılacaktır. Böyle bir insanın verdiği sadaka, efendisinin hazinesinden bir miktar para çalıp, onu efendisinin istemediği şekilde harcayan kölenin verdiği sadakaya benzer.¹⁰⁵⁹ Bu hakikat, hayat fişkıran, hareketlerle dolu bir manzara halinde, Kur’ân’a has edebî bir üslûp güzelliği içerisinde canlandırılmaktadır.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁵ Taberî, (Bakara, 57’de) I, 298.

¹⁰⁵⁶ Nisâ, 110-111.

¹⁰⁵⁷ Ekin, Yunus, s. 101.

¹⁰⁵⁸ Âl-i İmrân, 117. Kur’ân’da Allah’ın kullarına asla zulmetmediği veya etmeyeceği hususu ısrarla vurgulanmaktadır. Mesela bkz., Yûnus, 44; Kehf, 49; Enbiyâ, 47 vb.. Bu hakikat bir kudsî hadiste de, şöyle ifade edilmiştir: “Ey kullarım! Biliniz ki ben zulmü kendime haram ettim ve sizin aranızda da onu haram kıldım. Bundan dolayı birbirinize haksızlık etmeyin.” Müslim, Birr, 55.

¹⁰⁵⁹ Mevdûdî, I, 288.

güzelliği içerisinde canlandırılmaktadır.¹⁰⁶⁰

Zulüm mastarının iki temel anlamından ikincisi olan karanlık anlamındaki “zulmet” kelimesi (çoğulu, zulümât) ise, Kur’ân’da yirmi üç kere daima çoğul olarak ve ekseriyetle “nûr” kelimesiyle beraber geçmektedir.¹⁰⁶¹ Zulümât, nûr ve ışığın zıddıdır.¹⁰⁶² Tefsirciler, zulümât kelimesinin, âyetlerde, şirk, musibet, ve karanlık olmak üzere üç temel anlama geldiğini belirtmektedirler.¹⁰⁶³ Mesela küfür ve dalalet anlamında bir ayette kelimenin kullanımı şöyledir:

(اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ .)

“Allah, iman edenlerin yardımcısıdır, onları **karanlıklardan** aydınlığa (nûr’a) çıkarır. İnkâr edenlerin dostları ise tâğutlar olup onları aydınlıktan (nûr’dan) karanlıklara (zulümât’a) götürürler. İşte onlar cehennemlik kimselerdir ki orada ebedi kalacaklardır.”¹⁰⁶⁴ Bu âyette nûr kelimesiyle kastedilen, iman ve hidâyettir. “Nûr” kelimesi imandaki tevhidden dolayı tekil olarak zikredilmiştir. Yine zulümât kelimesiyle, küfür ve dalalet kastedilmektedir. Küfür ve dalaletin yolları çeşit çeşit ve çok olmasından dolayı da zulümât çoğul olarak gelmiştir.¹⁰⁶⁵ Ayrıca küfrün zulümata benzetilmesi ve karanlıkla anlatılması da dikkat çekicidir. Çünkü, nasıl karanlık, eşyanın gözle görülmesini engelliyorsa, aynı şekilde inkar da kalbin hakikatleri idrâkini (ki buna hikmet te diyebiliriz) engellemektedir.¹⁰⁶⁶

Zulümât kelimesinin sıkıntı, bela ve tehlike anlamındaki bir kullanımı ise şöyledir: (قُلْ مَنْ

يَنْجِيكُمْ مِنَ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ..)

“De ki: Kim kurtarır sizi karanın ve denizin **karanlıklarından**, tehlikelerinden, siz yalvara yakara, ağlaya sızlaya ve gizlice dualar ederek şöyle dediğiniz demler: Eğer bizi bundan kurtarırsa, ahdimiz olsun, kesinlikle şükredenlerden

¹⁰⁶⁰ Kutub, Seyyid, I, 451.

¹⁰⁶¹ Âyetler için bkz., Abdalbâkî, M. Fuad, s. 438-439.

¹⁰⁶² İbn Fâris. *zlm md.*

¹⁰⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü 'l-a'yün*, s. 423; Mukâtil, s. 31-32; Müneccid, s. 182-183.

¹⁰⁶⁴ Bakara, 257.

¹⁰⁶⁵ Neseffî, Ebu'l-Berekât, Abdullah ibn Ahmed, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, I, 171, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut ty; Ve bkz., Neseffî (Maide, 16'da) I, 399.

¹⁰⁶⁶ Hâzin, I, 402.

olacağız.”¹⁰⁶⁷ Görüldüğü gibi bu âyette geçen zulümât kelimesiyle, musibet, sıkıntı, gâile, ve benzeri, insanları korku ve dehşete düşüren tehlikeler kastedilmektedir.¹⁰⁶⁸ “Zunnûn’u da an. Hani o halkına kızmış, onlardan ayrılmış, Bizim kendisini sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Sonra **karanlıklar** içinde şöyle yakarmıştı: *فَيَقْنَادَى فِي* (..فَقْنَادَى فِي) (..الظُّلْمَاتِ) ‘Ya Rabbi! Sensin İlah, Senden başka yoktur İlah. Sübhansın, bütün noksanlardan münezzehsin, Yücesin. Doğrusu kendime zulmettim, yazık ettim. Affını bekliyorum Rabbim!”¹⁰⁶⁹ Bu âyetteki “zulümât” kelimesiyle de gecenin, denizin ve balığın karanlıkları kastedilmektedir.¹⁰⁷⁰

İster zulüm, isterse zulümât anlamıyla olsun, her iki anlamıyla da zulmün hikmet kavramıyla zıddiyeti son derece açıktır. Kur’ân-ı Hakîm’de geçtiği şekliyle (zulümât) karanlığın zıddı olan Nûr, salt gözün görmesini sağlayacak ışık sözcüğüyle karşılanamaz.¹⁰⁷¹ Rağîb’in da belirttiği gibi nûr kavramı, ışık kavramından daha hususîdir.¹⁰⁷² Belki de basardan daha çok, aklın veya kalbin idrâkini yani basîretin görmesini sağlayacak ışık kastedilmektedir.¹⁰⁷³ Nûr; zihni, aklı, gönlü, maddî-manevî dünyayı karartan karanlığın zıddıdır. Bundan dolayı, bütün varlığı aydınlatması açısından Allah, kendi zatını “Nûr” olarak isimlendirmiştir.¹⁰⁷⁴ (*اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...*)
“Allah, göklerin ve yerin nûrudur.”¹⁰⁷⁵ Allah’ın göklerin ve yerin nûru olmasının manası, bütün kevn u mekânı yaratması, idare etmesi, gök ve yer ehlini hidâyet etmesidir.¹⁰⁷⁶

Bütün âlemi meydana koyan, kâinatı gösteren, hakikatı bildiren, gözleri gönülleri

¹⁰⁶⁷ En’âm, 63.

¹⁰⁶⁸ Neseffî, I, 476; Râzî, IV, 90.

¹⁰⁶⁹ Enbiyâ, 87.

¹⁰⁷⁰ Neseffî, II, 416; İbn Kesir, V, 361.

¹⁰⁷¹ Bkz., Yazır, Hamdi, V, 3515-3521; Nûr ile ışık birbirine karıştırılmamalıdır. Zira bir kere Cenâb-ı Hak bu âyet-i kerimede, “Allah, semavât ve arzın ziyasıdır” demiyor ki? Öyle ise nûru anlamak için nûrun kaynağına yaklaşmak gerekir. Nûrun kaynağı Allah’tır. Özetle, belki ışığın kaynağı nûr’dur ve ışık nûr’un yeryüzündeki tezahürlerinden ibarettir. Bkz., Gülen, Fethullah, *Kur’ân’dan İdrâke Yansıyanlar*, II, 274-277.

¹⁰⁷² Rağîb, s.508.

¹⁰⁷³ Bkz., Yazır, Hamdi, (Nûr, 35’de) V, 3517-3518.

¹⁰⁷⁴ Rağîb, s.508; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V,134. Nûr ismi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 274-280; Ulutürk, Veli, *Kur’ân-ı Kerîm Allah’ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 178-182.

¹⁰⁷⁵ Nûr, 35.

¹⁰⁷⁶ Râzî, VI, 394; İbn Kesir, VI, 60.

şenlendiren O'dur. O olmasaydı, hiçbir şey bulunmaz, hiçbir hakikat sezilmez (hikmet), hiçbir neşe duyulmazdı.¹⁰⁷⁷ Varlığı günyüzüne çıkararak, kâinatın hem bu aleme hem de ahirete bakan yüzünü ortaya çıkararak; onu temâşa edilen bir meşher ve okunan bir kitap haline getiren, gözlere ışık, gönüllere inşirah veren manalarla vicdanlarımızı besleyen O'dur. O'nun nûrunun olmadığı yerde göz görmez, basîret idrâk etmez. İlimler evhama, hakikatler farazî şeylere karışır ve mevcudat manasız, anlaşılmayan bir kaosa dönüşür. O'nun nûrunun olmadığı yerde, ne dimağlarda oturmuş bir ilim felsefesi, ne de sinelerde bir marifet ziyası hasıl olur. Bu ilâhî nûr nazara alınmadığı takdirde, kâinat ve içindeki her şey birer zulmetten ibarettir. Hz. Nûru'l-envâr mülahazaya alınarak bakıldığı takdirde ise, görünür-görünmez bütün eşya aydınlanır (hikmet) ve hakiki mahiyetleriyle birer beyan haline gelirler.¹⁰⁷⁸ Âyetin sonundaki: (يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ وَيَضْرِبُ) (يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ وَيَضْرِبُ) "Allah, dilediği kimseyi nûruna iletir. Gerçeği anlamaları için insanlara böyle temsiller getirir. Allah, her şeyi bilir." ifadesinde, nûra iletilmeden maksat, ilme ve amele yönlendirilmek,¹⁰⁷⁹ veya kâinatta mevcut onun hak olduğuna ait delilleri anlamaya (fehm) muvaffak kılınmak,¹⁰⁸⁰ bir diğer ifadeyle hikmete nail olmaktır.

İşte insan, yerlerin ve göklerin Nûr'unun aydınlatmasıyla gerçek mahiyet ve özleri ortaya çıkan varlığı ve varlığın hakikatını yani yaratılışın hikmetlerini idrâk etmekle mükelleftir. Kaldı ki insanın bizzat kendisi, Allah tarafından aydınlatılan bu varlık âlemi içindedir. Her varlık değerini bu aydınlatmadan almaktadır. Gökte güneş veya gezegenler, yerde renkler ve güzellikler, gönüllerde basîret, idrâk ve bu çekirdekler üzerinde neşv ü nema bulan marifet, muhabbet ve aşk u şevkler; dimağda düşünme, mantık, muhakeme ve çeşitli istidlâl yollarıyla hakikata veya hikmete ermeler hep bu ilâhî nûr sayesinde gerçekleşmektedir. Her oluşun hikmeti bu aydınlıkta ortaya çıkmaktadır. Bu Nûr'dan nasibini almayanlar, karanlıklar (zulümât) içinde kalmaya mahkumdurlar. "Yahut, o kafirlerin duygu, düşünce ve davranışları derin bir denizdeki yoğun karanlıklara benzer. Öyle bir deniz ki onu dalga üstüne dalga kaplıyor... Üstünde

¹⁰⁷⁷ Yazır, Hamdi, V, 3515.

¹⁰⁷⁸ Gülen, Fethullah, *Kur'an'dan İdrâke Yansıyanlar*, II, 274, 275.

¹⁰⁷⁹ Râzî, VI, 395.

¹⁰⁸⁰ Ebu's-Suûd, VI, 380. (Râzî'nin kenarında)

de koyu bulut. Üstüste binmiş karanlıklar... İçinde bulunan insan, elini uzatsa neredeyse kendi elini bile göremiyor. Öyle ya, Allah birine nûr vermezse artık onun hiçbir nûru olamaz.”¹⁰⁸¹ Öyleyse Nûr’un, ilâhî bir yol olarak, her şeye hakkını verebilmek (hikmet) için, insan tarafından mutlaka takip edilmesi gerekir.

Gerçekte varlık dünyasında Nûr’un aydınlatmadığı hiçbir şey yoktur. Ancak tüm aydınlığa rağmen, basar ve basîretini (göz ve gönül gözünü) Nûr’a karşı kapayan kimse için varlık ve hayat, karanlık ve sahipsiz bir dehlizdir. Halbuki Nûr’un kendisinden, bütün bir varlığı aydınlatmak için kâinata (kesintisiz bir şekilde), yine Nûr olan bir Kitap,¹⁰⁸² her sözü ve uygulaması nûr¹⁰⁸³ ve hikmet olan bir peygamber gelmiştir.¹⁰⁸⁴ O, Allah’ın izniyle onun yoluna davet eden bir müjdecî, bir uyarıcı, bir aydınlatan lamba olarak gönderilmiştir.¹⁰⁸⁵ Dolayısıyla varlığın hakikatını idrâk edebilmek ve buna uygun davranılabilmek için (hikmet), bu iki ilâhî nûrun takip edilmesi gerekir. Karanlıklardan nûr’a çıkabilmek, her çeşit cehalet ve zulümlerden nefsi alıkoyup, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in getirdiği hikmetten istifade edebilmek için, bu iki ilâhî ışığa harfiyyen tâbi olmak şarttır. Çünkü bu iki nûrdan nasibini alamayanlar karanlıklar içinde kalmaya mahkumdurlar.¹⁰⁸⁶ Zira zulüm kavramının aslı, nûrun olmaması, yokluk yani karanlık olma halidir. Varlığın içyüzünü keşfedip hakkıyla tanıyamama ve ona göre davranamama zulümdür. Tabiatıyla böyle bir karanlık ortam, insanı çeşit çeşit haksızlıklara, yanlışlara ve zulümlere düşürecektir. Bu zulüm, eşya hakkıyla tanınmadığı için, tabir-i diğerle eşyayı aydınlatan ilâhî nûr’dan istifade edilemediği için aynı zamanda karanlığı da temsil etmektedir. Bu karanlıklar içinde ise hikmete uygun davranabilmek bir yana, artık hikmetten bahsetmek bile mümkün değildir.

Kur’ân-ı Hakîm’de, yer yer zulmün değişik manalarını ifade eden “biğayr-i hak, biğayri’l-hak, bağy, israf, ‘azâb, ezâ, fitne, ‘adv, i’tedâ ve bu fiilin çeşitli şekilleriyle

¹⁰⁸¹ Nûr, 40. Ve bkz., En ‘âm, 122.

¹⁰⁸² Allah, oniki âyette Kur’ân’ı “en-Nûr” olarak isimlendirmektedir. Kur’ân’ın Nûr ismiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz., Belîhî, s. 216-221; Çelik, Muhammed, *Kur’ân Kur’ân’ı Tanımlıyor*, s. 186-189.

¹⁰⁸³ Bediuzzaman’ın ifadesiyle sünnetin de her meselesinin altında bir nûr, bir edep vardır. (Lem’alar, s. 51) Burada, nûru, hayırlar ve hikmetler olarak düşünmek mümkündür.

¹⁰⁸⁴ Bkz., Mâide, 15; A’râf, 157; Talâk, 11.

¹⁰⁸⁵ Bkz., Ahzâb, 45-46.

¹⁰⁸⁶ Bkz., Nûr, 40.

kullanılan” başka bir takım kelimeler de vardır.¹⁰⁸⁷ Aslında bunları da hikmetin karşıtı olan zulmü ifade etmeleri yönüyle, hikmetin zıt anlam çerçevesi dahilinde değerlendirebiliriz.

1.4.4. Bâtl

“Boşa gitmek, temelsiz ve devamsız olmak” anlamındaki (بَطَلَ) *btl* fiil kökünden türemiş bir kelimedir.¹⁰⁸⁸ Hakk’ın zıddı olan bâtl,¹⁰⁸⁹ lugatte, “Araştırıldığında varlıkta durmayan, sabitliği olmayan”¹⁰⁹⁰ yani zâil olan, varlıkta durmayan, yok olan demektir.¹⁰⁹¹ Bu anlamda bâtl, hem söz hem fiiller hakkında da kullanılmaktadır.¹⁰⁹²

Bâtl kavramı türevleriyle birlikte Kur’ân’da otuz altı defa geçmektedir. Söz konusu yerlerde, “yalan,¹⁰⁹³ boşa çıkan amel,¹⁰⁹⁴ çirkin, faydasız ve gagesiz iş,¹⁰⁹⁵ Allah’ın dışında ilah diye tapılan put,¹⁰⁹⁶ hakkı örten perde,¹⁰⁹⁷ hakkın zıddı,¹⁰⁹⁸ gerçek bilgiye dayanmayan delil,¹⁰⁹⁹ gibi pek çok anlamda kullanılmıştır. Bâtılın hak karşısında herhangi bir değer ve hükümü olmadığı Kur’ân’da şöyle güzel bir misalle anlatılmaktadır: “O gökten yağmur indirir de vâdiler, dereler kendi ölçülerince dolup sel olur akar. Sel, suların üstünde kabaran köpüğü alıp götürür. İnsanların zinet veya bazı eşyalar yapmak için ateşte erittikleri madenlerin de buna benzer köpüğü olur. İşte Allah, **hak ile bâtlı**, böyle bir temsil ile anlatır. Köpük yok olup gider, insanlara faydası olan cevher kısmı ise dipte kalır. Allah, işte böylece misaller verir.”¹¹⁰⁰ İşte Cenâb-ı Hak, tıpkı bunun gibi, kibriya, celâl ve ihsan semasından bir su indirir ki, bu Kur’ân’dır. Vâdiler ise kullarının kalpleridir. Kalpler vâdilere benzetilmiştir. Çünkü aynen gökyüzünden inen suların vâdilerde karar kılması gibi, o kalplerde de Kur’ân ilimlerinin nûrları karar kılıp yerleşir. Yağmur sularından her biri, o

¹⁰⁸⁷ Daha geniş bilgi için bkz., Ulutürk, Veli, *Kur’ân’da Zulüm Kavramı*, s. 13-18.

¹⁰⁸⁸ İbn Fâris, *btl* md.; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, *btl* md.; Zebîdî, *btl* md., XIV, 56.

¹⁰⁸⁹ Rağîb, s. 50; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, *btl* md.

¹⁰⁹⁰ Rağîb, s. 50; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 252; Zebîdî, XIV, 56.

¹⁰⁹¹ Yazır, Hamdi, (Bakara, 188’de) I, 679.

¹⁰⁹² Rağîb, s. 50; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 252

¹⁰⁹³ Mü’min, 78; Fussilet, 42.

¹⁰⁹⁴ Bakara, 264.

¹⁰⁹⁵ Âl-i İmrân, 191.

¹⁰⁹⁶ Lokman, 20.

¹⁰⁹⁷ Âl-i İmrân, 71.

¹⁰⁹⁸ Şuarâ, 24.

¹⁰⁹⁹ Mü’min, 5.

¹¹⁰⁰ Ra’d, 17.

vâdilerin genişliği ve darlığı nispetinde oluştuğu, karar kıldığı gibi, burada da, her kalpte Kur'ân ilimlerinin nûrundan ancak, o kalbin temizliği-kirliliği, anlayışın kuvvetli ve eksik olması kabilinden, ona uygun olan şeyler yerleşir, karar kılar. Suyu, erimiş yedi maddenin tortusu, pisliği karışıp onun üzerine çıktığı; sonra da o tortunun ve kirin giderek, kaybolarak, atılarak, geriye suyun cevheriyle o yedi maddenin cevherlerinin kalması gibi, burada da Kur'ân'ın açıklamalarına bir takım şek ve şüpheler karışır. Ama sonunda, o şek ve şüpheler zail olur silinir; geriye ilim, din, hikmet ve mükâşefe kalır.¹¹⁰¹

Bâtıl kavramının geçtiği bir âyette de, eşsiz bir Kitap olan (كِتَابٌ عَزِيزٌ) Kur'ân-ı Hakîm'e bâtılın hiçbir şekilde yaklaşamayacağı şöyle belirtilmektedir:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَتْرَبِلُ مَنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ .

“Kendilerine gelen bu şanı yüce dersi inkar edenler elbette cezadan kurtulamazlar. Halbuki o eşsiz ve pek kıymetli bir kitaptır ki, **bâtıl** ona ne önünden, ne ardından yol bulamaz. Tam hüküm ve hikmet sahibi, bütün hamdlerin ve övgülerin sahibi o Hakîm ve Hamîd tarafından indirilmiştir.”¹¹⁰² Dolayısıyla bâtıl, bu Kitap'a kat'iyen sokulamaz. Çünkü o, hak olan Allah'tan gelmiştir¹¹⁰³ ve hakka davet etmekte, hakikatı haykırmaktadır. O, göklerin ve yerin üzerine kâim olduğu hak ile alakalıdır. Bâtıl, bu eşsiz kitaba asla sızamaz. Zira Allah tarafından muhafaza edileceği garantilenmiştir. Bu Kur'ân'ı dikkatle okuyanlar ve düşünenler onun indirdiği gerçeği görecekleri gibi, gerçekleştirmek istediklerini de göreceklerdir. Hem ruhunda hem metninde kolayca ve sade olarak hakkın onun özünde var olduğunu, fitratın derinliklerine seslendiğini anlar. Bu hususiyetin ona çok üstün bir tesir temin ettiğini fark eder. O, “Hakîm ve Hamîd olan Allah katından indirilmiştir.” Hikmet bu kitabın yapısında, prensiplerinde, inış tarzında ve insan kalbini en kısa yoldan tedavi edişinde belirgindir. Onu indiren Allah, hamde layık olan Allah'tır.¹¹⁰⁴ O, sözlerinde ve fiillerinde hikmet sahibi olduğu gibi,

¹¹⁰¹ Râzî, V, 287. Vâdilerin belli bir ölçü dahilinde su akıtması ve herşeyin bir ölçü dairesinde yeterince lüzumlu şeyleri elde etmesi, onları yaratan varlığın gücünü, ölçü ve hikmetini dile getirir. İşte bu sûre öncelikle bu gücü anlatmaktadır. Bu gerçekte Allah'ın misal vermek istediğinin bir çerçevesidir. Onlar hayatları boyunca hep bu örneklerle karşılaşmaktadırlar ama hiç te uyanmamaktadırlar. Kutub, Seyyid, IV, 2053.

¹¹⁰² Fussilet, 41-42.

¹¹⁰³ İbn Kesir, VII, 171.

¹¹⁰⁴ Kutub, Seyyid, V, 3127.

emrettiği ve nehyettiği herşeyde de gaye ve neticeleri itibarıyla hamde layıktır.¹¹⁰⁵
Allah'ın bâtılı yok edip hakkı devam ettireceği de âyetlerde belirtilmiştir:

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِنْ يَشَأِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَىٰ قَلْبِكَ وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ .

“..Allah, **bâtılı** imha eder, hakkı ise indirdiği Kitapla gerçekleştirir. Gerçekten O, kalblerin içinde ne varsa bilir.”¹¹⁰⁶ Bir başka âyette hak ve hikmetin zıddı olarak bâtıl şu şekilde kullanılmaktadır:

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ .

“Biz göğü, yeri ve ikisinin arasındaki varlıkları **bâtıl, gagesiz, boşuna** yaratmadık. Bu sadece kâfirlerin bir zannı ve iddiasıdır.”¹¹⁰⁷ Binaenaleyh yer, gök ve arasındakiler asla bâtıl üzerine kurulmuş, hak ve hikmetten uzak değildir. Her şeyin hak ve hikmet üzere ve belli gayelere ma'tûf yaratıldığı, oyun ve eğlence için yaratılmadığı, böyle bir düşüncenin bâtıl olduğu başka âyetlerde de dile getirilmektedir.¹¹⁰⁸

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهَوًا لَلَّخْتَنَاهُ مِن لَّدُنَّا إِن كُنَّا فَاعِلِينَ بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ .

“Elbette Biz, göğü, yeri ve aralarında olan varlıkları **oyun ve eğlence** olsun diye yaratmadık. Eğlenmek isteseydik nezdimizde eğlenecek çok şey bulurduk! Faraza yapacak olsak, öyle yapardık. Hayır! Biz gerçeği söyler, gerçeği yaparız! Hakkı **bâtılın** tepesine indiririz de beynini parçalar, bir anda canı çıkar o bâtılın! Allah hakkındaki böyle boş düşüncelerinizden ötürü yuh aklınıza, yazıklar olsun size.”¹¹⁰⁹

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ .

“Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındaki varlıkları **eğlenmek (lâ'ibîn)** için yaratmadık!

¹¹⁰⁵ İbn Kesir, VII, 171.

¹¹⁰⁶ Şûrâ, 24.

¹¹⁰⁷ Sâd, 27.

¹¹⁰⁸ Neseî, (Sâd, 27'de) III, 191.

¹¹⁰⁹ Enbiyâ, 16-18.

Evet, onları hak ve hikmetle, ciddî maksad ve gayelerle yarattık, ama onların çoğu bunu anlamazlar.”¹¹¹⁰ Buna göre, şâyet öldükten sonra diriliş olmasaydı, yer, gök ve arasındakilerin yaratılması abes olurdu. Dolayısıyla Biz, mevcudâtın nizam ve sağlam yaratılışının da delâlet ettiği gibi, hepsini hakla yani hikmetle yarattık.¹¹¹¹ Bir başka âyette de ahirete inanmayanları azarlama makamında¹¹¹² özellikle insanın yaratılışının abes olmadığı soru uslubuyla şöyle ifade edilmektedir:

أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ .

“Bizim sizi boşuna yarattığımızı, Bizim huzurumuza dönüp hesap vermeyeceğinizi mi sandınız?”¹¹¹³ Yani, hiç bir şey düşünmüyor musunuz ki sizi üstün bir hikmet olmadan, hikmetsiz yere yarattığımızı zannettiniz ve öldükten sonra dirilişi inkar ettiniz.¹¹¹⁴ Bu âyetlerde yüce Allah, kâinatı dolduran kudret, hikmet ve sanat mucizelerini, insanlar inceleyip, onların yaratıcısını tanısınlar, onlardaki menfaatlerini elde etsinler, onların ebedi cennetteki asıllarına delâletlerini anlasınlar ve bir de burada yaptıkları işleri, iyilikler için mükâfat, kötülükler için ceza olarak karşılığını alsınlar, böylece hak yerini bulsun diye yarattığını beyan buyurmaktadır.¹¹¹⁵ Hak olmayan herşey mutlaka bâtıldır. Bunun için Allah; “Onları hakla yarattık.” yani bir gayeyi gerçekleştirmek için yarattık,¹¹¹⁶ buyurmaktadır.

Kur’ân’da, semâvât, arz ve içindekilerinin yaratılışındaki nizamın sağlamlığı (itkân) ile mahlukâtın yaratılışı ve tâbi oldukları nizam ve kanunlar, Allah’ın hikmetine delil olarak çokça zikredilmektedir. Bunların durumları, neticeleri ve bazısının bazısıyla alakaları daima hikmetin gerektirdiği çerçevede cerayan etmektedir. Bundan dolayıdır ki Allah, pek çok âyet-i kerimede kâinat ve içindekileri “hak” ile yarattığını yani boş, abes ve faydasız yaratmadığını bilakis birbiri içinde pek çok gayeyi gerçekleştirmek için

¹¹¹⁰ Duhân, 38-39.

¹¹¹¹ İbn Âşûr, (Duhân, 38-39’da) XII, 310.

¹¹¹² İbn Âşûr, (Mü’minûn, 115’de) IX, 133.

¹¹¹³ Mü’minûn, 115.

¹¹¹⁴ Ebu’s-Suûd, VI, 318. (Râzî’nin kenarında)

¹¹¹⁵ Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Enbiyâ, 16’da) s. 322.

¹¹¹⁶ İbn Âşûr, (Sâd, 27’de) XI, 246.

yarattığını belirtmektedir.¹¹¹⁷

¹¹¹⁷ İbn Âşûr, (Enbiyâ, 16'da) VIII, 30.

II. BÖLÜM

2. KUR'ÂN'DA HAKÎM İSMİ VE KULLANILIŞI

Daha önce de belirttiğimiz gibi, hakîm, “işleri güzel ve sağlam yapan”, “hikmet sahibi, âlim”¹¹¹⁸ manalarına gelmektedir. Gazzâlî’ye göre hakîm, “en iyi tarafı, en üstün bir ilimle bilen”dir.¹¹¹⁹ Halîmî’nin tanımına göre hakîm, “Doğru olandan başkasını söylemeyen ve yapmayan demektir. Allah’ın fiilleri isabetli, san’atı itkân üzere olduğundan, böyle nitelenmelidir. Zira iradî bir fiil ancak Hayy, Kâdîr ve Âlim olandan sadır olabileceği gibi, itkân ve isabet de, ancak Hakîm’den sâdır olur.”¹¹²⁰ Rağîb’a göre de, Allah hakkında hikmet, “eşyayı bilmek ve son derece muhkem olarak, itkân üzere (sağlam, mükemmel ve pürüzsüz) yaratmaktır.”¹¹²¹

Hakîm vasfı, Kur’ân’da 97 âyette geçmektedir. Bu âyetlerin beşinde Kur’ân-ı Hakîm’i, Ümmü’l-Kitâb’¹¹²²; bir tanesinde de Allah’ın “emr”ini nitelemektedir.¹¹²³ Geriye kalan doksan bir âyette ise, hakîm ismi Allah’ı tavsif eder. Bazen elif lâmlı, bazen elif lâmsızdır. Hiçbir yerde tek başına zikredilmemiştir. Aslında Kur’ân’da esmâ-ı hüsnâ çoğunlukla, yan yana getirilmiş iki isim halinde Allah’ı tavsif eder. Bitişik isimler terkibi, her zaman aynı isimlerin yan yana gelmesiyle oluşmaz. Muhtevaya göre değişirler. Mesela, el-‘Azîz ismi, en çok el-Hakîm ismine bitiştiği halde (47 âyette), yerine göre: er-Rahîm (11 âyette), el-Kaviyy (7 âyette), Zu’ntikâm (4 âyette), el-Hamîd (3 âyette), el- ‘Alîm (6 âyette), el- Ğafûr (2 âyette), el-Ğaffâr (3 âyette), el-Vehhâb ve el-Muktedir isimleriyle de birer âyette yan yana gelmektedir. Anlam bakımından ise bitişen isimler, belli başlı şu durumları gösterebilirler.¹¹²⁴

1) Biri öbürünü destekler. “Kaviyy- ‘Azîz”, “ ‘Aliyy-‘Azîm”, “ ‘Azîz-Zu’ntikam” gibi.

¹¹¹⁸ Bkz., İbnul-Esîr, I, 49; İbn Manzûr, *hkm* md. XII, 140.

¹¹¹⁹ Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 195.

¹¹²⁰ Beyhâkî, s. 22.

¹¹²¹ Rağîb, I, 127.

¹¹²² Zuhuf, 4; Lokman, 2; Yâsîn, 2; Yûnus, 1; Âl-i İmrân, 58.

¹¹²³ Duhan, 4.

¹¹²⁴ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 68. Normal olarak ayetlerin sonunda gelen bitişik isimler hakkında, müsteşrikler arasında daha çok yaygın bir iddiaya göre, bunlar sırf seci endişesiyle getirilmiş, çoğunlukla delâletten yoksun kâfiye unsurlarıdır. Bu bakış açısı, onların Kur’ân’ı küçük düşürme heveslerinden kaynaklanan asılsız ve mesnedsiz bir iddiadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 69.

2) Zıt ve zıttı yakın iki ayrı kavrama delâlet ederek, biri öbürünü dengeler: “ ‘Azîz-Hakîm”, “ ‘Afuvv-Kadîr”, “Zû Mağfire ve Zû ‘ıkab elîm” gibi.

3) İki ismin gerekleri arasında bir derecelenmeyi, sıralanmayı ifade ederler: “Tevvâb-Rahîm”, “Ğafûr-Rahîm” gibi.

Adeta organik bir doku teşkil eden âyetlerde, bu isimlerin hayatî fonksiyonları vardır. Bunlar başlıca şunlardır:¹¹²⁵

- a- Mananın kaynağını gösterirler.
- b- Muhtevanın, tam zıddını ortaya koyabilirler.
- c- İstidrâk mahiyetinde gelirler.
- d- Âyette bildirilen hüküm, emir, nehiy vb. ta’lîl gayesiyle getirilirler.
- e- Bazen zıt veya zıdda yakın iki isim, birbirini dengelemek için gelir.
- f- Âyetlerin sonlarında gelen ilâhî isimler, ekseriya âyette bildirilen manaları, akıllara ve kalblere iyice yerleştirmek için, çok kısa bir hülâsa mahiyetini taşırlar.
- g- Bazı âyetlerde, dünyaya ait işleri düzenleyen hükümler bulunur. Bildirilen şeyler, mesela, tamamen hukukî mahiyette kurallar olabilir. Bu kurallarla muhatap, dinle ilgisi olmayan bir atmosfere girdiğini sanır. Fakat âyet, muhteva ile ilgili vasıflarla sonuçlanınca, muhatap kutsal bir alana yükseltilir. Hem de o emirler, ilâhî bir müeyyide, yaptırım gücü bulur.
- h- Bazı durumlarda, âyetlerin sonlarında gelen isimler, ayette bildirilen vaadlerin, işlerin teminâtı olarak gelirler.

Hakîm isminin yer aldığı âyetlerden otuz biri mekkî, altmışı medenîdir. Görüldüğü gibi Medine döneminde, Hakîm ismi iki misli fazla zikrolunmuştur. Bu isim Kur’ân’da münferid olarak geçmemektedir. Teyid ve dengeleme ifade ederek Allah’ın güzel isimlerinden şu isimlerle birlikte zikredilmiştir: “Habîr, ‘Aliyy, Hamîd, ‘Azîz, ‘Alîm, Vâsi’ ve Tevvâb.” Bu isimler beraber kullanılınca artık tek tek farklı isimler olarak değil, yeni bir mana ifade eden ayrı bir vasıf olarak düşünölmelidir. Teşbihte hata olmazsa anlamak için bunu, iki ayrı elementin birleşimi gibi düşünöbiliriz. Nasıl, iki

¹¹²⁵ Bu özelliklerin daha geniş izah ve Kur’ân’dan misalleri için bkz., Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s.71-78.

elementin birleşimi ile yeni bir madde elde edildiğinde artık önceki iki element müstakil düşünülmez. Bunun gibi bitişik isimlerin manaları da tek tek değil artık yeni bir vasıf olarak bütün halinde düşünülmelidir.

Kur’ân’dan buna pek çok misal vermek mümkündür. Hakîm isminin beraber kullanıldığı isimler konusunu incelerken bunun örnekleri geçeceği için burada bir misalle yetineceğiz. Mesela: (وهو الغفورالودود) “O, Ğafûr ve Vedûd’dur.”¹¹²⁶ âyetinde ayrı ayrı düşünülürse, Ğafûr, “mağfiret eden”, Vedûd ise “seven” anlamına gelir. Ancak bu iki vasfın bitişmesi, mağfiret ve sevgi kavramlarını birbiri içinde eritmekte, karşılıklı ilgilerini düşündürmektedir. Böylece anlıyoruz ki, Allah bağışlamayı sever, kulunun mağfiret dilemesini ister, üstelik mağfiret ettiği kulunu da sever. Halbuki tek başına mağfiret kavramında (ki suçu örtmek demektir) sevgi kavramı zorunlu olarak yoktur. Hatta bir çok durumda suçu örtenin, seveceği düşünülmez. Suçu örten bir çok kimse, bu davranışına sevgi katmayabilir. Bu durumda suçlu, nihayet cezadan kurtulur. İşte bu iki vasfın, karşılıklı olarak münasebete girmesi, mağfiretin sevgiden ileri geldiğini anlatmaktadır.¹¹²⁷

Burada şu hususu da bir kaide olarak belirtmek gerekir ki, âyetlerin sonunda gelen esma-i hüsnâ, âyetin muhtevâsından asla kopuk değildir. Buna misal olarak, bu bağlantının kurulmasında zorluk çekildiği için üzerinde fazla durulan Mâide sûresinin 118. âyeti verilebilir.

Hz. İsâ, kendisini tanrılaştıranlar hakkında, kıyamet günü vereceği takirde, onların bu dalalete düşmelerinde hiçbir rolünün olmadığı, insanlara sadece Allah’ı bir bilip ve sadece Ona kulluk etmelerini öğütlediğini ifade etmektedir. İşte bu olayı anlatan âyet şöyle bitirilmektedir: (إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ .) “Eğer onları cezalandırırsan, şüphe yok ki onlar Senin kullarıdır. Onları affedersen, ‘Azîz Hakîm Sensin.”

Âlûsî, bu âyetin tefsirinde şöyle demektedir: Bazı kimseler, burada “Ğafûr olan Rahîm

¹¹²⁶ Burûc, 14.

¹¹²⁷ Daha başka örnekler için bkz., Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 70-71.

olan şüphesiz ancak Sensin” diye bir ifade bekleyebilir. Halbuki burada, onlar hakkında Allah’ın mağfiretini istemek değil, Onun izzet ve hikmetini belirtmek daha yerindedir.¹¹²⁸ İbn Kayyim ise âyetin bu şekilde bitirilmesinin daha güzel olduğunu şöyle belirtmektedir: Hz. İsa’nın kıyamet gününde böyle söylemesi, “Ğafûr olan Rahîm olan Sensin” demekten daha güzeldir. Zira âyet-i kerîme şunu ifade etmiş oluyor: “Sen onları bağışlarsan; Senin mağfiretin, kudretin kemâli olan izzetten ve ilmin kemâli olan hikmetten olur. Aczinden dolayı bağışlayan, cânînin cürmünü bilmeyen kâdir Hakîm olmaz. Bu olsa olsa acz olur. Halbuki Sen ancak tam kudretle, tam ilimle ve her şeyi yerli yerine koyan hikmetle bağışlarsın. Bu makamda bu, “Ğafûr Rahîm” den daha güzeldir. Ğafûr Rahîm isimlerini ansaydı, fırsatın kaçmış olduğu bir durumda mağfiret isteğinde bulunduğunu düşündürürdü. “Onları bağışlarsan, Ğafûr olan Rahîm olan ancak Sensin” demekle, Allah’ın merhametini celb etmek, müstahak olmayan için merhamet istemek durumuna düşerdi ki, Hz. İsa’nın mertebesi bunu yapmayacak yüceliktedir. Bununla beraber içinde bulunulan makam (mevkıf) azamet ve celal makamıdır. İşte bunun içindir ki, bu ayetin sonunda izzet ve hikmeti anmak, rahmet ve mağfireti anmaktan daha uygundur.¹¹²⁹ Aslında Kur’ân’a, fasılları cihetiyle de bakıldığında, her makamın hakkını gözeterek, yerli yerinde, en güzel ve en uygun ifadeyi seçmesinin, onun hakîm oluş özelliklerinden biri olduğu söylenebilir.

2.1. ULÛHIYYETLE İLGİLİ KULLANILIŞI

Hkm maddesinden, ‘Allah hakkında dört vasıf kullanılmıştır: Bunlar “el-Ğakem, AĞkemu’l- Ğâkimîn, Ğayru’l-Ğâkimîn ve el-Ğakîm” isimleridir.

2.1.1. el-Ğakem

el-Hakem, hüküm vermede mütehassıs olan¹¹³⁰ hakîm manasında, hüküm veren¹¹³¹, hükmünde âdil olan,¹¹³² hüküm kendisine ait olan ve hükmü elinde tutan,¹¹³³ anlamına gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de yalnız bir âyette, En’âm sûresinde şöyle geçmektedir:

¹¹²⁸ Âlûsî, VII, 70; Ve bkz., Râzî, III, 700-701.

¹¹²⁹ İbn Kayyim, *Medâric*, I, 59; Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 77.

¹¹³⁰ Rağîb, s. 127.

¹¹³¹ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 140; İbnul-Esîr, I, 418.

¹¹³² İbn Düreyd, *hkm* md.

¹¹³³ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 178.

أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكْمًا وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا

“Allah, size Kitab’ı açık açık indirmişken, ondan başka bir **Hakem** mi ararım?”¹¹³⁴

Âyet-i kerimede hiçbir şüphe ve başka şeylere benzeyişe mahal kalmayacak şekilde fâsılalı âyetleriyle hakkın bâtıldan ayırd edildiği beyan edilmiş, hükmün Allah’a ait olduğu ilan edilmiştir. Dolayısıyla Allah’ın hükmüne karşı, hükmüne müracaat, edilebilecek hiçbir hakem tasavvur olunamayacağı¹¹³⁵ belirtilmiştir. “Ondan başka bir hakem mi ararım?” sorusu red mahiyetinde olup, Rasulullah (s.a.v.) in dilinden ifade edilmektedir. Yani bu sualle, doğrudan doğruya herhangi bir konuda Allah’tan başkasının hükmünü arama, O’ndan başkasını Hakem seçme reddedilmiştir. Her işte, her zaman hükmün (hâkimiyet) sadece Allah’a ait olduğu belirtilmiştir.¹¹³⁶

İkinci olarak “hakem” kelimesi, medenî bir âyette iki defa, karı koca geçimsizliğinde ıslah için araya giren beşerî hakemler hakkında kullanılmıştır.¹¹³⁷

وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْتَغُوا حَكْمًا مِّنْ أَهْلِهَا وَحَكْمًا مِّنْ أَهْلِهَا

“Eğer karı kocanın birbirinden ayrı kalacaklarından endişe ederseniz, o vakit kendilerine erkeğin ailesinden bir **hakem**, kadının ailesinden bir **hakem** göndersin...”¹¹³⁸ Burada böyle bir durumda hakîm denilmeyip hakem denilmesi hakemliğin şartlarından şu noktaya bir tembihtir: “Hakemler, mevzunun detaylarına inmek için onlara müracaat etmeksizin karı-kocanın leh veya aleyhlerine hükmü üstlenmeleridir.”¹¹³⁹

2.1.2. Hâkimîn

Hâkimlerin en hayırlısı,¹¹⁴⁰ en iyisi¹¹⁴¹; en güzel hüküm vereni¹¹⁴² demektir. Kur’ân’da

¹¹³⁴ En’âm, 114.

¹¹³⁵ Yazır, Hamdi, (En ‘âm, 114’de) III, 2033.

¹¹³⁶ Kutup, Seyyid, (En ‘âm, 114’de) III, 1194.

¹¹³⁷ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 178.

¹¹³⁸ Nisâ, 35.

¹¹³⁹ Rağıb, I, 127.

¹¹⁴⁰ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 177; Ulutürk, Veli, *Kur’an Allah’ı Nasıl Tanıtıyor?* s. 172.

¹¹⁴¹ Ateş, Süleyman, (A’râf, 87’de) II, 1005; Yıldırım Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, s. 160.

daha ziyade “hükmeden” anlamında kullanılır.¹¹⁴³ Allah, adalette, hak ve hakikate göre hükmettiği, hükmünde tarafgirlik veya zulüm olmadığı, hükmünü bozan bulunmadığı içindir ki, “hükmedenlerin en hayırlısı”dır.¹¹⁴⁴ Bu vasıf Kur’ân’da üç defa zikredilmektedir. Bu âyetlerin hepsi de mekkîdir. Sûrelerin iniş sırasına göre ilk defa 39. sıradaki A’raf sûresinde gelmiştir.¹¹⁴⁵

وَإِنْ كَانَ طَائِفَةٌ مِّنْكُمْ آمَنُوا بِالَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ وَطَائِفَةٌ لَّمْ يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ .

“Eğer benimle gönderilen gerçeğe içinizden bir kısmı inanıyor, bir kısmınız inanmıyorsanız, eh ne diyeyim, o halde, aramızda Allah, hükmünü verinceye kadar bekleyin. Zaten **hüküm verenlerin en iyisi O’dur.**”¹¹⁴⁶ Yani O, zulümden, adâletsizlikten, haksızlıktan münezze ve berî olan bir hâkimdir. Binananeleyh, O, mutlaka mü’min ve muttakî kimselere en yüce dereceleri; kafir ve bedbaht kimselere de her türlü cezayı verir.¹¹⁴⁷ Bu ifadenin bir benzeri de şu ayettir: “Yoksa kötülük işleyip duranlar, iman edip makbul işler gerçekleştirenlere yaptığımız muameleyi, kendilerine de göstereceğimizi, hayatlarında ve ölümlerinde onları bir tutacağımızı mı sanıyorlar? Ne kötü, ne yanlış bir muhakeme!”¹¹⁴⁸

Kâinatta atomlardan güneşlere kadar herşeyde hikmet, intizam, adâlet ve ölçü ile hükmeden bir Rubûbiyet vardır. Onun yaratma gayesine uygun hareket ederek ömürlerini geçiren mü’minleri takdir, bunun aksine hayata tuzak kuran, nizamı bozan kâfir ve fâsıkları takdir etmemesi, adâlet ve hikmetinden vazgeçmesi manasına gelir. Gerek mü’minler mükâfatlarını, gerek kâfirler cezalarını ekseriya bu dünyada almadıklarına göre, demek ki netice büyük bir mahkemeye bırakılmaktadır.¹¹⁴⁹

Hayru’l-Hâkimîn, isminin geçtiği diğer âyet Yunus sûresindedir.

وَأَتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللَّهُ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ

¹¹⁴² Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Yunus, 109’da) s. 220.

¹¹⁴³ Ulutürk, Veli, *Kur’an Allah’ı Nasıl Tanıtıyor?* s. 172.

¹¹⁴⁴ Âlûsî, (Â’raf, 87’de) VIII, 179.

¹¹⁴⁵ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 177.

¹¹⁴⁶ Â’raf, 87.

¹¹⁴⁷ Râzî, (Â’raf, 87’de) IV, 281.

¹¹⁴⁸ Câsiye, 21 ve bkz., Haşr, 20; Mü’min, 58.

¹¹⁴⁹ Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Câsiye, 21’de) s. 499.

“Sana Rabbinden ne vahyolunursa ona tâbi ol ve Allah, hükmünü izhar edinceye kadar sabret. Çünkü **hâkimlerin en hayırlısı**, en güzel hüküm vereni ancak O’dur.”¹¹⁵⁰ Bu ismin geçtiği diğer âyet ise Yusuf sûresinde, Hz. Yusuf’un kardeşlerinin, kardeşleri Bünyamin’in, Yusuf (a.s.) tarafından alıkonmasıyla yaşadıkları sıkıntılı andaki istişarelerinde geçmektedir: فَلَنْ أُبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّىٰ يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ

“...Ben katiyyen buradan adım atmam, ayrılmam; ancak babam bana izin verirse yahut **hüküm verenlerin en hayırlısı** olan Allah hükmünü bildirirse, o başka!”¹¹⁵¹ Çünkü O, hak ile adaletle ve hikmetle hüküm verir. O’nun hükümlerine her zaman gönülden teslimiyet ve rıza en büyük hayra ulaşmanın bir yoludur.

2.1.3. ’Ahkemu’l-Hâkimîn

Ahkemu’l-Hâkimîn, “Hâkimlerin Hâkimi,¹¹⁵² hükmedenlerin en âdili,¹¹⁵³ hiç kimseye cevr ve zulmetmeyen,¹¹⁵⁴ hükümdarların hükümdarı¹¹⁵⁵ manalarına gelmektedir. Hâkim, daha önce de geçtiği gibi “hüküm sahibi, hüküm kendisine ait olan ve hükmünü yürüten” anlamına geldiğinden, bu isim Allah’ın âdil bir tarzda hükmünü yürüttüğünü, kezâ “hikmet sahibi, her şeyi yerli yerinde yapan” manasını taşıdığından, O’nun, hikmeti kemâl derecesinde olan bir hükümrân olduğunu ifade eder.¹¹⁵⁶

Bu vasıf Kur’ân’da iki âyette geçmektedir. Bunlardan ilki nüzûl sırasına göre 28. sırada bulunan Tîn sûresindedir. Sekiz âyetten oluşan bu kısa sûrede Allah; incire, zeytine, Sinâ Dağı’na ve Emîn Şehir’e (Mekke-i Mükerreme’ye) yemin ederek, insanı, en güzel bir suret ve mahiyette yarattığına, sonra da onu en aşağı bir duruma döndürdüğünü, ancak iman edip salih amel işleyenlerin bundan müstesna olabileceklerini belirtmektedir. Âyetlerin devamında insana hitaben, nasıl olur da, bu durumdan sonra, işlenen amellerin karşılığının verileceğinin yalan sayılabileceğini, takbîh ve inkar ile sormaktadır.¹¹⁵⁷ Daha sonra sûrenin son âyetinde mü’min ile münkirin, zâlim ile

¹¹⁵⁰ Yûnus, 109.

¹¹⁵¹ Yûsuf, 80.

¹¹⁵² Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 176; Ulutürk, Veli, *Kur’an Allah’ı Nasıl Tanıtıyor?* s. 172.

¹¹⁵³ Kutup, Seyyid, (Tîn, 8’de) VI, 3934; Esed, Muhammed, III, 1285.

¹¹⁵⁴ İbn kesîr, (Tîn, 8’de) VIII, 457.

¹¹⁵⁵ Yazır, Hamdi, (Tîn, 8’de) VIII, 5941.

¹¹⁵⁶ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 176.

¹¹⁵⁷ Tîn, 1-7.

mazlumun, iyi ile kötünün, oldukları durumda bırakılmayacakları ve bir tutulmayacakları, amellerinin sonuçlarının mutlaka ortaya konacağı; (أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ) “Allah, Hâkimlerin Hâkim’i değil midir?”¹¹⁵⁸ âyetiyle bildirilmektedir. Allah, herkese hakettiğini vermemekle hikmetsizlikte bulunmayacağını bu vasfıyla belirtmektedir. Bu sual aynı zamanda işlerinden hiç birinde eksiklik, yanlışlık, ve isabetsizlik olmadığına dair, insanı itirafa zorlayan bir takrirdir.¹¹⁵⁹ Dolayısıyla Allah’ın verdiği hüküm en âdil hüküm ve inanan-inanmayan, herkes hakkında verdiği hükümde son derece hikmetli bir hükümdür. Bu hikmet de çok açıktır.¹¹⁶⁰

Buraya kadar Ahkamu’l-Hâkimîn’i, hikmet anlamına göre ele aldık. Hüküm ve hükmünü yürütme manasına göre ele aldığımızda ise mana şöyle olmaktadır. Hâkimler, hükümdarlar, isyan edenlere ceza; itaat edenlere ödül verirler. Bir **din** demek olan ceza ve sorumluluk kanunlarını uyguladıkları da, onların hepsinin üzerinde hakim olan yüce Allah hükmünü yerine getirmez, ceza veya ödül vermez, dinini yürütmez olur mu? Elbette olmaz. Hiç şüphe yok ki insanı o en güzel biçim ile yaratan Allah, Hâkimlerin Hâkimi’dir. O dinini yürütecek, güzel ile çirkini, yalancıyı doğruyu ayıracak, iman edip samimiyet ve ihlasla güzel ameller yapan mü’minlere mükâfat verecek; kâfirleri, dinsizleri de aşağıların aşağısına yuvarlayacaktır. O halde insan olan, dine yalan dememeli, cezayı inkar etmemelidir. İnsan kuvvetli olunca haklı olur, her yaptığı yanında kâr kalır, ceza görmez, ceza kanunu sadece acizlere özgüdür sanmamalıdır. Hâkim, hükmünde kendi kuvvetine aldanıp da hak ve adâletten ayrılmamalıdır. O Hâkimler Hâkimi’nin hüküm ve kudretinden korkmalı, aşağıların aşağısına yuvarlanmaktan sakınmalı, O’nun dinine girmeli, O’na iman edip, O’nun kullarına karşı adâlet ve âlemin düzelmesine hizmet ile sonsuz mükâfata ermelidir. Yoksa insanı en güzel biçimde yaratan Allah’ı, Hâkimlerin Hâkimi değildir zanneden, kendisine yazık etmiş olur. Bu durumda bu âyet, kâfirlere tehdit, mü’minlere müjdedir.¹¹⁶¹ Burada şunu da belirtmek gerekir ki Allah’ın hükmünü reddetmek, O’nun Ulûhiyyetini reddetmektir. Cahiliye idaresi, insanın insana hükmetmesidir. Bir diğer tabirle insanın insana kulluğudur. Halbuki yaratan Allah’tır. Mülkün sahibi O’dur. Herşeyi bilen ve

¹¹⁵⁸ Tîn, 8.

¹¹⁵⁹ Bkz., Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 176.

¹¹⁶⁰ Kutup, Seyyid, (Tîn, 8’de) VI, 3934.

¹¹⁶¹ Yazır, Hamdi, (Tîn, 8’de) VIII, 5941.

Rahîm'dir.¹¹⁶² O halde Allah'tan daha iyi daha doğru ve isabetli hüküm koyacak kimdir? “Yoksa cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Fakat kesin olarak iman eden insanlar için, Allah'tan daha güzel, daha doğru hâkim bulunabilir mi?”¹¹⁶³ O halde bu vasfı gizlemek doğru değildir. Bunu gizlemek Allah'ı insanlara hakkıyla tanıtmamak olur. Bununla Allah'ın hüküm ve şariat koyuculuk vasfını kastediyoruz.¹¹⁶⁴

Ahkemu'l-Hâkimîn, ikinci olarak Hûd sûresinde, Hz. Nuh (a.s.)'un bir duasında geçmektedir. (وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ) “Nuh, Rabbi'ne hitâp edip: ‘Ya Rabbi, dedi, elbette boğulan oğlum da ailemden de, öz evladımdı. (Halbuki ben onları gemiye alırken sen bana kurtulacaklarını, müjdelemiştin.) Senin vâ'din elbette haktır ve **Sen Hâkimlerin Hâkimi'sin!**”¹¹⁶⁵

Allah, hâkimlerin en büyüğü ve en âdilidir. Onun kararı en adaletli ve en son karardır. O'nun takdirlerinin üstünde takdir yoktur. O'nun verdiği kararlara karşı çıkacak, onları iptal edebilecek kimse de yoktur. O'nun hükümleri tam bir ilim, tam bir isabet ve mutlak adalet üzeredir.

2.1.4. el-Ĥakîm

Hakîm sıfatı daha önce de belirttiğimiz gibi Kur'ân'ı-Hakîm'de doksan yedi kez geçmektedir. Bu isim, Esmâu'l-Hüsnâ'dan yedi isimle birlikte kullanılmıştır. Bu kullanımlar bazen teyid bazen de dengeleme durumlarını ifade etmektedir.¹¹⁶⁶ Hakîm isminin beraber kullanıldığı bu isimlerin bazıları, O'nun kudretiyle (Aziz, Vâsi'), bazıları yüceliği ile (Hamîd, Aliyy), bazıları ilim sıfatıyla (Alîm, Habîr) birisi de bağışlayıcılığı (Tevvâb) ile ilgilidir. Şimdi bunları tek tek ele alıp, inceleyelim:

¹¹⁶² Bkz., Kutup, Seyyid, (Maide, 50'de) II, 904.

¹¹⁶³ Mâide, 50.

¹¹⁶⁴ Ulutürk, Veli, *Kur'ân Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?* s. 172.

¹¹⁶⁵ Hûd, 45.

¹¹⁶⁶ Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s. 187.

2.1.4.1. Allah'ın Kudretiyle İlgili İsimlerle Kullanılışı

2.1.4.1.1. 'Azîz-Hakîm

“ ‘Azîz-Hakîm” (عَزِيزٌ حَكِيمٌ) şekli, Kur'an'da kırk yedi âyette zikrolunmaktadır. 'Azîz ismi, en fazla bu isimle beraber kullanılmıştır.¹¹⁶⁷ Hakîm ismi de beraber kullanıldığı diğer isimler arasında, en çok bu isimle beraber gelmiştir. Bu kullanımların on beşi mekkî, otuz ikisi de medenî âyetlerde geçmektedir.¹¹⁶⁸

el-'Azîz, fail vezninde izz (عز) mastarından sıfattır. Şiddet, kuvvet, galebe, değer yüksekliği, ve kahr gibi manalara delâlet eder.¹¹⁶⁹ Bulunamayacak derecede az olan şey içinde (عزُّ الشيء) tabiri kullanılır.¹¹⁷⁰ Allah'ın bu vasfını tarif edenler, bu manaları göz önünde tutmuşlardır.¹¹⁷¹ İzzet, insanın mağlup olmasına mani olan hal, Azîz de kahreden, kahredilemeyen demektir.¹¹⁷² Hattabî, 'Azîz'i “yenilemeyen kudret sahibi, eşi, benzeri olmayan”¹¹⁷³; Taberî ise, “irade ettiği hiç birşey kendisine mümtenî olmayan, cezalandıracağı ve intikam alacağı hiçbir kimsenin elinden kurtulamadığı”¹¹⁷⁴ kimse manasına tarif etmektedir. Taberî'de daha çok şiddet, kuvvet ve galebe manaları daha ön plana alınmıştır. Hamdi Yazır, 'Azîz' ismini “Benzeri bulunmaz, yenilmeyen gâlib, güç ve kuvvet sahibidir ki hükümüne karşı gelinmez, dilediğine yapar, emrini derhal yerine getirir.”¹¹⁷⁵ şeklinde tarif etmiştir.

Azîz ismi, Esmâ-ı Hüsnâdan değişik on isimle terkip edilerek, geniş bir alana yayılmıştır. Bu isimler bazen biri birini te'yit eder: “Kavî-'Azîz”,¹¹⁷⁶ “ 'Azîz-

¹¹⁶⁷ Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s. 151

¹¹⁶⁸ Mekkî olanlar: İbrahim, 4; Nahl, 60; Neml, 9; Ankebût, 26, 42; Rûm, 27; Lokman, 9; Sebe, 27; Fâtır, 2; Zümer, 1; Gâfir, 27; Şûrâ, 3; Câsiye, 2, 37; Ahkâf, 2; Medenî âyetler; Bakara, 129, 209, 220, 228, 240, 260; Âl-i İmrân, 6, 18, 62, 126; Mâide, 38, 118; Enfâl, 10, 49, 63, 67; Tevbe, 40, 71; Lokman, 27; Teğabün, 18; Nisâ, 56, 158, 165; Feth, 7, 19.

¹¹⁶⁹ Beyhakî, s. 34; İbn Fâris, *azze md.*

¹¹⁷⁰ İbn Fâris, *azze md.*

¹¹⁷¹ Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s. 149.

¹¹⁷² Rağîb, s. 333; Firûzâbâdî, *Besâir*, IV, 61.

¹¹⁷³ Beyhakî, s. 33-34.

¹¹⁷⁴ Taberî, III, 88.

¹¹⁷⁵ Yazır, Hamdi, (Bakara, 209'da) II, 736.

¹¹⁷⁶ Kaviyy-Azîz, şekli iki mekkî âyette (Hud, 66; Şûrâ, 19), beş kez de medenî âyetlerde yer alır (Hac, 40, 74; Hadîd, 25; Mücadele, 21; Ahzâb, 25).

Muktedir”,¹¹⁷⁷ “ ‘Azîz-Zu’ntikâm”.¹¹⁷⁸ Bazen âyetin muhtevasını hülâsa etmek gibi özellikler ortaya koyarlar.¹¹⁷⁹ Bir çok hallerde ise bu zıt veya zıdda yakın iki isim, birbirini dengelemek için gelir. Burada her bir vasfın gereği birbirine aykırı olduğundan, kulların bunlardan sadece birine tutunmalarını engellemektedir.¹¹⁸⁰ “ ‘Azîz-Hakîm”, “‘Azîz-Rahîm”,¹¹⁸¹ “ ‘Azîz-Ğafûr”,¹¹⁸² “ ‘Azîz-Ğaffâr”.¹¹⁸³

Bu bitişik isimlerden, mevzu ile irtibatlı olması açısından ‘Azîz-Hakîm ikilisini misal olarak verebiliriz: Kur’ân’da, meleklerin, mü’minlerle birlikte savaşmak üzere gönderilmelerini bildiren âyet, (وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ) “Yardım ve zafer ancak ‘Azîz ve hakîm olan Allah tarafından gelir”¹¹⁸⁴ diye sona erer. İzzet, Allah hakkında, istediğini yapmayı, sebep-müsebbep nizamını tanımamayı, yenilmez üstünlüğü ifade eder ve gerektirir. Hikmet ise bir takım gayeler için, sebep-müsebbep nizamını koymayı ve onun esiri olmaksızın, öz iradesiyle gözetmeyi, bir teklif ve imtihanı gerektirir. Bunlar, bu anlamda zıt (ama mütenakız değil) kavramlardır. Fakat bu iki zıt vaasfi toplaması Allah için kemâl olduğu gibi, bunların gereğine göre hareket etmesi de kul yönünden bir kemâldir. Mü’min sebebe güvenerek Rabbini unutmayacak, sadece Onun izzet vasfına tutunarak da koyduğu hikmet nizamını ihmal etmeyecektir. Başarı, ‘Azîz olan Allah’ın elindedir. Ama bunu vermek hikmetine bağlıdır.¹¹⁸⁵ Görüldüğü gibi, uzun açıklamayı gerektiren bu hakikatı, birbirini dengeleyen iki ilâhî vasfın bir arada zikredilmesi, öz fakat çok etkili bir şekilde belirtmiştir.

‘Azîz isminin Hamîd, Rahîm, Alîm, Ğafûr, Vehhâb, Muktedir, Ğaffâr isimleriyle beraber zikredilmesi mekkî âyetlere mahsustur. Medenî sûrelerde yeni şekiller ortaya çıkmamış ancak Kaviyy, Zu’ntikâm, Hakîm isimleriyle terki edilmeleri orada da devam etmiştir. “ ‘Azîz-Hakîm”, neredeyse tek şekil halinde kalmıştır. Bu şekil kırk yedi defa

¹¹⁷⁷ Azîz-Muktedir, yalnız bir defa Mekkede varid olmuştur. Özel isim durumundadır (Kamer, 42).

¹¹⁷⁸ Azîz-Zü’ntikâm, iki defa mekkî (Zümer, 37; İbrahim, 47), iki defa da medenî âyette gelmiştir. (Âl-i İmrân, 4; Maide, 95)

¹¹⁷⁹ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 151.

¹¹⁸⁰ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 74.

¹¹⁸¹ Azîz-Rahîm, on üç defa tamamen mekkî âyetlere inhisar etmiştir (Şuarâ, 9, 68, 104, 122, 140, 159, 175, 191, 217; Yâsîn, 5; Rûm, 5; Secde, 6; Duhân, 42).

¹¹⁸² Azîz-Ğafûr, iki mekkî âyete bulunur (Fâtır, 28; Mülk, 2).

¹¹⁸³ Azîz-Ğaffâr, sadece üç mekkî âyette geçmektedir (Sâd, 66; Zümer, 5; Mü’min, 42).

¹¹⁸⁴ Âl-i İmrân, 126.

¹¹⁸⁵ Yıldırım, Suat, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 74.

görünmesine rağmen, mevsufsuz olarak hiç gelmemiştir. Halbuki çok az sayıda iktiran ettiği çeşitli isimlerde mevsufsuz, özel isim durumunda kullanılmıştır. Toplam on âyette özel isim durumunda görünür ki, bu onu, er-Rahmân, Rabbu'l-âlemîn vasıflarından sonra, en fazla mevsufsuz kullanılan isim durumuna getirir.¹¹⁸⁶ Dolayısıyla 'Azîz isminin, ulûhiyyetin başlıca hususiyetlerinden birini ifade ettiğini, neredeyse bizzat O'na alem (özel isim) olduğu söylenebilir.

2.1.4.1.2. el-Vâsî' - el -Hakîm

Vus' (وُسْعٌ) ve Se'a (سَعَةٌ) mastarlarından ism-i fail olan (الوَاسِعُ) el-Vâsî', Allah'ın kudret, ilim, rahmet ve fazlının genişliğini ifade eden bir sıfatıdır.¹¹⁸⁷ "Gücünün yettiği, bildiği şeyler çok olan" demektir. Bu aynı zamanda O'nu hiçbir şeyin aciz bırakamayacağını, hiçbir şeyin O'na gizli kalamayacağını, rahmetinin her şeyi kapladığını itiraf manasına gelir. "Zenginliği, kullarının ihtiyaçlarını, rızkı da bütün mahlukatını ihata eden" demektir.¹¹⁸⁸ O'nun hikmet, kudret ve tasarrufunun genişliğini ortaya koyar.¹¹⁸⁹ Bu vasıf Kur'an'da yedi âyette Alîm ismiyle¹¹⁹⁰, bir âyette de Hakîm ismiyle terkip halinde gelir:

وَإِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللَّهُ كُلًّا مِّنْ سَعَتِهِ وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعًا حَكِيمًا .

"Şâyet gösterilen gayretlere rağmen eşler boşanıp birbirinden ayrılacak olursa Allah her birini lütfu ile müstağni kılar birini öbürüne muhtaç eylemez. **Allah'ın lutfu geniştir, tam hüküm ve hikmet sahibidir.**"¹¹⁹¹ İşte hikmet üzerine kurulu İslâm; karı kocayı iplerle, halatlarla, zincirlerle, kanunlarla birbirine bağlamaya çalışmaz. O, karı kocayı sevgi ile, merhametle, karşılıklı olarak vazifelere riâyetle ve güzel geçinmek suretiyle birbirine ısıdırır; hayatın devamını böylelikle temin etmeye gayret eder. Şâyet mesele, kalbin nefretini tedavi edecek olan bu bağlayıcı ve hayatı devam ettirici unsurların hudutlarını aşarsa, aile beraberliği faydadan ziyade zararlarla intaç eyleyecektir ki, ayrılık

¹¹⁸⁶ Yıldırım, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 151-152.

¹¹⁸⁷ Rağıb, s. 523.

¹¹⁸⁸ Beyhâkî, s. 41.

¹¹⁸⁹ Reşid Rızâ, II, 479.

¹¹⁹⁰ Bakara, 115, 247, 261, 268; Âl-i İmrân, 73; Mâide, 54; Nûr, 32 .

¹¹⁹¹ Nisâ, 130.

en iyi yoldur. Kadını nefret ve zorluk duvarıyla örölü bir zindanda yaşamağa mecbur etmek, ilâhî hikmet ve adâletin, insanî esasların asla kabul edemeyeceği bir keyfiyettir. Böyle bir hayat; kadına ne kocalı ne kocasız ne hakiki bir ayrılık ne de zâhiri bir birleşme temin edemiyen bir hayat; beşer vicdanının asla kabul edemeyeceği, İslâm nizamının katiyen tasvip edemeyeceği bir fitne ve fesat ocağının, bir zulüm ve kötülükler menzumesinin kaynağı olur!¹¹⁹² İşte Allah, vaad ediyor: “Şâyet gösterilen gayretlere rağmen eşler boşanıp birbirinden ayrılacak olursa Allah, her birini lütfu ile müstağni kılar birini öbürüne muhtaç eylemez. Allah’ın lutfu geniştir, tam hüküm ve hikmet sahibidir.” Her ikisini de ihtiyaçtan müstağni kılacak, lütfu ilâhîsini bol bol tecellî ettirecek. Geniş imkanlar verecek. Hikmet-i ilâhînin hudutları dahilinde onların her halini ıslah edecek. İlm-i ilâhîsiyle her şeylerinden haberdar olacak ve diledikleri şeyleri kendilerine lütfedecektir. Bu âyet-i kerimede “Allah’ın lütfu geniştir, ve o hakîmdir” buyrulmasının manası şudur. Allah Teala, karı ile kocadan herbirini, rahmetinin genişliğinden ötürü birbirinden müstağni kılacağını vaat edince, kendisini “Vâsî” diye tavsif etmiştir. Allah’ın, bu kelime ile tavsif edilmesi caizdir. Çünkü Allah Teala rızkı geniş, fazlı geniş, rahmeti geniş, kudreti geniş ve ilmi geniş olandır. Binaenaleyh eğer O, kendisini bir hususta vâsî’ olduğunu söylemiş olsaydı, bu genişlik, zikredilen o hususa has olurdu. Fakat Allah, kendi genişliğinden bahsedip, bunu belirli bir hususa nisbet etmeyince, bu, Cenâbı- Hakk’ın her türlü kemâlâtta vâsî oluşunu gösterir. Bu konunun aklen izahı şöyledir: Varlıklar, ya vacip li-zatihi, yahut mümkün li-zatihidirler. Li-zatihi vacip (vacibu’l-vücut) olan, tek olup Allah Teala’dır. O’nun dışındaki her şey ise, li-zatihi mümkün olup, ancak vacip li-zatihi Allah’ın var etmesi ile var olmuşlardır. Durum böyle olunca O’nun dışındaki her şey, ancak O’nun var etmesi ve yaratması ile var olmuştur. İşte bundan ötürü, Cenâb-ı Allah’ın ilmi, kudreti, hikmeti, rahmeti, fazlı, cömertliği ve keremi geniş olan zat olması gerekir. Âyetteki “hakîm” kelimesini ibn Abbas (r.a), “O, hükmünde ve va’z u nasihatında hakîmdir” şeklinde; Kelbî ise, “O, kocaya, hanımını iyilikle tutması veyahut da güzellikle salıvermesi şeklindeki hükmünde hakîmdir.” diye tefsir etmiştir.¹¹⁹³

Kısaca, geniş ve faydalı ilim sâhibi olup ahlâkını güzelleştiren ve kötü haslet ve

¹¹⁹² Kutub, Seyyid, (Nisâ, 130’da) II, 769.

¹¹⁹³ Râzî, (Nisâ, 130’da) III, 481.

duyguları kendinden silip atan kişi (hakîm), Allah'ın bu vasfına mazhar olmuş, ilâhî ahlâkla ahlâklanmış demektir. Bu büyük nasîp, inanan insanın ilminin ve güzel ahlâkının genişliği nispetindedir. Fakat ilim ve hikmetteki derece ve üstünlüğü ne kadar geniş olursa olsun, bütün bunların bir sınırı vardır. Hak ve mutlak Vâsi' ancak ve ancak şâni yüce olan Allah'tır.

2.1.4.2. Allah'ın Yüceliğiyle İlgili Kullanılışı

2.1.4.2.1. Hamîd-Hakîm

Hamîd (حَمِيد) , hamd (حَمْد) mastarından, “hamdolunan” manasında, ism-i mef'ul anlamını taşıyan fa'il vezninde bir sıfattır. Hamd, “kendisindeki güzel vasıflardan ve yaptığı iyiliklerden dolayı bir kimseyi övmek” demektir.¹¹⁹⁴ Şükür ve medih unsurlarını, bir arada olarak ihtiva eden “hamd”i karşılayacak Türkçe asıllı bir kelime yoktur. Bizdeki övmek , sadece medih ve senâ karşılığıdır.¹¹⁹⁵ Hamd, faziletini övmek demektir ki medihten daha hususi, şükürden daha umumdur. Şükür, ancak nimet karşılığıdır. Her şükür hamd'dir, fakat her hamd şükür değildir. Her hamd medihtir fakat her medih hamd değildir.¹¹⁹⁶ Hamîd, fiilleriyle hamd'a layık olan demektir: “Genişlikte de, darlıkta da, sevinç ve üzüntü anında da O'na hamdedilir. Çünkü O, hakîmdir, fiillerinde yanlışlık olmaz, O'na hata âriz olamaz. O, her halükârda hamde layık olandır.”¹¹⁹⁷ Onun için kâmil manâda hamd Allah'a mahsustur.¹¹⁹⁸ Allah, zatında Hamîd'dir, başkalarının hamdine muhtaç değildir.¹¹⁹⁹ O, “senâ edilen, övülen”dir. Şâni yüce olan Allah, ezelde kendisini övmekle övülmüştür. Kullarının kendisini övmesiyle de ebediyen övülecektir. Bu, O'nu zikredenlerin zikrine nispeti bakımından celâl, ulüvv (yücelik) ve kemâl sıfatlarına râcîdir. Çünkü hamd, kemâl olması bakımından kemâl sıfatlarının zikredilmesi demektir.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁴ İbn Manzûr, *şkr md.*, IV, 424.

¹¹⁹⁵ Yıldırım Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s. 152; Hamd, şükür ve medih arasındaki farklar için bk, Yazır, *Hamdi*, (Fâtiha, 2' de), I, 56-57.

¹¹⁹⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 499.

¹¹⁹⁷ Beyhâkî, s. 60.

¹¹⁹⁸ Fatiha, 2.

¹¹⁹⁹ Ulutürk, Veli, *Kur'an-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?* s. 156.

¹²⁰⁰ Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 217.

Hamîd ismi, münferit olarak Kur'ân'da yalnız bir âyette özel isim şeklinde gelmiştir.¹²⁰¹ Esmâ-ı Hüsnâ'dan Azîz,¹²⁰² Mecîd,¹²⁰³ Velî,¹²⁰⁴ Hakîm,¹²⁰⁵ ve Ğaniyy¹²⁰⁶ isimleriyle birlikte kullanılmıştır.

Terkip edildiği ilâhî isimlere dikkat edilince görüleceği gibi, Hamîd-Mecîd birbirini destekler. 'Azîz isminin Hamîd ismine bitiştirilmesi ise çok önemlidir. Zira birincisi mutlak kudret ve galebeyi ifade eder. Böyle olanın, zorunlu olarak sevilen, sayılan, öğülen, kısaca Hamîd olması gerekmez. Allah'ın, Hamîd bir 'Azîz olduğu ise, böylece belirtilmiştir. Ganîyy-Hamîd ise, başka mânâlar arasında bir de şunu ihtiva eder: Allah, başkalarının hamdiyle Hamîd değil, zatında Hamîddir. Başkalarının hamdinden esasen müstağnidir.¹²⁰⁷

Hamîd isminin "Hakîm" ismiyle birlikte kullanımına gelince bu şekil, yalnız bir âyette geçmektedir. Fussilet sûresinde Allah'ın indirdiği vahiy âyetlerini inkar edenler uyarılırken; bu zikri yani uyarı âyetlerini, yahut kendilerine şan ve şeref verecek bu vahiyleri kabul etmeyenlerin de Allah'ın azabından kurtulamayacakları şöyle belirtilmektedir: (لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَرْجُلٌ مَنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ) "Kendilerine gelen bu şanı yüce dersi inkar edenler elbette cezadan kurtulamazlar. Halbuki o eşsiz, pek kıymetli bir kitaptır. Öyle bir kitaptır ki bâtil ona ne önünden, ne ardından yol bulamaz. (Tam hüküm ve hikmet sahibi, bütün hamdlerin ve övgülerin sahibi) o Hakîm ve Hamîd tarafından indirilmiştir."¹²⁰⁸ Bu eşsiz kitap, hikmettir. Hikmet, hakiki marifettir. Çünkü o, Hakîm olan Allah katından indirilmiştir. Zira Hakîm'den ancak hikmet sadır olur. Hakîm'in kelâmı da çok muhkem, sağlam ve güçlü olur. Bâtil ona hiçbir şekilde ulaşamaz.¹²⁰⁹ İşte Kur'ân, öyle mübarek, öyle her veçhiyle yüksek, her veçhiyle faydalı

¹²⁰¹ Hacc, 24. (وهذوا الى الطيب من القول وهذوا الى صراط الحميد)

¹²⁰² El-'Azîz el-Hamîd şekli her zaman tâbi' (sıfat) olarak gelmiştir. Yıldırım Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 153. Bkz., İbrahim 1 Sebe', 6; Bürûc, 8. bu şekil yalnız Mekkî âyetlerde görülür.

¹²⁰³ Hûd, 73.

¹²⁰⁴ Şûrâ, 28

¹²⁰⁵ Fussilet, 42

¹²⁰⁶ Ganîyy-Hamîd birlikteliği diğerlerine göre daha fazladır. Hem Mekkî (İbrahim, 8; Lokman, 12, 26; Fâtır, 15.) hem de Medenî (Bakara, 267; Nîsâ, 131; Hacc, 64; Hadîd, 24; Mümtetine, 6; Tegâbûn, 6.) âyetlerinde görülür.

¹²⁰⁷ Yıldırım Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 153.

¹²⁰⁸ Fussilet, 42.

¹²⁰⁹ İbn Âşûr, XI, 309.

ve eşsiz olan bu Kitab-ı Mübîn, (Hakîm ve Hamîd olandan) hikmetine, evsâf-ı kemâline nihâyet bulunmayan Hâlik-ı ‘Azîm tarafından indirilmiştir.¹²¹⁰ O, emir ve nehiyelerinin hepsinde gaye ve neticeleri itibariyle hamde layıktır.¹²¹¹ Ondan gelen vahiy de hamde layıktır. Söz pek çok hayra rehber ve sevk edici olduğunda medhedilir. Onu işiten, takdir eder çünkü onu hayra yönlendirici bulur. Dolayısıyla bu âyette bu vasıfların zikredilmesi Kur’ân’ı inkar edenlerin akılsızlığına ve görüşlerinin değersizliğine işaret etmek içindir.¹²¹² Bu Kur’an’ı dikkatle okuyanlar ve düşünenler onun indirdiği gerçeği görecekleri gibi, gerçekleştirmek istediklerini de göreceklerdir. Hem ruhunda, hem metninde kolayca ve sâde olarak, hakkın onun özünde var olduğunu, fitratın derinliklerine seslendiğini anlayacaklardır. Ona bu hususiyetin çok üstün bir tesir temin ettiğini fark edeceklerdir. İşte o yüce Kitap, “Hakîm ve Hamîd olan Allah katından indirilmiştir.” Hikmet bu kitabın yapısında, prensiplerinde, iniş tarzında ve insan kalbini en kısa yoldan tedavi edişinde açıktır. Onu indiren Allah, hamde lâayık olan Allah’tır. Bu Kur’an O’nu hamdetmek için kalpleri harekete geçirir.¹²¹³ Zira bu kitap, kâinat ve içindeki bütün varlıkların lisan-ı halleriyle şükür ve hamd ettikleri, herşeyi bilen ve mükemmel bir şekilde yaratan (hakîm) Allah’n vahyidir.

2.1.4.2.2. el-‘Aliyy – el –Hakîm

el-‘Aliyy (العَلِيِّ), kadri yüce olan,¹²¹⁴ kudreti büyük olan¹²¹⁵ demektir. Allah O’dur ki, O’nun derecesinin üstünde bir derece daha yoktur. Bütün dereceler, O’nun derecesinin altındadır.¹²¹⁶

‘Aliyy vasfı, on bir âyette geçer. Bunlardan sekizinde Allah’ı tavsif eder. Birinde Kur’ân’ı¹²¹⁷ ikisin de bazı peygamberlerin derecelerini vassfeder.¹²¹⁸ Allâh hakkında varid olması, şu özellikleri gösterir:

¹²¹⁰ Bilmen, Ö. Nasuhi, VII, 3208.

¹²¹¹ İbn Kesir, VII, 171.

¹²¹² İbn Âşûr, XI, 309.

¹²¹³ Kutub, Seyyid (Fussilet, 41’de) V, 3127.

¹²¹⁴ Rağûb, s.345.

¹²¹⁵ Beyhâkî, s. 135.

¹²¹⁶ Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 173.

¹²¹⁷ Zuhruf, 4.

¹²¹⁸ Meryem, 50, 57.

Bu âyet, aslında bütün unsurlarıyla, Allah'ın yüceliğini beyan etmektedir. İnsan, Onunla söyleşemez. O, insana söyler. Kendisi gitmeyip, vahiyle bildirir, elçi gönderir. Elçi, O'nu göremez, “perde arkasında”dır. Resûle, kendi istediğini söyleme yetkisini de vermez, ancak Onun izniyle ve Onun istediğini söyleyebilir. İşte bu âyet, insan türünün Allah katında, kendisinden kaynaklanan bir değer taşımadığını, buna rağmen yüce Yaratıcı'nın onu hitaba kabil kılarak bir değer vermesiyle değer kazandığını ve ilâhî hikmetin insanlığa talimatlarını ulaştırmak istediğini belirtme istikametinde gelişmektedir. Kısaca âyet, ilâhî yücelik ve hikmet etrafında dönmektedir. Dikkatli ve belîğ bir muhatabın zevki de, âyetin bu muhtevasını özetleyen ‘Aliyy ve Hakîm vasıflarının gelmesini, en güzel bir hatime olarak kabul eder.¹²²⁸ Şüphesiz O, yüceliğiyle bütün noksan sıfatlardan münezze, her türlü eksikliklerden ve abesiyetten uzak eşsiz bir Hakîm'dir.

2.1.4.3. Allah'ın İlim Sıfatıyla İlgili Kullanılışı

2.1.4.3.1. ‘Alîm-Hakîm

el-‘Alîm (العَلِيم) , faîl vezninde Allah'ın ilim sıfatını ifade eden bir isimdir. Allah'ın ilminin kemâlini ifade için mübâlağa vezninde gelmiştir.¹²²⁹ Hattâbî, “el-‘Alîm, mahlûkatın bilemedikleri sırları ve gizlilikleri bilendir.” der.¹²³⁰ El-‘Alîm, Allah'ın vasfı olarak: “olmuş olanı, olmakta olanı ve gelecekte olacak şeyleri bilen, kendisine kâinattan hiç bir şey gizli kalmayan ve ilmi küçük-büyük, zâhir-batın herşeyi kuşatan” tarzında tarif olunur.¹²³¹ Kulun da Allah'ın indindeki ilimden bir nasibi olduğu açıktır. Ancak üç bakımdan kulun ilmi, Allah'ın ilminden ayrılır: 1- Kulun bildiği şeyler sınırlıdır. Allah'ın sınırsızdır. 2- Kulun bir şeyi bilmesi, her ne kadar vâzih olsa da, bu vuzûhiyet yine de son hadde ulaşamaz. İnsanın eşyâyı müşâhede edip tanınması, tıpkı onları bir tül perde arkasından görmesine benzer. Eşyâyı tanımadaki açıklık dereceleri inkâr edilemez. Zîrâ bâtinî basîret, zâhirî göz gibi değildir. Eşyâyı sabahın alaca karanlığında görmek ile öğlenin berrâk aydınlığında görmek arasında fark vardır. 3- Allah'ın ilmi eşyâdan alınma değildir. Bilakis, eşyâ Allah'ın ilminden alınmadır.

¹²²⁸ Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s. 72.

¹²²⁹ Beyhâkî, s. 45; Râzî, *Levâmî*, s.226.

¹²³⁰ Beyhâkî, s. 45.

¹²³¹ Zebîdî, *İlm* md. VIII, 407.

Halbuki insanın, eşyâyı bilmesi eşyâya tâbidir, eşya ile hâsıl olmuştur.¹²³²

“ ‘Alîm-Hakîm” şekli on bir defa Mekke’de, yirmi altı defa Medine’de nâzil olan âyetlerde görülmektedir. Mekke devrinde, takdim tehirle “Hakîm-‘Alîm” kullanımı esastır. Kur’an-ı Kerim’de kitap-vahiy ile ilgili olarak; Hz. Peygamber’e Kur’an’ın bir Hakîm’in katından verildiğini,¹²³³ kimin peygamber seçileceğini,¹²³⁴ vahiy alırken elçinin tüm şeytanî vesvese ve saptırmalardan korunarak, âyetlerin sağlamlaştırıldığını,¹²³⁵ ancak bedevi ve vahye önyargılı olanların bu durumu anlayamamalarının doğal olduğu belirtilerek¹²³⁶ ‘Alîm-Hakîm sıfatı zikredilmektedir.

Bireysel ve toplumsal meselelerle ilgili olarak ‘Alîm-Hakîm maddesi cariye ve hür kadınların fuhuş-zina suçları tespit edildiğinde verilecek cezanın,¹²³⁷ Hz. Aişe’ye atılan iftira sonrası, mü’minlerin kendi aralarındaki dedikodu ve yorumlar hususunda iyi niyet ve hüsn-i zan taşımaları konusunda uyarılırken,¹²³⁸ kadınların hakkı olan mehirin verilmesi konusunda hassas davranılması hususunda erkekler uyarılırken,¹²³⁹ bir mü’mini hataen öldürme ve cezası,¹²⁴⁰ miras taksimatında gereken özenin gösterilmesinde,¹²⁴¹ savaşta kafirlerle mücadelede cesaretli olma ve onları takip hususunda gevşeklik gösterilmemesi,¹²⁴² Peygamberimizin, münafık ve kafirlere itaat etmemesi,¹²⁴³ hanımlarına kızarak helal olan herhangi bir şeyi ya da yiyeceği kendisine haram kılma yetkisi olmadığı ve yeminin çözülmesi gerektiği,¹²⁴⁴ müşriklerin yiyecekler hakkında, bu haram, şu helal şeklinde ileri geri konuşmaları, ahkam kesmeleri,¹²⁴⁵ hicret eden kadınların casus olmadıkları, mü’min oldukları teşhis

¹²³² Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 140. Râzî bu farkları altı madde halinde saymaktadır. Bkz. *Levâmi*, s. 227-228.

¹²³³ Neml, 6.

¹²³⁴ Yûsuf, 6.

¹²³⁵ Hacc, 52

¹²³⁶ Tevbe, 97

¹²³⁷ Nisâ, 25-26

¹²³⁸ Nûr, 18

¹²³⁹ Nisâ, 24

¹²⁴⁰ Nisâ, 92

¹²⁴¹ Nisâ, 11

¹²⁴² Nisâ, 104

¹²⁴³ Ahzâb, 1.

¹²⁴⁴ Tahrîm, 2.

¹²⁴⁵ En’âm, 138-139.

edildikten sonra kafirlere geri verilmemeleri,¹²⁴⁶ çocukların uyku vakitlerinde anne-babalarının yatak odalarına girerken izin almaları,¹²⁴⁷ zekatın verileceği yerlerin,¹²⁴⁸ zikredildiği âyetlerde bu tabir kullanılmaktadır. Allah'ın göklerde ve yerlerdeki sınırsız hükümleri, kudretinin sonsuzluğu, ilminin tükenmezliği, her şeyi kuşatması ve bunun gereği olarak insan oğlunun kalbinde gizlediği planlarına varıncaya kadar, insandan haberdar olması, menfi ve müsbet yaşamın karşılığını ahirette vermesini insanlara tebliğ ederken 'Alîm-Hakîm terkiibini kullanmaktadır: Allah, bütün insanların kalplerindeki ihaneti bilir,¹²⁴⁹ Dırar Mescidi'ni yapma planları ile ilgili münafıkların kalplerinde gizlediklerini de bilmektedir.¹²⁵⁰ Savaşla mü'minlerin gönüllerini ferahlandırması ve öfkelerini gidermesi,¹²⁵¹ kafirlerin ticari ambargolarıyla gelecek fakirlik ve sıkıntılara göğüs germe konusunda teşvikte bulunması hikmetinin gereğidir.¹²⁵² Savaştan geri kalanları affeder veya cezalandırır,¹²⁵³ ancak imanlarına zulüm karıştırmayanları Allah dereceleri yükseltir.¹²⁵⁴ Herkesi ahirette bir araya getirecek¹²⁵⁵ ve her türlü şirkin cezasını verecektir.¹²⁵⁶ Hz. Yusuf'un hayat hikayesi anlatıldıktan sonra, aslında bu sırrın arkasında O, açık-gizli herşeyi bilen 'Alîm ve Hakîm'in olduğunu zikretmektedir.¹²⁵⁷ Bunun gibi göklerde ve yerde yegâne hükümdar,¹²⁵⁸ bu hükümleri gereği göklerde ve yerde ne varsa herşey, herkes Allah'ı iradî ve gayri iradî tesbih etmektedir.¹²⁵⁹ Hâkimiyetinin gereği Allah dilemedikçe hiç kimse dileyemez.¹²⁶⁰ Peygamberlerini gönderir,¹²⁶¹ melekler de bu hükümlerini tasdik ederler.¹²⁶² Eğer insanoğlu gönderilen elçilere iman ederse, Allah, onlara imanı sevdirebilir; küfrü ve füsûku çirkin gösterir.¹²⁶³ Hudeybiye'de olduğu gibi kalplere sükunet indirir ve kalpleri her türlü korkudan emin kılar.¹²⁶⁴ Günahlardan

¹²⁴⁶ Mümteahine, 10.

¹²⁴⁷ Nûr, 58-59.

¹²⁴⁸ Tevbe, 60.

¹²⁴⁹ Enfâl, 71.

¹²⁵⁰ Tevbe, 110.

¹²⁵¹ Tevbe, 15.

¹²⁵² Tevbe, 28.

¹²⁵³ Tevbe, 106.

¹²⁵⁴ En'âm, 128.

¹²⁵⁵ Hicr, 25.

¹²⁵⁶ En'âm, 128.

¹²⁵⁷ Yûsuf, 83-100.

¹²⁵⁸ Zuhuf, 84.

¹²⁵⁹ Haşr, 1.

¹²⁶⁰ İnsan, 30.

¹²⁶¹ Nisâ, 170.

¹²⁶² Bakara, 32.

¹²⁶³ Hucurat, 8.

kalplere sekinet indirir ve kalpleri her türlü korkudan emin kılar.¹²⁶⁴ Günahlardan tevbe edilirse Allah, tövbeleri kabul eder,¹²⁶⁵ eğer tövbeye yanaşmazlarsa, herkes kendi aleyhine davranmış olur,¹²⁶⁶ buyurarak ilim ve hikmetini insana açıklamaktadır.

Bu âyetlerde bazen ‘Alîm ismi bazende Hakîm ismi öne alınmaktadır. Bu durum, âyetin muhtevasına göre değişmektedir. İlk önce ilmi gerektiren durumlarda ilim, hikmeti gerektiren durumlarda ise hikmet zikredilmektedir.¹²⁶⁷ Mesela: Hz. Adem kıssasında, melekler cevap vermede aciz kalınca (وَأَنْتَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ) “..Herşeyi hakkıyla bilen, herşeyi hikmetle yapan sensin.”¹²⁶⁸ dediler. Yani bir şey bilmediklerini, ancak Allah’ın bildirmesiyle bilebileceklerini ve O’nun bütün fiillerinde hikmet sahibi olduğunu ikrar ettiler. Alah da ilmi, herşeyi kuşatan ilim ve hikmetinin muktezasına göre dilediğine ve dilediği kadar verir. Mesela, Neml sûresinde ise geçe şu âyette ise hakîm ismi öne alınmıştır: (وَإِنَّكَ لَلْقَلْبَى الْقُرْآنِ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ) “Fakat sana gelince , ey Resûlüm hic şüphe yok ki Kur’ân sana; her işi hikmet dolu olan, her şeyi mükemmel olarak bilen Allah tarafından verilmektedir.”¹²⁶⁹ Burada Hakîm’in öne alınması, Kur’ân’ın Hz. Muhammed (s.a.v.)’e indirilmesi ve risalet için onun seçilmesinin Allah’ın bildiği pek çok hikmetten dolayıdır.¹²⁷⁰ Bu beraberlik ve hikmetin önce zikredilmesi, Kur’ân’ın hikmetle dolu olduğuna ve muhkem kılındığına (ihkâm), en sağlam ve en kesin bir ilim kaynağı olduğuna işaret de olabilir.

2.1.4.3.2. Hâkîm – Hâbîr

Hbr (حَبْر) fiil kökü, ilim,¹²⁷¹ yumuşaklık, gevşeklik ve bolluk mânâlarına delâlet eder.

Hâbîr, faîl vezninde sıfattır. Allah, Hâbîr’dir demek, yani her şeyi bilen,¹²⁷² her şeyin kühünü bilen ve hakikatına muttali olan,¹²⁷³ kendisinden gizli haberler saklı kalmayan,

¹²⁶⁴ Fetih, 4.

¹²⁶⁵ Nisâ, 17.

¹²⁶⁶ Nisâ, 111.

¹²⁶⁷ Hatib Abdulkerîm, *I’câzu’l-Kur’ân*, II, 258, Dâru’l-Fikr, Kahire, 1994.

¹²⁶⁸ Bakara, 32.

¹²⁶⁹ Neml, 6.

¹²⁷⁰ Hatib Abdulkerîm, II, 259.

¹²⁷¹ Rağîb, s. 141; İbn Fâris, *hbr* md.

¹²⁷² İbn Fâris, *hbr* md.

¹²⁷³ Râzî, *Levâmî*, s. 242.

mülkünde olup biten herşeyden haberdar olan demektir.¹²⁷⁴ Bu ismin kullanılışı, şu özellikleri gösterir:

a) Daha ziyade, tek başına vârid olmuştur. (Altı defa Mekke’de, yirmi defa Medine’de)

b) “Hakim-Habir” şekli yalnız mekkî sûrelerdedir.¹²⁷⁵

c) “Habîr-Basîr” şekli de yalnız mekkî sûrelerde görülür.¹²⁷⁶

d) “’Alîm-Habîr” bir mekkî,¹²⁷⁷ üç medenî âyette görülür.¹²⁷⁸

e) “Latîf-Habîr” 55. sûreden itibaren, her safhada bulunur.¹²⁷⁹

f) Tek başına geldiği iki âyette, mevsufsuz olarak, yani özel isim durumundadır.¹²⁸⁰

Hakîm-Habîr şeklinin geçtiği yerlerde şu şekilde kullanılmaktadır:

وَإِن يَمْسَسْكَ اللَّهُ بَصْرًا فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِن يَمْسَسْكَ بَخِيرًا فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ .

“Eğer Allah, sana bir sıkıntı verirse O’ndan başkası onu gideremez. Sana bir hayır ve nimet verirse ... Zaten O herşeye olduğu gibi, buna da elbette kâdirdir. O, kullarının üstünde hükmünü yürüten mutlak hükümler, her işi tam hikmetle yapan, her şeyden haberdar olandır.”¹²⁸¹ Burada Allah Teala’nın kemâl-i kudreti bildirildikten sonra, kemâl-i hikmet ve bütün sırları bilen muhît ilimle kullar üzerindeki tam hâkimiyeti gösterilmektedir.¹²⁸² Kısaca o Kâdir, kullarının üstünde kahredicidir. Alttan tesir etmeye çalışır ve mağlup olma ihtimali bulunan bir etkileyici değil; her yönden üstün, daima galip ve kahredici bir kâdirdir. Ne zararına karşı konulabilir ne de hayrı engellenebilir; zarar, O’nun zararı ; hayır, O’nun hayıdır. Ve O, fiilerinde hikmet

¹²⁷⁴ Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 165; Rağîb, s. 142.

¹²⁷⁵ En’âm, 18, 73; Hûd, 1; Sebe’, 1.

¹²⁷⁶ İsrâ, 17, 30, 96; Fâtır, 31; Şûrâ, 47;

¹²⁷⁷ Lokman, 34.

¹²⁷⁸ Nisâ, 35; Hucurât, 3; Tahrîm, 3.

¹²⁷⁹ En’âm, 103; Lokman, 16; Mülk, 14; Hacc, 63; Ahzab, 34.

¹²⁸⁰ Fâtır, 14, 25, 39. Bu son âyette, bazı tefsirlere göre, Allâh hakkında olmayabilir. Yıldırım Suat, *Kur’an’da Ulûhiyyet*, s. 140.

¹²⁸¹ En’âm, 17-18.

¹²⁸² Yıldırım Suat, *Fâtîha ve En’âm Sûrelerinin Tefsiri*, s. 63.

sahibi; kullarının hallerinden haberdar ve bilendir. Hem tek hikmet sahibi ve haberdardır ki, O, hikmet sahibi ve haberdar olmasaydı, hikmet ve hayır nişaneleri nereden gelirdi? Şu halde böyle zararları açan, hayrı veren, Kâdir (güçlü) ve Kâhir (kahredici), Hakîm ve Habîr bir Allah'ın karşısına, başkası nasıl dost edinilir de tek başına veya ortak olarak tanrı tanınabilir ?¹²⁸³

En'âm sûresi 73. âyette ise şu şekildedir:

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ .

“Gökleri ve yeri hak ve hikmetle yaratan O’dur. O, ‘ol’ dediği zaman her şey oluverir... Sözü haktır. Sûra üfleneceği gün de hâkimiyet O’nundur. Görünmeyeni de, görüneni de, olmuşu da, olacağı da O bilir. **Hakîm ve Habîr: tam hüküm ve hikmet sahibi ve herşeyden hakkıyla haberdardır.**” Burada Allah’ın Hakîm oluşundan murat, yaptığı işlerin tam isabetli olması; Habîr oluşundan maksat ise, bütün o işlerin gerçek mahiyetlerini, birbirine karıştırmaksızın ve tereddüde düşmeksizin bilmesidir.¹²⁸⁴ Yarattığı kâinatın bütün işlerini idare eder. Dünya ve âhirette kendisinin elinde bulunan kulların bütün işlerini hikmet ve ilmine göre yürütür. Şu hâlde kulların O’nun emir ve hikmetlerine teslim olmaları kendileri için daha iyidir. O’nun hikmetinin ve ilminin eserleriyle mutlu olmaları ve tek başına O’nun hidâyetine giderek, bataklıklardan, şaşkınlıklardan kurtulup hikmetin gölgesine sığınmaları, hidâyet ve basîret kucağına iltica etmeleri kendi menfaatları icabıdır.¹²⁸⁵

Hakîm ve Habîr beraberliğinin geçtiği diğer bir âyet de, Hûd sûresinin ilk âyetidir:

الرَّ كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ .

“Elif, Lâm, Râ. Bu öyle bir kitaptır ki âyetleri en kesin delilleri desteklenmiş, sonra da güzelce açıklanmış, tam hüküm ve hikmet sahibi, herşeyden haberdar olan **Hakîm ve Habîr** tarafından gönderilmiştir.” Yani bu öyle bir kitaptır ki, ilim ve hikmette eşi, benzeri olmayan, olmak imkân ve ihtimali bulunmayan Hak Teâlâ tarafından. O’nun

¹²⁸³ Yazır, Hamdi, (En’âm, 17-18’de.) III, 1891-1892.

¹²⁸⁴ Râzî, (En’âm, 73’de) IV, 98.

¹²⁸⁵ Kutub, Seyyid (En’âm, 73’de) II, 1135.

hikmetiyle ihkâm edilmiş, O'nun bilgisiyle tafsil olunmuştur. Kur'ân'ın nazmı Allah tarafından böyle i'cazkâr bir hikmetli yapıya kavuşturulmuş, muhkem ve mufassal kılınmış, özene bezene işlenip gönderilmiştir.¹²⁸⁶ Burada Hakîm ismi (Uhkimet) fiiline, Habîr ismi de (Fussilet) fiiline mukabildir.¹²⁸⁷ Buna göre mana, "Âyetleri, Hakîm'in katından muhkem kılınan ve işlerinin nasıllığını bilip haberdar olanın katından tafsil edilen bir kitap..." demektir.¹²⁸⁸

Hakîm-Habîr birlikteliğinde bir diğer âyet, Sebe' sûresinin ilk âyetidir.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ .

"Bütün hamdler, güzel övgüler gerçek ilah olan Allah'a mahsustur ki göklerde ve yerlerde olan her şey O'nundur. Ahirette de hamdler O'na mahsustur. **O, tam hüküm ve hikmet sahibidir, her şeyden hakkıyla haberdardır.**"¹²⁸⁹ O, öyle hakîm, hikmetiyle dünyayı ahirete, ahireti dünyaya bağlayarak iki âlemin de işlerini (muhkem) sağlam biçimde idare eden, hamdetmeye layık olan hakîm, öyle habîrdir ki, her şeyin sırrını iç yüzünü, önünü ve sonunu bilir. Bilerek işleri idare eder. Öyle habîrdir ki, "Yere giren ve oradan çıkan, gökten inen ve oraya yükselen ne varsa O, hepsini bilir."¹²⁹⁰ Yeryüzüne ne giriyor, yer kürenin içine çevresinden ne sokuluyor; mesela neler yağıyor, neler gömülüyor, neler ekiliyor, neler saklanıyor ve ondan dışarı ne çıkıyor? Hayvanlardan, bitkilerden, madenlerden, buhardan, kokulardan, harareten, soğuktan ve başka şeylerden, neler içinden dışına çıkıyor. Mesela yağmurdan, kardan, şimşekten, yıldırımdan, taştan, akan yıldızdan, aydınlıktan, harareten ve diğer maddi ve manevi güçlerden ve meleklerden neler yerküreye iniyor. "Ve gökyüzüne ne çıkıp yükseliyor." Mesela, ne gibi buharlar, ne çeşit gazlar, ne gibi maddeler, güçler, melekler, ruhlar, dualar, götürüp taşıyanlar, yankılar semaya yükselip çıkıyor. Kısacası hem yerin hem semanın karşılıklı olarak gelir ve gider bütçelerini sadece bütün kalemleriyle değil, bütün tahakkuklarıyla da tamamen bilir ve hepsinin önünü, sonunu o

¹²⁸⁶ Yazır, Hamdi, (Hûd, 1 de) IV, 2752.

¹²⁸⁷ İbn Âşûr, VI, 315.

¹²⁸⁸ Râzî, V, 52.

¹²⁸⁹ Sebe', 1.

¹²⁹⁰ Sebe', 2.

şekilde hikmetle idare eder.¹²⁹¹ Bu âyette Hakîm ve Habîr beraber zikredilmiştir, çünkü her ikisi de farklı farklı, aslî ve luzûmî iki manaya delâlet etmektedirler. Hakîm için asli mâna, Allah'ın tasarruf ve yaratmasında sağlam iş yapmasıdır. Çünkü hakîm, ihkâm ve itkândan türemiştir. Bu da eşyanın hakikatını olduğu gibi bilmeyi gerektirir. İşte Habîr eşyanın inceliklerini ve zâhirini hakkıyla bilen demektir. Bu da eşyanın idare edilmesinde temekkünü gerektirir. Dolayısıyla âyetin bu iki vasıfla bitirilmesi, bundan önceki cümleden maksadın, bâtil ilahlara dalan ve yönelen kimselerin akılsızlığına işaret içindir.¹²⁹²

İnsanın bu isimden nasibi, iç dünyasında olup bitenleri bilmesi,¹²⁹³ güzel ahlâkı ve ona götüren yolları ciddi bir şekilde araştırması, bu yolda şeytanın çeşitli tuzaklarına aldanmamasıdır.¹²⁹⁴ Böyle bir hayat, insanı mutlaka hikmete ulaştıracaktır. İşte bu insan hakîm kimsedir. Habîr isminden hissesini almış bir mü'min, nefsinin tekrâr tekrâr kontrol eder. Onda herhangi bir kötü huyun olup olmadığını araştırır. Şâyet böyle bir şeyle karşılaşır onu hemen kendisinden söküp atar. Bir daha böyle kötü bir huy sâhibi olmamak için her türlü tedbîri alır. İşte insanların böyleleri hâbir ve hakîm ismiyle anılmağa lâyık kimselerdir.

2.1.4.4. Allah'ın Bağışlayıcılığı İle İlgili Sıfatıyla Kullanılışı

2.1.4.4.1. Tevvâb-Hakîm

Tövbe'nin aslı rucû demektir.¹²⁹⁵ Kul için, günah işlemekten Allah'a yönelişi; Allah hakkında ise, insanı tövbeye muvaffak kılması,¹²⁹⁶ cezalandırmadan mağfirete¹²⁹⁷ ve rububiyetine layık ihsana dönüşü ifade etmektedir.¹²⁹⁸ Allah, O'dur ki, kullarının tekrar tekrar tövbe edebilmeleri için sebepler hazırlar. Bunun için onlara âyetlerini izhâr eder, tembihlerine kulak asmağa sevk eyler, korkutucu ve sakındırıcı emirlerine muttalî kılar. Öyle ki, O'nun bildirmesiyle, günahların getireceği gâilelere muttalî olunca, korkunun

¹²⁹¹ Yazır, Hamdi, (Sebe', 1-2' de) VI, 3942-3943.

¹²⁹² İbn Âşûr, XI, 136-137.

¹²⁹³ Gazzali, *el-Maksad*, s. 165.

¹²⁹⁴ Râzî; *Levâmî*, s. 242.

¹²⁹⁵ İbn Fâris, *tvb md*; Râzî, *Levâmî*', s. 323.

¹²⁹⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 304.

¹²⁹⁷ Ulutürk Veli, *Kur'an-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, s. 130.

¹²⁹⁸ Râzî; *Levâmî*', s. 323.

şuûruna ererek tövbeye yönelirler. İşlemiş ve işlemekte oldukları günahlardan tövbe eder dönerler ve bir daha işlememeğe azmederler. Allah da tövbelerini kabul ederek onlara lütfuyla muamele eder.¹²⁹⁹ Tevvâb sıfatı Kur’ân’da Allah’ın ismi olarak bir âyette,¹³⁰⁰ yalnız dokuz âyette “Tevvâb-Rahîm” şeklinde geçer. Tevvâb isminin geçtiği bu âyetlerin muhtevaları, bir itaatsızlık,¹³⁰¹ İsrâiloğullarının buzağıya tapmaları,¹³⁰² peygambere itaatsızlık,¹³⁰³ zinâ edenler,¹³⁰⁴ cihattan geri kalanlar,¹³⁰⁵ gıybet edenlerin tövbeleridir.¹³⁰⁶ Bazen mutlak olarak da zikredilir. Kâbilü’t-tevb, (قَابِلُ التَّوْبِ) tövbeyi kabul eden demektir. “O, günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, azabı çetin olan, lütuf sahibi olandır”¹³⁰⁷ İki defa da fiil şeklinde, Allah’ın tövbeyi kabul edeceği bildirilir.¹³⁰⁸

Bir âyetde ise “Tevvâb-Hakîm” şekli, Allah’ın kendisine tövbe edenleri bağışlamakla kalmayıp, rahmet ve ihsan ettiğini şöyle ifade etmektedir: (وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ) “Allah’ın sizin hakkınızda lütuf ve merhameti olmasaydı, eğer **O Allah, tövbeleri kabul buyuran, yaptığı her iş, verdiği her hüküm hikmetli olan bir zat olmasaydı,**”¹³⁰⁹ da tövbelerinizi kabul etmeseydi, hikmetsiz hükümlere, nizamsız idarelere bırakıverseydi, neler olmazdı neler...¹³¹⁰ Müstahak olduğunuz bütün cezaları hemen verir, sizi perişan ederdi.¹³¹¹ Burada Hakîm isminin Tevvâb vasfıyla beraber zikredilmesi bu tövbede birçok hikmet olduğuna işarettir. Bu da insanların salâha dönmelerini istemedir.¹³¹² Âyette “levlâ” (لَوْلَا) nın cevabının hazfedilmesi tefhîm ve ta’zim içindir.¹³¹³ Kur’an, günahları işledikten sonra Allah’ın bu gibi kolaylıklar ve tövbe gibi rahmeti ve lütfu olmasaydı, ne olacağını beyan etmemiştir. Bunu kapalı ve korkulu bırakmıştır ki, müttakîler bundan kaçınsınlar. Âyetin nassı bunun büyük bir şer

¹²⁹⁹ Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 235.

¹³⁰⁰ Nasr, 3.

¹³⁰¹ Bakara, 37.

¹³⁰² Bakara, 54.

¹³⁰³ Nisâ, 64.

¹³⁰⁴ Nisâ, 16.

¹³⁰⁵ Tevbe, 118.

¹³⁰⁶ Hucurât, 12.

¹³⁰⁷ Mü’min, 13.

¹³⁰⁸ Tevbe, 104; Şûrâ, 25.

¹³⁰⁹ Nûr, 10.

¹³¹⁰ Yazır, Hamdi, (Nûr, 10’da) V, 3483

¹³¹¹ Yıldırım Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*. s. 350.

¹³¹² İbn Âşûr, (Nûr, 10’da) IX, 169.

¹³¹³ İbn Âşûr, IX, 169.

olduğunu îma etmektedir.¹³¹⁴ Muhammed Esed'e göre de, "her türlü asılsız, isbatsız zina, iffetsizlik isnadını men eden bölümün başında yer alan bu cümle, (20. âyetteki benzer cümle gibi) işaret ettiği anlamın sınırlarının kestirilmesi, muhatabın idrâkine bırakılarak vecîz bir üslup içinde özellikle yarım bırakılmıştır. Bununla, asılsız isnadlara karşı kişisel hukuk, Allah tarafından böylece güvence altına alınmamış ve zina isnadının isbatı için ikinci dereceden deliller yeterli görülmüş olsaydı birey ve toplumun maruz kalacağı haksızlıkların nerelere varacağı düşünülün istenmiştir.¹³¹⁵ İşte bu terkipte, Allah tövbeleri çok kabul eden, çok hikmetli olduğunu, bu hükümlerin kullarına rahmetinin ve hikmetinin gereği üzerine gönderildiğini belirtmektedir. Onun, tevbeleri kabul edişi de pek çok hikmete bağlı gerçekleşmektedir.

2.2. ULÛHİYYET DIŞINDA KULLANILIŞI

2.2.1. KUR'ÂN HAKKINDA KULLANILIŞI

Hkm maddesinden Kur'an hakkında dört vasıf gelmiştir. Bunlar el-Hakîm, el-Hüküm, muhkem, hikmet ve muhkemât vasıflarıdır. Şimdi el-Hakîm vasfindan başlayarak bunları tek tek inceleyelim.

2.2.1.1. el-Hakîm

Hakîm ismi beş âyette, Kur'an'ı nitelemektedir.¹³¹⁶ Hakîm isminin Kur'an-ı vasıflandırması hikmeti ihtiva etmesinden dolayıdır.¹³¹⁷ Dolayısıyla hakîm lafzı kitabın vasfı olarak kullanıldığında hikmet anlamındadır. Kur'an'ın hakîm olarak nitelendirildiği âyetler şunlardır: (الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ) "Elif, Lâm, Ra. İşte bunlar o hikmetli kitabın âyetleridir."¹³¹⁸

İşte bunlar, Sana nazil olan ve akılları hayrette bırakan o bedîî harfler, yani bu sûre ve kâfirlerin şaşıp kaldıkları ve bir türlü kabul etmek istemedikleri diğer sûreler, o hikmetli kitabın âyetleridir. Hakîm, hikmetli, hâkim, muhkem, mâbihil-hüküm (kendisi ile

¹³¹⁴ Kutub Seyyid, (Nûr, 10'da) IV, 2492.

¹³¹⁵ Esed, Muhammed, II, 707.

¹³¹⁶ Zerkeşi, I, 274; Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, I, 67, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.; Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 492.

¹³¹⁷ Rağîb, s. 127.

¹³¹⁸ Yûnus, 1.

hükmolunan), mahkûmun fih (hükmü kesin olan) anlamlarına gelir ki, Kur'an hakkında herbiri ayrı açılardan doğrudur. Esasen hikmet sahibi ve hâkim (hüküm veren) anlamlarına Hakîm, Allah Teâlâ'nın Esmâ-i Hüsnâ'sından olmakla, Kur'an'ın bu isimle adlandırılması, Allah'a olan nispetini daha kuvvetli ifade etmek için bir mecazdır. Âyetlerin, kitabın bütününe izafeti de ya cüz'ün külle izafeti şeklinde olur ki, meşhur olan budur. Yani bu sûre, ilâhî hikmetleri ve hükümleri içine almış olarak nazil olmakta bulunan o muhkem kitabın, o Kur'ân-ı Azîmüşşan âyetlerinin bir kısmıdır. Veya delilin medlule izafeti olması da mümkündür: Nitekim "Elif-Lâm-Râ", hece harflerine işaret olduğuna göre asıl hikmetli kitap, mânâ ve hece harflerinden meydana gelmiş olup, o mânâyâ delâlet eden ilâhî nazım da onun âyetleri, yani delâlet eden delilleri demek olur. Her iki takdirde de kitap hakîm olduğu gibi ona izafetle âyetlerin dahi hakîm olduğu anlaşılır ki, bu cîhet Hûd sûresinde, "Bu, öyle bir Kitap'tır ki, âyetleri (önce) muhkem kılındı, sonra ayrıntılı olarak açıklandı,"¹³¹⁹ buyurularak belirtilmiştir.¹³²⁰

Gerek Hûd sûresinde, gerek İbrahim sûresinde (الر كتاب) diye buyurulmuş olması "âyâtü'l-kitab" izafetinde meşhur olan birinci veçhi destekler görünmektedir. Hasılı Kur'ân, ilmî ve amelî yönlerden ilâhî hikmetle dopdolu, Hakk'ın hükümlerini içermek bakımından mü'min ve kâfir herkes hakkında hâkim ve öyle hâkim ki, Kur'ân ne diyorsa, herkesin başına gelecek olan hüküm olur. O, beşer fiilleri hakkında adelet ve iyilik konularında hüküm vermeye, esas ve ölçü edinilecek bir îlahî kanundur. Halka hidâyet rehberi, itaatkârları sevap ve cennetle müjdeleyen, isyankârları azap ve cehennem ile inzar edip uyaran, kesin hükümlü, gerek nazmı, gerek mânâsı her türlü noksandan ârî kılınmış, beyan ve belâğatı bedî' ve güçlü, tahriften korunmuş, özellikle "Ümmü'l-Kitap" olan âyetleri, neshi kabil olmayacak şekilde ebediyyen muhkem hakikatleri ve ezeli ahkâmı dile getirir. Kur'ân bu özellikleriyle Hz. Muhammed'in peygamberliğinin en mükemmel şahidi, bir benzerinin ortaya konması mümkün olmayan parlak mucizesi olmak üzere, inzaline, itmamına ve ahkâmının icrasına Allah Teâlâ'nın kesin hükmü ve iradesiyle ilişkili olmak bakımından "mahkumûn fih", yani bu vecihlerden her biri ile teker teker ve bütünüyle topyekün hâkim bir kitaptır. İşte bu okuyacağınız Yûnus sûresi de diğer okuduklarınız ve daha okuyacaklarınız gibi, o

¹³¹⁹ Hûd , 1.

¹³²⁰ Yazır, Hamdi, IV, 2664.

hakîm kitabın bir kısım âyetleridir ki, bunda kafirleri şaşkırtan ilâhî sırlardan ve hikmetlerden bir kısmını görüp anlayacaksınız.¹³²¹

Kur'ân'ın vasfı olarak hakîm ismi, Âl-i İmrân sûresinde de şu şekilde geçmektedir:

ذٰلِكَ تَتْلُوْهُ عَلٰیكَ مِنَ الْاٰیٰتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيْمِ

“Ey Resûlüm, işte bunlar bu vak’alar, sana bildirdiğimiz âyetlerden ve **hikmet dolu Kur’an**’dandır.”¹³²² Âyette geçen (وَالذِّكْرِ الْحَكِيْمِ) “hikmetli zikir” ifadesindeki hakîm ve zikir kelimeleri Kur’ân’ı nitelemektedir.¹³²³ Şeref, yücelik, övme, dua, din hükümlerini açıklayan kitap manalarını da ifade eden zikir,¹³²⁴ başka âyetlerde de Kur’ân’ın ismi olarak gelmiştir.¹³²⁵ Yine, “Zikrullâh”¹³²⁶ “Zikru’r-Rahmân” (Rahmân’ın Zikri)¹³²⁷ ve yine Allah Teâlâ’ya âdiyetle “Zikrî” (zikrim)¹³²⁸ ve “Zikrunâ” (zikrimiz)¹³²⁹ terkipleri Kur’ân’ı nitelediği gibi, âyetlerde geçen “zikrâ”¹³³⁰ ile “Tezkira”¹³³¹ ve “Zi’z zikr”¹³³² terkipleri de Kur’ân’ı nitelemektedir.

Kur’ân, bir hatırlatmadır. Dileyen O’nu düşünüp öğüt alır. Aldığı öğütle herkes hikmete ulaşabilir. Başka bir tabirle, hikmete ulaşabilmek için hikmetli zikir (ذِكْرٌ حَكِيْمٌ) olan Kur’ân’dan öğüt almak gerekir. Bu yol herkese açıktır. Bu, baş gözleri âmâ olan biri de olabilir. Zira, baş gözlerinin âmâ olması Kur’ân’dan öğüt almaya mâni değildir. Yeter ki, kalp gözleri kapalı olmasın. “Hiç yeryüzünde gezmediler mi ki düşünebilecek kalpleri, işitecekleri kulakları olsun. Zira, gözler kör olmaz, fakat asıl göğüslerdeki kalpler kör olur”¹³³³ İşte asıl felâket kalp gözünün, basîretin kör olmasıdır. Çünkü insana gerçekleri (hikmeti) gösterecek odur. O göz dünyada kör oldu mu, âhirette de kör olur.

¹³²¹ Yazır, Hamdi, IV, 2664-2665.

¹³²² Âl-i İmrân, 58.

¹³²³ Neseffî, I, 220; Suyûtî, Celâleyn, s. 54; İbnu'l-Cevzî, I, 398.

¹³²⁴ İbn Fâris, *zkr* md.

¹³²⁵ Hicr, 6, 9; Nahl, 43, 44; Tâhâ, 99; Enbiyâ, 3, 28, 29, 42, 50; Furkân, 29; Şuarâ, 5; Yâsîn, 11, 69; Sâd, 8, 87; Fussilet, 41; Zuhruf, 5, 44; Kalem, 51, 52; Tekvir, 27.

¹³²⁶ Ra’d, 28.

¹³²⁷ Enbiyâ, 36.

¹³²⁸ İsrâ, 101.

¹³²⁹ Tûr, 29.

¹³³⁰ En’âm, 90; Hûd, 114; Ankebût, 51.

¹³³¹ Müddessir, 54; Tâhâ, 3; Hâkka, 48; Abese, 11.

¹³³² Sâd, 1.

¹³³³ Hacc, 46.

Aynı zamanda bu âyette geçen hakîm vasfı, muhkem manasına veya mecâz-ı akfî olarak, yani bileni ve okuyanı hakîm olan anlamına da gelebilir.¹³³⁴ Hamdi Yazır, bu âyetin sibakıyla bağlantı kurarak âyeti şöyle izah etmektedir: İşte ey Muhammed! İsâ ile tâbileri ve yakınları arasındaki ihtilaf üzerine vereceğim vaad ettiğim o hüküm yok mu, onu Biz, Sana okuyoruz: Öyle ki Tevrat ve İncil’i tasdik edici olarak indirilen ve senin Peygamberliğine delil ve bürhan olan, müteşâbih ve muhkem âyetleri içeren, muhkemleri “Ümmü’l-Kitap” (kitabın esasları) olan Kur’ân’ın âyetlerinden ve hak ile bâtılın ayrılmasında hikmetli bir şekilde hakîm olan Furkân-ı muhkem (sağlam furkan, Kur’ân) ve zikr-i hakîm (hikmetli zikir, Kur’ân) cümlesinden olmak üzere tilavet ediyoruz. Birden bire değil, derece derece serdediyor ve zikrediyoruz. Demek ki o hüküm, İslâm hükümleridir. İşte bu âyetten sonra gelen âyetler o hikmetli ve muhkem zikirdendir.¹³³⁵ Râzî de, bu âyetin tefsirinde “Hakîm” lafzını şöyle açıklamaktadır:

a- Hakîm kelimesi, kadîr (قَدِير) ve alîm (عَلِيم) kelimelerinin, kâdir (قَادِر) ve âlim (عَالِم) anlamında (güç, kuvvet ve ilim sahibi) olmaları gibi, hâkim manasına gelmektedir. İşte Kur’ân da, kendisinden hükümler elde edilmesi anlamında el-Hakîmdir. Bu mana bir âyette şöyle ifade edilmektedir: “..Aralarında ihtilaflar başlayınca, Allah, onlara içlerinden uyarıcı ve müjdeleyici olarak peygamberler gönderdi. Onların beraberinde, gerçekten insanlar arasında hükmetmek için, kitap ve hikmeti gönderdi ki, ihtilaf ettikleri konularda aralarında hükümsin.”¹³³⁶

b- Telifinde, nazmında, ihtiva ettiği ilimlerin çokluğunda hikmet sahibidir.

c- Hakîm, muhkem (sağlam, korunmuş) manasındadır.

d- İhtiva ettiği hüküm ve hikmetler sebebiyle, Kur’an’ın hikmeti söylediği, hikmeti dile getirdiği belirtilmiştir. Bu itibarla “Hakîm”olarak vasfedilmiştir.¹³³⁷

Hakîm vasfının, Kur’ân’ı nitelendirdiği diğer bir âyet de, Lokman sûresinin ilk âyetidir. Sûre, inen hikmetli Kitab’ın âyetlerine dikkati çekmek için, elif, lâm, mîm ile yani hecâ

¹³³⁴ İbn Aşûr, (Âl-i İmrân, 58’de) III, 262.

¹³³⁵ Yazır, Hamdi, (Âl-i İmrân, 58 de) II, 1117.

¹³³⁶ Bakara, 213.

¹³³⁷ Râzî, (Âl-i İmrân, 58 de) II, 694.

harfleriyle başlamıştır. Bu harflerin ardından vahyin, hikmetli, sağlam kitâbın âyetleri olduğu; bunların, güzel davrananlara yol göstermek ve rahmet olmak için indirildiği belirtilmiştir. Allah, kullarına merhametinden dolayı yol gösteren bu hikmetleri indirmektedir.¹³³⁸ (اَمْ تَلِكْ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ) “Elif, Lâm, Mîm. Şunlar **hikmet dolu kitabın** âyetleridir.”¹³³⁹ Burada kitabın hakîm vasfıyla vasfedilmesi, kitabın “zi’l-hikme” hikmet sahibi olması manasınadır. Yani bu kitap hikmeti ihtiva etmektedir. Bu tıpkı bir kimsenin hakîm ismiyle vasfedilmesi gibidir. Bununla birlikte gayr-ı kıyasî olarak ism-i meful anlamında “muhkem” manasına da gelebilir. Çünkü bu kitap her yönüyle sağlamdır, içinde herhangi bir fazlalık ve insanî bir kemâl ifade etmeyen bir şey yoktur. Aynı zamanda kitabın bu vasıfla vasıflandırılması, Lokman’ın hikmetini zikretme gayesine yönelik bir beraat-ı istihlaldir.¹³⁴⁰

Hakîm vasfının kitabı vasfettiği bir diğer âyette Zuhruf sûresindedir:

حَمَّ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِّي حَكِيمٌ

“Hâ, Mîm. Açık olan ve gerçekleri açıklayan bu kitaba yemin olsun. Biz, düşünüp anlamanız için onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik. O bizim nezdimizdeki ana kitapta (Levh-i Mahfuz’da) dır, çok yücedir, **hikmet doludur.**”¹³⁴¹

Bu âyetlerde Arapların itirazlarına cevap vardır. Öyle anlaşılıyor ki onlar: “Bu Kur’ân, Allah tarafından ise, neden öteki kitâpların diliyle indirilmiyor ?” demişlerdir. Allah’tan gelen Tevrat’ın İbranice olduğunu duydukları için Allah’ın İbranice konuştuğunu, O’ndan gelen her kitâbın da İbranice olması gerektiğini düşünmüşlerdir. İşte onlara cevap olmak üzere Arapların anlaması için bu Kitâb’ın Arapça okunan bir kitâp olduğu, bunun aslının Allah katında bulunduğu belirtiliyor.¹³⁴² “O, yücedir, hakîmdir” cümlesindeki o zamîri, ya Kur’ân’a¹³⁴³ ya da Ümmü’l-Kitâb’a¹³⁴⁴ yahut hem Kur’ân’a hem de Kur’ân’ın kaynağı olan Ümmü’l-Kitâb’a gider. Birinci takdirde bu Kur’an

¹³³⁸ Ateş, Süleyman, IV, 2010.

¹³³⁹ Lokman, 1-2.

¹³⁴⁰ İbn Âşûr, X, 140.

¹³⁴¹ Zuhruf, 1-4.

¹³⁴² Ateş Süleyman, V, 2362.

¹³⁴³ İbn Kesîr, VII, 205; Suyûtî, *Celâleyn*, s. 163.

¹³⁴⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 492; Neseî, III, 304.

bizim katımızda yücedir. Yani her türlü fesat ve bâtıldan uzaktır. Mucize olması sebebiyle geçmiş asırlardaki bütün kitaplardan üstündür. Hakîmdir, yani belâğat ve fesâhat yönleriyle muhkemdir ve üstün hikmet sahibidir. İkinci takdirde ise bu sıfatlar Kur'an'ın aslı olan Levh-i Mahfûz'un vasıfları olur.¹³⁴⁵ Mevdûdî'ye göre ise, bu cümlede hem "Ümmü'l-Kitâb", hem de "Kitâb-ı Mübin" birlikte kastolunmaktadır. Yani "Ümmü'l-Kitâb" tanımı, hem Kur'an'ı tarif eder, hem de Kur'an'ın kendisinden elde edildiği kaynağı. Böylelikle burada şu nokta zihinlere yerleştirilmek istenmektedir: "Bazı kimselerin Kitâb'ın değerini takdir edememesi ve onun hikmetinden yararlanamayıp, onu anlayamaması, bu kitabın önemini azaltmaz, değerini düşürmez. Bilakis bu kitap, her halukârda takdire şayandır. Çünkü o, âli olan, mucizevî bir belâğata sahip, çelişkisiz, noksansız, hikmet dolu bir kitaptır ve onu yüce Allah indirmektedir. İşte böylesine özelliklere sahip bir kitabın değerini hiç kimse, menfur gayretleriyle düşüremez. Sürenin daha ileride gelecek olan 44. âyetinde, Araplara ve özellikle Kureyşlilere hitaben, 'Sizler, bu Kitab'ın değerini ve kendiniz için büyük bir şeref vesilesi olduğunu bilmelisiniz. Fakat ondan yüz çevirirseniz, Allah, sizi çetin bir azaba uğratar.' buyurularak bu manaya işaret edilmiştir."¹³⁴⁶

Hakîm vasfının Kur'an hakkında bir diğer kullanımı Yâsîn sûresindedir.

يس وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ

"Yâ sîn. Hikmetli Kur'an'a and olsun. Sen, elbette gönderilen resüllerdensin."¹³⁴⁷

Kur'ân, hakîmdir yani muhkemdir.¹³⁴⁸ O, öyle muhkem bir kitaptır ki, "Bâtıl ona ne önünden ne ardından yol bulamaz."¹³⁴⁹ O, hikmet dolu veya hikmetle konuşan bir delil¹³⁵⁰ veya hakîm bir kelâmdır.¹³⁵¹ Yani Kur'ân, amelle müzeyyen ilmi ve ilimle, isabetli amele irşadı ihtiva ettiğinden hakîmdir.¹³⁵² Her türlü marifet karşısında hikmetin

¹³⁴⁵ Râzî, (Zuhruf, 1-4'de) VII, 429.

¹³⁴⁶ Mevdûdî, V, 258.

¹³⁴⁷ Yâsîn, 1-3.

¹³⁴⁸ İbn Kesîr, (Yâsîn, 1-3' de) VI, 548; İbn Âşûr, XI, 345.

¹³⁴⁹ İbn Kesîr, VI, 548.

¹³⁵⁰ Neseffî, III, 131; Zemahşerî, III, 314; Âlûsî, XXII, 211; Kâsımî, XIV, 4991; Ebû's-Suûd (Râzî'nin kenarında), VII, 58.

¹³⁵¹ Neseffî, III, 131; Zemahşerî, III, 314; Âlûsî, XXII, 211.

¹³⁵² Bikâf, XVI, 89

konumu daima önde olduğu için hakîm, Kur'ân'ın husûsî vasıflarından olmuştur. Bunun için diğer vasıflarına yemin yerine bu vasıf özellikle seçilmiştir.¹³⁵³ İşte hikmetî ihtiva eden ve nazmen pek muhkem olan ve nice bedii,¹³⁵⁴ latîf, nasihatbaş manaları ihtiva eden ve semavi kitapların sonuncusu ve ekmeli bulunan Kur'ân'a, o Kitab-ı Mubîn'e kâsem ederim ki sen bir yüce Peygamber'sin.¹³⁵⁵ Burada böyle bir başlangıç, Rasûlullah'ın, peygamberliğinden şüphede olması ve Allah'ın onu inandırmaya çalışması anlamına gelmez. Bu şekilde bir giriş, Kureyşli müşriklerin, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini şiddetle inkâr etmelerinden ötürü yapılmış ve bu yüzden Allah, sûrenin başında (اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِيْنَ) “Sen, elbette gönderilen resüllerdensin.” diye buyurmuştur. Yani kafirler gerçekten büyük bir yanılğı içindedirler. Bundan dolayı Kur'ân'a yemin edilerek, Kur'ân, hakîm sıfatıyla birlikte anılmıştır. Kur'ân, senin peygamberliğine bir delildir ve hikmet doludur. Böylesine hikmetli sözleri ancak bir peygamber tebliğ edebilir. Çünkü bu sözler bir insanın yeteneklerinin çok üstündedir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'i tanıyan herkes, bu sözlerin ona ait olmadığını veya başka bir kimseden öğrenmediğini çok iyi bilir.¹³⁵⁶

Netice olarak diyebiliriz ki Kur'ân, ilminde ve her icraatında “Hakîm” olan sonsuz bir kudretin, Resûlüne vahyettiği hakîm bir kitaptır: “Fakat sana gelince, ey Resûlüm hiç şüphe yok ki Kur'ân sana; her işi hikmet dolu olan, her şeyi mükemmel olarak bilen Allah tarafından verilmektedir.”¹³⁵⁷ Yani Kur'ân her yönüyle hikmet sergileyen, hikmeti öğreten hikmetle hüküm veren, söz ve fiilde hikmeti emreden, hikmete teşvik eden, hüküm ve hikmette eşsiz “Hakîm” bir kitaptır. Bunun için hiçbir kimse benzerini getiremez. O'nun her bir âyeti birbiriyle çok ince bir hikmet dayanışması sergilemektedir. “Hikmetlerinin, kıssalarının ve öğütlerinin tekrar edilmesi hasebiyle ona ‘Mesânî’ de denilmiştir.”¹³⁵⁸ Yine Kur'ân'ın hikmetlerinden bir tanesi de onu öğrenen ve kendisiyle amel eden kimsenin, her çeşit kötülüğü terk etmesi¹³⁵⁹ yani hikmete ulaşmasıdır.

¹³⁵³ Kâsımî, XIV, 4991.

¹³⁵⁴ Suyûtî, Celâleyn, s. 124; Bilmen Ömer Nasuhi, VI, 2918.

¹³⁵⁵ Bilmen Ömer Nasuhi, VI, 2918.

¹³⁵⁶ Mevdûdî, IV, 569

¹³⁵⁷ Neml, 6.

¹³⁵⁸ Zerkeşî, I, 280.

¹³⁵⁹ Zerkeşî, I, 280.

2.2.1.2. Muhkeme

Hkm kökünden gelen **muhkeme** kelimesi bir âyette, Kur'ân'ı oluşturan “sûre” yi nitelemektedir:

وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فِإِذَا أَنْزَلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأُولَئِكَ لَهُمْ

“İman edenler: ‘Keşke savaş hakkında bir sûre indirilseydi ?’ diyorlar. Fakat **muhkem** (net ve kesin) bir sûre indirilip de içinde savaşma emri zikredilince, kalplerinde hastalık bulunanların, ölüm sekeratına giren kimsenin bakışı gibi boş gözlerle baktıklarını görürsün. Korktukları, başlarına gelsin!”¹³⁶⁰ Bu âyetteki muhkem sûreden maksat, müteşâbih olmayan, savaşın vucûbundan başka bir manaya ihtimali olmayan,¹³⁶¹ neshedilmemiş,¹³⁶² her türlü şüphe ve ihtimalden uzak, kesin bir şekilde açıklanan bir sûre¹³⁶³ demektir. Râzî’ye göre, hükmü sabit, neshedilmemiş bir sûre veya lafızlarıyla hakikatleri kastedilmiş bir sûredir.¹³⁶⁴ Burada sûre kelimesinden maksat bir Kur’ân parçası, bir Kur’ân emri demektir.¹³⁶⁵

Hûd sûresinde ise âyetlerin muhkem kılınmasından şöyle bahsedilmektedir:

الرَّكِيبُ أَحْكَمُ آيَاتِهِ ثُمَّ فَصَّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ

“ Elif, Lâm, Râ. Bu öyle bir kitaptır ki âyetleri en kesin delillerle desteklenmiş, sonra da güzelce açıklanmış, tam hüküm ve hikmet sahibi, herşeyden haberdar olan Hakîm ve Habîr tarafından gönderilmiştir.”¹³⁶⁶ Burada (أَحْكَمُ آيَاتِهِ) yani “Âyetleri muhkem kılınmıştır.” ifadesi, çeşitli şekillerde anlaşılmıştır:

a- Âyetleri, çok sağlam, muhkem, tıpkı muhkem ve sağlam bir binâ gibi kendisinde

¹³⁶⁰ Muhammed, 20.

¹³⁶¹ Neseff, III, 369.

¹³⁶² Fîrûzâbâdî, Besâir, II, 487; Suyûtî, Celâleyn, s. 180.

¹³⁶³ Yazır, Hamdi, VI, 4391,

¹³⁶⁴ Râzî, VII, 543; Yazır, Hamdi, VI, 4391.

¹³⁶⁵ Ateş Süleyman, V, 2452.

¹³⁶⁶ Hûd, 1.

hiçbir noksanlık bulunmayan ve herhangi bir bozukluk da mevcut olmayan bir tarzda tertîp edilmiştir.¹³⁶⁷ İçinde hikmete ve gerçeğe muhalif veya onun eşsiz belağat ve fesahatına zarar verecek bir şey yoktur. Âyetleri her türlü şüpheyeye karşı kesin delillerle desteklenmiş ve hakîm kılınmıştır.¹³⁶⁸ Kur'ân, Hakîm'dir, çünkü âyetleri nazım ve bedîî manaları cihetiyle her türlü tahrif, tebdil ve ihtilafa karşı sağlamlaştırılmış, kesin delillerle desteklenmiştir.¹³⁶⁹

b- "İhkâm", bir şeyin bozulmasına manî olmak, önüne geçmek demektir. O halde bu ifâdenin manası, "Şeriatler ve kitaplar onun bu âyetleriyle neshedildiği halde, bu âyetler herhangi bir kitapla neshedilmemiştir." şeklindedir.¹³⁷⁰ Bu açıklamaya göre, Kur'ân'ın tamamı muhkem değildir. Çünkü Kur'ân'da mensûh olan âyetler de bulunmaktadır. Ancak ne var ki, onun genel vasfı böyle olunca, geneli hakkında söz konusu olan hüküm, tamamı hakkında varmış gibi kabul edilerek, bu vasıf ona verilmiştir.¹³⁷¹

c- Zemahşerî ise şöyle demektedir: (أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ) ifadesinin, bir şey hakîm ve muhkem olduğu zaman söylenilen, (حَكْمٌ = يَحْكُمُ) 'haküme-yehkümu' fiilinden if'âl (احكام) bâbına nakledilmiş olması caizdir. Buna göre ifâdenin manası, "O, âyetleri hakîm ve muhkem kılınmış olan bir kitaptır" şeklinde olur.¹³⁷² Yûnus sûresinin ilk âyeti de bu manayı ifade etmektedir.

Bunlarla birlikte Kur'ân'ın âyetleri şu yönleriyle de muhkemdir:

1- Bu kitabın mânaları (konuları) tevhiid, adâlet, nübüvvet ve meâddir. Bunlar, neshi kabul etmeyip, son derece muhkemdirler.

2- Kur'ân'daki âyetler arasında tenâkuz bulunmaz. Tenâkuz, muhkem olmanın zıddıdır. Onun âyetleri, tenâkuzdan uzak olunca, o zaman muhkem olmak tahakkuk etmiştir.

¹³⁶⁷ Zemahşerî, II, 257; Râzî, V, 50.

¹³⁶⁸ Âlûsî, XI, 204.

¹³⁶⁹ Suyûtî, *İtkân*, I, 68; Rıza M. Reşid, XII, 4.

¹³⁷⁰ Râzî, V, 50; Âlûsî, XI, 204; İbnu'l-Cevzî, IV, 73. İbnu'l-Cevzî, ihkâm'ın, Kur'ân'ın bâtıla karşı korunması (Katâde ve Mukâtilden), Kur'ân'ın cem edilmesi (İbn Zeyd'den) anlamlarına da geldiğini belirtmektedir. İhkâm'ın manası olarak bir de, nazm ve belegattaki i'cazını ve hikmetli mucizeleri ihtiva etmesini saymaktadır. A. Yer.

¹³⁷¹ Râzî, V, 50.

¹³⁷² Zemahşerî, II, 257.

3- Bu âyetlerin lazıfları, fesâhat ve belâğat hususunda, muaraza kabûl etmeyecek bir noktaya ulaşmıştır ki, bu da kuvvet ve sağlamlık ihsâs eder.

4- Dinî ilimler ya nazarî ya da amelîdir. Nazarî olanlar, Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhîret gününü tanımaktır. O halde bu kitap, bu ilimlerin en kıymetlisi ve en güzelini ihtivâ etmektedir. Amelî olanına gelince, bu da ya zâhirî amelleri tezyin etmekten ibârettir ki, bu fıkıh ilminin konusudur. Yahut da, batınî halleri tezyin etmekten ibarettir ki, bu da, ruhu tasfiye etme ve gönlü arılaştırma, nefsi terbiye etme ilmidir. Biz, bu âlemde, bütün bu konular hususunda, Kur'ân'a denk olan bir kitap göremiyoruz. Böylece bu kitabın, rûhanî gayelerin en kıymetlisini ve ilâhî konuların en yücesini kapsadığını, binâenaleyh onun, nakz olunma ve yok olmaya kâbil olmayan bir kitap olduğu kesinlik kazanmış olur.¹³⁷³

Bu âyetin sonu da (مِنْ كُنُوزِ حَكِيمٍ خَيْرٍ), âyette belirtilen ihkâmı ve muhkem kılınmayı ifade etmektedir. Âyetin başı ile sonu arasında bu anlamda bir bütünlük vardır. Buna göre Hakîm ve Habîr'in sözü, hikmetli ve muhkemdir. Bu durumda mana "İşte bu kitap, âyetleri Hakîm'in katından muhkem kılınan ve işlerin nasıllığını bilip haberdar olanın katından tafsil edilen bir kitap." şeklinde olur.¹³⁷⁴

Hacc sûresinin 52. âyetinde, Allah'ın gönderdiği bir resûl ve nebî, temennî ettiği zaman şeytânın mutlaka onun ümniyyesine bir düşünce attığı; fakat Allah'ın, şeytânın attığı düşünceyi giderip kendi âyetlerini (ihkâm) sağlamlaştırdığı; O'nun 'Alîm (yani şeytânın attığı sözleri bilen) ve Hakîm (yani kendi âyetlerini sağlamlaştıran) olduğu şöyle bildirilmektedir:

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

"Senden önce hiçbir resûl veya nebi göndermedik ki, halkının hidâyetini umarak gayret gösterdiğinde, şeytan onun temennisi hakkında bir vesvese vermek, ümidini kırmak istemesin. Ama Allah, şeytanın attığı o vesveseyi giderir, sonra da âyetlerini

¹³⁷³ Râzî, V, 50-51

¹³⁷⁴ Râzî, V, 51.

sapasağlam, muhkem kılar. Zira Allah, herşeyi bilen, hikmetle yönetendir.”¹³⁷⁵ Burada âyetlerin muhkem kılınması hiçbir şekilde reddedilmesi söz konusu olmayacak, hata ihtimali bulunmayacak bir tarzda kuvvetleştirilmesi,¹³⁷⁶ sabitleştirilmesi¹³⁷⁷ ve şeytanın her türlü eklemesinden muhafaza edilmesidir.¹³⁷⁸ Allah, Nebîsinin arzusunu yerine getirir ve şeytanın engellerine rağmen onu görevinde başarılı kılar. Peygamber’e yaptığı va’dleri yerine getirerek, vahiylerinin doğruluğunu teyid eder. İkinci anlam kabul edilirse: “Allah, şeytanın insanların kafalarında oluşturduğu şüphe ve itirazları siler ve inen vahiylerle ilgili meydana gelen karmaşıklıkları ortadan kaldırır,”¹³⁷⁹ demektir. Allah, şeytanın düşürmeye çalıştığı gölgeyi giderir ve mesajlarını kendi içlerinde açık ve anlaşılır kılar, birbiriyle açıklar.¹³⁸⁰ Âyette geçen “sümme” (سُمَّ), zamanda değil, rütbede terâhî (sonraya bırakmak) içindir. Çünkü bir gerçeğin güçlendirilip muhkemleştirilmesi, şüpheleri gidermekten, şeytanın attığını neshetmekten daha önemli,¹³⁸¹ daha üstün bir mertebedir.¹³⁸² Bu âyette (وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ) şeklinde bitmektedir. Yani Allah, herşeyi bilir, hikmet sahibidir. Herşeyi hakkıyla bilen o olduğu gibi, şeytanın karıştırdığını da bilir. Yine her yaptığını hikmetle yaptığı gibi, peygamberler de bile, temenniye şeytanın karıştırmasıyla bağlantılı kılması, sonra o şüpheleri giderip âyetlerini muhkemleştirmesi de hikmetlidir.¹³⁸³ O, emir ve takdirlerinde tam ve üstün hikmet sahibidir. Dolayısıyla burada şeytanın attığı sözler ve bu vesveseye fırsat vermesi de, pek çok hikmete matuftur. Bunun için bir sonraki âyette bu hikmetleri açıklama adına şöyle denilmektedir.¹³⁸⁴

“Yine de Allah’ın bu vesveseye fırsat vermesi, şeytanın attığı vesveseyi kalplerinde bir hastalık, bir şüphe olanlar ve kalpleri katılaşımlar hakkında bir imtihan vesilesi yapmak içindir. Gerçekten, zâlimler, pek derin bir muhalefet ve düşmanlık içindedirler. Yine, ilimden nasibi olanlar bu Kur’an’ın senin Rabb’in tarafından gönderilen gerçeğin ta

¹³⁷⁵ Hacc, 52.

¹³⁷⁶ Yazır, Hamdi, V, 3415.

¹³⁷⁷ Suyûtî, Celâleyn, s. 42; Neseî, II, 449; İbn Âşûr, VIII, 301.

¹³⁷⁸ Neseî, II, 449.

¹³⁷⁹ Mevdûdi, III, 377.

¹³⁸⁰ Esed, Muhammed, II, 680.

¹³⁸¹ İbn Âşûr, VIII, 300.

¹³⁸² Yazır, Hamdi, V, 3415.

¹³⁸³ Yazır, Hamdi, V, 3415.

¹³⁸⁴ İbn Kesir, V, 442.

kendisi olduğunu iyice anlayıp da, onu bütün kalpleriyle tasdik edip gönülden tâzim ederek bağlanmaları içindir. Elbette Allah, iman edenleri dosdoğru yola, isabetli tutuma yöneltir. Dini inkâr edenler ise, son saat gelip çatıncaya veya gün doğurmayan o kısır gün kendilerine gelinceye kadar, Kur'an hakkında şüphe içinde kalır giderler.”¹³⁸⁵

Kur'ân, hakikaten hakır ve Rabb'ındandır. Kur'ân veya o nesh ve ihkâm, Rabb'ın tarafından indirilmiştir. Yani Peygamber bir arzu ve temenniye takip ettiği zaman, şeytanın bir şeyler karıştırmasına imkan verilmeseydi veya o karıştırılan şey giderilip de Allah'ın âyetleri muhkemleştirilmeseydi, vahiy ile temenninin farkı olmazdı. O vakit, ilim sahipleri de, Kur'ân'ın ve dolayısıyla da peygamberliğin Allah tarafından gelen bir gerçek olduğunu bilemezlerdi. Fakat Allah'ın hikmetiyle öyle yapıldı, ta ki ilim sahipleri bilsinler de, O'na, Kur'ân'a veya âyetleri tahkim işine inansınlar. Böylece kalpleri ona bağlanıp saygı duysun ve iman etsinler.¹³⁸⁶

2.2.1.3. Muhkemât

Kur'ân-ı Hakîm'de tek bir âyette “muhkemât” kelimesi, müteşâbihât ile birlikte Kur'ân âyetlerini nitelemektedir. Muhkem âyetler, mânaların anlaşılması için açıklamaya ihtiyaç duyulmayan, herkesin anlayabileceği âyetlerdir. Helâl, haram, namaz, oruç, zekât, hac ve peygamberlerin kıssaları türünde olan âyetler muhkem âyetlerdir. Başka bir ifadeyle muhkem, kolaylıkla anlaşılan, tefsire ihtiyaç göstermeyen ve tek mânası olan âyetlerdir. Müteşâbih âyetler ise, bir çok mânalara gelebilen, açıklamaya ihtiyaç duyulan veya anlamı akıl ve nakille bilinemeyecek olan âyetlerdir. Kıyâmetin kopması ve bazı sûrelerin başında bulunan harfler (Hurûfu Mukattaa) bu çeşittendir.¹³⁸⁷

Muhkem ve Müteşâbih kelimeleri Kur'ân-ı Kerîm'de değişik anlamlarda kullanılmıştır. Buna göre;

1- Kur'ân'ın muhkemliğini ifade eden âyette, onun lafız ve manalarına zarar

¹³⁸⁵ Hac, 53-55.

¹³⁸⁶ Yazır, Hamdi, V, 3416.

¹³⁸⁷ Muhkem'in çeşitli tarifleri yapılmıştır. Diğer tanımlar için bkz. Zurkânî, I, 168-173; Zerkeşî, II, 68-71; Cerrahoğlu, İsmail, s. 128; Turgut, Ali, s. 148; Şimşek, Sait, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 18-26, Yöneliş yay. İstanbul, 1997.

vermeyecek şekilde sağlamlığı ve nazımının güzelliği¹³⁸⁸ ve hiç bir şekilde âyetlerine bâtılın karışmadığı kastedilmektedir.¹³⁸⁹ Hûd sûresinin ilk âyetindeki, âyetlerin muhkem kılınmasından maksat budur. Yani Kur'an'ın tamamı ilâhî sözlerdir. Başka birinin sözü ona karışmamıştır. Hem lafız hem de mâna yönünden (muhkem) mükemmeldir. Manası açıklanmıştır. Sûreten ve manen en kâmil kitaptır.¹³⁹⁰

2- Kur'an'ın tamamının müteşâbih olduğu belirtilen âyette ise hak, doğru ve muciz olma bakımından âyetlerin birbirine benzer olması,¹³⁹¹ çelişkiden uzak bulunması kastedilmektedir.¹³⁹² Nitekim Kur'an-ı Kerim'deki "Allah, sözlerin en güzeli olan Kur'an'ı birbirine benzer ve çift çift olarak inzal etti."¹³⁹³ âyeti bunu ifade etmektedir.¹³⁹⁴ Âyette geçen "kitâben müteşâbihen" (كِتَابًا مُتَشَابِهًا) ifadesini biraz daha açacak olursak şu manalara gelmektedir: Kur'an-ı Kerim'in âyetleri gerçeklikte, muhkemlikte, hakka ve sıdka istinad etmede, insanlara gerek dünya gerek ahiret mutluluğunu temin etmede, fesahat bakımından lafızlarının birbirine uyum sağlamasında, muciz üslubunda birbirine benzer. Yani bu hususlarda âyetler müşterektir. Kur'an yirmi üç senelik risalet boyunca çok farklı zamanlarda, farklı mekânlarda, farklı şartlarda nazil olduğundan âyetleri arasında irtibatsızlık, uyumsuzluk olması için her türlü sebep mevcut sayılırdı. Beşer eseri olsaydı bunlar kaçınılmaz olurdu. Fakat âyetler hep birbirini tasdik ve te'yid eder. Nüzûl sebepleri, vakitleri, sorular çok fazla olduğu halde Kur'an, adeta tek soruya verilen ve bir defada indirilen tutarlı bir cevap durumundadır. Ayrıca mesânî özelliği vardır: Kur'an önemli konuları farklı üslûplarla tekrar tekrar anlatır.¹³⁹⁵ Aslında Kur'an'ın bu özellikleri de onun Hakîm oluşuyla yakından ilgilidir. Bu özelliklerin her birini hikmetin bir boyutu olarak düşünmek mümkündür.

2- Kur'an'ın bir bölümü muhkem bazıları da müteşâbihtir. Âl-i İmran sûresinin 7. âyetinde muhkem ve müteşâbih kelimeleri birbirinin zıttı anlamında

¹³⁸⁸ Salih Subhî, s. 281.

¹³⁸⁹ Hûd, 1'de, Taberî, , XI, 23; Kurtûbî, IX, 2; Suyûtî, İtkân, II, 3.

¹³⁹⁰ İbn Kesir, (Hûd, 1'de), IV, 236.

¹³⁹¹ Suyûtî, İtkân, II, 3.

¹³⁹² İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, Abdullah ibn Müslim, *Tefsîru ğarîbi'l- Kur'an*, s. 383, Beyrut 1978.

¹³⁹³ Zümer, 23.

¹³⁹⁴ Salih, Subhî, s. 281.

¹³⁹⁵ Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Zümer, 23'de), s. 460.

kullanılmışlardır:¹³⁹⁶

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ
الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ .

“Bu muazzam kitabı sana indiren O’dur. Onun âyetlerinin bir kısmı muhkem olup bunlar kitabın esasıdır. Âyetlerin bir kısmı ise müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar sırf fitne çıkarmak, insanları saptırmak ve kendi arzularına göre yorumlamak için müteşâbih kısmına tutunup onlarla uğraşır dururlar. Halbuki onların hakikatini, gerçek yorumunu Allah’tan başkası bilemez. İlimde ileri gidenler: ‘Biz, ona olduğu gibi inandık. Hepsi de Rabb’imizin katından gelmiştir.’ derler. Bunları ancak tam akıl sahipleri düşünüp anlar.”¹³⁹⁷

Âyette geçen “Onun âyetlerinin bir kısmı muhkemâtır” ifadesinin mânâsı; her türlü karışıklık ve ihtimalden muhafaza edilmiş,¹³⁹⁸ murada delâletleri kesin, kelime ve cümleleri başka anlamlara çekilmeye engel, sağlam ve şaşmaz ifadelidir,¹³⁹⁹ demektir. “Bunlar ümmü’l- kitaptırlar”, kitabın anası yani anlamda temel ve köktürler. Hak ile bâtılı ayıran, hakikatleri tasdik edip ortaya koyan asıl bunlardır. İlimde ve amelde peşine düşülmesi ve uyulması gereken temel ilkeler ve belgeler, hidâyet için deliller bunlardır. Diğerleri bunlara irca ve havale edilir. Tevrat’ın İncil’e, İncil’in Kur’an’a irca olunarak anlaşılması ve tasdik edilmesi lâzım geleceği gibi, bütün Kur’an âyetlerinde de bu muhkemât esastır. Üstelik bunların her biri ayrı ayrı olarak “kitabın anaları” değil, tevhid inancının sistemini oluşturduklarından ancak hepsi birden kitabın anasıdır. Herbir muhkem âyet, diğer muhkem âyetlerle karşılaştırılmak şartıyla mânâları ve hükümleri yakından tayin olunur. Her biri tek başına muhkem olmakla beraber, birbirine göre mutlak ve mukayyed, umum ve husus, takrîr ve tefsir, istisna veya tahsîs veyahut nesih gibi belli ölçülerle ve orantılarla aralarında muhkemlik ilişkileri bulunmaktadır. Bunun içindir ki, genel olarak muhkem âyetlerin muhkemliklerinin kuvvetinde, mânâyâ ne yönde delâlet ettiklerinde ve maksadın neresini kuvvetlendirip

¹³⁹⁶ İbn Kesir, II, 5; Suyûtî, İtkân, II, 3, Salih Subhî, s. 281; Cerrahoğlu, İsmail, 129; Turgut, Ali, s. 149.

¹³⁹⁷ Âl-İmrân, 7.

¹³⁹⁸ Zemahşerî, I, 413; Neseî, I, 197

¹³⁹⁹ Yazır, Hamdi, II, 1035-1036

vurguladıklarında farklı dereceler vardır ki, bunlar zâhir, nass, müfesser, özel anlamıyla muhkem olmak üzere dört merteye üzerindedirler. Muhkemâtın bu bütünlük içinde mukayeseleri de Kur'ân ilminin muhkem usullerindedir. Bunu hesaba katmayan, yani muhkemâtın tamamını bir bütün olarak düşünmeyen, bir başka deyişle tam istikra yapmadan anlamaya, delil getirmeye ve kıyas yapmaya kalkışanlar, muhkem ilme eremez; sağlam ve sıhhatli bilgiyi (hikmeti) elde edemez, mutlaka hata ederler. İşte âyetlerin bir kısmı böyle kitabın anası olan muhkemât, bunların karşılığında diğer bir kısmı da müteşâbihâtır.¹⁴⁰⁰

2.2.1.4. el-Ĥikme

Kur'ânın, âyetlerde hakîm ve muhkem olarak nitelendirilmesinin yanında, Kur'ân tek bir âyette hikmet olarak da isimlendirilmiştir.¹⁴⁰¹

وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ حِكْمَةٌ بِالْعَلَّةِ فَمَا يُغْنِ التَّنْذِرُ

“Oysa onlara kendilerini inkârdan vazgeçirecek ibretler ihtiva eden nice olaylar bildirilmişti! Bunlar son derece **üstün hikmettir**. Ama ne fayda, uyarılar kâr etmiyor.”¹⁴⁰² Âyette geçen “onlara gelen haberlerden” maksat Kur'ân'dır.¹⁴⁰³ Burada “Onlara Hikmet-i Baliğa geldi.” demeye bedel, sadece “Bunlar son derece üstün hikmettir.” denilmiştir.¹⁴⁰⁴ İkinci olarak yahut hazfedilmiş bir müptedânın haberidir.¹⁴⁰⁵ Buna göre mana, “Üstün bir hikmet olan tehditler ve haberlerle Kur'ân geldi.” demektir.¹⁴⁰⁶ Yani geçen ümmetlerin halleri veya ahiretle ilgili haberlerden, Kur'ân'da öyle mühimleri geldi ki onda vazgeçirecek tehdit, sakındırarak öğüt, yahut sakınılması gereken acı sonuçlar vardır.¹⁴⁰⁷

Hikmet-i Baliğa, ihkâm ve gayeye isabet etme bakımından en yüksek dereceye ulaşmış hikmet demek olup, “mâ” dan veya “müzdecer” kelimesinden bedeldir. Yani bunların

¹⁴⁰⁰ Yazır, Hamdi, II, 1035-1036.

¹⁴⁰¹ Zerkeşî, I, 274; Rağıb, s. 127; Suyûtî, İtkân, I, 67; Kurtûbî, (Kamer, 5'de), XVII, 84.

¹⁴⁰² Kamer, 4 –5.

¹⁴⁰³ Taberî, XXVII, 128; Kurtûbî, XVII, 84; İbnu'l-Cevzî, VIII, 90; Râzî, VII, 782; Âlûsî, XXVII, 79.

¹⁴⁰⁴ Râzî, VII, 782.

¹⁴⁰⁵ Taberî, XXVII, 128; Kurtûbî, XVII, 84; Râzî, VII, 782; Âlûsî, XXVII, 79.

¹⁴⁰⁶ Râzî, VII, 782.

¹⁴⁰⁷ Yazır, Hamdi, VII, 4639.

hepsi, durumun bu şekilde cereyan etmesi, üstün bir hikmettir. Demek ki o uyarılar fayda vermiyor.¹⁴⁰⁸ Halbuki Kur’ân, ihkâmı, çelişkiden uzak olmada, kat’i bürhanlar ve sağlam hüccetleri ihtiva etmesi hasebiyle gayesine ulaşmış,¹⁴⁰⁹ tam bir hikmettir.¹⁴¹⁰ İhtiva ettiği ilim ve prensiplerle, verdiği hüküm, haber ve öğütlerle, anlattığı kıssalarla, hasılı her yönden hikmetin zirvesine ulaşmıştır. Onda herhangi bir eksiklik, fazlalık, zayıflık ve düzensizlik yoktur. İtkânda, kemâl ve cemâlde zirveye ulaşmıştır.¹⁴¹¹ Dolayısıyla Kur’ân, hikmetin zirvesidir. Ulaşılmaz, aşılmaz ve asla bir benzeri getirilemez, üstün bir hikmettir. En büyük hikmet bu ilâhî vahiy olduğu içindir ki, en büyük delil (hüccetu’l- baliğa) de Allah’ındır: (قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ) “De ki: ‘En kesin ve mükemmel delil, Allah’ındır. O dileyseydi hepinizi doğru yola koyardı.’”¹⁴¹² Kur’ân’da bu iki âyette Allah’ın hikmetiyle, Allah’ın hücceti aynı kelimeyle nitelendirilmiştir.

Diğer bir tercihe göre “Hikmetün Baliğatün” cümlesi, âyetlerden yüz çeviren kimselerin hâllerinden taaccübü ifade eden bir başlangıç cümlesi de olabilir. Nitekim, İbn Kesir’in bu âyet hakkındaki tevilinden anlaşılan budur:¹⁴¹³ “Bunlar son derece **üstün hikmettir,**” yani Allah, dilediğini hidâyete erdirmede, dilediğini yoldan saptırmada üstün hikmet sahibidir. “Ama ne fayda, uyarmalar kâr etmiyor.” yani, Allah’ın şekâvetine hükmettiği ve kalbi mühürlenmiş kimseye hangi uyarı fayda verebilir ki? Allah, hidâyet etmedikten sonra kim hidâyet edebilir ki? İşte bu mana başka bir âyette de şöyle ifade edilmektedir:¹⁴¹⁴ “De ki: ‘Göklerde ve yerde neler neler var, bir baksanıza!’ Fakat bunca işaretler ve uyarılar iman etmeyecek kimselere ne fayda verir ki?”¹⁴¹⁵ Demek ki hikmete ulaşmak için, tefekkür etmek, çevremizde olup biten olaylardan ibret almak, uyarıları dinleyip ve ona göre davranmak, yaşamak şarttır. Kur’ân’dan tam istifade edebilmek için de bu gereklidir.

¹⁴⁰⁸ Yazır, Hamdi, VII, 4639.

¹⁴⁰⁹ Kâsımî, XV, 5596; Âlûsî, XXVII, 79.

¹⁴¹⁰ İbnu’l-Cevzî, VIII, 90.

¹⁴¹¹ Belîhî, s. 252; Çetin, Abdurrahman, “Kur’ân’a Göre Kur’ân’ın İsim ve Sıfatları”, *Yeni Ümit*, sy., 53, s. 33.

¹⁴¹² En’âm, 149.

¹⁴¹³ Kâsımî, XV, 5596.

¹⁴¹⁴ İbn Kesir, VII, 451.

¹⁴¹⁵ Yûnus, 101.

İsrâ sûresinin 39. âyetinde de, vahyedilen Kur'ân, hikmet olarak nitelendirilmiştir:

ذَٰلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَىٰ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَّدْحُورًا .

“İşte bunlar Rabb’inin Sana vahyettiği hikmetlerdendir.”¹⁴¹⁶ Kur'ân'ın ihtiva ettiği hükümler her yönüyle hikmettir. Her zaman hidâyet vesilesidir. İnsanı söz ve fiilde isabetli olana, hayra yönlendirir. İbn Kesir, Dahhâk ve İbn Abbas'tan yaptığı merfû rivâyete istinaden, “Hikmet Kur'ân'dır.” demektedir.¹⁴¹⁷ Kur'ân, her şeyi yerli yerine koymak suretiyle daima geçerli olan kanun üzere nazil olduğundan ve her türlü hikmete şâmil olduğundan hikmet olarak isimlendirilmiştir.¹⁴¹⁸

2.2.1.5. el-Ḥüküm

Hikmetle aynı fiil kökünden gelen *hüküm* kelimesi mastardır. Kur'ân'ın en çok kullandığı sözcükler arasında yer almaktadır. Sözlük manasıyla menetmek, düzeltme gayesiyle önlemek,¹⁴¹⁹ lehte veya aleyhte karar vermek, karara bağlamak, demektir.¹⁴²⁰ Hüküm, aynı zamanda ilim, hikmet, derin anlayış (fikh) ve âdilâne yargı, manalarına da gelmektedir.¹⁴²¹ Kur'ân'da yirmiden fazla farklı vecihlerde kullanılmıştır.¹⁴²²

Bu kullanımlar arasında “Hüküm” kelimesi bir âyette Kur'ân'ı vâsfetmektedir: (وَكَذَٰلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا ...)¹⁴²³ “Böylece biz Kur'ân'ı Arapça bir hüküm olarak indirdik..”¹⁴²⁴ Âyetteki (أَنْزَلْنَاهُ) ifadesindeki “Onu” zamiri Kur'ân'a râcidir.¹⁴²⁴ “Arapça bir hüküm olarak indirdik.” ifadesiyle ilgili ise şu yorumlar yapılmıştır:

- a- Bu, Arapların lisanında ifade edilmiş bir hikmet olarak, demektir.¹⁴²⁵
- b- Kur'ân bütün mükellefiyetleri ihtiva etmektedir. Binaenaleyh gerçek hüküm, ancak Kur'ân ile hükmetmekle mümkündür. Kur'ân, hüküm vermenin vasıtası olduğu için,

¹⁴¹⁶ İsrâ, 39.

¹⁴¹⁷ İbn Kesir, (Bakara, 269'da.) I, 476.

¹⁴¹⁸ Suyûtî, İtkân, I, 68.

¹⁴¹⁹ Rağîb, s. 127.

¹⁴²⁰ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 141.

¹⁴²¹ İbn Manzûr, *hkm* md., XII, 140; İbnul-Esîr, I, 419.

¹⁴²² Bkz. Firûzâbâdî, Besâir, II, 488-489.

¹⁴²³ Ra'd, 37.

¹⁴²⁴ Râzî, V, 306.

¹⁴²⁵ Râzî, V, 306; Neseffî, II, 152.

bunu iyice anlatma adına “hüküm” olarak isimlendirilmiştir.

c- Allah, bütün mükelleflerin, Kur’ân’ı kabul edip, onunla amel etmelerine hükmetmiştir. Dolayısıyla Allah, mahlukatın onu kabul etmelerine hükmedince, onu bir “hüküm” kılmıştır.¹⁴²⁶

Kur’ân, Arap diliyle ifade edilmiş ve bütün anlaşmazlıklar üzerinde hâkim bir kanun, incelikleri çözmeye bir hikmet olarak indirilmiştir. O, her kitabın üstünde ve bütün milletler üzerinde hâkim bir kitaptır. Bununla beraber Arapça’dır. Arap diliyle indirilmiştir. Dile getirdiği ilâhî hükümler, Arapça olarak ifade edilmiştir. Hükümünün geçerliliği Arapça aslına uygunluk şartına bağlanmıştır. Bundan dolayı daha önce indirilmiş olan semavî kitapların, Kur’ân’a uymayan, Kur’ân’ın onayından geçmeyen hükümleri ile amel etmek câiz olmayacağı gibi, Kur’ân’ın tercemelerine de bu hâkimiyet isnat edilemez ve tercemelerden doğrudan doğruya hüküm çıkarmaya kalkışmakta doğru olmaz. Hüküm, ancak Arapça indirilmiş olan aslına aittir. Demek ki, Kur’ân, yalnızca tilavet edilmekle kalmamalı, mucebince amel edilip, bütün hükümleri insanlar arasında icra edilmelidir.¹⁴²⁷ İşte, hikmetin hâkim olduğu hikmet toplumuna ulaşabilmenin temel kaynağı, bütün hükümleri hikmet olan bu yüce Kur’ân’dır.

Kur’ân, en âdil ve en açık, kendisinde herhangi bir karışıklık olmayan kesin bir hükümdür. İnsanların haklarını muhafaza eden, onlara emniyet ve güven veren ve onları sırat-ı mustakîme hidâyet eden bir hükümdür. Allah’ın hükmüne muhalif her türlü hükmü bâtil kılan bir hükümdür.¹⁴²⁸ Dolayısıyla Kur’ân’da, insanlar için gerekli bütün temel hükümler vardır. O, hak ile bâtili, helal ile haramı ayıran hükümdür. Bu yönüyle O, Furkân’dır.¹⁴²⁹ O, bütün anlaşmazlıkları çözen hâkim ve hikmetli bir kanunlar mecmuasıdır. Onun âyetlerinde herhangi bir çelişki veya bir tutarsızlık asla mevcut değildir.¹⁴³⁰ İşte bütün bu ve buna benzer değerlendirmeler sebebiyle Kur’ân’a “hüküm” ismi verilmiştir. O’nun hükmüyle amel eden söz ve icraatlarında daima isabet eder. Her

¹⁴²⁶ Râzî, V, 306.

¹⁴²⁷ Yazır, Hamdi, IV, 2997.

¹⁴²⁸ Belhî, s. 254.

¹⁴²⁹ Furkân, 1; Âl-i İmrân, 4; Bakara, 185; Kur’ân’ın ismi olarak Furkân, hikmetle yakından irtibatlıdır. Bu açıdan Furkân, “muhkem olan ve kendisi ile amel olunması vacip olan” demektir. Bkz., Seyyid Ali el-Fânî, *Ârâ’ Havle ’l-Kur’ân*, s. 208, Dâru’l-Hâdî, Beyrut 1991.

¹⁴³⁰ Kehf, 1-2. Kur’ân’ın “Kayyim” ismi için bkz., Belhî, s. 276; Çelik Muhammed, *Kur’ân Kur’ân’ı Tanımlıyor*, s. 141-142.

zaman takvâ ve adâletle hareket eder. Neticede en büyük hayır olarak anlatılan hikmete ulaşmış, “hakîm” bir kimse olur.

2.2.2. EMR (İŞ) HAKKINDA KULLANILIŞI

Hakîm isminin tek bir âyette geçen kullanımı da emr ile ilgilidir. Türkçe’de emir, buyruk¹⁴³¹ ve iş kelimeleriyle ifade edebileceğimiz “Emr” kelimesi, Arapça’da (شأن) “şe’n” kelimesiyle ifade edilmektedir.¹⁴³² Şe’ne ise Türkçe’imizde, hal, durum, rütbe ve önemli iş, manaları verilmektedir.¹⁴³³ Emr, Arapça’da hem söz hem de fiiller için kullanılan umumî bir lafızdır.¹⁴³⁴ Kur’ân’da yer alan bütün terimlerden, evrenin ilâhî mahiyeti hakkında en temelli, kapsamlı ve de açıklayıcı olanı “düzen”, “düzen içinde olma” veya yukarıda “buyruk” şeklinde tercüme ettiğimiz emr terimidir. Yaratılmış olan her şeye, yaratılmış olduğundan ötürü, onun kendi emri nakladilir; bu emr, onun kendisine ait olan, fakat aynı zamanda onun bir sistem içinde bütünleşmesini de sağlayan bir kanundur. Bu emrin, yani Allah’ın nizamı ya da buyruğunun sonu yoktur. Emr’in insan dahil her şeye nakledilmesini göstermek için kullanılan terim ise vahiydir.¹⁴³⁵ Nitekim emr, gerek yaratılan (mahluk), gerekse Allah’ın göklerde ve yerdeki hâkimiyetiyle çok yakın ilgisi olan bir kavramdır. Kur’ân da on sekiz ayrı vecihde gelmektedir.¹⁴³⁶ Kur’ân-ı Hakîm’de, hakîm lafzıyla birlikte Duhan sûresinin ilk âyetlerinde şöyle geçmektedir: (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ) “Biz onu kutlu bir gecede indirdik. Çünkü biz haktan yüz çevirenleri uyarırız. O, öyle bir gecedir ki her **hikmetli iş**, tarafımızdan bir emir ile, o zaman yazılıp belirlenir.”¹⁴³⁷

Hakîm’in manası daha önce de geçtiği gibi, hikmet sahibi demektir. Allah’ın herkese belli bir ömür, belli bir rızık, belli bir ecel ve saadet veya şekâvet tahsis etmesi Allah’ın üstün bir hikmet sahibi olduğuna delâlet eder. Bu fiil ve hükümler, bunların failinin hikmetine delâlet ettiği için hakîm vasfıyla vasıflandırılmıştır. Bu mecâzî bir isnattır. Zira hakîm, sıfatı, hakikatte emr’in sahibinin sıfatıdır. Dolayısıyla emrin, hakîm ismiyle

¹⁴³¹Türk Dil Kurumu, *Türkçe sözlük*, I, 454.

¹⁴³² Rağıb, s. 24.

¹⁴³³ Sarı, Mevlüt, el-Mevârid, Arapça-Türkçe Lügat, *şe’n* md., Bahar Yay., İstanbul 1982.

¹⁴³⁴ Rağıb, s. 24; Fîrûzûbâdî, II, 39.

¹⁴³⁵ Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 47, (Çev., Mehmet Dağ, Mehmet Aydın) Selçuk Yay., Ankara 1996.

¹⁴³⁶ Bkz. Fîrûzûbâdî, *Besâir*, II, 40-42.

¹⁴³⁷ Duhân, 3-4.

vasıflandırılması mecâzîdir.¹⁴³⁸ Âyette geçen “hikmetli iş” (أَمْرٌ حَكِيمٌ) yani hikmetin gerektirdiği şekilde olan iş ifadesi¹⁴³⁹ ise, iki anlama gelmektedir. Birincisi, “Bu emir hikmete dayanır ve onda hiçbir yanlışlığın olması mümkün değildir.” İkincisi, “Bu kesin bir emirdir ve onun vuku bulmasını hiç kimse değiştiremez.”¹⁴⁴⁰ Her yönüyle muhkemdir.¹⁴⁴¹

“O öyle bir gecedir ki her hikmetli iş tarafımızdan bir emir ile, o zaman yazılıp belirlenir,” Yani her hikmetli, önemli iş veya her muhkem, sağlam olması gereken işler onda, yani o gecede ayrılıp tedbir ve dağıtım yapılır. İcra edilmek üzere özel olarak ayrılır, yazılır.¹⁴⁴² Bu yazılıp belirlenen işlerden maksat da, gelecek seneye kadar kulların rızıkları, ecelleri ve benzeri diğer durumları ile ilgili olan işlerdir.¹⁴⁴³ Burada asıl, Kur’an’ın indirildiği gecenin önemi vurgulanmaktadır. Âyette geçen mübârek gece, Kadr sûresinde de anlatılan Kadir gecesidir. Geceyi niteleyen (فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ) “O gecede her hikmetli emir ayırtdedir.” âyeti, Kadr sûresinde, Kadîr gecesini niteleyen (تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحُ فِيهَا) “O gecede melekler ve ruh iner.” âyetine uygun düşmektedir. Burada (بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ) “katımızdan bir emir” denmiştir. Kadr sûresinde de: (أَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا) “Rablerinin izniyle her çeşit emirden” buyurulmuştur. Bunların hepsi, Kadir gecesinin vasfıdır. Bu mübârek gecede önemli işlerin veya emirlerin ayırt edildiği ve meleklerin Allah’ın izniyle her emri indirdiği buyrulduğuna göre Kadir gecesinde çok önemli hükümler icra edilir.¹⁴⁴⁴ “Tarafımızdan bir emir olarak” yani “hakîm emir” den maksat doğrudan doğruya Allah’tan olan şeylerdir. Yahut, tarafımızdan emir ile ayırt edilir, demektir. Veya “enzelnâhü” (أَنْزَلْنَاهُ) fiilindeki (hu) zamirinden haldir. Yani o Kur’ân’ı tarafımızdan bir emir, bir ferman olarak indirdik, demektir.¹⁴⁴⁵ Veya şu şekildedeki mana verilebilir: O muhkem emr, “tarafımızdan” hikmet ve maslahat muktezasınca “bir emr

¹⁴³⁸ Duhân 4’de, Razî, VII, 466; Neseî, III, 326.

¹⁴³⁹ Neseî, III, 326; Fîruzâbâdî, II, 492

¹⁴⁴⁰ Mevdûdî, V, 297; İbn Âşûr, XII, 280; Yıldırım Suat, Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali, s. 495.

¹⁴⁴¹ İbn Kesir, VII, 232; Taberî, XXV, 108; Suyûtî, Celâleyn, s. 169.

¹⁴⁴² Yazır, Hamdi, VI, 4295.

¹⁴⁴³ Ebus-Suûd, (Razinin kenarında) VIII, 461; İbn kesir, VII, 232

¹⁴⁴⁴ Ateş Süleyman, s. 2390-2391.

¹⁴⁴⁵ Yazır, Hamdi, VI, 4295-96.

olarak” öyle tafsil ve tefrik edilir.¹⁴⁴⁶ Aslında âyetin devamı da emr-i hakîmle ilgilidir. “Rabb’inden bir rahmet olarak hep resüller göndermekteyiz..” Yani ilâhî hükümleri o gönderilen zât vasıtasıyla beşeriyete bildirmek lûtfunda bulunduk. Tâ ki o Resûl vasıtasıyla, kendilerine faydalı olup olmayan şeyleri öğrenebilsinler, kendileri için bir mazeret dermeyen etmeye imkân kalmasın. “Muhakkak ki O, her şeyi hakkıyla işitir ve bilir.” O, Hâlık-ı Azîmdir. Hakkıyla işiten, hakkıyla bilen O’dur. O, Mâbud-i Kadîm’dır. Bütün kullarının gizli ve âleni sözlerini işiten, hallerini bilen, onların haklarında lâyük olan şeyleri hikmetle vücuda getiren O’dur. İşte peygamberleri göndermiş olması da umûmî bir ihtiyaca ve pek çok hikmet-i içtimaiyeye müstenittir. Artık o kudret, hikmet ve azameti mütecellî olup duran Hâlık-ı Azîmi inkâra, O’nun peygamber göndermiş olduğundan dolayı teaccüpte bulunmaya mahal yoktur.¹⁴⁴⁷ O’nun emri, takdirleri hikmettir. O, emirlerini hikmetle emreder. Her yaptığı, yarattığı hikmet iledir. Hikmet üzere ve hikmettir. Zerreden galaksilere kadar gördüğümüz veya göremediğimiz bütün varlıklar, O’nun ilim, irade, kudret ve hikmetine bir âyettir. Mikro ve makro âlemde olup biten her şey de, O’nun hikmetli takdirlerinden ibarettir.

2.2.3. PEYGAMBERLER HAKKINDA KULLANILIŞI

Kur’ân’da hikmet, peygamberlere verilen en büyük nimetler arasında sayılmasına rağmen “hakîm” ismi peygamberler hakkında bu şekliyle kullanılmamıştır. Fakat Kur’ân’da geçen bütün peygamberlere hikmet verildiği açıkça belirtildiği için her peygamber, aynı zamanda hikmet sahibi olması hasebiyle hakîm’dır. Gerçekten de Kur’ân’ın bir çok yerinde hikmet, peygamberlik kavramıyla birlikte bulunmaktadır ve çoğu zaman da onun yerine kullanılmaktadır. Zira peygamberlik hem ilmî, hem de amelî yönden ilâhî ihsan eseri olan hikmetin en yüksek mertebesini ifade eder.¹⁴⁴⁸ Bunun içindir ki İbn Rüşd, felsefecileri kastederek, “Her hakîm nebî değildir, ama her nebî hakîm’dır.” demektedir.¹⁴⁴⁹ O’na göre peygamber olmayan hükema hakkında ise,

¹⁴⁴⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, VII, 3309.

¹⁴⁴⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, VII, 3309; Peygamberlere ve din müessesesine imandaki hikmetler hakkında daha geniş bilgi için bkz., Cısrî, Hüseyin Efendi, *Risâle-i Hamîdiyye*, s. 489-490, (çev. Manastırlı İsmail Hakkı) Bahar Yay. İstanbul 1980; Uludağ, Süleyman, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 57-59. T.D.V. Yay., Ankara 1988.

¹⁴⁴⁸ Yazır, Hamdi, II, 919.

¹⁴⁴⁹ İbn Rüşd, *Faşlu’l-makâl*, (hızr. Süleyman Uludağ) *Felsefe-Din İlişkileri*, s. 165.

“âlimler nebîlerin varisleridir”¹⁴⁵⁰ denilmiştir.

Allah, her peygambere Kitap’la birlikte hikmet veya kendisine kitap vermediği nebîlerine hikmet vermiştir. Bu husus Âl-i İmrân sûresinin 81. âyetinde şöyle ifade edilmektedir:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ .

“Hem Allah, vaktiyle peygamberlerden ‘Size kitap ve hikmet vermemden sonra, sizin yanınızda bulunan kitabı tasdik edici bir peygamber geldiğinde, mutlaka ona inanıp yardımcı olacaksınız.’ diye söz almıştır. Allah: ‘Bunu kabul ettiniz, bu ağır yükümü sırtınıza aldınız mı?’ dediğinde onlar, ‘Kabul ettik!’ diye kesin söz verince, Allah Teâlâ: ‘Siz de şahit olun, zaten Ben de sizinle beraber şahitlik edeceğim.’ buyurdu.”

Kur’ân’da, on sekiz tane peygamber bir arada sayılarak hepsine kitap, hüküm ve nübüvvet verildiği şöyle belirtilmektedir:

وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَىٰ قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَن نَّشَاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِن قَبْلُ وَمِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَىٰ وَهَارُونَ وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِّنَ الصَّالِحِينَ وَإِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ وَمِن آبَائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَإِخْوَانِهِمْ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ذَٰلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبُوءَةَ فَاِنْ يُكْفُرْ بِهَا هَٰؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَّيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ .

“İşte bunlar, kavmine karşı, İbrahime verdiğimiz delillerdi. Dilediğimiz kimselerin derecelerini kat kat yükseltiriz. Muhakkak ki senin Rabb’in tam hüküm ve hikmet sahibidir ve O, her şeyi hakkıyla bilir. Biz, ona İshak ve Yakub’u ihsan ettik ve her birini nübüvvete erdirdik. Daha önce de Nuh’u ve onun neslinden Dâvud’u, Süleyman’ı, Yusuf’u, Mûsâ’yı ve Harun’u da nübüvvete erdirdik. Biz, iyi hareket edenleri işte böyle ödüllendiririz. Zekeriyya’yı, Yahya’yı, İsâ’yı, İlyası da nübüvvete erdirdik; her birini de

¹⁴⁵⁰ Aclûmî, II, 64.

yaşadıkları asrın insanlarından üstün kıldık. Onların babalarından, zürriyetlerinden, kardeşlerinden kimini de, aynı şekilde etraflarındaki insanlara üstün kıldık, onları seçtik, onları doğru yola götürdük. İşte bu yol Allah'ın hidâyet yoludur ki kullarından dilediğini ona götürür. Eğer onlar Allah'a ortak tanısaldı, bütün yaptıkları, elde ettikleri bütün kazançları heder olup gitmişti. **İşte onlar, kendilerine kitap, hikmet ve nübüvvet verdiğimiz şahsiyetlerdir.** Şimdi o müşrikler bu nübüvveti inkar ederlerse, biz nübüvveti inkar etmeyip ona sahip çıkan bir topluluk görevlendiririz.”¹⁴⁵¹

Görüldüğü üzere bu âyetlerde onsekiz peygamber zikredilmiş ve bunların zikri güzel bir sınıflandırmaya tabi tutularak, Hz. İbrahim etrafında toplanmıştır. Hz. Nuh, puta tapanlarla uğraşan ilk peygamber, İshak ve Yakub bütün İsrailoğulları peygamberlerinin aslı, bu arada Dâvud ve Süleyman, (baba-oğul) mülk ve saltanat ile seçkin, Eyyüb ve Yusuf imtihan ve güzel sabır ile seçkin, Mûsa ve Harun (iki kardeş), kuvvet-i i'câz, mehabet ü satvet, kitap ve özel şeriat ile mümtaz, Zekeriyya, Yahya, İsâ ve İlyas zühd, ruhâniyyet ve fedakarlıkta misal olmuştur.¹⁴⁵² Bu özelliklerin her biri, onlara verilen hikmetin hayatlarında farklı tezahürlerinden ibarettir.

Hitabın, Peygamberimize yönelmiş olması itibariyle Peygamberimizin dedesi olan ve İshak-Yakub zincirinin karşılığında bulunan Hz. İsmâil diğer bir sınıfın başlangıcı olarak buraya bırakılmış ve teker teker faziletleri bakımından Elyesa',Yûnus ve Lût (a.s.)' da onunla beraber bir sınıfta sayılmıştır.¹⁴⁵³ İşte onlar, kendilerine kitap, hüküm yani hikmet,¹⁴⁵⁴ kitabı anlama ve içindeki hükümleri bilme (fehm ve marifet),¹⁴⁵⁵ ilim ve fıkıh,¹⁴⁵⁶ hükümlerlik,¹⁴⁵⁷ hakkın ve doğrunun gerektirdiği şekilde hüküm¹⁴⁵⁸ ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Râzî, burada kitap, hüküm ve nübüvveti izah ederken şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Âyetteki ‘kendilerine kitap verdiğimiz..’ ifadesi, Allah'ın peygamberlere çok ilim verdiği; hikmet ifadesi, o peygamberleri insanlara hâkim kılıp, hükümlerinin dünyevî bakımdan insanlar üzerinde geçerli

¹⁴⁵¹ En'âm, 83-89.

¹⁴⁵² Yazır, Hamdi, III, 1972.

¹⁴⁵³ Yazır, Hamdi, III, 1973.

¹⁴⁵⁴ Beydâvî, I, 310; Âlûsî, VII, 215.

¹⁴⁵⁵ Taberî, VII, 263; Neseffî, I, 486.

¹⁴⁵⁶ Beğavî, III, 166; Kurtûbî, VII, 24.

¹⁴⁵⁷ Râzî, IV, 125; Yazır, Hamdi, III, 1973.

¹⁴⁵⁸ Beydâvî, I, 310; Ebu's-Suûd, (Razinin kenarında) IV, 124.

olduğuna; peygamberlik ifadesi de üçüncü bir mertebeyi verdiğine işarettir. Bu mertebe, geçen ilk iki mertebenin varlığı, kendisinin varlığına dayanan yüksek, yüce ve kıymetli bir derecedir.”¹⁴⁵⁹ Râzî’ye göre tercihe şayan görüş budur. Mevdûdî’ye göre ise burada kitap, hidâyettir. Hüküm, hidâyeti anlama duygusu ve ilkelerin hayata uygulama kapasitesiyle, hayatın sorunları hakkında doğru görüşler sahibi olmaya yönelik, Allah vergisi yetenektir. Nübüvvet ise, hidâyete göre insanları yönlendirme dairesidir.¹⁴⁶⁰

Âyetteki “Şimdi o müşrikler bunu inkar ederlerse” ifadesinde, her üç husus¹⁴⁶¹ veya kitap ve hükmü de¹⁴⁶² içine alması hasebiyle nübüvveti inkar söz konusudur. Yani “Şimdi o müşrikler kitap, hüküm ve nübüvveti hiç iman etmezlerse hiç önemleri yoktur. Şüphesiz ki biz o kitap, hüküm ve peygamberlere öyle bir kavmi vekil yapmışızdır ki, bunlar onu hiçbir zaman inkar etmezler. Daima iman ve şükür ile sarılır, güven ve hidâyete mazhar olurlar. İşte Ey Muhammed! Bu anılan ve seçilip kendilerine kitap, hüküm ve peygamberlik verilerek âlemlere üstün tutulmuş olan iyilik severler salihlerdir ki, Allah kendilerini (وَاللَّيْكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ) ‘İşte güven onlarıdır ve doğru yolu bulanlar da onlardır.’ âyeti delâletince hidâyete erdirmiştir. Şu halde (فَبِهْدَاهُمُ اقْتَدِهْ) Sen, ancak onların hidâyetine uy. Geçmişten örnek olmak üzere bunların hepsinin tuttıkları tevhidi, doğruluğu, dine bağlılığı, fazilet ve cömertliği, kitabı, hikmet ve peygamberliği, özetle hidâyet yolunu tut, başkalarına bakma!”¹⁴⁶³

Bu âyette toplu olarak sayılan ve kendilerine hikmet verildiği belirtilen on sekiz peygamberden sekiz tanesine Kur’ân’da başka âyetlerde hikmet verildiği özellikle belirtilmektedir. Bunlar Hz. İbrahim, Hz. Davut, Hz. Süleyman, Hz. Yusuf, Hz. Mûsâ, Hz. Yahya, Hz. İsa ve Hz. Lut (a.s.)’dur. Şimdi bunları, bu sıralamaya göre tek tek ele alarak, bu âyetlerde özellikle hikmetin ne anlama geldiğini tespiti çalışacağız.

¹⁴⁵⁹ Râzî, IV, 125.

¹⁴⁶⁰ Mevdûdî, I, 573.

¹⁴⁶¹ Beydâvî, I, 310.

¹⁴⁶² Neseffî, I, 486; İbn Kesîr, III, 292; Ebu’s-Suûd, IV, 124; Âlûsî, VII, 215; Kurtûbî, ‘ha’ zamiriyle, inkârı kastedilen Kur’ân âyetleri olabileceğini de belirtmektedir, Kurtûbî, VII, 24.

¹⁴⁶³ Yazır, Hamdi, III, 1973.

2.2.3.1. Hz. İbrahim ve Hüküm

Şuarâ sûresinin 83-89. âyetlerinde, putlara değil, sadece Allah'a dua edileceği belirtilirken Hz. İbrahim'in duası anlatılmaktadır. Hz. İbrahim, bu duasının başında, Allah'tan kendisine hüküm vermesini ve onu salihler arasına katmasını şöyle istemektedir: (رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ) “Ya Rabbi, bana hüküm (hikmet) ver ve beni salihler arasına dahil eyle!”¹⁴⁶⁴

Âyette geçen hüküm kelimesine çeşitli anlamlar verilmiştir: İbn Abbas'a göre, Allah'ı, hudûdunu ve hükümlerini bilmek,¹⁴⁶⁵ Mukâtil'e göre ilim ve fehm,¹⁴⁶⁶ Kelbî'ye göre ise nübüvettir.¹⁴⁶⁷ Taberî de bu âyette hükmü, sadece nübüvvet olarak tefsir etmektedir.¹⁴⁶⁸ İbnu'l Cevzî ise, bu görüşleri üç grupta toplamaktadır:¹⁴⁶⁹

1- Nübüvvet: Bu görüşü Ebû Sâlih, İbn Abbas'tan rivâyet etmektedir.

2- Lübb: Yani akıl. Bu, İkrime'den rivâyet edilmektedir.

3- Fehm ve İlim: Bu yorum, Mukâtil'in yorumudur.

Nesefî'ye göre hüküm, hikmet ve insanlar arasında hak ile hüküm;¹⁴⁷⁰ İbn Kesîr'e göre lübb, Kur'ân veya nübüvettir.¹⁴⁷¹ Nesefî, hükmün nübüvvet olma ihtimalinin daha fazla olduğu kanaatindedir. Çünkü Allah'ın kulları arasında ki her nebî, hikmet ve hüküm sahibidir.¹⁴⁷² Râzî'ye göre ise, bu âyette hükümden maksat hikmettir. Hikmet, ilmî kemâlin kuvvetidir ki bu da hayrı, amel etmek için bilmektir. Râzî, bu âyette hükmün nübüvvet olduğu görüşünü reddetmektedir. Zira Hz. İbrahim zaten peygamberlik göreviyle görevlendirilmişti. Hâsıl olan bir şeyi istemek muhaldir. Bir kimse iki kere nebî olmaz.¹⁴⁷³ Mevdûdî'ye göre, bu dua peygamberlikten önce yapılmış

¹⁴⁶⁴ Şu'arâ, 83.

¹⁴⁶⁵ Beğâvî, VI, 118; Kurtûbî, XIII, 76.

¹⁴⁶⁶ Beğâvî, VI, 118; Kurtûbî, XIII, 76.

¹⁴⁶⁷ Kurtûbî, XIII, 76.

¹⁴⁶⁸ Taberî, XIX, 86.

¹⁴⁶⁹ İbnu'l Cevzî, VI, 130.

¹⁴⁷⁰ Nesefî, II, 573.

¹⁴⁷¹ İbn Kesîr, VI, 157.

¹⁴⁷² Nesefî, II, 573.

¹⁴⁷³ Râzî, (Şuarâ, 83'de) VI, 528.

olsa bile peygamberlik istek üzere verilmeyip, Allah'ın dilediğine bahşettiği bir makam olduğundan, burada hüküm, yine de nübüvvet anlamında olamaz. Onun için bu âyette hüküm, hikmet, ilim, doğru ile yanlış ayırt etme ve yargı gücü demektir.¹⁴⁷⁴ Bu âyetin yorumları arasında Râzî'nin yorumları daha isabetli gözükmektedir.

Âyette geçen “Ve beni salihler arasına kat!” ifadesi, “Bana hüküm ver!” ifadesinin te'kididir. “Beni salihler arasına kat!” sözünden maksat amelî kuvvetin kemâlini istemektir. Bu kemâl sayesinde insan, küçük ve büyük günahlardan uzaklaşarak salihler ve kâmil kimselere arasına girebilir. Birinci duanın bunun önüne alınması, ilmin amelden önce olması gerektiğindedir. Zira insan, amel etmese bile hakkı bilmesi mümkündür. Fakat aksi mümkün değildir. Bu yönüyle ilim ruhun sıfatı, amel de bedenın sıfatıdır. Ruh bedenden daha üstün olduğu gibi, ilim de amelden daha üstündür.¹⁴⁷⁵

Hız, İbrahim'in bu konudaki diğer bir talebi de, oğlu Hz. İsmâil'le birlikte, Kâbe'nin inşasından sonra beraber yaptıkları duada geçmektedir. Hz. İbrahim bu duasında Alah'dan bu topluma kitabı ve hikmeti öğretecek bir peygamber göndermesini niyaz etmektedir:

رَبَّنَا وَأَنْبِئْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ .

“Ey bizim Rabbimiz! Onların içinden öyle bir Rasûl gönder ki; kendilerine Senin âyetlerini okusun, onlara kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları tertemiz kılsın. Muhakkak ki Aziz sensin, Hakîm sensin! Üstün kudret, tam hüküm ve hikmet sahibisin!”¹⁴⁷⁶

Allah'ın İbrahim'in duasını kabul buyurduğu ve onun soyuna kitap ve hikmeti verdiği gibi, büyük bir hükümdarlık da vermiş olduğu Nisâ sûresi'nde haber verilmektedir:

أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا .

¹⁴⁷⁴ Mevdûdî, IV, 37.

¹⁴⁷⁵ Âlûsî, XIX, 98.

¹⁴⁷⁶ Bakara, 129; Bu âyeti, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e hikmetin verilmesi ile daha çok irtibatlı olduğu için orada inceleyeceğiz.

“Yoksa onlar, Allah’ın lutfundan insanlara ihsan ettiği nimetlere karşı haset mi ediyorlar? Evet biz Âl-i İbrahim’e de kitap ve hikmet verdik, hem de büyük bir hâkimiyet ve mülk verdik.”¹⁴⁷⁷

Burada Âl-i İbrahim’e verilen kitaptan maksat, Tevrat, İncil ve Zebur’dur. Çünkü hepsi Hz. İbrahim’in soyundan gelen peygamberlere indirilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) de onun âlindedir. Hikmet ise iki şekilde anlaşılmıştır.¹⁴⁷⁸

1- Nübüvvet: Bu Süddî ve Mukâtil’in görüşüdür.

2- Dinde Fıkıh: Yani anlayış ki bu görüş de Ebû Süleyman ed-Dımeşkî’nin görüşüdür.

Âyette, kitap ve hikmetle yakın ilişkisi bulunan “Mülk-ü Azîm” ifadesi ise beş şekilde anlaşılmıştır.¹⁴⁷⁹

1- Hz. Süleyman’ın mülkü. (Atiyye, İbn Abbas’tan)

2- Hz. Dâvud’un mülkü. (Ebû Salih, İbn Abbas’tan. Süddî’nin de böyle söylediği nakledilmektedir.)

3- Nübüvvet. (Mücâhid)

4- Meleklerle teyid edilme. (İbn Zeyd)

5- Din ile dünya siyasetini birleştirme şeklinde de anlaşılmıştır ki, bu el-Mâverdî’nin görüşüdür.

Mevdûdî’nin bu konudaki yorumu bir yönüyle Mâverdî’nin yorumlarıyla paralellik arz etmektedir. “Mülk-i Azîm” ifadesi, kitap ve hikmeti rehber edinerek, dünyanın rehberi olmak, diğer milletlere üstün gelmek anlamına gelir. Bu ancak kitap ve hikmet ile amel edilerek elde edilebilir.¹⁴⁸⁰ Bu izah, Kitap ve hikmetin fert, cemiyet ve âlemdeki gayesini de ihtiva etmesi cihetiyle daha câmi gibi gözükmektedir.

¹⁴⁷⁷ Nisâ, 54.

¹⁴⁷⁸ İbnu’l-Cevzî, II, 111.

¹⁴⁷⁹ İbnu’l-Cevzî, II, 111.

¹⁴⁸⁰ Mevdûdî, I, 368.

2.2.3.2. Hz. Dâvûd ve Hikmet

Sâd sûresinin 17-20. âyetlerinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'e, müşriklerin sözlerine sabretmesi, “el-eyd sahibi” yani güçlü, gücüyle birlikte daima Allah’a yalvaran, O’na başvuran Dâvud’u hatırlaması, O’nunla teselli bulması emredildikten sonra; Allah’a davet uğrunda sabredip başarıya ulaşan azim ve irade sahibi dokuz peygamberin davet kıssaları anlatılmaktadır. İniş sırasına göre Dâvud (a.s.), ilk defa burada anılmaktadır:

وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخِطَابِ .

“Biz, onun hâkimiyetini güçlendirdik, ona hikmet (nübüvvet) isabetli karar verme, meramını güzelce ifade etme kabiliyeti verdik.”¹⁴⁸¹

Müfessirler, buradaki hikmetten maksadı, İbn Abbas, Hasan Basrî ve İbn Zeyd’e göre fehm,¹⁴⁸² Süddî’ye göre nübüvvet,¹⁴⁸³ Mücâhid’e göre adâlet,¹⁴⁸⁴ Ebu’l-Âliye’ye göre, Alah’ın kitabını bilmektir şeklinde tefsir etmişlerdir.¹⁴⁸⁵ Katâde, burada hikmeti sünnet,¹⁴⁸⁶ Şüreyh ise, ilim ve fıkıh olarak yorumlamışlardır.¹⁴⁸⁷ Beğâvî, hikmetin nübüvvetle birlikte “İşlerde isabet etmek”, anlamını burada zikretmektedir.¹⁴⁸⁸ Beydâvî, ilmin kemâli, amelin sağlam yapılması manasını da vermektedir.¹⁴⁸⁹ Âlûsî, Beydâvî’nin bu görüşünü vermekle birlikte, burada hikmetten maksadın Hz. Dâvud’a verilen “Zebur ve şeriat bilgisi” olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁹⁰ Mücâhid’in adâlet anlamından başka hikmete fehm, akıl ve fitrat (anlayış) anlamı verdiği rivâyet edilmektedir.¹⁴⁹¹

Faslu’l-hitab’a gelince; hatıra gelen düşünceleri açıklama yeteneğidir. Güzel konuşma, işlerin iç yüzünü anlama, davaları adâletle, ikna edici bir üslûpla çözüme kavuşturma anlamları da vardır. Dâvud (a.s.)’un özelliklerinden biri de güzel konuşma yeteneğinin

¹⁴⁸¹ Sâd, 20.

¹⁴⁸² Taberî, XXIII, 139; İbnu’l-Cevzî, VII, 111.

¹⁴⁸³ Taberî, XXIII, 139; Beğâvî, VII, 77; İbnu’l-Cevzî, VII, 111; Beydâvî, II, 309; Kurtûbî, XV, 107; İbn Kesîr, VII, 51; Suyûtî, Celâleyn, s. 153; Âlûsî, XXIII, 177.

¹⁴⁸⁴ Taberî, XXIII, 139; Kurtûbî, XV, 107; İbn Kesîr, VII, 51.

¹⁴⁸⁵ Kurtûbî, XV, 107.

¹⁴⁸⁶ İbnu’l-Cevzî, VII, 11; Kurtûbî, XV, 107.

¹⁴⁸⁷ Kurtûbî, A. yer.

¹⁴⁸⁸ Beğâvî, VII, 77; Suyûtî, Celâleyn, s. 153.

¹⁴⁸⁹ Beydâvî, II, 309.

¹⁴⁹⁰ Âlûsî, XIII, 177.

¹⁴⁹¹ İbn Kesîr, VII, 51.

olması, insanların arasında çıkan olayları, anlaşmazlıkları güzelce çözüme bağlamasıdır.¹⁴⁹² Aslında faslu'l-hitab'ın bütün peygamberlerde hikmetin tabii bir yansıması olduğu söylenebilir.

İkinci olarak, Bakara sûresinde Tâlut ve Câlut kıssası anlatılırken, şöyle geçmektedir:

فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُودُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ
وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ .

“Derken Allah’ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Dâvud, Câlut’u öldürdü. Allah, ona hükümdarlık ve hikmet verdi ve dilediği birçok şey öğretti. Eğer Allah, bazı insanların şerrini bazıları ile önlemeseydi dünyadaki nizam bozulurdu. Lakin Allah, âlemlere büyük bir lütuf ve inâyet sahibidir.”¹⁴⁹³

Âyetteki hikmetten maksadın ilim ve amel bütünlüğü¹⁴⁹⁴ veya Zebur¹⁴⁹⁵ olduğu ifade edildiği gibi, genel olarak nübüvvet manasına gelebileceği de belirtilmiştir.¹⁴⁹⁶ Râzî, burada hikmeti, “işleri en doğru ve en uygun biçimde yapmak, yerli yerine koymak”, şeklinde tarif eder. Ona göre bu mananın kemâli ve zirvesi ancak nübüvvet ile gerçekleşir. Dolayısıyla buradaki hikmetten maksadın nübüvvet olması uzak bir ihtimal değildir.¹⁴⁹⁷ Âlusî’ye göre de burada hikmet, nübüvettir. Çünkü Hz. Dâvud’dan önce mülk ve nübüvvet bir kişide toplanmamıştır. Ondan önce nübüvvet bir kabilede, meliklik bir başka kabilede bulunurdu.¹⁴⁹⁸

Bu âyetin tefsirinde, Hz. Davûd’a verilen hikmetin nübüvvet olduğu görüşü ekseriyet tarafından kabul edilen bir açıklamadır. Nitekim Vucûh ve Nezâir kaynaklarında da bu mana ile anlaşılmıştır.

¹⁴⁹² Ateş, Süleyman, V, 2219.

¹⁴⁹³ Bakara, 251.

¹⁴⁹⁴ Beğâvî, I, 307.

¹⁴⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, I, 300.

¹⁴⁹⁶ Taberî, II, 632; Beğâvî, I, 307; Beydâvî, I, 132; İbn Kesîr, I, 447; Kurtûbî, Allah ona Tâlut’un mülkünü, Şem’un’un nübüvvetini verdiğini söylemektedir. Kurtûbî, III, 168.

¹⁴⁹⁷ Râzî, II, 447.

¹⁴⁹⁸ Âlûsî, II, 173; ve bkz., İbn Âşûr, XVII, 115.

2.2.3.3. Hz. Süleyman ve Hüküm

Hz. Süleymana hüküm verildiğini belirten âyette, Hz. Dâvud (a.s.) da anılmaktadır. Burada Hz. Dâvud’la birlikte oğlu Hz. Süleyman’a beraber hüküm ve ilim verildiği bildirilmektedir:

وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا
وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ .

“Dâvud ile Süleyman’ı da... Hani bir defasında, onlar bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı. Şöyle ki: Geceleyin bir grup insanın koyun sürüsü ekin tarlasına yayılmış, zarar vermişti. Biz de onların bu hükümlerine tanık oluyorduk. Biz çözümü ihtiva eden hükmü Süleyman’a bildirdik. Bununla beraber, her birine bir hüküm ve bir ilim verdik. Dağlar ile kuşları Dâvud’a râm ettik. Onunla beraber takdis ve ibadet ederlerdi. Biz dilediğimiz her şeyi yapma kudretine sahibiz.”¹⁴⁹⁹

Bu âyet-i kerimede Allah, Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman’a olan nimetlerini izhar etmektedir. İlk önce ikisi arasında müşterek olan nimetlerden bahsetmiş, daha sonra da her birine, ayrı ayrı tahsis ettiği nimetleri beyan etmiştir. Hüküm ve ilim vermenin bir nimet oluşu, ilmin, kemâllerin en üstünü ve en büyüğü olması hasebiyledir. Çünkü Allah, burada dağları, kuşları, rüzgarı ve cinleri, onların emrine verme gibi diğer yüce nimetlerden önce hüküm (hikmet) ve ilmi zikretmiştir.¹⁵⁰⁰ Taberî’ye göre burada hüküm, nübüvvet; ilim de Allah’ı bilmektir.¹⁵⁰¹ Kâsımî, buradaki hükümden maksadın hikmet olduğunu söylemektedir.¹⁵⁰² İbn Âşûr’da bu âyette hükmün hikmet, onun da nübüvvet anlamında kullanıldığını, ilmin ise anlayışta asalet olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁰³

2.2.3.4. Hz. Yûsuf ve Hüküm

Yusuf sûresi 22. âyette, Hz. Yusuf (a.s.)’a hüküm ve ilim verildiği şöyle ifade

¹⁴⁹⁹ Enbiyâ, 78-79.

¹⁵⁰⁰ Râzî, VI, 171.

¹⁵⁰¹ Taberî, XVII, 51.

¹⁵⁰² Kâsımî, XI, 4289.

¹⁵⁰³ İbn Âşûr, XVII, 115.

edilmektedir: (وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ) “O, kemâl çağına geldiğinde kendisine **hüküm** ve ilim verdik. İşte, güzel iş yapanlara biz böyle karşılık veririz.”¹⁵⁰⁴

Âyette geçen hüküm kelimesi çeşitli şekillerde anlaşılmıştır. Hüküm, nübüvvet olarak yorumlandığı gibi,¹⁵⁰⁵ ilim ve fehm,¹⁵⁰⁶ hikmet, yani amelle teyid edilmiş ilim veya insanlar arasında hükmetmek şeklinde de açıklanmıştır.¹⁵⁰⁷ Taberî, burada hüküm ve ilimden maksadın, Mücâhid’den naklen, “nübüvvetten önceki fıkıh, ilim ve akıl” olabileceğini belirtmektedir.¹⁵⁰⁸ Râzî ise, burada hükümden maksadın, amelî hikmet; ilimden maksadın ise nazarî hikmet olduğunu belirtmektedir. Ona göre, burada, amelî hikmetin, ilmî hikmetten önce zikredilmesi şundan dolayıdır: “Riyazetle uğraşan kimseler, önce amelî hikmete ulaşırlar. Sonra bundan nazarî hikmete geçerler. Ama, akli tefekkür ve ruhânî bakış, nazar sahibi kimseler, önce nazarî hikmete ulaşır, sonra ondan amelî hikmete inerler. Hz. Yusuf’un yolu, işte birincisidir. Çünkü o, bela ve musibetlere sabretti. Bunun üzerine de Allah, ona mukâşefe kapılarını açtı. İşte bundan dolayı “Biz, ona hüküm ve ilim verdik.” buyrulmuştur. Dolayısıyla burada hükümden kasıt, bazı müfessirlerin belirttiği gibi nübüvvet de olabilir. Çünkü peygamber hak üzere gönderilmiş bir hakîmdir. Âyette geçen ilim de, din ilmidir.¹⁵⁰⁹ Süleyman Ateş’e göre, burada hükümden sonra ilmin zikredilmiş olması, hükmün iktidar anlamına kullanıldığını göstermektedir. Böylece iktidar ile bilgi birleştirilmiş; ilim, hükmün ayrılmaz parçası olmuştur. Eğer hüküm, hikmet olarak açıklanırsa, ilmin içinde hikmet de olduğu için aynı şey tekrar edilmiş olur. Ayrıca 101. âyette Yusuf’un duasında da buradaki hükmün, mülk ve iktidar anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü orada Yusuf, kendisine mülk veren, düşlerin yorumunu öğreten Allah’a hamdetmektedir. Mülk ve hüküm ise eş anlamlıdır.¹⁵¹⁰ Aslında bu anlamlar birbirlerinden farklı ve uzak anlamlar değildir. Birbiriyle yakın irtibatlı hatta çoğu zaman biri diğerrinin sebep veya sonucu kavramlardır. Dolayısıyla Hz. Yusuf’a verilen hüküm, bu anlamlardan herhangi biri veya hepsiyle birlikte açıklanabilir.

¹⁵⁰⁴ Yûsuf, 22.

¹⁵⁰⁵ Taberî, IX, 162; Beğavî, IV, 226; İbn Kesîr, IV, 306.

¹⁵⁰⁶ Taberî, XII, 178.

¹⁵⁰⁷ Tûsî, VI, 117; Beydâvî, I, 480; Âlusî, XII, 209; Kâsımî, IX, 3525.

¹⁵⁰⁸ Taberî, XII, 178; Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, IV, 518,

¹⁵⁰⁹ Râzî, (Yûsuf, 22’de) V, 170.

¹⁵¹⁰ Ateş, Süleyman, III, 1327.

2.2.3.5. Hz. Mûsâ ve Hüküm

Kasas sûresinin 14. âyetinde Hz. Mûsâ büyüyüp güçlenince, Allah'ın kendisine hüküm ve ilim verdiği şöyle ifade edilmektedir: “(وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ)“ Mûsâ, yiğitlik çağına erip olgunlaşınca Biz, ona **hüküm** ve ilim verdik. Biz iyilik edenleri işte böyle mükâfatlandırırız.”

Âyette geçen hükümden maksat, nübüvvetten önce verilen, bilinen manasıyla hikmettir.¹⁵¹¹ Taberî, hükmü, dini anlama (fehm) ve marifet olarak açıklamıştır.¹⁵¹² Zemahşerî'ye göre burada hükümden maksat, sünnettir. Peygamberlerin hikmeti, onların sünnetleridir. İlim'den maksat ise Tevrat'tır.¹⁵¹³ Yine hükümden maksat, Mücâhid'e göre nübüvvetten önceki fıkıh, akıl ve amel ya da fıkıh ve ameldir.¹⁵¹⁴ Beğâvî'ye göre dinde fıkıh, akıl ve ilim,¹⁵¹⁵ Süddî'ye göre ilim ve fehm,¹⁵¹⁶ nübüvvet¹⁵¹⁷ ve kendi diniyle birlikte atalarının dinini bilmesi ve hükümlerini anlaması¹⁵¹⁸ şeklinde de yorumlanmıştır. Râzî'ye göre burada hüküm'den maksat, hikmettir. “Ona hikmet ve ilim verdik.” demektir.¹⁵¹⁹ Bu görüş, şu yönleriyle Râzî tarafından daha isabetli kabul edilmiştir.¹⁵²⁰

a- Nübüvvet beşeri derecelerin en üstünüdür. Dolayısıyla nübüvvetten önce, ilim ve güzel ahlâkta kemâlin bulunması gerekir.

b- Âyetin sonundaki “Biz, iyilik edenleri işte böyle mükâfatlandırırız.” ifadesi, hüküm ve ilmin Hz. Mûsâ'ya, ihsanına karşılık mükâfat olarak verildiğini gösterir. Halbuki nübüvvet amelin mükâfatı olarak verilmez.

c- Hüküm ve ilimden maksat nübüvvet olsaydı, “Biz, iyilik edenleri işte böylece

¹⁵¹¹ Kasas. 14'de, Kurtûbî, XIII, 171, Şevkânî, IV, 163.

¹⁵¹² Taberî, XX, 42.

¹⁵¹³ Zemahşerî, III, 198.

¹⁵¹⁴ Taberî, A. yer.

¹⁵¹⁵ Taberî, XX, 42; Beğâvî, VI, 196, Suyûtî, *Dürrü'l-Mensûr*, VI, 397.

¹⁵¹⁶ Kurtûbî, XIII, 171; Şevkânî, IV, 163.

¹⁵¹⁷ Kurtûbî, XIII, 171; Beydâvî, II, 188; İbn Kesîr, VI, 234; Suyûtî, *Dürrü'l-Mensûr*, VI, 397; Şevkânî, IV, 163; Âlûsî, XX, 52

¹⁵¹⁸ Taberî, XX, 43; Şevkânî, IV, 163.

¹⁵¹⁹ Râzî, (Kasas. 14'de) VI, 592.

¹⁵²⁰ Bkz., Râzî, VI, 592-593.

mükâfatlandırırız.” beyanının gereği, her iyilik yapanın nebî olması gerekirdi ki, bu doğru değildir.

Hükümle ilgili bu izahlar arasında Râzî'nin tespitleri kanaatimizce yerinde, isabetli ve daha kapsamlıdır.

Hiz. Mûsâ (a.s.), kendisine verilen bu hüküm ve ilmi, Firavun'un önünde de ifade etmektedir: (فَرَزْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ.) “Sizden korktuğum için de kaçmışım. Ama Rabbim bana **hüküm** (hikmet) verdi ve beni peygamberler arasına dahil etti.”¹⁵²¹

2.2.3.6. Hiz. Yahya ve Hüküm

Meryem sûresinin, 12. âyetinde Hiz. Yahya'ya henüz çocuk iken hüküm verildiği şöyle belirtilmektedir: (يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا) “Yahya! Kitaba var kuvvetinle sarıl, dedik ve henüz çocuk iken ona **hüküm** (hikmet) verdik.”¹⁵²² Daha sonra gelen âyetlerde de Hiz. Yahya'nın, şefkatli, kötülüklerden korunan, ana-babasına itaatli olup isyankar olmadığı belirtilir ki; bunlar sahip olduğu hikmetin yansımalarıdır.

Âyette geçen kitap kelimesinden kastedilen ihtilafsız Tevrat'tır.¹⁵²³ Hükümden kastedilen mana da ise ihtilaf edilmiştir. Taberî, burada Tevrat'ın hükümleri ve baliğ olmadan önce ilâhî kitabı anlama gücüdür (fehm), demektedir.¹⁵²⁴ Zemahşerî, İbn Abbas'tan naklettiği bir görüşe göre, Yahya'ya verilen hüküm, Tevrat'ı anlama (fehm) ve dinde fıkıhtır. Zemahşerî kendisi ise hükmü, hikmet olarak açıklamaktadır.¹⁵²⁵ Beğâvî ise, İbn Abbas'ın hüküm, nübüvettir görüşüyle birlikte, kitabı anlama (فَهُمُ الْكِتَابِ) görüşünü de nakletmektedir.¹⁵²⁶ Beydâvî'ye göre de hüküm'den maksat, hikmet ve Tevrat'ı anlamaktır.¹⁵²⁷ Zemahşerî ve Beydâvî de hükümden maksadın nübüvvet olduğu

¹⁵²¹ Şuarâ, 21.

¹⁵²² Meryem, 12.

¹⁵²³ Taberî, XVI, 54; Kurtûbî, XI, 59

¹⁵²⁴ Taberî, XVI, 55; Kurtûbî, XI, 59.

¹⁵²⁵ Zemahşerî, II, 504.

¹⁵²⁶ Beğâvî, V, 221.

¹⁵²⁷ Beydâvî, II, 28.

görüşüne yer vermektedir.¹⁵²⁸

Râzî ise, bu âyette hüküm hakkında söylenenleri başlıca üç kategoride ele almaktadır.¹⁵²⁹

a- Hüküm, hikmet anlamındadır. Yani Tevrat'ı iyi anlamak ve dinde fakîh olmaktır.

b- Akıl anlamındadır. (Bu görüş, Ma'mer'in görüşüdür.) Zira Hz. Yahya, rivâyet olunduğuna göre, çocuk iken oyun oynamaya çağrıldığında, "Biz, oyun için yaratılmadık." demiştir.

c- Bu âyette geçen hüküm, nübüvettir. Çünkü Allah Teâlâ, daha çocuk iken onun aklını sapasağlam ve muhkem yaratmış ve ona vahyetmiştir.

Râzî, bu görüşler arasında doğruya en yakın olanın nübüvvet görüşü olduğu kanaatindedir. Zira ona göre, Allah, Hz. Yahya ve Hz. İsa'yı, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'i gönderdiği yaşta değil, henüz çocuk iken peygamber kılmıştır. Çünkü bunlar, rüştlere ermiş ve kâmil yaşa gelmişlerdi. Doğruya en yakın olanı, şu iki sebepten dolayı bu ifadeyi nübüvvet anlamına almaktır:

1- Allah, bu âyette, onun şeref ve sıfatlarından bahsetmiştir. Nübüvvetin insanın taşıyabileceği sıfatların en kıymetlisi olduğu malumdur. Bu sebeple nübüvvet sıfatını medh sadedinde zikretmek, diğer sıfatları zikretmekten daha evladır. Dolayısıyla, buna göre onun nebî oluşu da bu âyette ele alınmış olur. Onun nebî oluşunu gösteren bu lafızdan başka uygun bir lafız da yoktur.

2- Hüküm, sayesinde başkasının aleyhine veya lehine mutlak manada hükmetmeye elverişli olan şeydir. Bu ise ancak nübüvvetle olur.¹⁵³⁰

Tabatabaî ise, burada hükümden maksadın, nübüvvet dahil diğer söylenenlerin hiç birisinin olmadığını belirtmektedir. O, bu konudaki, "Gerçekten Biz, İsrailoğulları'na

¹⁵²⁸ Zemahşerî, II, 504, Beydâvî, II, 28.

¹⁵²⁹ Râzî, (Meryem, 12'de) V, 774.

¹⁵³⁰ Râzî, (Meryem, 12'de) V, 774.

kitap, hükümlerlik, hikmet ve nübüvvet verdik.”¹⁵³¹ ve “İşte onlar, kendilerine kitap, hikmet, hükümlerlik ve nübüvvet verdiğimiz şahsiyetlerdir.”¹⁵³² âyetlerine ve bu konuyla ilgili başka âyetlere bakıldığında, bu âyette hükümden kastın nübüvvet olmadığını anlaşılacağını söylemektedir. Ona göre burada hükme, nübüvvet manasını vermek gerekli de değildir. Yine, hikmetin hizmet âdabını bilme veya doğru feraset veya akıl şeklinde anlaşılması da doğru değildir. Zira, lafız ve mana cihetiyle, böyle bir anlamın delili yoktur.¹⁵³³

Bu tenkitlerinden sonra Tabatabaî, hükümden kastedilen manayı şöyle belirlemektedir: “Ey bizim Rabbimiz! Onların içinden öyle bir Rasûl gönder ki, kendilerine senin âyetlerini okusun, onlara kitabı ve hikmeti öğretsin. Ve onları tertemiz kılsın.”¹⁵³⁴ “Bu elçi onlara Allah’ın âyetlerini okur, onları inançlarına ve davranışlarına bulaşmış kirlerden arındırır, onlara kitabı ve hikmeti öğretir.”¹⁵³⁵ Bu iki âyetin manasına baktığımızda hükümden maksadın, ilâhî gerçek bilgileri bilmek ve sıradan bakışlara nisbetle, gayb perdesinin ve altındaki şeyin inkişâfının kastedildiği anlaşılacaktır. Bunu da tek kelimeyle fehm (anlayış) olarak ifade edebiliriz. Buna göre mana, “Biz Yahya’ya daha buluş çağına ermeden, çocuk iken, hakiki marifetler bilgisini verdik.” demektir.¹⁵³⁶

Kanaatimce, Hz. Yahya’ya verilen hükmü Râzî’nin anladığı çerçevede anlamak daha doğru olacaktır. Tabatabaî’nin söyledikleri ise netice itibarıyla diğer söylenelerden çok da farklı değildir.

2.2.3.7. Hz. İsa ve Hikmet

Âl-i İmrân sûresinin 46-51. âyetlerinde Hz. İsa’nın doğumu olayına, onun vasıflarına, mucizelerine ve öğretilerinin özüne işaret edilmektedir. Melekler, Hz. İsa hakkında Meryem ile konuşurken onun sıfatları arasında ona hikmet öğretileceğini de belirtmektedirler: (وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ) “Allah, ona kitabı (yazmayı), hikmeti,

¹⁵³¹ Câsiye, 16.

¹⁵³² En’âm, 89.

¹⁵³³ Tabâtabâî, XIV, 19.

¹⁵³⁴ Bakara, 129.

¹⁵³⁵ Cumu’a 2.

¹⁵³⁶ Tabâtabâî, XIV, 19.

Tevrat ve İncil'i öğretecektir..."¹⁵³⁷

Âyette geçen kitap kelimesi, ittifakla yazı, kitabet olarak anlaşılmıştır.¹⁵³⁸ Bununla birlikte Allah'ın Hz. İsa'ya öğrettiği Tevrat ve İncil'in dışında, başka bir kitap olabileceğini söyleyenler de olmuştur.¹⁵³⁹ Ancak tercih edilen ilk görüştür.¹⁵⁴⁰

Hikmete gelince, burada Hz. İsa'ya verilen hikmetten maksatın ne olduğu hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Buna göre hikmet, sünnet,¹⁵⁴¹ ilim, fıkıh,¹⁵⁴² nebîlerin hükmü,¹⁵⁴³ helal ve haramı bilmek (İbn Abbas'tan), peygamberlerin sünnetleri, söz ve davranışta isabet, aklî ve ruhî melekelerde sağlamlık,¹⁵⁴⁴ faydalı ilim,¹⁵⁴⁵ ahlâk güzelliği¹⁵⁴⁶ ya da itikad ve amelle ilgili faydalı bilgidir.¹⁵⁴⁷ Râzî'ye göre bu âyette, atıf vavıyla birbirine atfedilmiş dört mevzu bulunmaktadır. Buna göre doğruya en yakın görüş olarak şöyle denilmelidir: Kitap kelimesinden murat, yazı ve kitabet sanatını öğretmektir. Hikmetten murad, ilimleri öğretip ahlâkı güzelleştirmektir. Çünkü insanın kemâli ve mükemmelliği; hakkı zâtı gereği, hayrı da onunla amel etmek için bilip tanınmasındadır. Bu ikisinin toplamı hikmet diye adlandırılmıştır. Daha sonra Hz. İsa, hat ve yazı sanatını öğrenip, aklî ve şer'î ilimleri de kavrayınca, Cenab-ı Hak, ona Tevrat'ı öğretmiştir. Hak Teâlâ Tevrat'ı, yazının öğretilmesinden sonra öğretmişti. Çünkü, Tevrat ilâhî bir kitap olup, içinde büyük sırlar bulunmaktaydı. İnsan, birçok ilimleri öğrenmedikçe, onun ilâhî kitapların sırlarından bahsetmesi mümkün değildir. Dördüncü olarak da İncil zikredilmiştir. Allah, İncil'i Tevrat'tan sonra indirmiştir. Zira önce yazıyı öğrenip, sonra hak ilimlerini elde edip daha sonra da Hak Teâlâ'nın ondan önceki peygamberlere göndermiş olduğu kitapların sırlarını iyice ihata edip anlayınca, onun böylece ilimdeki derecesi yükselmiş olur. Buna göre Cenab-ı Hak o kimseye, başka bir kitap indirip onu, o kitabın sırlarına vakıf kılınca işte bu, ilimde, anlayışta, aklî-şer'î

¹⁵³⁷ Âl-i İmrân, 48.

¹⁵³⁸ Taberî, III, 274; Beğâvî, II, 39; Kurtûbî, IV, 60; İbn Kesîr, II, 24; İbnu'l-Cevzî, I, 391; Âlûsî, III, 166; Kâsımî, IV, 846.

¹⁵³⁹ Taberî, IV, 93; Kurtûbî, IV, 60; İbnu'l-Cevzî, I, 391; Âlûsî, III, 166; Kâsımî, IV, 846.

¹⁵⁴⁰ Âlûsî, III, 166.

¹⁵⁴¹ Taberî, III, 274.

¹⁵⁴² Beğâvî, II, 33.

¹⁵⁴³ İbnu'l-Cevzî, I, 391.

¹⁵⁴⁴ Âlûsî, III, 166.

¹⁵⁴⁵ Zuhaylî, III, 229.

¹⁵⁴⁶ Kâsımî, IV, 846.

¹⁵⁴⁷ Tabâtabâî, III, 228.

sırları kavrayışta ve ulvî hikmetlere muttali olmada en yüksek nokta ve en yüce pâyedir.¹⁵⁴⁸

Hz. İsâ, İsrailoğullarına peygamberliğini ispatlayan açık delillerle (beyyinât) birlikte, hikmet de getirdiğini, bizatihi kendisi de ifade etmektedir:

وَلَمَّا جَاءَ عِيسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَلِأُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلَفُونَ فِيهِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا .

“İsâ açık delillerle onlara gelince ‘Ben dedi, size **hikmet** getirdim. Bir de hakkında ayrılığa düştüğünüz bazı şeyleri açıklamak için geldim. O halde Allah’a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin.”¹⁵⁴⁹ Bu âyetten sonra Hz. İsâ, hikmetin başı ve kaynağı sayılan tevhidi dile getirmektedir: “Allah, benim de Rabb’im, sizin de Rabb’inizdir. Yalnız O’na ibadet edin. Doğru yol budur.”¹⁵⁵⁰

Bu âyette, Hz. İsâ’nın getirdiği hikmet, Süddî’ye göre nübüvvettir.¹⁵⁵¹ İbn Abbas’a göre ise insanı iyi amele götüren ve kötülükten de alıkoyan ilimdir.¹⁵⁵² Süddî’den yapılan bir başka rivâyete göre ise, burada hikmet, aklın kendisiyle hükmettiği hükümlerdir.¹⁵⁵³ Mukâtil’den gelen bir nakle göre de hikmet İncil’dir.¹⁵⁵⁴ Zemahşerî’ye göre, İncil ve onunla birlikte verilen kanunlardır.¹⁵⁵⁵ Ebû Hayyan’a göre burada “Hikmetle geldim.” ifadesinden maksat, “İlâhî hikmetin gerektirdiği kanunlarla geldim.” demektir.¹⁵⁵⁶ Dahhâk ise, hikmetin burada mev’iza manasında olduğunu söylemiştir.¹⁵⁵⁷

Hikmetle ilgili bu değerlendirmeler bir yana, belki de bu konudaki en net ve isabetli yorumu Râzî yapmaktadır. Ona göre, Allah, Hz. İsâ’nın mucizeleri, apaçık hükümleri ve kanunları getirdiği zaman, “Ben, size gerçek hikmeti, yani zâtının, sıfat ve fiillerinin bilgisini getirdim. Bir de hakkında ihtilaf edegeldiğiniz şeylerden bazısını size açıklayayım diye geldim...” dediğini belirtmiştir. Aslında bunun manası şudur:

¹⁵⁴⁸ Râzî, (Âl-i İmrân, 48’de) II, 678.

¹⁵⁴⁹ Zuhruf, 63.

¹⁵⁵⁰ Zuhruf, 64.

¹⁵⁵¹ Taberî, XXV, 92; Beğâvî, V, 220; Kurtûbî, XVI, 72; İbnu’l-Cevzî, VII, 326; İbn Kesîr, VII, 223;

¹⁵⁵² Kurtûbî, XVI, 72.

¹⁵⁵³ Âlûsî, XXV, 96.

¹⁵⁵⁴ Taberî, XVI, 108; Kurtûbî, XVI, 72; İbnu’l-Cevzî, VII, 326; Âlûsî, XXV, 96.

¹⁵⁵⁵ Zemahşerî, III, 495.

¹⁵⁵⁶ Ebû Hayyân, VIII, 24.

¹⁵⁵⁷ Âlûsî, XXV, 96.

“Mûsâ’nın kavmi, mükellef kıldıkları hükümlerin bazısı hakkında ihtilaf, bazısı hakkında ittifak halinde idiler. Derken Hz. İsâ onlara, ihtilaf ettikleri meseleler hakkında doğruyu açıklamak için geldi...” Dolayısıyla âyetteki hikmet kelimesi, usûlû’-d-dîni, yani itikad esaslarını; “İhtilaf edegeldiğiniz şeylerden bazısı...” ifadesi de, furûu’-d-dîni, yani amelî hükümleri ifade etmektedir.¹⁵⁵⁸

Hz. İsâ’ya hikmet verildiğini ifade eden diğer bir âyette, Allah, huzuruna elçilerini toplayacağı zaman onlara soru soracağını belirttikten sonra, Hz. İsâ’nın sorgusunu anlatmaktadır. İşte bu sorguda Hz. İsâ’ya verilen nimet ve mucizeler teker teker anlatılırken bunlar arasında hikmet de şöyle ifade edilmiştir:

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدتُّكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ
وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ.....

“Allah o gün buyuracak ki İsâ! Hem senin, hem annenin üzerindeki nimetimi iyi düşün! Düşün ki: Ben, seni Ruhu’l-Kudüsle desteklemiştım. Sen beşikte iken de, yetişkin iken de insanlarla konuşmuşsun. Ben, sana kitabı, hikmeti, Tevrat ve İncil’i öğretmişim...”¹⁵⁵⁹

Âyette geçen kitap kelimesi, burada kitabet, yazı anlamına anlaşıldığı gibi,¹⁵⁶⁰ kitabın cinsinden olarak, daha sonra açıklandığı üzere Tevrat ve İncil şeklinde de anlaşılmıştır.¹⁵⁶¹ Hikmete gelince ilim, anlayış,¹⁵⁶² muhkem ve doğru söz,¹⁵⁶³ ehline has yazılamayan bâtın ilmi,¹⁵⁶⁴ ilim ve şeriat,¹⁵⁶⁵ Tevrat ve İncil’in içindekileri bilmek¹⁵⁶⁶ ve okunan bu kitapların içindeki dinî ve dünyevî açıdan faydalı bilgiyi anlamak, almak şeklinde anlaşılmıştır.¹⁵⁶⁷ Râzî’ye göre burada hikmet, nazarî ve amelî ilimleri içine

¹⁵⁵⁸ Râzî, (Zuhruf, 63’de) VII, 452.

¹⁵⁵⁹ Mâide, 110.

¹⁵⁶⁰ Taberî, II, 233; Semerkândî, I, 466; Tûsî, IV, 55; Beğâvî, III, 116; Zemahşerî, I, 653; İbn Kesîr, III, 218; Kâsımî, VI, 2210; Şevkânî, II, 91; Zuhaylî, VII, 111.

¹⁵⁶¹ Taberî, II, 233; Tûsî, IV, 55; Şevkânî, I, 91; Âlûsî, VII, 57.

¹⁵⁶² Semerkândî, I, 466; Beğâvî, III, 116; İbn Kesîr, III, 218; Kâsımî, 2210.

¹⁵⁶³ Zemahşerî, I, 653; Neseî, I, 448; Şevkânî, II, 91; Âlûsî, VII, 57.

¹⁵⁶⁴ Kâsımî, VI, 2210.

¹⁵⁶⁵ Tabersî, II, 233.

¹⁵⁶⁶ Tûsî, IV, 55.

¹⁵⁶⁷ Zuhaylî, VII, 111.

almaktadır.¹⁵⁶⁸

2.2.3.8. Hz. Lût ve Hüküm

Enbiya sûresinin 74-75. âyetlerinde Hz. Musa ve Hz. İbrahim kıssasından sonra üçüncü olarak Lût kıssasına kısaca işaret edilmektedir. Burada, çirkin işler yapmakta olan bir topluluğu uyarmak için gönderilen Lût'a, hüküm ve ilim verildiği bildirilmektedir:

وَلَوْطًا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَائِثَ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا سَوِيًّا فَاسِقِينَ .

“Lût'a da hüküm ve ilim verdik ve onu iğrenç işler yapan şehir halkından kurtardık ki gerçekten onlar kötü ve itaat dışına çıkmış fasık bir güruh idiler...”¹⁵⁶⁹

Bu âyette geçen hüküm kelimesi, hikmet,¹⁵⁷⁰ nübüvvet,¹⁵⁷¹ davalı taraflar arasında adâletle hüküm verme,¹⁵⁷² fehm (anlayış) ve akıl¹⁵⁷³ şeklinde anlaşılmıştır. Âlûsî, verilen hükmün, hikmet olduğunu belirterek, bundan murat, “yapılması gerekli olan şeydir,” demektedir. Ona göre burada hüküm, nübüvvet olarak da anlaşılabilir. Zira nebî, ümmeti üzerine aynı zamanda hâkimdir. Ayrıca Âlûsî, davalı taraflar arasında hüküm verme manasına da yer vermekte ve hükmün, Hz. İbrahim'in sahifelerini muhafaza etme şeklinde yorumlandığını nakletmektedir.¹⁵⁷⁴

Râzî'ye göre burada Hz. Lût (a.s.)'a verilen dört çeşit nimet sayılmaktadır:¹⁵⁷⁵

a- Hüküm, yani hikmet nimeti.¹⁵⁷⁶

b- İlim nimeti.¹⁵⁷⁷

¹⁵⁶⁸ Râzî, III, 691; Zuhaylî, VII, 111.

¹⁵⁶⁹ Enbiyâ, 74.

¹⁵⁷⁰ Beydâvî, II, 75; Tabersî, IV, 44; Âlûsî, XVII, 72; Kâsmî, XI, 4287; Zuhaylî, XVII, 92.

¹⁵⁷¹ Semerkândî, II, 373; Zemahşerî, II, 579; Tabersî, IV, 44; Kurtûbî, XI, 202; Beydâvî, II, 75; İbnu'l-Cevzî, V, 369; Şevkânî, III, 416; Zuhaylî, XVII, 92;

¹⁵⁷² Taberî, XVII, 49; Tûsî, VII, 265; Beğâvî, V, 331; Zemahşerî, II, 579; Tabersî, IV, 44; Beydâvî, II, 75; Kurtûbî, buradaki hükmü, sadece nübüvvet anlamında almakta, Hz. Lût'a verilen ilmi ise, davalı taraflar arasında dinin âdil emrini, hükmünü bilme olarak tefsir etmektedir. İlmî, fehm olarak da yorumlamaktadır. Kurtûbî, XI, 202; Şevkânî, III, 416; Zuhaylî, XVII, 92.

¹⁵⁷³ Semerkândî, II, 373; İbnu'l-Cevzî, V, 369; Şevkânî, III, 416.

¹⁵⁷⁴ Âlûsî, XVII, 72.

¹⁵⁷⁵ Râzî, VI, 169.

¹⁵⁷⁶ Râzî, hükmün hikmet, nübüvvet ve hasımlar arasında hüküm verme şeklindeki üç anlamını da belirtmektedir. Râzî, VI, 169.

c- Hz. Lût'un, kötülükleri işlemeye devam eden o memleketten kurtarılması.

d- Hz. Lût'un, ilâhî rahmetin içine alınması ve himaye edilmesi.

Hz. Lût'a verilen hüküm, peygamberlik ve davalı taraflar arsında hüküm verme şeklinde anlaşılabilir. Peygamberler de ister fehm ister akıl isterse adalet anlamında olsun istisnasız hikmet sahibidirler. Lût, Hz. İbrahim'e iman ve onunla beraber hiçret etmiştir. Sonra Allah Teâla onu da Sedum halkına peygamber olarak görevlendirmiştir.

2.2.3.9. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hikmet

Hz. İbrahim (a.s.), Allah'tan, insanlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir peygamber göndermesini niyaz etmiştir. Bu peygamber, müfessirlerin ittifakıyla Hz. Muhammed (s.a.v.)'dir.¹⁵⁷⁸ Çünkü Hz. İbrahim, İsmâil soyundan gelecek bu topluma, kendi içlerinden bir peygamberin gönderilmesini istemiştir. Hz. İsmâil soyundan, Hz. Muhammed'den başka bir peygamber gelmemiştir. Demek ki Hz. İbrahim, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamber gönderilmesini istemiştir.¹⁵⁷⁹ Peygamberimiz'de Hz. İbrahim'in duasıyla kendisinin gönderildiğini ifade buyurmuşlardır: "Ben, atam İbrahim'in duası, İsâ'nın müjdesiyim. Annem kendisinden bir nûr çıktığını ve o nûr ile Şam saraylarının aydınlandığını görmüştür."¹⁵⁸⁰

Hz. İbrahim'in duası, işte bu âyette bildirilen duadır. Hz. İsâ'nın müjdesi de: "Vakti geldi, Meryem'in oğlu İsâ da: Ey İsrailoğulları, dedi. Ben size Allah'ın Resûlüyüm. Benden önceki Tevrat'ı tasdik etmek, benden sonra gelip ismi 'Ahmed' olacak bir Resûlü müjdelemek üzere gönderildim..."¹⁵⁸¹ mealindeki âyette bildirilen müjdedir. Annesinin rüyası ise; Hz. Peygamber (s.a.v.)'e hamile kalınca rüyasında kendisinden bir nûrun çıktığını görmüş, bu nûr ile Şam sarayları kendisine görünmüştür. Bu rüya, Şam bölgesinin kısa zamanda İslâm nûruyla aydınlanıp müslümanların eline geçeceğine

¹⁵⁷⁷ Râzî'ye göre bu âyette hüküm ve ilim kelimelerinin tenvinli getirilmesi, o ilim ve hükmün değerinin çok yüce olduğunu göstermektedir. Râzî, VI, 169.

¹⁵⁷⁸ Taberî, I, 556; Tabersî, I, 476; Beğâvî, I, 151; Râzî, I, 733-734; İbn Kesîr, I, 268; Âlûsî, II, 387; Kâsımî, II, 257.

¹⁵⁷⁹ Bakara, 129'da, Râzî, I, 734; Kâsımî, II, 257; Ateş, Süleyman, I, 211.

¹⁵⁸⁰ Müsned, V, 262.

¹⁵⁸¹ Saf, 6.

işaret olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁸²

Âyette geçen hikmet kelimesi genel olarak, sünnet ve dinde anlayış, marifet sahibi olma ve ona tabi olma şeklinde anlaşılmıştır.¹⁵⁸³ Bunun yanında burada hikmet, fıkıh, helal-haram, mevâizu'l-Kur'ân olarak da tefsir edilmiştir.¹⁵⁸⁴ Taberî'ye göre burada hikmet hakkında doğru olan görüş, hikmetin, "Ancak Allah Resûlü (s.a.v.)'in açıklamasıyla idrâk edilebilecek Alah'ın hükümlerini bilmek," anlamıdır.¹⁵⁸⁵ Kurtûbî, ise, bu âyette hikmeti dini bilmek, te'vilde fehm (anlayış) ve sadece fehm olarak tanımlamaktadır.¹⁵⁸⁶

Râzî'ye göre bu âyette Peygamberimizin hikmeti öğretmesi, onun üçüncü sıfatı olarak geçmektedir: Hikmet ise, söz ve amelde isabet etmek demektir. Ancak bu iki özelliği kendisinde bulundurana hakîm denir.¹⁵⁸⁷ Râzî, bu âyetein tefsirinde hikmete verilen manaları beş madde halinde vermekte ve bunların değerlendirmesini şöyle yapmaktadır:¹⁵⁸⁸

1- İbn Vehb, İmam Malik'e, "Hikmet nedir?" diye sordum, o, "Dini bilmek, onu anlamak ve ona uymaktır." cevabını verdi.

2- İmam Şafiî ise, "Hikmet, Allah'ın Resûlünün sünnetidir." demiştir. Bu aynı zamanda Katâde'nin de görüşüdür. Bunun delili, Allah'ın bu âyette önce Kur'ân okumayı, ikinci olarak onu öğretmeyi zikrederek, daha sonra hikmet kelimesini buna atfetmesidir. Binaenaleyh hikmetten maksat, Kur'ân dışındaki bir şeyin olması gerekir. Bu da Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetinden başka bir şey değildir.

3- Hikmet hak ile bâtilı arasını ayırmak demektir. Hikmet (حِلْسَةٌ) ve (قَعْدَةٌ) vezninde olup "hüküm" manasına gelen bir mastardır. Buna göre mana, "O, senin onlara indirdiğin kitabını onlara öğretiyor ve senin ona öğretmiş olduğun hüküm ve kazalarını onlara beyan ediyor." olur.

¹⁵⁸² İbn Kesîr, (Bakara, 129'da) I, 268.

¹⁵⁸³ Bkz., Taberî, I, 557; Kurtûbî, II, 89; İbn Kesîr, I, 269; Suyûtî, *Dürrü'l-Mensûr*, I, 335.

¹⁵⁸⁴ Bu nakiller İbn Abbas'tandır. İbnu'l-Cevzî, I, 146.

¹⁵⁸⁵ Taberî, I, 557.

¹⁵⁸⁶ Kurtûbî, II, 89.

¹⁵⁸⁷ Râzî, I, 735.

¹⁵⁸⁸ Râzî, (Bakara, 129'da) I, 735.

4- Onlara kitabı öğretmesinden maksat, muhkem âyetleri; hikmet öğretmesinden maksat ise, müteşâbih âyetleri öğretmesidir.

5- Onlara kitabı öğretmesinden maksat, Kitap'daki hükümleri; hikmet öğretmesinden maksat ise, onlara bu hükümlerin hikmetini ve bu hükümlerdeki muhtelif faydaları öğretmiş olmasıdır.

Bakara sûresinin, 151. âyetinde, Hz. İbrahim (a.s.)'in duasında ifade ettiği gibi, insanlara Allah'ın âyetlerini okuyan, onları yücelten, onlara kitabı ve hikmeti öğreten Hz. Muhammed (s.a.v.)'in elçi olarak gönderildiği şöyle belirtilmektedir:

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ .

“Nitekim, size âyetlerimizi okuması, sizi tertemiz hale getirmesi, size kitap ve **hikmeti** ve bilmediğiniz nice şeyleri öğretmesi için sizden birini elçi gönderdik.”¹⁵⁸⁹

Âyette öğretildiği belirtilen kitap, Kur'ân'dır. Allah Resûlünün Kur'ân'ın hükümlerini öğretmesidir. Hikmet ise, daha önce belirtildiği gibi, sünnetler ve dinde anlayış (fikh) tır.¹⁵⁹⁰ Tûsî, burada hikmetin, sünnetten vahiy olan kısmını ifade ettiğini söylemektedir.¹⁵⁹¹ Beğâvî ise, burada hikmetin sünnet ve Kur'ân'ın öğütleri (mevâizu'l-Kur'ân) olabileceğini belirtmektedir.¹⁵⁹² Tabressî'ye göre burada kitaptan maksat Kur'ân olduğu gibi, hikmetten maksat da Kur'ân'dır. Kur'ân'ın iki sıfatı çeşitli faydalar için bir arada zikredilmiştir.¹⁵⁹³ Râzî ise, hikmet, Kur'ân'ın tafsilatını içine aldığı diğer şeriatları bilmektir, demektir. Ona göre bunun için İmam Şafî, hikmeti sünnet olarak tarif etmiştir.¹⁵⁹⁴ Tabatabâî, ise, hikmetin aslî ve fer'î bütün bilgileri içine aldığı söylemektedir.¹⁵⁹⁵ Hamdi Yazır da bu âyetin tefsirinde hikmeti daha geniş anlamda ele alıp açıklamaktadır: “Hem size, bütün filozoflara ders verecek kitap ve hikmet öğretiyor, okuma yazma bilmezken size kitap ve yazı belletiyor. Her türlü hikmeti içine

¹⁵⁸⁹ Bakara, 151.

¹⁵⁹⁰ Taberî, II, 37; İbnü'l-Cevzî, I, 160; Hâzin, I, 125; İbn Kesîr, I, 282.

¹⁵⁹¹ Tûsî, II, 30.

¹⁵⁹² Beğâvî, I, 167.

¹⁵⁹³ Tabersî, I, 31.

¹⁵⁹⁴ Râzî, II, 50; Kâsımî, II, 309.

¹⁵⁹⁵ Tabatabâî, I, 326.

alan hukuk ilmi ve şartlarını, kanun koymadaki hikmeti, yüksek ahlâkı, toplumun sırlarını, insanlığın menfatını, dünya ve ahiret ilmini, kâinat nizâmında geçerli ve hükümrân olan kanunları ve ilâhî sünnetin sonucunu, bunların tatbik ve uygulama şeklini sözlü ve fiili sünneti ile öğretiyor. Size hiç bilmediğiniz şeyleri, gayba ait sırları ve ahiretle ilgili durumları vahiy ile bilip öğretiyor. Öğretiyor da sizi dünyanın ustası, cihanın hâkimi olacak ve bütün insanların örnek alacakları, orta yolu tutan bir ümmet teşkil edecek bir hâle getiriyor.”¹⁵⁹⁶

Hız. Peygambere hikmet verildiğini ifade eden bir diğere âyet de, Âl-i İmrân sûresinin 164. âyetidir. Bu âyette yüce Allah, onlara kendi içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, kendilerini manen yücelten, daha önce apaçık bir sapıklık içinde buldukları hâlde şimdi kendilerine kitap ve hikmeti, ilim ve irfânı öğreten bir elçi göndermekle büyük lütufta bulunduğunu şöyle ifade etmektedir:

لَقَدْ مِّنَ اللَّهِ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ.

“Gerçekten Allah, kendi içlerinden birini, onlara âyetlerini okuması, onları her türlü kötülüklerden arındırması, kendilerine kitap ve **hikmeti** öğretmesi için Resûl yapmakla, mü'minlere büyük bir lütuf ve inâyette bulunmuştur. Halbuki daha önce onlar besbelli bir sapıklık içinde idiler.”¹⁵⁹⁷

Bu âyette geçen kitap ve hikmet kelimeleri çoğunlukla Kur'ân ve sünnet¹⁵⁹⁸ olarak anlaşılmalı birlikte, fikh (anlayış), helal ve haramın açıklanması¹⁵⁹⁹ olarak da tefsir edilmiştir.

Râzî, bu âyetin tefsirinde şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “İnsanın, kâmil bir hâle ulaşması, şu iki husus ile gerçekleşir: Birincisi, hakkı sırf hak olduğu için bilmek; ikincisi amel etmek için hayrı bilip tanımaktır. Bir başka ifadeyle bunun manası şudur: İnsan nefsinin iki kuvveti vardır: 1- Kuvve-i Nazariyye (Tefekkür veya akıl kuvveti). 2- Kuvve-i Ameliyye (İş yapabilme kuvveti). İşte Allah, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e her iki

¹⁵⁹⁶ Yazır, Hamdi, (Bakara, 151'de) I, 539.

¹⁵⁹⁷ Âl-i İmrân, 164.

¹⁵⁹⁸ Taberî, IV, 163; Zemahşerî, I, 477; Beydâvî, I, 188; İbn Kesîr, II, 137; Kasımî, IV, 1029; Zuhayfî, IV, 149.

¹⁵⁹⁹ Semerkandî, I, 313.

kuvvet hususunda da insanları kemâle erdirmeye bir vesile olması için, Kur'ân'ı indirmiştir. Buna göre “Onlara âyetlerini okuyan...” sözü, Hz. Peygamberin, bu vahyi Allah katından insanlara ulaştırmakla görevli olduğuna; “Onları her türlü kötülüklerden arındırması...” ifadesi, ilâhî bilgileri elde etmek suretiyle kuvve-i nazariyyeyi kemâle erdirici olduğuna, kitap kelimesi de tefsir etme bilgisine işaret etmektedir. Bir diğer tabirle, kitap kelimesi şeriatin zâhirine, hikmet kelimesi de, şeriatin güzelliğine, sırlarına, hikmetlerine ve faydalarına işaretir.¹⁶⁰⁰ “Halbuki daha önce onlar besbelli bir sapıklık içinde idiler.” Fakat Hz. Muhammed (s.a.v.)’in öğrettiği kitap ve hikmet sayesinde, o cahiliyye ve sapıklık birkaç sene içinde, birden bire, bütün insanlığa örnek olabilecek yüksek hidâyet ve hikmete dönüşmüştür.

Hz. Muhammed (s.a.v.)’e hikmetin indirildiğini bildiren bir diğer âyet de Nisa sûresinin 113. âyetidir.

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَصُدُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ
وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا .

“Eğer senin üzerinde Allah’ın lutfu ve rahmeti olmasaydı, onlardan bir zümre seni bile, hükümde şaşırtmaya yeltenmişlerdi. Fakat onlar, yalnız kendi kendilerini şaşırtırlar, sana hiçbir zarar veremezler. Nasıl zarar verebilirler ki, Allah, Sana kitap ve hikmeti indirmekte ve Sana bilmediklerini öğretmektedir. Gerçekten Allah’ın senin üzerindeki lütfu pek büyüktür.”¹⁶⁰¹

Bu âyette geçen kitap kelimesi her şeyi açıklayan, hidâyet ve mev’iza olan Kur’ân¹⁶⁰² olarak, hikmet ise İbnu’l-Cevzî’ye göre başlıca üç şekilde anlaşılmıştır. Birincisi, vahiyle hüküm verme (İbn Abbas’ın görüşü); ikincisi Mukâtil’e göre, helal ve haramlar; üçüncüsü ise, Ebû Süleyman ed-Dımeşkî’ye göre, kitabın içindeki âyetlerin açıklanması, doğrunun ilham edilmesi ve kalbe doğru cevabın atılmasıdır.¹⁶⁰³ Taberî bu âyette geçen hikmeti, “Kitapta mücmel olarak zikredilen helal ve harama, emir ve

¹⁶⁰⁰ Râzî, III, 131-132.

¹⁶⁰¹ Nisâ, 113.

¹⁶⁰² Taberî, V, 275; Semerkândî, I, 387; Beğâvî, II, 286; İbnu’l-Cevzî, II, 197; Kurtûbî, V, 245; İbn Kesîr, II, 364; Kâsımî, V, 1540; İbn Âşûr, V, 197.

¹⁶⁰³ İbnu’l-Cevzî, II, 197.

nehiylere, hükümlere, va'd ve vaîd'e dair şeylerdir.” şeklinde açıklamaktadır.¹⁶⁰⁴ Semerkândî, bu âyette hikmeti, hüküm verme (kaza) ve mevâiz olarak;¹⁶⁰⁵ İbn Kesîr, sünnet olarak¹⁶⁰⁶ açıklamaktadır. İbn Âşûr, ise, burada hikmet, nübüvettir, demektedir.¹⁶⁰⁷

Hamdi Yazır, bu âyetin tefsirinde kitap ve hikmetle ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: “Kitap, her delilin üstünde bir delil; hikmet, ilim ve amelde hak ve doğruya isabet için en büyük bir haslet ve bir ilm-i ledün, görünenin ötesini gösteren, zâhir ve batında hatadan, zarardan koruyan bir rahmet-i ilâhîyye, bir ayn-ı yakîndir.”¹⁶⁰⁸

Âyette geçen “Ve Sana hiçbir zarar veremezler.” ifadesini, “Allah, onu gelecekte de korumayı vadetmiştir” şeklinde tefsir edersek, o zaman “Nasıl zarar verebilirler ki, Allah, Sana kitabı ve hikmeti indirdi.” ifadesi, Cenâb-ı Hakk’ın bu va’dini pekiştirmiş olur. Yani, “O, Sana kitap ve hikmeti indirip, Sana şeriatını insanlara tebliğ etmeni emredince, şüphelere ve sapıklığa düşmekten seni korumaması, hikmetine nasıl uygun düşer?” demektir. Yok eğer biz bu âyeti, “Hz. Peygamber, hükümleri zâhire göre verme hususunda mazurdur.” şeklinde tefsir edersek, o zaman manası “O, sana kitabı ve hikmeti indirip, şeriatın hükümlerini zâhire bina etmeni vacip kılmıştır. Dolayısıyla, işleri zâhire bina etmen sana nasıl zarar verebilir?” şeklinde olur.¹⁶⁰⁹

Allah Resûlü (s.a.v.)’ne hikmetin verildiğini ifade eden âyetlerden bir tanesi de, Cumu’a sûresinin 2. âyetidir. Bu sûrenin 1-3. âyetlerinde göklerde ve yerde ne varsa hepsinin kâinatın Mâlik’i, Kuddûs, ‘Azîz, Hakîm Allah’ı tesbih ettiği ve o yüce Yaratıcı’nın ümmî Araplar içerisinde, kendilerine Allah’ın âyetlerini okuyan, onları cehalet, şirk ve kötü ahlâk kirlerinden, bâtil inançlardan temizleyip yücelten, o sapık insanlara kitap ve hikmeti öğreten bir elçi gönderdiği şöyle belirtilir:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ .

¹⁶⁰⁴ Taberî, V, 275; Tûsî, III, 324.

¹⁶⁰⁵ Semerkândî, I, 387.

¹⁶⁰⁶ İbn Kesîr, II, 364; Kâsımî, V, 1540.

¹⁶⁰⁷ İbn Âşûr, V, 197.

¹⁶⁰⁸ Yazır, Hamdi, III, 1464.

¹⁶⁰⁹ Râzî, (Nisâ, 113’de) III,459.

“O, ümmîler arasından, kendilerinden olan bir Resûl gönderdi. Bu Resûl onlara Alah’ın âyetlerini okur, onları inançlarına ve davranışlarına bulaşmış kirlerden arındırır, onlara kitabı ve hikmeti öğretir. Halbuki daha önce belli ve kesin bir sapıklık içinde idiler.”¹⁶¹⁰

İşte O, Hakîm, ‘Azîz, Kuddûs ve Melik olan, göklerde ve yerde her şeyin kendisini tesbih ettiği Allah’tır ki, izzet ve hikmetinin alâmetlerinden olarak, ümmîler arasından kendilerinden olan bir Resûl göndermiştir.¹⁶¹¹

Âyette kitabın öğretilmesinden maksat, Allah’ın kitabının içindeki emir ve nehiylerin, dinî hükümlerin,¹⁶¹² yani Kur’ân’ın öğretilmesi¹⁶¹³ demektir. İbn Abbas, burada kitabın, kalemle yazma anlamına gelebileceğini de söylemiştir.¹⁶¹⁴ Hikmet ise, Katâde ve Hasan Basrî’ye göre sünnet;¹⁶¹⁵ Malik b. Enes’e göre “dinde anlayış (fık) tır.¹⁶¹⁶ Beydâvî ise, hikmeti şariat veya aklî ve naklî (menkûl ve ma’kul) dinin öğretileri şeklinde açıklamaktadır.¹⁶¹⁷ Tûsî’ye göre ise, hikmet, kitabı, sünneti ve Allah’ın dilediği her şeyi içine almaktadır. Çünkü hikmet, öyle bir ilimdir ki, dinî ve dünyevî yapılması gerekli olanla, uzaklaşılması gerekli olanı onunla bilir ve ona göre amel işleriz.¹⁶¹⁸ Râzî, kitaptan maksadın okunan âyetler, hikmetin ise, farzlar olduğunu belirtmektedir. O peygamber onlara, Allah’ın âyetlerini okuyup, sünnetini öğrettiği için buradaki hikmet ile, Resûlullah’ın sünneti kastedildiği söylenmiştir. Yine buradaki kitabın, nas olan âyetler, hikmetin ise o âyetlerdeki manalar olduğu da söylenmiştir. Yine ona göre buradaki kitap ile Kur’ân âyetlerinin; hikmet ile de, o âyetlere nasıl sınıksız sarılmak gerektiğinin anlatılmış olması da mümkündür.¹⁶¹⁹

Zuhaylî ise, Kur’ân’ın ve hikmetin öğretilmesini, sünnetin, şariatlerin, ahkâmın ve

¹⁶¹⁰ Cumu’a, 2; İbn Kesîr, bu âyetin, Hz. İbrahim’in duasının kabul olduğunun bir delili olduğunu ifade etmektedir. Hz. İbrahim (daha önce geçtiği gibi) Kâbe’nin inşasından sonra, Hz. İsmail’le birlikte Mekke ehli için, kendi nesillerinden onlara kitabı ve hikmeti öğretecek, onları tezkiye edecek bir peygamberin gönderilmesi talebinde bulunmuşlardı. İbn Kesîr, VIII, 142.

¹⁶¹¹ Yazır, Hamdi, VII, 4955.

¹⁶¹² Taberî, XXVIII, 94.

¹⁶¹³ Kurtûbî, XVIII, 61; Tûsî, X, 4; Zemahşerî, IV, 102; Beydâvî, II, 492; Kâsımî, XVI, 5797.

¹⁶¹⁴ Kurtûbî, XVIII, 61.

¹⁶¹⁵ Taberî, XXVIII, 94; Zemahşerî, IV, 102; Kurtûbî, XVIII, 61; Kâsımî, XVI, 5797

¹⁶¹⁶ Kurtûbî, XVIII, 61.

¹⁶¹⁷ Beydâvî, II, 492.

¹⁶¹⁸ Tûsî, X, 4; Tabersî, VI, 69.

¹⁶¹⁹ Râzî, (Cumu’a, 2’de), VIII, 203.

onların hikmetlerinin öğretilmesi şeklinde yorumlamaktadır.¹⁶²⁰

Bikâî, kitabı, dini ve dünyevî, dünya ve ahiretle ilgili her türlü hayır, her şeyi içine alacak mahiyette (câmî) indirilen Kur'ân; hikmeti ise, kitabı iyice anlamada ve onunla amel etmede kitabın gayesi olarak açıklamaktadır. Bikâî ikinci bir izahında ise hikmeti, amelle müzeyyen ilim, herşeyi yerli yerine koymak için –ister naklî, ister aklî bilgî olsun- gerekli sağlam bilgi ve amel şeklinde tanımlamaktadır.¹⁶²¹

Burada bu değerlendirmeler ışığında denilebilir ki, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e indirilen ve Onun bütün insanlığa tebliğ ve açıklamakla, öğretmekle yükümlü olduğu Kitap, Kur'ândır. Hikmet ise, en genel ve en kuşatıcı manasıyla sünnettir. Çünkü sünnet, fehmin, dinde anlayışın (fikhin), marifetin, öğütün, her şeyi yerli yerinde ve isabetli yapmanın, doğru imanın ve dosdoğru davranmanın en temel kaynağıdır. Sünnet, aklın, fehmin, fikhin, isabetli söz ve davranışın (hikmet) zirvesidir. Bu açıdan Kur'ân'ın, Allah Resûlüne Kitab'ın indirildiğini ifadeyle birlikte, onun yanında hikmetin de indirildiğini belirtmesi, aynı zamanda sünnetin önemini vurgulamaktadır. Sünnet çerçevesinde, hikmetin diğer manalarla da açıklanmasında sınırlamaya gitmedikçe bir sakınca yoktur. Bu ayetlerde hikmetin, nübüvvet olarak anlaşılması ise çok isabetli gözükmemektedir.

¹⁶²⁰ Zuhaylî, XXVIII, 185.

¹⁶²¹ Bikâî, XX, 51.

2.2.4. İNSANLAR HAKKINDA KULLANILIŞI

Kur'ân-ı Kerim'de, hakîm ismi peygamberler hakkında kullanılmadığı gibi, bu şekliyle insanlar için de kullanılmamaktadır. Fakat peygamberlere hikmet verildiği gibi, insanlara da hikmet verilebileceği genel olarak belirtilmektedir. "O, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet nasip edilmişse doğrusu, büyük bir hayra mazhar olmuştur."¹⁶²² Allah, kötülükleri engelleyecek, faydaları sağlayacak sebepleri ve hikmetleri, hükümlerini, gerçeğin bilgisini, iradeye bağlı olan sevap kazandıracak işleri yapabilme gücünü ve faydalı şeyler yapmayı yalnızca kendine ait kılmakla yetinmez de akıl sahiplerinden dilediğine dahi verir. "Her kime hikmet verilirse, o muhakkak ki, birçok hayra erdirilmiş olur. Fakat akıllı temiz, özü sağlam olanlardan başkası bunu düşünemez. Hak ile doğrunun ne olduğunu, ne kendisi düşünüp hatırlar, ne de uyarı kabul eder. Bizzat Allah, âyetiyle ihtar edip uyarır da, o yine aklını başına almaz, aklını yormayınca da ilâhî hikmetten faydalanamaz. Demek ki hikmete ermek için vermek yetmez, almak da gereklidir. Veren Allah, keremi geniş olduğundan herhangi bir şarta bağlı ve muhtaç değildir. Ama alacak olan kul şarta bağlıdır. Hikmete ermenin başlangıcı da düşünmedir. Bu da temiz akıl ve temiz kalp ile olur."¹⁶²³

İslâm âlimleri, bu âyette geçen hikmeti çeşitli şekillerde tanımlamışlardır.¹⁶²⁴ Hamdi Yazır, bu âyette hikmete verilen manaları yirmi üç madde halinde saymaktadır. Bunlar başlıca şunlardır:¹⁶²⁵

- 1- Hikmet, sözde ve fiilde doğruyu tutturmaktır.
- 2- Hikmet, bilmek ve bildiğiyle amel etmektir.
- 3- Hikmet, ilim ve fıkıh demektir.
- 4- Hikmet, varlıkların özündeki manaları anlamaktır.
- 5- Hikmet, Allah'ın emrini anlamaktır.
- 6- Hikmet, anlamaktır.
- 7- Hikmet, icat demektir.

¹⁶²² Bakara, 269.

¹⁶²³ Yazır, Hamdi, II, 913-914.

¹⁶²⁴ Bu tanımlar için bkz., Taberî, III, 90-91; Semerkandî, I, 231-232; Beğâvî, I, 334; Kurtûbî, III, 213-214; Ebû Hayyân, II, 320; İbnü'l-Cevzî, I, 324.

¹⁶²⁵ Yazır, Hamdi, II, 915-926.

- 8- Hikmet, varlık düzeninde herşeyi yerli yerince koymaktır.
- 9- Hikmet, doğru ve güzel işlere yönelmektir.
- 10- Siyasette, insanın gücü yettiği kadarıyla Yüce Yaratıcıya benzemeye çalışmasıdır.
- 11- Hikmet, Allah ahlâkı ile ahlâklanmaktır.
- 12- Hikmet, Allah'ın emirlerini düşünmek ve ona uymaktır.
- 13- Hikmet, Allah'a tâat'tir.
- 14- Hikmet bir nûrdur ki, vesvese ile gerçek makam arasındaki fark bununla kestirilir.
- 15- Doğru ve hızlı karar verebilmektir.
- 16- Doğruya iletmektir.
- 17- Ruhların sükûn ve güvenliğinin son durağıdır.
- 18- Sebepsiz işarettir.
- 19- Bütün hâllere, Hakk'ı tanık tutmaktır.
- 20- Din ve Dünya düzenidir.
- 21- Ledünnî ilimdir.
- 22- İlham, vârid olması için sırrı saklamaktır.
- 23- Bunların hepsidir.

Bütün bu tanımlardan ve hikmet hakkındaki hadislerin muhtevâsından anlıyoruz ki hikmet, derin ve yararlı ilimdir. Bu ilmi Allah, dilediğine verir. Fakat böyle bir ilim ancak düşüncenin ürünü olacağından yüce Allah; “Ancak tam akıllı olanlar gerçekleri anlar ve düşünürler.” buyurmuştur. Bunun için Kur’ân’ın kastettiği hikmet, bir yığın felsefî nazariyat değildir.¹⁶²⁶ Asırlarca insanların zihinlerini boş yere uğraştırmış durmuş olan bu tür nazariyatan kaçınmayı, Resûlü Ekrem (s.a.v.) bize tavsiye etmiştir: “Yararlı ilim isteyiniz, yararsız ilimden Allah’a sığınınız.”¹⁶²⁷ Bundan dolaydır ki, İslâm âlimleri hikmeti tanımlarken, mutlaka “amelle birlikte bulunan ilim” yani pratiğe dönüşen, bütün davranışlarımıza yön veren, tek kelimeyle hayata hakim bir ilim düşüncesi üzerinde ısrarla durmuşlardır. Bunun gayesi, teoride kalacak faydasız bilgiden kaçınmak, hikmete ulaşmaktır.

Kur’ân-ı Hakîm’de ilim ve hikmete çok değer verilmiş ve teşvik edilmiştir. İlimden

¹⁶²⁶ Ateş, Süleyman, I, 380.

¹⁶²⁷ İbn Mâce, Dua, 3; Münâvî, IV, 108.

bahseden âyet sayısı yedi yüz elliye varır. Kur'an, âlimi görür; cahili kör kabul eder.¹⁶²⁸
“..Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akl-ı selim sahipleri, sağ duyulu olanlar düşünüp ibret alır.”¹⁶²⁹ “..Kulları içinde ancak âlimler, Allah'ı lâzım geldiği tarzda tâzim ederler.”¹⁶³⁰

Fakat Kur'ân'ın istediği ilim, boş nazariyyat değil, insanın iç dünyasını aydınlatan din bilgisi ve dış dünyasını aydınlatan müsbet ilimdir. Yüce Allah: “Evet, Biz ileride onlara delillerimizi gerek dış dünyada, gerek kendi öz varlıklarında göstereceğiz.”¹⁶³¹ Dış dünyada (âfakta) gösterilen âyetler, tabiat varlıkları ve bunların tâbi olduğu kanunlar; öz varlıklarında (enfüste) gösterilen âyetler, insan ruhunun derin aşamaları ve bunlara konulan ilâhî nûrlardır. İşte her iki dünyada Allah'ın kanunlarını anlamak, bilgi ve hikmete bağlıdır. Kur'ân, tabiat kanunlarına “Sünnetullah: Allah'ın âdeti” adını verir ve dikkatimizi hep bu olaylara çeker: “Üstlerinde kuşların saf saf dizilip kanatlarını açıp yumarak dolaşmalarını hiç görmüyorlar mı? Onları havada Rahman'dan başka tutan yoktur.”¹⁶³² “O kafirler bakıp düşünmezler mi; mesela, deve nasıl yaratılmış? Gök nasıl kurulup uçsuz bucaksız yükseltilmiş? Dağlar nasıl da yeri tutup, dengeleyen direkler halinde dikilmiş. Yeryüzü nasıl yayılıp hayata elverişli kılınmış?”¹⁶³³

Kur'an, enfüsü ve âfakı, yani iç tecrübeyi ve tabiat varlıklarını bilginin iki temel kaynağı saymıştır. Güneşi, ayı, gölgenin uzamasını, gecenin ve gündüzün değişmesini, insan renklerinin ve dillerinin çeşitlenmesini, hasılı insan duyusuna çarpan tabiatla olup biten bütün olayları; Allah'ın varlığının, kudretinin ve hikmetinin âyetleri (işaretleri) olarak görür. Müslümanların görevi, bu âyetleri derince düşünüp incelemek, bunların yanından körü körüne geçmemektir: “Göklerde ve yerde Allah'ın varlığını, birliğini, kudretini gösteren nice deliler vardır ki insanlar yanından geçip gittikleri halde yüzlerini çevirdiklerinden farkına varmazlar.”¹⁶³⁴

Niçin Kur'ân, insanın gözünü tabiat olaylarına çeviriyor? Çünkü Allah'ın kanunları, her

¹⁶²⁸ Fâtır, 19-21.

¹⁶²⁹ Zümer, 9.

¹⁶³⁰ Fâtır, 28.

¹⁶³¹ Fussilet, 53.

¹⁶³² Mülk, 19.

¹⁶³³ Ğaşiye, 17-20.

¹⁶³⁴ Yûsuf, 105.

an bu olaylarda tecellî etmektedir. Bu kanunları keşfedenler, Allah'ın kudretini daha iyi anlayıp, O'na gereğiyle saygı gösterecekleri gibi tabiata da hâkim olurlar. Tabiatın büyük, hatta yıkıcı olabilecek güçlerini kendilerine boyun eğdirir, hizmetlerinde kullanırlar. Çünkü Allah, denizleri, dağları, güneşi, ay'ı, hayvanları, hasılı her şeyi, bütün tabiatı insanın emrine vermiştir. Ancak insanın aklını çalıştırması, tabiatın esrarını bilmesi (hikmet) lâzımdır ki tabiata hâkim olabilsin. Zira tabiata hâkim olmak ilim ve hikmet işidir. Sadece ilmi değil, ilimle birlikte hikmeti de elinde tutan, hakiki manada güçlü olur. İşte insanlığın yararına dönüşecek, fii'le çıkacak müsbet ilim, imanla beraber olursa Kur'ân dilinde hikmet adını alır. Bunun için, Kur'ân'ın emrettiği müsbet ilim, ruhsuz, maneviyatsız bilgi değil, bilakis Yaratan'ı düşünerek varlıkları incelemek ve inceledikçe insanın Yaratan'a karşı sevgi ve saygısını artıran ilimdir. Bu ilim, insanı inkâra değil, hikmetin başı imana götürür. Maddeye kulluğa değil, her şeyi sonsuz kudret ve hikmetiyle yaratan Allah'a şükre vardırır. Başiboş ve ifrat-tefritlerin gel gitleri arasında çeşitli zulümlere girip mahvolmaya değil, her ânın hesabını verme şuuruyla, ümit ve korku arasında dengeli ve mutlu bir hayata götürür. Bundan dolayı Allah Resûlü: "Hikmetin başı, Allah korkusudur."¹⁶³⁵ buyurmuşlardır.

Kur'ân âyetlerinin yanında, Allah Resûlü'nün hadislerinde de hikmetin insanlara verildiğini görmekteyiz. Mesela, Peygamberimiz kesin olarak kıskanmayı yasaklamışken yalnız hikmette ve hayırda imrenme anlamında kıskanmayı hoş görmüştür: "Yalnız iki şeye haset (gıpta) edilebilir: Bir adam ki Allah, kendisine hikmet vermiştir, o adam bu hikmeti gereğince hareket ediyor ve bunu başkalarına da öğretiyor. Yine bir kimse ki, Allah kendisine mal vermiştir, o da malı Hak yolunda harcamaya koyulmuştur."¹⁶³⁶ Aslında, Allah Resûlü'nün, hikmeti "mü'minin kaybolmuş malı" olarak tanımlaması, bu anlamda çok açık bir ifadedir.

İslâm'da hikmetin yeri o kadar yücedir ki "ilim öğrenmek her müslümana farzdır. İlim öğrenen kişiye her şey, hatta denizdeki balıklar bile istiğfar eder."¹⁶³⁷

¹⁶³⁵ Münâvî, III, 574. Münâvî hadisin sahih olduğunu belirtmektedir.

¹⁶³⁶ Müslim, Salâtü'l-Müsâfirin, 267.

¹⁶³⁷ Hadisi, İbn Abdi'l-Berr, Enes'ten rivâyet etmektedir. İbn Abdi'l-Berr, *Câmiu' Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, I, 25, (thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri) Dâru İbni'l-Cevzî, 1.Baskı, Riyad 1994; Münâvî, hadisi sahih olarak değerlendirmektedir. Münâvî, IV, 268.

İnsan, yeryüzünde Allah'ın halifesidir. O halde Allah'ın Hakîm ve 'Alîm sıfatlarından yararlanmaya, ilim ve hikmet sahibi olmaya çalışmalıdır. Peygamberler yeryüzünde Kitap ve hikmetin en emin ve en samimi eşsiz temsilcileridirler. Onların en büyük vazifeleri de Kitap ve hikmeti öğretmektir. Kur'ân istiyor ki, insan, kendilerine Kitap ve hikmetle gönderilen resüllere kulak versin dinlesin, anlasın, üzerinde düşünüp bellesin ve kendini temizlesin. Eşyanın hakikatını idrâk etsin ve Hakk'a teslim olsun. O'na içten bağlansın, O'na, daha da gönülden kulluk etsin.

2.2.4.1. Tek Örnek Hz. Lokman

Kur'ân'da sadece kendisine hikmet verildiği belirtilen peygamberlerden değil, bunun yanında, kendisine hikmet verilmiş salih kimselerden de bahsedilmektedir. İşte Kur'ân'da kendisine hikmet verildiği açıkca bildirilen bir kimse olarak tek örnek, Lokman'dır.

وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ ...

“Biz, Lokman'a ‘Allah’a şükret!’ diye hikmet verdik.”¹⁶³⁸

Burada kendisine hikmet verildiği belirtilen Lokman'ın kişiliği hakkında çeşitli rivâyetler bulunmaktadır.¹⁶³⁹ Tabiîn'den İkrime, Süddî ve Şa'bî, bu zatın peygamber olduğunu söylemişler ise de, İslâm âlimlerinin çoğunluğunun görüşü, bunun salih bir kul olduğu noktasındadır.¹⁶⁴⁰

Âyette geçen hikmet ifadesine farklı farklı anlamlar verilmiştir. Mücâhid'e göre Lokman'a verilen hikmet, nübüvvetin dışındaki akıl, fıkıh (anlayış) ve isabettir.

¹⁶³⁸ Lokman, 12.

¹⁶³⁹ Lokman ibn Bâurâ, Âzer evladından olup, Eyyûb (a.s.)'ın kızkardeşinin veya teyzesinin oğlu olduğu söylenmektedir. Bunun yanında farklı rivâyetler arasında Sudan'lı veya Habeş'li bir köle olduğu da rivâyetler arsında yer almaktadır. Bin sen yaşadığı ve Dâvud (a.s.)'ın dönemine yetiştiği, ondan ilim aldığı da rivâyet edilmektedir. İsrâiloğulları içinde kadılık yaptığı da rivâyetler arasındadır. Katâde'nin bir rivâyetinde, Allah'ın kendisini peygamberlik ve hikmet arasında muhayyer bıraktığı, onun ise hikmeti tercih ettiği belirtilmektedir. Bu rivâyetler ve bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz., Zemahşerî, III, 23; İbn Kesîr, VI, 336-338; Çakmakçı, Cevdet, *Lokman Bibliyografyası*, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, sayı, 4, s. 295-302, Ankara Üniv. Basımevi 1980.

¹⁶⁴⁰ Taberî, XXI, 67; Semerkandî, III, 20; Beğâvî, VI, 286; Zemahşerî, III, 231; Tabersî, V, 51; İbnu'l-Cevzî, VI, 317; Kurtûbî, XIV, 41; İbn Kesîr, VI, 337; Kâsımî, XIII, 4796; Âlûsî, XXI, 82-83; Yazır, Hamdi, VI, 3842.

Taberî'nin kanaati de budur.¹⁶⁴¹ Bunun yanında Mücâhid'in, hikmeti, Kur'ân ve emanet olarak da yorumladığı rivâyet edilmektedir ki,¹⁶⁴² şayet bu nakil doğruysa, bunu izah etmek zordur. Katâde ise, hikmeti İslâm'da fikh (anlayış) olarak yorumlamıştır.¹⁶⁴³ İbn Kesîr, Katâde'nin bu görüşünü naklettikten sonra burada hikmetin, fehm, ilim ve ta'bîr anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁶⁴⁴ Beğâvî ise, bu âyette verilen hikmetin akıl, ilim, amel ve onunla her işte isabet etme olduğunu söylemektedir.¹⁶⁴⁵ Tabersî de hikmeti bu şekilde açıklamaktadır.¹⁶⁴⁶ Ebû Hayyân ise, bu âyette geçen hikmeti, kendisiyle öğüt alınan ve intibâha geline, bundan dolayı da insanların naklettiği söz, şeklinde açıklamaktadır.¹⁶⁴⁷ Beydâvî, Lokman'ın peygamber olmayıp, sadece bir hakîm olduğunu belirttikten sonra hikmetin genel tarifini şöyle yapmaktadır: "Hikmet, insanın nazarî ilimleri iktibasla, amel yönüyle faziletli fiillere gücü nisbetinde tam bir meleke kazanarak kemâle ermesidir."¹⁶⁴⁸

Kâsımî, bu anlamda hikmetin, ona, bir peygamberin lisanıyla veya ilham yoluyla veya - nebî olduğunu söyleyenlerin görüşüne göre düşünecek olursak- vahiy kanalıyla verildiğini ifade etmektedir.¹⁶⁴⁹ Hamdi Yazır, Beydâvî'nin tarifini aynen vermekte ve bunu şöyle açıklamaktadır: "Yani hikmet, gâh nazarî, gâh ilmî olarak tarif edilirse de, tam manasıyla hikmet, illetleri ve sebepleri bilerek gayeye isabet edecek şekilde, ameli ilme, ilmi de amele tevfiik etmektir. Bunun için kendine hikmet verilene birçok hayır verildiği beyan buyrulmuştur. Allah Teâlâ'nın, âlemde hikmetiyle koyup tahsis ettiği sebepleri ve hükümleri, yani kanunları keşfederek ondan bir takım ilmî sonuçlar çıkarma yeteneği, şüphe yok ki, Allah'ın büyük bir vergisidir. Hakîm olan kimseye yakışan da ilim ve amel bakımından bunun şükrünü yerine getirmektir."¹⁶⁵⁰

Râzî, bu âyette hikmeti "amelin ilme uygun gerçekleşmesi" şeklinde tanımlamaktadır.

¹⁶⁴¹ Taberî, XXI, 67; Semerkandî, III, 20; Âlûsî, XXI, 83.

¹⁶⁴² Taberî, XXI, 68.

¹⁶⁴³ Taberî, XXI, 67; İbn Kesîr, VI, 338.

¹⁶⁴⁴ İbn Kesîr, VI, 286. Kanaatimce burada "ta'bîr" kelimesinden kastedilen, "te'vîlu'l-ehâdis" yani olayların isabetli yorumlanmasıdır.

¹⁶⁴⁵ Beğâvî, VI, 286.

¹⁶⁴⁶ Tabersî, V, 51.

¹⁶⁴⁷ Ebû Hayyân, VII, 185.

¹⁶⁴⁸ Beydâvî, II, 227.

¹⁶⁴⁹ Kâsımî, XIII, 4795-4796.

¹⁶⁵⁰ Yazır, Hamdi, VI, 3842-3843.

Ona göre buna muvaffak olan kimseye hikmet verilmiştir. Şâyet Allah'ın hikmetini içinde barındıran şeylerle bir sınırlandırmaya gidecek olursak o zaman hikmeti, “maluma göre amelin hasıl olması” şeklinde tarif ederiz. Buna delil de şudur: Kim bir şey öğrenir, fakat kendi maslahat ve zararlarını bilmezse, o kimseye hakîm denilemez. O kimse ancak bu mevzuda gayretli sayılabilir. Mesela, bir kimse kendini yüksek bir yerden aşağıya atsa ve düştüğü yerde önüne bir hazine veya bir merdiven çıksa, bu kimseye hakîm denilemez. Böyle bir kimsenin fiiline bir maslahat terettüp etse veya bir zararın defî söz konusu olsa bile, işin başında bu mevzuda bilgisi olmadığı için durum aynıdır. Yine bir kimse yüksek bir yerden kendisini attığı zaman öleceğini bilse ve kendisini yüksekten atarak sağını-solunu kırsa, buna da hakîm denilemez. Zira bilgisine uygun davranmamıştır.¹⁶⁵¹ Âlûsî de, naklettiği diğer tarifler arasında, Râzî'nin bu tarifini nakletmektedir.¹⁶⁵²

Kur'ân-ı Hakîm, Lokman'ı hikmet sahibi yani bilen ve bildiğiyle amel eden bir bilge kimse olarak tanıtmaktadır. Kendisine verilen hikmet, müfessirlerin bu izahlarının hangisiyle anlaşılırsa anlaşılın kavramın anlam alanı içindedir. Allah, kendisine hikmet vermiş, o bunu şükürle karşılamış ve pek çok hayra nail olmuştur. Kur'ân'da, hikmetin en büyük temsilcileri peygamberler arasında, hikmete mazhar kılınmış örnek bir kişi olarak beraber anılmak, hatta bir sûreye isim olmak onun için ayrı bir hayırdır. Dolayısıyla Lokman örneği, hikmetin en büyük hayır olduğunun ve insanı nasıl bir makama yükselteceğinin en açık örneğidir.

Lokman, bu manevî büyüklüğü ve bilgeliği ile her kültürde bilindiği gibi¹⁶⁵³ bizim kültürümüzde de tanınmaktadır. Fakat Arapça'daki “hakîm” kelimesi, Türkçe'de “hekîm” e dönüştürülerek “tabip” anlamına nakledilmiştir. Halbuki o, sahip olduğu akıl, fehm, ilim, amel ve tecrübeyle sadece ve öncelikle tıp alanında değil, aynı zamanda din,

¹⁶⁵¹ Râzî, VI,733-734.

¹⁶⁵² Âlûsî, XXI, 83.

¹⁶⁵³ Mesela, *Sıvanu'l-Hikme* de aktarılan bilgilere bakılırsa, Lokman Hakîm, Dâvud (a.s.)'ın çağdaşıydı. Şam bölgesinde yaşıyordu. Yunanlı Empedokles hikmeti ondan aldı ve Yunanistana dönünce kâinatın yaratılışından bahsetmeye başladı. Yunanlılar da Lokman'la sohbetinden dolayı onu hikmetle tavsif ederlerdi. Onlarda hakîm olarak nitelenen ilk insan Empedokles'tir. Yunanlılarda ikinci olarak hakîm kabul edilen ise Pisagor olduğu söylenir. Çünkü o da hikmeti Süleyman (a.s.)'ın izleyicilerinden almış, geometriyi de Mısırlılardan öğrenip Yunanistana getirmişti. Pisagor'un Hz. Süleyman'ın izleyicilerinden aldığı ilimler arasında tabiat ilimleri ve ilahiyat da vardı. Bkz., Bulaç Ali, *Din-Felsefe Vahiy-Akal İlişkisi*, s. 55-56, İz Yay., İstanbul 1995.

ahlak ve hukuk alanında çevresindekilere rehberlik yapmıştır. Her alanda isabetli söz söylemiş, isabetli kararlar vermiş ve isabetli davranmıştır. Bu itibarladır ki, Kur'ân'ın sûreleri arasında yerini aldığı gibi insanların sînelerinde de yerini almıştır.

2.2.4.2. Loğman'ın Hikmetli Öğütleri

Lokman'a şükür için hikmet verildiği belirtildikten sonra, oğluna yaptığı öğütlerinden, hikmet ve ahlâkına dair bazı örnekler de verilmektedir. Lokman Sûresi, 13-19. âyetleri arasında geçen bu hikmet örnekleri, Lokman'a verilen hikmetin mahiyetini ve tezahürlerini de ortaya koymaktadır.¹⁶⁵⁴ Lokman, oğluna nasihat ederken;

1- “Evladım! dedi, sakın Allah'a eş, ortak uydurma. Çünkü şirk pek büyük bir zulümdür.”¹⁶⁵⁵ Lokman'ın bu öğüdü, İsrâ sûresinde, “İşte bunlar Rabb'inin sana vahyettiği hikmetlerdendir.”¹⁶⁵⁶ âyetiyle, hikmet olarak vâsfe edilen, anlatılan, yirmi beş emir ve nehyin başlangıcı “Sakın, Allah ile beraber başka Tanrı edinme, yoksa yerilmiş, bir kenara itilmiş vaziyette kalırsın.”¹⁶⁵⁷ emriyle birebir örtüşmektedir.

Şirk çok büyük bir zulümdür. Öncelikle bir zulüm, bir haksızlıktır. Çünkü zulüm bir şeyi yerinden başka bir yere koymaktır. Allah'ın hakkını, Allah'tan başkasına vermektir. Bu yönüyle de hikmetin zıddıdır. Aynı zamanda “Gerçekten Biz, âdem evlatlarını şerefli kıldık.”¹⁶⁵⁸ âyeti gereğince, Allah'ın şerefli kıldığı, şeref verdiği insan nefisini mahluka ibadet ettirerek alçak ve zelil kılmaktır.¹⁶⁵⁹ Bunun yanında şirk, insanın sadece kendi şahsına karşı bir tahkiri değil, her bir mahlukun hakkına, şerefine ve haysiyetine bir tecavüzdür. Kâinatın bütün kemâlâtına, ulvî hukuklarına ve kudsî hakikatlarına bir tecavüzdür.¹⁶⁶⁰ Bu yönüyle de adâlet ve hikmetin zıddıdır.

2- “Biz insana, annesine babasına iyi davranmasını emrettik, zira annesi onu nice zahmetlerle karnında taşımıştır. Sütten kesilmesi de iki yıl kadar sürer. İnsana buyurdu ki: Hem Bana, hem de annene babana şükret, unutma ki sonunda bana

¹⁶⁵⁴ Kutub, Seyyid, V, 2781.

¹⁶⁵⁵ Lokmân, 13.

¹⁶⁵⁶ İsrâ, 39.

¹⁶⁵⁷ İsrâ, 22.

¹⁶⁵⁸ İsrâ, 70.

¹⁶⁵⁹ Yazır, Hamdi, VI, 3844.

¹⁶⁶⁰ Nûrsî, Said, *Şuâlar*, s. 11.

döneceksiniz.”¹⁶⁶¹ Lokman’ın bu ikinci öğüdü, onun ağzından çıkan bir söz değil, Allah’ın insana tavsiyesidir.¹⁶⁶² Lokman’ın öğütlerini hikaye esnasında ve şirki yasaklamayı te’kid için, ara cümlesi halinde getirilmiş, başlı başına ilâhî bir kelâmdır.¹⁶⁶³

Lokman’ın hikmetli öğütleri arasında yer alan bu konu da, İsrâ sûresinde hikmet olarak nitelendirilen bir husustur. Rabb’in şöyle buyurdu: Allah’tan başkasına ibadet etmeyin. Anaya, babaya güzel muamele edin...”¹⁶⁶⁴

Yüce Allah, insana anne-babasına iyilik etmesini öğütlemiştir. Çünkü Allah’tan sonra insanın üzerine en çok hakkı olanlar, anne-babasıdır. Annesi onu nice güçlüklerle önce karnında, sonra kucağında taşımış, iki yıla yakın emzirmiş, uzun süre ona bakmıştır. Eğer annesi ona böyle bakmasa, belki de canlıların en geç gelişeni olan zayıf insanın güçlenmesi; kendisini yönetecek, koruyacak duruma gelmesi mümkün olmaz. Bunun yanında babası da annesiyle beraber onu korumuş, yetişmesine emek vermiştir. Büyüyüp gelişmesi için kendisine bu kadar emek veren, hizmet ve iyilik eden anne-babasının bu iyiliklerine karşı, onlara iyilik etmek, elbette insanın üzerine borçtur. İnsan, önce Allah’a, sonra ebeveynine karşı itaatle yükümlüdür. Bunu yapmayan kimse, er geç cezasını çeker. 14. âyetin sonunda yüce Allah, insanın, dünyada ebeveynine karşı davranışlarına dikkat etmesini pekiştirmek üzere: (أَيُّ الْمَصِيرِ) “Dönüş Banadır!” buyurmaktadır. Yani dünyada Allah’a ve ebeveynine karşı yaptıklarından, bir gün Allah’ın huzurunda hesap vereceğini hatırlatmaktadır.¹⁶⁶⁵ Fert, aile ve cemiyet açısından bu prensip önemli bir hikmettir.

3- “Eğer onlar seni, şerik olduğuna dair hiçbir bilgin olmadığı şeyleri, Bana ortak saymaya zorlarsa sakın onlara itaat etme. Ama o durumda da kendileriyle iyi geçin, makul bir tarzda onlara sahip çık. Bana yönelen olgun insanların yolunu tut. Sonunda hepinizin dönüşü Bana olacak ve Ben, işlediklerinizi tek tek size bildirip karşılığını

¹⁶⁶¹ Lokmân, 14.

¹⁶⁶² Ateş, Süleyman, IV, 2014.

¹⁶⁶³ Kurtûbî, XIV, 43; İbn Âşûr, XXI, 156; Zuhaylî, XXI, 147; Mevdûdî, IV, 295; Yazır, Hamdi, VI, 3844.

¹⁶⁶⁴ İsrâ, 23.

¹⁶⁶⁵ Ateş, Süleyman, IV, 2014.

vereceğim.”¹⁶⁶⁶

Ebeveyne itaat önemli bir hikmettir. Fakat ebeveynin emirleri, Allah’ın buyruklarına ters düşerse bu konuda onlara itaat gerekmez. Çünkü Yaratan’a isyan olacak işlerde yaratılmışlara itaat edilmez. Yaratan’ın hakkı, anne-babanın hakkından üstündür. Şirk, Allah’ın nimetlerine nankörlüktür. Yüce Allah, müşrik anne-babası, bir kimseyi, Allah’a şirk ve isyana sevk etmek istedikleri takdirde onlara itaat etmemesini, fakat müşrik de olsalar dünya işlerinde anne-babasıyla iyi geçinmesini, ahiret işlerinde ise, Peygamberin ve mü’minlerin yoluna uymasını emretmektedir. 15. âyetin sonunda yine insanların Allah’a döneceklerini, dünyada yaptıkları herşeyin kendilerine haber verileceğini hatırlatmaktadır. Böylece ahiret hesap ve sorumluluğunu düşünerek Allah’a ve ebeveyne karşı davranışlarına dikkat etmesi için insanı uyarmaktadır.¹⁶⁶⁷

4- “Evladım, yapılan iş, bir hardal tanesi kadar küçük de olsa, bir kayanın içinde saklı da olsa, yahut göklerin veya yerin herhangi bir noktasında bile bulunsa, mutlaka Allah, onu meydana çıkarır. Allah öyle Latîf, öyle Habîr’dir: İlmi gizliliklere pek kolay bir tarzda nüfuz eder.”¹⁶⁶⁸

5- Beşinci öğütünde, Lokman, oğluna namaz kılmasını, iyiliği emir, kötülükten men ve başına gelenlere sabretmesini öğütlüyor. Bunların yapılması gerekli önemli işlerden olduğunu şöyle vurgulamaktadır: “Evladım, namazı hakkıyla ifa et, iyiliği yay, kötülüğü de önlemeye çalış ve başına gelen sıkıntılara sabret. Çünkü bunlar azim ve kararlılık gerektiren işlerdendir.”¹⁶⁶⁹

6- Bu bölümde Lokman, insanlarla iletişimin ve onlarla beraber yaşamının temel âdap ve kurallarına geçmektedir. Oğluna, herkesle eşit olduğunu ve ‘insanların içinde, insanlardan bir insan olmasını’ öğütlemektedir.¹⁶⁷⁰ “Kibirli davranarak insanlara yüzünü dönme, yerde çalılımlı çalılımlı yürüme! Çünkü Allah, kibirle kasılan, kendini beğenmiş, övünüp duran kimseleri asla sevmez. Yürürken ölçülü, mutedil yürü. Konuşurken sesini

¹⁶⁶⁶ Lokman, 15.

¹⁶⁶⁷ Ateş, Süleyman, IV, 2014.

¹⁶⁶⁸ Lokman, 16.

¹⁶⁶⁹ Lokman, 17.

¹⁶⁷⁰ İbn Âşûr, XXI, 166.

ayarla, bağıarak konuşma. Unutma ki seslerin en çirkini, avazı çıktığınca bağırarak eşeklerin sesidir.”¹⁶⁷¹

Bir önceki nasihatta beş öğüt emredilmişti. Bunlar:

- 1- Namazı hakkıyla ifa et.
- 2- İyiliği yay.
- 3- Kötülüğü önlemeye çalış.
- 4- Başına gelene sabret.
- 5- Azimli ve kararlı ol.

Bu iki âyette de Lokman, oğlunu dört şeyden sakındırmaktadır:

- 1- Kibirli davranarak insanlara yüzünü dönme.
- 2- Çalımı çalımı yürüme.
- 3- Yürürken mutedil yürü.
- 4- Bağıarak konuşma.

İsrâ sûresinde, hikmet olarak nitelendirilen âyetler arasında da kibir konusuna yer verilmiştir. “Hem kibirli kibirli yürüme! Zira ne kadar kibirlenirsen kibirlen, ne yeri yarabilirsin, ne de dağların boyuna erişebilirsin. Böylesi davranışların hepsi kötü olup, Rabb’inin nazarında hoş görülmeven şeylerdir.”¹⁶⁷²

Lokman’ın “Yürürken ölçülü, mutedil yürü.” öğütünde, aslında âyetin sıyak ve sıbâkı gösteriyor ki; buradaki mesele, ne adım ne de yürüyüş şeklidir. Hızlı veya yavaş yürümenin kendisinde, ahlâken hatalı bir şey olmadığı gibi, yürümek için konmuş bir kural da olamaz. Bir kimsenin acelesi varsa hızlı yürümek zorundadır. Bunun yanında şöyle bir dolaşmaya çıkan birinin yavaş yürümesinde ise herhangi bir sakınca yoktur. Mutedil yürüme için bir ölçü bulunsa bile her şahıs ve her zaman için geçerli bir kanun konamaz. Âyette asıl kastedilen, kibirli kibirli yürüyen kimsenin ruh durumunu ıslaktır. Bir kimsenin kibir ve gururu, onun ruh durumunu ve kibrinin sebebini gösteren yürüyüş biçiminde, adım atışında yansır. Servet, iktidar, güzellik, bilgi, kuvvet ve bu tür şeyler,

¹⁶⁷¹ Lokman, 18-19.

¹⁶⁷² İsrâ, 37-38.

insanı gururlu kibirli, hâle getirir ve her biriyle birlikte oluşan bir yürüyüş biçimi vardır. Buna mukabil bir tevazu gösterisi içinde yürümek de bir başka ruhî hastalığın sonucudur. Bazen bir insanın kendini beğenmişliği gösterişe kaçan bir tevazu, takvâ ve dindarlık şeklini alır ve bu durum, yürüyüşünde yansır. Yine bazen insan, bu dünyanın sıkıntılarında öyle bunalır ki, dünyaya küser ve hasta kimseler gibi yürümeyi âdet edinir. İşte Lokman'ın demek istediği şudur: “Bu akıl ve ruh durumlarından kaçın; gösterişsiz, mütevazi ve asil bir kimse gibi yürü; ne herhengi bir gurur ve kibir gösterişi olsun, ne acziyet ifadesi ve ne de bir takvâ tevâzu gösterişi.”¹⁶⁷³

Lokman'ın burada saydığı esaslar aslında İslâm'ın temel emirlerindedir. Sözelimi namaz, İslâm'ın başta gelen önemli şartlarından biridir. İyiliği emir, kötülüğü nehiy Kur'ân'ın daima üzerinde durduğu, mü'minlerin önemli özelliklerinden bir tanesidir. Diğer daha çok ahlâkî olan bazı tavsiyelere gelince, bunlar iman eden bir insanın sahip olması gereken temel vasıflardır. Bunlar, insanın diğer bütün davranışlarıyla da irtibatlıdır. Dolayısıyla mü'min, hayatının her alanında ve her anında kitap, hikmet ve ölçüye (mizana) göre hareket edecek, bu sayade ifrat ve tefrite düşmekten kurtulacak, istikâmet üzere yaşayacaktır. Bu istakâmet, her mü'minin, günlük beş vakit namazında kırk defa Allah'tan talep ettiği “Sırât-ı Mustakîm”dir.

¹⁶⁷³ Mevdûdî, (Lokman, 19'da) IV, 331-332.

III. BÖLÜM

3. HİKMET KAVRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE HİKMETLE DAVET

3.1. KUR'AN'DA HİKMETİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Buraya kadar hikmet kavramıyla ilgili verdiğimiz bilgileri değerlendirdiğimizde, Vücûh ve Nezâir ve tefsir kaynakların da hikmetin, Kur'ân'da başlıca dört,¹⁶⁷⁴ beş¹⁶⁷⁵ veya altı¹⁶⁷⁶ anlamda kullanıldığı belirtilmektedir. Bunlar Kur'ân, Kur'ân tefsiri, Kur'ân'ın öğütleri, nübüvvet, sünnet ve fehm'dir. Şimdi bunları ele alıp değerlendirmeye tabi tutabiliriz:

3.1.1. Kur'ân

Hikmet kelimesinin Kur'ân-ı Hakîm'de kullanıldığı manalardan bir tanesi de Kur'ân'dır.¹⁶⁷⁷ Bu anlamda Nahl sûresi 125. âyette geçmektedir. "Rabbinin yoluna hikmetle davet et!" hikmetle, yani Kur'ân'la davet et demektir.¹⁶⁷⁸ Fîrûzâbâdî, Bu âyette geçen hikmeti Kur'ân'ın âyetleri, emir ve nehiyleri şeklinde yorumlamaktadır.¹⁶⁷⁹ Fakat bu âyette hikmetin sadece Kur'ân olduğu, başka anlama gelmediği hususunda bir ittifak söz konusu değildir. Burada geçen hikmete başka manalar da verilmiştir.¹⁶⁸⁰ Bunlardan birini diğerine tercih edip almak diğerini reddetmek, doğru değildir. Çünkü lafız umumî bir lafızdır. Özellikle bu âyette hikmeti Kur'ân olarak tefsir eden İbn Abbas'tır. Fakat, yine o bu âyette hikmeti fıkıh olarak da anlamıştır. Dolayısıyla lafzı umumiliği üzere bırakmak en doğru olanıdır.¹⁶⁸¹ Bununla birlikte şunu da belirtmeliyiz ki bu âyette hikmet, Kur'ân, onun ayetleri ve tefsiri yahut kesin delillerden daha ziyade hikmetle davetin metot ve üslûplarını ifade etmektedir. Bu konuyu, gelecek fasılda önemine binaen uzunca ele alıp inceleyeceğiz..

¹⁶⁷⁴ Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515. Râzî bu görüşünü Mukâtil'e isnad etmektedir. Fakat, Mukâtil bu manaları dört değil, beş vecihde açıklamaktadır.

¹⁶⁷⁵ Mukâtil, s. 28; Dâmeğânî, s. 260.

¹⁶⁷⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 490; Münecid, Muhammed Nüreddin, s. 126.

¹⁶⁷⁷ Mukâtil, s. 29; Münecid, s. 128.

¹⁶⁷⁸ Mukâtil, s. 29; Seâlibî, Abdülmelik ibn Muhammed, *el Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 123, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire, 1984; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün*, s. 262.

¹⁶⁷⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 490.

¹⁶⁸⁰ Bkz., tez, s. 281.

¹⁶⁸¹ Münecid, s. 129.

3.1.2. Kur'ân'ın Tefsiri

Kur'ân-ı Hakîm'de, hikmet kelimesine verilen manalardan bir tanesi de, Kur'ân'ın tefsiri¹⁶⁸² veya Râzî'ye göre, Kur'ân'ın harikulâde sırlarıdır.¹⁶⁸³ Fîrûzâbâdî'ye göre ise hikmet: Kur'ân, tefsir, tevil ve bu konularda söylenen isabetli sözdür.¹⁶⁸⁴ Bu manaya Fîrûzâbâdî, Mukâtil ve Râzî, Bakara sûresi 269. âyette geçen hikmet kelimesini misal vermektedirler. Râzî, bu âyetle birlikte Nahl sûresi 125. âyette geçen hikmet kelimesini de bu manada kullanıma misal olarak vermektedir.¹⁶⁸⁵ Seâlibî ve İbnu'l-Cevzî ise Bakara sûresi 269'da geçen hikmet kelimesini, Kur'ân'ın tefsiri yerine, "ulûmu'l-Kur'ân" yani Kur'ân ilimleri olarak açıklamaktadır.¹⁶⁸⁶ Aslında bu ayette hikmeti, ister Kur'ân'ın tefsiri ister Kur'ân ilimleri veya Râzî'nin dediği gibi Kur'ân'ın harikulâde sırları şeklinde anlamak çok kapsamlı bir anlayıştır. Her türlü hayrı içine alan ve bütün hayırların kaynağı olan hikmetin muhtevasını tam olarak karşılayabilmektedir.

3.1.3. Kur'ân'ın Öğütleri (Mevâiz fi'l-Kur'ân)

Bundan maksat Kur'ân'daki emir ve nehiylerle ilgili Kur'ân'da bulunan öğütlerdir. Mesela; **وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ لِيُعْظِمَكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ** "Allah'ın sizin üzerinizdeki nimetleri ve sizi irşad etmek gayesiyle size indirmiş olduğu kitap ve hikmeti hatırlayın, dile getirin."¹⁶⁸⁷ Bu âyette geçen (**وَالْحِكْمَةَ لِيُعْظِمَكُمْ بِهِ**) ifadesiyle kastedilen, Kur'ân'daki emir, nehiy, helal ve haramlarla ilgili öğütlerdir. Yine Nisâ sûresi 113. âyetindeki hikmetten maksat da Kur'ân'daki öğütlerdir.

وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا .

"Eğer senin üzerinde Allah'ın lütfu ve rahmeti olmasaydı, onlardan bir zümre seni bile, hükümde şaşırtmaya yeltenmişlerdi. Fakat onlar yalnız kendi kendilerini şaşırttılar, Sana hiçbir zarar veremezler. Nasıl zarar verebilirler ki Allah, Sana kitap ve hikmeti indirmekte ve Sana bilmediklerini öğretmektedir. Gerçekten Allah'ın Senin üzerindeki

¹⁶⁸² Mukâtil, s. 29.

¹⁶⁸³ Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515.

¹⁶⁸⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 490.

¹⁶⁸⁵ Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515.

¹⁶⁸⁶ Seâlibî, s. 123; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün*, s. 262.

¹⁶⁸⁷ Bakara, 231.

lütfu pek büyüktür.”¹⁶⁸⁸

Bunun bir benzeri de Âl-i İmrân sûresinin 48 ve 164. âyetleridir.¹⁶⁸⁹ Nisâ sûresinin 54. âyetinde (فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ....) “Biz Âl-i İbrahim’e de kitap ve hikmet verdik.” Yani mevâiz-i hasene, güzel öğütler verdik buyrulmaktadır.¹⁶⁹⁰ Fîrûzâbâdî’ye göre En’âm sûresinin 89. âyetinde yine hüküm kelimesiyle kastedilen hikmettir. Burada geçen hüküm de yine Kur’ân’ın güzel öğütleri anlamındadır.¹⁶⁹¹ Yine Kâmer sûresindeki:

حِكْمَةٌ بِالْعَمَلِ فَمَا تُغْنِ التُّذْرُ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ لَّكْرٍ .

“Oysa onlara kendilerini inkardan vazgeçirecek ibretler ihtiva eden nice olaylar bildirilmişti! Bunlar son derece üstün hikmettir. Ama ne fayda, uyarmalar kâr etmiyor.”¹⁶⁹² âyetinde geçen hikmet kelimesi de, mev’iza anlamındadır.¹⁶⁹³ Ebû Hayyan bu âyette (حِكْمَةٌ) kelimesinin, müzdecer kelimesinden bedel olduğunu belirtmektedir. O’na göre hikmet kelimesi (بِالْعَمَلِ) kelimesiyle vasıflandırılmıştır. Çünkü va’z ve beyan cihetiyle akıllı olan kimse için hikmet, ondan başka şeyle ulaşılamayacak noktalara insanı ulaştırır.¹⁶⁹⁴ Bu âyette hikmetin va’z manası, meneden, nehyeden, alıkoyan anlamına gelen “müzdecer” kelimesinden alınmıştır. Hikmet de “İnsanı bâtıla düşmekten alıkoyan bir ilimdir.” Bu âyet, kafirlere, kendilerini bâtıldan ve bâtılı taklitten alıkoyacak ilmin oluşması için, daha önce yaşamış kimselerin akibetini levhalaştırmaktadır. Kur’ân’ın davetteki bu uslûbu “Sen insanları Allah yoluna hikmetle, güzel ve makul öğütlerle, isabetli metotlarla davet et...” âyetiyle anlatılan yoldur. Bu âyet de açıkça hikmetin, mev’izadan başka bir anlam taşıdığını göstermektedir. Bu görüşü, ilk âyette hikmetin mev’iza anlamının, “müzdecer” kelimesinden alınmış olması da te’kid etmektedir.¹⁶⁹⁵ O zaman daha isabetli olan bu ayette geçen hikmet kavramını lafzın umûmîliği içinde

¹⁶⁸⁸ Nisâ, 113.

¹⁶⁸⁹ Mukâtil, s. 28-29; Râzî, (Bakara, 269’da) II, 515; Dâmeğânî, s. 260.

¹⁶⁹⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 490.

¹⁶⁹¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, A. yer.

¹⁶⁹² Kâmer, 4-5.

¹⁶⁹³ Seâlibî, s. 123; İbnu’l-Cevzî, *Nüzhetu’l-A’yün*, s. 261.

¹⁶⁹⁴ Ebû Hayyân, VIII, 172.

¹⁶⁹⁵ Müneccid, s. 127.

anlamaktır.

3.1.4. Nübüvvet

Kur'ân-ı Hakîm'de hikmet kelimesine verilen manalardan bir tanesi de nübüvvet, yani peygamberlik anlamıdır.¹⁶⁹⁶ Gerçekten de Kur'ân'ın birçok yerinde hikmet, peygamberlik kavramıyla birlikte bulunmakta ve çoğu zamanda onun yerine kullanılmaktadır. Zira peygamberlik hem ilmî, hem amelî yönden ilâhi ihsan eseri olan hikmetin en yüksek mertebesini ifade eder.¹⁶⁹⁷ Özellikle şu âyetlerde hikmetin bu anlamda kullanıldığı belirtilmektedir. “..Evet, biz Âl-i İbrahim'e de kitap ve hikmet verdik...”¹⁶⁹⁸ Bu anlamda Sâd sûresinde, “Biz onun (Dâvud) hâkimiyetini güçlendirdik ve ona hikmet (nübüvvet), isabetli karar verme ve merâmını güzelce ifade etme kabiliyeti verdik.”¹⁶⁹⁹ buyrulmaktadır. Yine Hz. Dâvud hakkında Bakara sûresinde 251. âyette geçen hikmet, nübüvvet anlamında kullanılmaktadır. “..Allah, ona hükümdarlık ve hikmet verdi.”¹⁷⁰⁰ yani nübüvvet verdi.

Mukâtil, Seâlibî, İbnu'l-Cevzî ve Râzî, hikmetin nübüvvet anlamına kullanılmasına bu âyetleri misal olarak vermektedirler. Fîrûzâbâdî ise, Bakara, 251 ve Sâd 20. âyetlerinin yanında Âl-i İmrân 48. âyeti misal olarak vermektedir.¹⁷⁰¹ “Allah, ona (Hz. İsa) kitabı (yazmayı), hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretecektir.”¹⁷⁰² Halbuki müfessirlerden tespit edebildiğimiz kadarıyla bu âyeti nübüvvet olarak yorumlayan yoktur.¹⁷⁰³ Bu şekilde anlaşılması da isabetli gözükmemektedir.

Nureddin Müneccid, bu konuda örnek olarak sadece Bakara sûresinin 251. âyetini zikretmektedir. Ona göre, bu âyette hikmete nübüvvetle birlikte Zebûr, adâlet, ilim ve amel gibi başka manalar da verilmektedir. Dolayısıyla bunların arasında birini diğerine tercih edebileceğimiz bir sebep olmadığı için, bir görüşü alıp diğerini terk etmek

¹⁶⁹⁶ Mukâtil, s. 29; Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515; Seâlibî, s. 123; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün*, s. 261; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 490; Müneccid, s. 128.

¹⁶⁹⁷ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 918-919.

¹⁶⁹⁸ Nisâ, 54.

¹⁶⁹⁹ Sâd, 20.

¹⁷⁰⁰ Bakara, 251.

¹⁷⁰¹ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 490.

¹⁷⁰² Âl-i İmrân, 48.

¹⁷⁰³ Bu âyette geçen hikmete verilen anlamlar için bkz., tez, s. 245-248.

makbul değildir.¹⁷⁰⁴ Onun için hikmeti sadece nübüvvet olarak değil diğer zikredilen görüşleri de içine alacak şekilde âmm bir lafız olarak anlamak gerekir.

3.1.5. Sünnet

Kur’ân-ı Hakîm’de hikmet kelimesine verilen anlamlardan bir tanesi de sünnettir.¹⁷⁰⁵ Mesela, Bakara sûresi, 129. âyette geçen (يُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ) hikmet, bazı müfessirler tarafından sünnet olarak yorumlanmıştır. Ebû Hayyan bu âyetin tefsirinde hikmetin, on dört farklı manada anlaşıldığını fakat bunların, anlam bakımından birbirlerine yakın olduğunu belirtmektedir. Ona göre bütün bu farklı anlayışları iki ana maddede toplayabiliriz: “Kitaptan maksat, Kur’ân; hikmetten maksat, sünnettir. Zira sünnet, kitapta müphem olan yerleri açıklar, ahkâmın çeşitli yönlerini de açığa çıkarır.”¹⁷⁰⁶

Bu âyette hikmet hakkındaki görüşlerin fazlalığı ve Ebû Hayyan’ın bunların birbirine yakın olduğunu ifade etmesi, bu konuda Vucûh ve Nezâir sahiplerinin zikrettiklerini te’kid etmektedir. Onları, böyle bir tahsise sevkeden şey, izahlar arasında tercih yapma düşüncesi idi. İşin hakikatine gelince bu doğru değildir. Çünkü hikmet lafzı, umumî bir lafızdır ve bir âyette çok vecihlere ihtimali vardır. Bundan dolayı, bu vecihlerden herhangi biriyle, diğeri onun yerine konarak bir değişiklik yapılamaz. Çünkü bu vecihlerden herhangi birinin delâleti birbirinin mutabıkı (aynısı) değil, sadece yakını (mukarıbı) dır. Dolayısıyla lafız, âyetteki umumiyeti üzere bırakılmalı, o şekilde anlaşılmalıdır. Yalnız bunun dışında iki âyette inzâl tabiriyle hakkında nas olması sebebiyle, sünnet manasını tercih edebiliriz.¹⁷⁰⁷ Bu konudaki ilk âyet, Bakara sûresinin 231. âyeti,¹⁷⁰⁸ ikinci âyet ise, Nisâ sûresi’nin 113. âyettir.¹⁷⁰⁹ Bu manada Ebû Hayyan da şöyle demektedir: “Kitap Kur’ân; hikmet de sünnettir. Öyle ki o, Kur’ân’ın ihtiva etmediği konularda hüküm koyar, icmal bırakılan noktaları da açıklar. Sünnetin bu fonksiyonu, onun Allah tarafından Resûlullah’a indirildiğine delâlet etmektedir. Bu husus Kur’ân’da da bizatihi şöyle ifade edilmektedir: “O, kendi heva ve hevesiyle

¹⁷⁰⁴ Müneccid, s. 129.

¹⁷⁰⁵ Seâlibî, s. 123; İbnu’l-Cevzî, *Nüzhetu’l-a’yun*, s. 261; Müneccid, s. 127.

¹⁷⁰⁶ Ebû Hayyân, (Bakara, 129’da) I, 393.

¹⁷⁰⁷ Müneccid, s. 128.

¹⁷⁰⁸ وَأَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أُنزِلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ

¹⁷⁰⁹ وَأُنزِلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا

konuşmuyor.”¹⁷¹⁰ İşte, bu manasıyla hikmet, cahiliye döneminde bilinmeyen, öz be öz İslâmî bir lafızdır. Bu itibarla hikmet, İslâmî kavramlar arasında sayılabilir. Bütün bu değerlendirmelerden sonra şunu da belirtmek gerekir ki, sünnetin hikmet diye isimlendirilmesi, her ikisinin de menetme, engelleme manasında buluşmalarından dolaydır. Yani sünnet, insanları Allah’ın emir ve nehiyelerini çiğnemekten menetmek için, onlara Allah’ın emir ve yasaklarını açıklar.¹⁷¹¹ Bu yönüyle de sünnet hikmettir. Hikmetin salah kasdıyla bir kimseyi engelleme anlamıyla örtüşmektedir.

Bunun yanında Kur’ân-ı Hakîm’de sünnet, çeşitli lafızlarla ifade edilmiştir. Bunlardan bir tanesi de hikmet lafızdır.¹⁷¹² Şeyh Ebû Muhammed’e göre, Nisâ 113; Bakara, 129, 231, 251; Âl-i İmrân, 164; Cumu’a, 2 ve Ahzab sûresinin 34. âyetinde geçen hikmet lafızları, sünnet anlamında kullanılmıştır.¹⁷¹³

Kur’ân-ı Hakîm’de sünnet hikmet olarak isimlendirildiği gibi, bizzat Allah Resûlü tarafından da sünnet, hikmet olarak isimlendirilmiştir. Mekhûl eş-Şamî’den rivâyet edilen bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: “Allah, bana Kur’ân’ı ve hikmetten de onun bir mislini daha verdi.”¹⁷¹⁴ Bu anlamda yine bir başka hadiste de şöyle buyrulmaktadır: “Dikkat edin. Bana kitap ve onunla birlikte bir misli daha verildi.”¹⁷¹⁵ Bu hadisler ve Allah Resûlü (s.a.v.)’ne kitapla birlikte hikmetin verildiğini ifade eden âyetler birlikte mütalaa edildiği zaman, hikmetin Kur’ân’ın bir misli olduğunu ve onunla beraber bulunduğu görülecektir. Her ikisini de Allah, Hz. Muhammed’e vermiştir.¹⁷¹⁶ Bu manada, Hz. Peygamberin sünnetinin hikmet olduğu veya hikmetten kastedilenin Hz. Peygamberin sünneti olduğu anlayışı Şafii’nin Risâle’sinde yer almaktadır. Şafii, peygamberlere kitap ve hikmetin verilmesinden bahseden âyetleri¹⁷¹⁷ zikrettikten sonra şöyle bir açıklama yapmaktadır: “Allah, kitaptan söz etmiştir ki, bunun karşılığı

¹⁷¹⁰ Necm, 3.

¹⁷¹¹ Müneccid, s. 128.

¹⁷¹² Bu konuda bkz., Abdulmehdî, Şeyh Ebu Muhammed, Abdulkâdir ibn Abdilhâdî, *el-Medhal ile’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, s. 18-21, Dâru’l-İ’tisam, II. Baskı, Mısır 2000.

¹⁷¹³ Abdulmehdî, s. 18; Bu açıklamalar hikmetin sadece sünnet olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü hikmete bu âyetlerde sünnetin yanında başka anlamlarda verilmektedir. Bunları daha önce belirttiğimiz için tekrar vermiyoruz. Bu âyetler arasında sadece Ahzab, 34 âyetteki hikmetin sünnet olabileceği üzerinde bir kanaat yoğunluğu söz konusudur.

¹⁷¹⁴ Ebû Dâvud, Sünnet, 6.

¹⁷¹⁵ Müsned, IV, 130-131.

¹⁷¹⁶ Abdulmehdî, s. 52.

¹⁷¹⁷ Bakara, 129, 151, 231; Âl-i İmrân, 164; Nisâ, 113; Ahzab, 34; Cumu’a, 2.

Kur'ân'dır. Hikmeti de anmıştır ki kendisine, ilmî yönüyle saygı duyduğum biri: 'Hikmet, Resûlullah'ın sünnetidir,' demektedir. Bu yaklaşımın Allah'ın âyetlerine daha uyum sağladığını sanıyorum. Yine de Allah bilir. Çünkü Kur'ân'dan hemen sonra hikmet anılmıştır. Allah insanlara kitabı ve hikmeti öğretmekle övünür. Allah bilir ya, hikmetin sünnetin dışında bir şey olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü, Kitaba paralel bir anlamda anılmıştır. Allah'ın Resûlüne boyun eğilmesini zorunlu kılmasının yanısıra, insanlara onun buyruklarına uymaları için de teşvik etmiştir. Allah, Resûlullah'a imanı kendisine imanla eşit değerlendirdiği için, O, kitabı ve Resûlullah'ın sünnetinin dışında bir şeye bağımlı olunabilir demek, caiz değildir.¹⁷¹⁸ İmam Şafî'nin zikrettiği âyetlerde ortaya çıkan tablo şöyle özetlenebilir:

a- Hz. Peygamber'in fonksiyonu sadece Kitab'ın metnini insanlara ulaştırmaktan ibaret olmayıp, Kitabın yanında hikmeti veya bilmediklerini de insanlara öğretmek, onları kötülüklerden arındırmak, onun görevleri arasındadır.

b- Yine Hz. Peygamber'in görevi, sadece tebliğ değil, aynı zamanda tebliğ ettiğini öğretmektir. Yaşanmasını, hayata geçirilmesini temin etmektir.

O'nun, okuduğu âyetler Kur'ân âyetleri olduğuna göre; hikmetin, Kur'ân dışında bir şey olması gerektiği ilk anda akla gelmektedir. Burada hikmete farklı bir yorum getirilse bile, Hz. Peygamber'in âyetler dışında başka bir şeyler öğrettiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu gerçeği sünnet çerçevesinde değerlendirmek en doğal olanıdır.¹⁷¹⁹

Zikredilen âyetler çerçevesinde hikmetin sünnet olduğu görüşü -özellikle Ahzab 34. âyetle ilgili- tamamen yanlış bir görüş değildir. Ancak eksiktir, çünkü hikmet sünnetle sınırlandırılmaz.¹⁷²⁰ Bundan dolayı müfessirler, hikmete sünnet anlamını vermekle birlikte herhangi bir sınırlandırmaya gitmemişlerdir. Resûlullah'ın sünneti bir bütün olarak ele alındığı zaman -subut keyfiyeti ayrı- en alt düzeyde vahyin onayını almış, "takrîri vahiy" diye niteleyebileceğimiz bir davranışlar bütünüdür. Kur'ân'ın açılımıdır. Ve içinde hikmeti de saklı tutmaktadır.¹⁷²¹ Fakat daha önce de gördüğümüz gibi

¹⁷¹⁸ Şafî, *er-Risâle*, s. 45.

¹⁷¹⁹ Kırbasoğlu, Hayri, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 180, Ankara, 1993.

¹⁷²⁰ Kırbasoğlu, Hayri, s. 225.

¹⁷²¹ Erdoğan, Mehmed, *Akal Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, s. 266, İstanbul, 1995.

hikmetin verilmesi, indirilmesi sadece son peygamberle sınırlı değildir. Çünkü Kur'ân başka peygamber ve insanlara da hikmet verildiğinden bahsederek; İsa'ya kitabı ve hikmeti,¹⁷²² Dâvud'a hükümlerlik ve hikmeti,¹⁷²³ İbrahim ailesine kitap ve hikmeti,¹⁷²⁴ tüm peygamberlere,¹⁷²⁵ Lokman'a hikmeti¹⁷²⁶ ve insanlardan dilediğine hikmeti verdiğini¹⁷²⁷ ve bunun büyük bir hayır olduğunu açıklamaktadır. Demek ki hikmet, bir peygamberin veya peygamberlerin sünneti ile sınırlı değil, bütün insanlığın hayatı ile ilgilidir. Bu anlamda nebevî hikmet insanlığın ortak hazinesidir, denilebilir.¹⁷²⁸

3.1.6. Fehm (Anlayış) ve İlm

Kur'ân-ı Hakîm'de hüküm veya hikmet kelimesinin kullanıldığı manalardan bir tanesi de, fehm ve ilim anlamıdır.¹⁷²⁹ Bu anlamda hikmet ince anlayış ve dinde fıkıh demektir.¹⁷³⁰ Başka bir ifadeyle hikmet, anlamak demektir. Bu, lafzî bir tarif olmakla beraber hikmet hakkında yapılan tariflerin ortak yönünü oluşturmaktadır. Bu yönüyle hikmetin en genel anlamı (fehm) anlamaktır.¹⁷³¹ Bu anlamda şu âyetlerde geçtiği belirtilmektedir: “Yahya, kitaba var kuvvetinle sarıl dedik ve henüz çocuk iken ona hikmet verdik...”¹⁷³² Lokman sûresindeki “Biz, Lokman'a hikmet verdik...”¹⁷³³ yani, “ilim ve anlayış verdik.”¹⁷³⁴ âyeti ve En'âm sûresindeki “İşte onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz şahsiyetlerdir...”¹⁷³⁵ âyetinde bu anlamda geçmektedir. Mukâtil b. Süleyman'a göre, Enbiya sûresinde, Hz. Dâvud ve Hz.

¹⁷²² Âl-i İmrân, 48; Zuhruf, 63; Mâide, 110.

¹⁷²³ Bakara, 251; Sâd, 18-20

¹⁷²⁴ Nisâ, 54.

¹⁷²⁵ Âl-i İmrân, 81.

¹⁷²⁶ Lokman, 12; Fîrûzâbâdî, hikmetin Kur'ân'da kullanıldığı manalar arsında fehm'in yanında bir başka madde olarak, “şeriatin hükümlerine uygun aklın hücceti” anlamını da saymaktadır. Lokman'a verilen hikmeti de, örnek olarak burada zikretmekte “Lokman'a hikmet verdik” yani, akla ve şeriate uygun söz verdik, anlamına geldiğini belirtmektedir. Fîrûzâbâdî, hikmetin fehm anlamına sadece Meryem, 12. âyeti misal olarak vermektedir. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 491.

¹⁷²⁷ Bakara, 269.

¹⁷²⁸ Hikmetin insanlığın ortak mirası ve paydası olduğu konusunda daha geniş açıklama için bkz., Smith Huston, *Beyond The Post-Modern Mind*, s. 47-76, Quest Books, London, 1989.

¹⁷²⁹ Mukâtil, s. 29; Seâlibî, s. 131; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yün*, s. 262; Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515; Dâmeğânî, s. 261; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 490; Müneccid, s. 128.

¹⁷³⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 490.

¹⁷³¹ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269'da) II, 919; Hamdi Yazır'a göre Mu'tezile, hikmeti anlama gücü ve yeteneği şeklinde kabul etmişse de doğrusu anlama kabiliyeti değil, anlamının kendisidir. Aslında her ikisi de Allah'ın ihsanıdır. Zira anlaması olmayan “hakîm” olamaz. Yazır, Hamdi, A. Yer.

¹⁷³² Meryem, 12.

¹⁷³³ Lokman, 12.

¹⁷³⁴ Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515.

¹⁷³⁵ En'âm, 89.

Süleyman hakkındaki “..bununla beraber, herbirine bir hüküm ve bir ilim verdik...” âyetinde geçen hüküm kelimesi de, fehm anlamındadır.¹⁷³⁶ Fakat bu âyetlerde manayı sadece fehme hasretmek, kelimeye karşı yapılan bir haksızlık olur. Bunun için burada fehmlle birlikte, anlamının gereği olan ve insanı fesattan alıkoyan ameli de zikretmek gereklidir.¹⁷³⁷

O zaman sonuç olarak şöyle diyebiliriz ki: Kur’ân’da hikmeti bazı âyetlerde sadece ilim olarak anlamak doğru olmadığı gibi sadece fehm olarak açıklamak da eksiktir. Bunun için hikmetin fehm olarak yorumlanması sadece ilim ve amelin başlangıcı olması yönüyle kabul edilebilir.

Hikmetin ilim olarak anlaşılmasına gelince, daha öncede geçtiği gibi hikmet sadece ilim değil, hem ilim hem de ameldir. Bilmek ve bildiğiyle amel etmektir. Bu ikisini birlikte yürütemeyene hakîm denilemez. Hikmeti ilim olarak anlamak, gerçek manasıyla ilm-i yakîn demektir. Yani bir şeyin özünü kavramış olmak demektir. Bundan dolayı hikmet, ilim şeklinde anlaşıldığı yerlerde, genel olarak “ilimde ve amelde ihkâm ve itkân” veya “tahkîk-i ilim ve ihkâm- amel” tabirleriyle açıklanmıştır.

Bütün bu vecihlerin özeti şudur ki, Kur’ân-ı Kerîm’in çeşitli yerlerinde geçen hikmet kelimesi hakkında siyak ve sibâka göre, tefsircilerin görüşlerinden en uygun olanı alınmalıdır. Hikmet umûmî bir lafızdır. Bütün hayırları içine alan câmi’ bir kelimedir. Bunun için çok çeşitli manalarla açıklanmıştır. Ebû Hayyan, bu manaların yirmi dokuza kadar ulaştığını belirtmiş ve bunları bir arada zikretmiştir.¹⁷³⁸ Fakat bu anlamların hepsi de, hikmetin asıl lugâvî manası olan, fesattan, kötülükten menetmek, alıkoymak anlamı içindedir. Buna göre hikmete verilen diğer bütün manalar, bu umumî asılda birleşmektedir.

Râzî de Kur’ân-ı Hakîm’de hikmete verilen anlamları, Mukâtil’den naklen, Kur’ân’ın va’z ve nasihatleri, anlayış ve ilim, nübüvvet ve Kur’ân’ın harikulâde sırları şeklinde belirttikten sonra şu tespiti yapmaktadır: “Bütün bu manalar incelendiğinde; hikmetin,

¹⁷³⁶ Mukâtil, s. 29.

¹⁷³⁷ Müneccid, s. 128.

¹⁷³⁸ Ebu Hayyan, (Bakara, 269’da) II, 320.

ilim manasına geldiği görülecektir.”¹⁷³⁹ Belki de hikmetin önemli esaslarından birinin, ilim olması cihetiyle yapılan bu tespit, mutlaka içinde ameli de ihtiva etmektedir. Yoksa hikmeti sadece ilim olarak tanımlamak daha öncede belirtildiği gibi eksik bir tanımdır. Bunun için biz, burada Hamdi Yazır’ın değerlendirmelerini daha isabetli bulmaktayız. O, hikmete verilen yirmi dokuz ayrı manayı belirttikten sonra, yine Mukâtil’den naklen, yukarıda saydığımız, hikmetin Kur’ân’daki dört türlü tefsirini belirtir ve Râzî’nin tespitini de aynen zikreder. Hamdi Yazır, daha sonra genel bir tespit olarak şunları söylemektedir: “Bu manaların bir kısmı mastar, bir kısmı hâsılı mastar, bir kısmı da isim cinsinden kelimelerdir. Tariflerin bir kısmı ilme, bir kısmı amele, bir kısmı da her ikisine râci olduğundan buraya kadar yapılan açıklamalar, toplam üç tefsire irca olunabilir:

1- Faydalı amele götüren ilim,

2- İlme dayalı olarak ortaya konan faydalı amel,

3- İlim ve amelde ihkâm (sağlamlık). Bir başka ifadeyle, sözde ve fiilde isabet veya ilim ve fıkıh manalarıdır. Bu manalar ise, birbirinin yakını ve gerekçeleri durumundadırlar. Hikmeti bunlardan birine mahsus kılmaya hiçbir karfne yoktur.¹⁷⁴⁰ Aslında hikmetin çok hayır olarak nitelendirildiğini göz önünde bulundurduğumuzda, “Çok hayır ancak ilimle amelin birleşmesinden doğar.”¹⁷⁴¹ hükmü de, bu tespitin isabetliliğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla hikmetin, fesattan menetmek, kötülüklerden engellemek ve hayra yönlendirmek şeklindeki asıl anlamının bilfiil gerçekleşmesi de, buna bağlıdır diyebiliriz.

3.2. HİKMETLE DAVETİN TEMEL ESASLARI

İslâmî davette hikmet çok önemlidir. Zira hikmet, bilginin hem nazârî, hem de amelî cephesini ihtiva etmektedir. Her ikisine sahip olmayan kimseye ise hakîm denemez. Hakîm olmayan bir kimsenin temsili de her zaman eksik kalacaktır. “Rabb’inin yoluna hikmet ve mev’iza-i hasene ile davet et.” âyeti de İslâmî davette hikmetin önemli bir

¹⁷³⁹ Râzî, (Bakara, 269’da) II, 515.

¹⁷⁴⁰ Yazır, Hamdi, (Bakara, 269’da) II, 929.

¹⁷⁴¹ Yazır, Hamdi, A. Yer.

dinamik olduğunu ortaya koymaktadır. Buna peygamberlerin, kitabın yanında hikmeti öğretmelerinin de en bariz özelliklerinden olduğu hakikatını ilave ettiğimizde, hikmetin önemi, her zaman zemin ve şartta vazgeçilmezliği, kendisini göstermektedir.

Allah Resûlü (s.a.v.)'nün, Mi'rac yolculuğu öncesinde, adeta manevî bir yol hazırlığı gibi kalbinin yarılıp iman ve hikmetle doldurulması da,¹⁷⁴² hikmetin önemini açıkça vurgulamaktadır. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, "İki haslet sahibinden başkasına haset olmaz. Bunlardan biri, Allah tarafından kendisine mal ihsan olunup da, hak yolunda onu harcamaya muvaffak olan kimse ile, diğeri, kendisine hikmet ihsan olunup onunla hükümeden ve onu başkalarına öğreten kimsedir."¹⁷⁴³ buyurmaktadır. Yine bir başka hadislerinde; "Hikmetli söz mü'minin yitiğidir. Nerede bulursa onu almaya daha lâyıktır."¹⁷⁴⁴ Farklı bir rivâyette ise, "Hikmet mü'minin yitiğidir. Mü'min onu nerede bulursa kendisine maletsin (cem' etsin)"¹⁷⁴⁵ buyurması hikmetin önemini, ferd ve toplum adına ayrı bir değere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Hikmetin önemini genel olarak tespit ettikten sonra şunu sorabiliriz. Acaba hikmetle davetin temel esasları nelerdir?

Kur'ân-ı Hakim'de Allah'ın yoluna davetle ilgili birçok âyet bulunmaktadır. Ancak bu âyetlerden sadece birisi davet metotları ve yollarıyla ilgili olarak davetçilerin üzerinde yürümesi gereken hattı ve temel ilkeleri belirlemektedir:

اذْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

"Sen, insanları Allah yoluna hikmetle, güzel ve makul öğütlerle davet et, gerektiği zamanda onlarla en güzel şekilde mücadele et."¹⁷⁴⁶

Bu üç ayrı yolun sınır ve esaslarını ve bu çizgide yürümenin keyfiyetini açmamızın

¹⁷⁴² Buhârî, Salât, 1, Hac, 76, Enbiyâ, 5, Bed'ul-Halk, 6, Menâkibu'l-Ensar, 42, Tevhid, 37; Müslim, İman, 264, 265; Nesâî, Salat, 1, 2; *Müsned*, IV, 307, 308.

¹⁷⁴³ Buhârî, İlim, 15, Ahkam, 3, Zekat, 5, İ'tisam, 13; Müslim, Müsafirîn, 368; İbn Mâce, Zühd, 22; *Müsned*, I, 385, 432.

¹⁷⁴⁴ Tirmîzî, İlim, 19; İbn Mâce, Zühd, 15.

¹⁷⁴⁵ Aclunî, I, 363; Münâvî, V, 65; Bu hadisin rivâyet farklılıkları, sıhhat durumu ve şerhi hakkında geniş bilgi için bakınız: Özşenel Mehmet, " *Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme*", Divan İlmî Araştırmalar Dergisi, sy, 2, s. 201-206, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 1996.

¹⁷⁴⁶ Nahl, 125.

gerekli olduğuna inanıyorum. Âyette ifade edilen Allah'ın yolu, inanç, amel ve ahlâk açısından yüce Yaratıcı'nın kullarından razı olduğu dindir.¹⁷⁴⁷

Allah'ın kulları için vazettiği ve seçtiği bu yol her yönüyle hikmettir. Onda herhangi bir eksiklik ve eğrilik yoktur. O dosdoğru, apaçık ve aydınlatan bir yoldur. İnsanlığı hakiki saadetin zirvelerine ulaştıracak bir yoldur.

Davetin hikmetle yapılması emrine gelince, acaba burada ne kastedilmektedir? Buradaki hikmet, davetin muhtevası ve içeriği durumunda mı yoksa davetin metot ve üslupları ile mi ilgilidir. Tefsir kitaplarına baktığımızda, bu âyetteki hikmetle davetin şu izahlarıyla karşılaşmaktayız.

Hikmetle davet; kesin inancı ifade eden kat'i delil,¹⁷⁴⁸ her türlü şüpheyi izale eden, hakkı açıklayan kesin delil ve muhkem söz,¹⁷⁴⁹ Kur'an ve fikh, insanları fesattan alıkoyacak, terhîb ve terğîb ihtiva eden âyetler, mevâizu'l-Kur'an, güzel edep vb. manalarda, hatta nübüvvet olarak da anlaşılmıştır.¹⁷⁵⁰

Görüldüğü gibi müfessirler tarafından hikmetle davet emri, genelde davetin içeriği ile ilgili olarak anlaşılmıştır. Bu açıklamaların, âyetin anlaşılmasında bir yeri olmakla beraber, kanaatimizce bu izahlar âyetin nihaî hedefi ile uyum içerisinde gözükmemektedir. Çünkü bu âyet Hz. Peygamber (sav)'in neye davet edeceği ve nelerden sakındıracağından çok, nasıl, ne ile ve hangi şekillerle davet edeceğiyle alakalıdır. Yani davetin tekniğiyle ilgilidir. Yoksa, Kur'an'la ve âyetlerle davet, zaten Hz. Peygamber (sav)'in bildiği ve uyguladığı konulardır. İşte bu noktada âyette geçen "Rabb'inin yoluna" ifadesi, âyeti daha doğru ve isabetli anlamamıza vesile olacaktır. Çünkü, davet edilmesi gereken Allah yolunun kapsamı içerisinde, bütün ilke ve prensipleri ile birlikte İslâm, tüm ahkâm, emir ve nehiyleri ile Kur'an zaten vardır. O zaman burada hikmet, Kur'an'dan farklı bir anlam taşımaktadır. Hikmetin kesin deliller olarak anlaşılması da onun manalarından sadece bir tanesidir. Çünkü kesin delillerle davet, davetin başlangıcından itibaren Allah Resûlünün bildiği ve uyguladığı bir

¹⁷⁴⁷ Maide ,3.

¹⁷⁴⁸ Razî, (Nahl, 125'de) V, 536.

¹⁷⁴⁹ Nahl, 125'de, Zemahşerî, II,435; Âlûsî, XIV, 254; Ebu's-Suûd, V, 536. (Razî'nin kenarında)

¹⁷⁵⁰ Ebû Hayyân, (Nahl, 125'de), V, 549.

yöntemdir. Allah Resûlü (s.a.v.)'nün zayıf ve şüpheleri izale edemeyecek zannî delillerle tebliğde bulunduğu zaten düşünülemez. O zaman bu âyette hikmetle davetten kastedilen mana, ikna edici ve şüpheleri giderici kesin delilden farklı bir şey olmalıdır.

Hikmet kavramının lugat ve ıstılahî manalarını göz önüne bulduğumuzda âyette geçen hikmetle davet emriyle, isabetli ve etkili davet metot ve üslûplarının kastedildiğini söylemek mümkündür.¹⁷⁵¹ Zira hikmet, aklın, ilmin ve tecrübenin doğruladığı bir hareket tarzı olduğu gibi, aynı zamanda kendisinden beklenen hedefi de, en az külfetle ve en kısa zamanda gerçekleştiren vesiledir. Diğer bir tanımla, her zaman-zemin ve her şartta isabetli söz ve davranışta bulunmak demektir ki, İslâmî davetin temel esasıdır. Çünkü isabetli söz, davranış ve davette yerli yerinde hareket, öncesinde doğru metot ve üslûpların tespitini ve bunların hayata geçirilmesini gerektirir.

İslâm'da tebliğ ve davetin basîret üzere yapılması da bunu göstermektedir: “Ey Resûlüm de ki: “İşte benim yolum budur! Ben, insanları Allah'ın yoluna basîret üzere, yani düşünmeksizin, taklit yoluyla değil, delile dayanarak, idrâklerine hitap ederek davet ediyorum. Ben de bana tabi olanlar da böyleyiz. Allah'ı bütün eksikliklerden tenzih ederim. Ben, asla müşriklerden değilim.”¹⁷⁵² Kaldı ki pek çok âyette ilmin nazara verilmesi de bu manayı ifade etmektedir. “Bilmediğin şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz, kalp gibi azaların hepside sorguya çekilecektir.”¹⁷⁵³ Bir başka âyette de “Eğer senin üzerinde Allah'ın rahmeti ve lütfu olmasaydı onlardan bir zümre seni bile hükümde şaşırtmaya yeltenmişlerdi. Fakat onlar yalnız kendi kendilerini şaşırtırlar. Sana hiçbir zarar veremezler. Nasıl zarar verebilirler ki Allah sana kitap ve hikmeti indirmekte ve sana bilmediklerini öğretmektedir. Gerçekten Allah'ın senin üzerindeki lütfu pek büyüktür.”¹⁷⁵⁴ “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akl-ı selîm sahipleri, sağ duyulu olanlar düşünüp ibret alırlar”¹⁷⁵⁵

İşte, Allah yoluna davet, mutlaka hikmet, basîret ve ilme dayanmalıdır. Bunun içindir ki

¹⁷⁵¹ Kutub, (Nahl, 125'de), V, 2201; Saîd, Abdussettâr, s. 50.

¹⁷⁵² Yûsuf, 108

¹⁷⁵³ İsrâ, 36.

¹⁷⁵⁴ Nisâ, 113.

¹⁷⁵⁵ Zümer, 9.

Allah Resûlü, hayat-ı seniyyelerinde devam ettiği ve tavsiye buyurduğu dualarında, bizlere ilimde derinleşmeyi ve bilginin olmadığı noktalarda geriye durmayı emretmektedir. Kur'an-ı Hakîm ve Onun eşsiz temsilcisi Resûlüllah (s.a.v.), bilgisizce hareketi her zaman yasaklamaktadır. Çünkü ilim ve marifet olmadan hedefe, başarıya ulaşmak mümkün değildir. İnsan kaş yapayım derken göz çıkarır, faydalı olmayı düşünürken zararlı olur. Fakat ilim, hikmet ve basîretle hareket edildiğinde ise, insan kabul ve hürmet görür, sözü dinlenir, kalplere girer. Duygu ve düşünceye rahatlıkla hitap eder. Bunun için İslâmî davette basîret üzere hareket etmek vaciptir. İlim de bu basîrete insanı ulaştıran önemli bir vesiledir.¹⁷⁵⁶

Dolayısıyla âyetteki hikmetle davet ifadesi, sağlam delil, Kur'an, fıkıh mev'iza vs..den daha ziyade, yani davetin muhtevasından çok, davette takip edilecek hakîm üslup,¹⁷⁵⁷ doğru metot, doğru vesileler ve isabetli planları ihtiva etmektedir.¹⁷⁵⁸ "Hikmetle" (بِالْحِكْمَةِ) kelimesindeki (b) harf-i cerri bu manayı tercihimizi de te'yid etmektedir.¹⁷⁵⁹

Yine hikmetle davetin, mev'iza-i hasene ve tartışma metotundan ayrı zikredilmesi de bunun farklı ve müstakil, aynı zamanda doğru ve etkileyici bir metot olduğu tezimizi güçlendirmektedir.¹⁷⁶⁰

Hikmetle davet emrinin davet metot ve üslûplarına işaret ettiğini belirttikten sonra bunların neler olduğunu kısaca görmek de, hikmetle davet ifadesini anlamada faydalı olacaktır.

3.2.1. METOT YÖNÜYLE HİKMETİN TEZÂHÜRLERİ

3.2.1.1. Önceliklere Önem Verilmesi (Evleviyyât)

İslâm'ı tebliğ veya irşat görevini üstlenmiş bir kimse, mesleğinde çok mahir ve otorite bir doktor gibidir. Hastalığın asıl kaynağını tespit ettikten sonra, ona müdahale eder; ilk önce o hastalığın yan komplikasyonlarıyla meşgul olmaz. Zira asıl olan hastalık tedavi

¹⁷⁵⁶ Vekîl, s.62.

¹⁷⁵⁷ Sâbunî, II, s. 148.

¹⁷⁵⁸ Kutub, (Nahl, 125), IV, 2201-2203. Sâbunî, *Muhtasarı Tefsiri't-Taberî*, III, 1188, Taberî Tefsiri, (çev. Mehmet Keskin) Ümit Yay., İstanbul 1995.

¹⁷⁵⁹ Meydânî, I, 608.

¹⁷⁶⁰ bkz. Meydânî, I, 609; ve bkz., Mevreî, s. 95 vd.

edilince, diğer şikâyetlerde ortadan kalkacaktır. İşte, İslâm'a, hikmetle davetle emredilen her davetçi, bunun gibi, tebliğe usul konularından başlamalı, furû'a ait, aslın üzerine bina edilecek konular sonraya bırakılmalıdır. Bunun için de, öncelikle ele alınması gereken mevzuların tespiti, tertibi, daha sonra ise, bunlar içinde en önemli olanların, mühim olanlara göre, sıralanması yapılmalıdır. Bu tarzın benimsenmediği bir metot hikmetli bir davet değildir. Mesela, akideye ait meseleler, ibadet ve ahlâka ait mevzulara göre öne alınmalıdır. Farz olan meseleler, mendub ve nâfilelere; haram olan hususlar mekruh olanlara göre, öne alınmalıdır. Yine umumi maslahat, hususi maslahatla çakıştığı anda, umumi maslahatı tercih etmekte bu şekildedir. Yine zaruri ihtiyaç, süs olana göre öne alınmalı ve mefsedeti defetme, iyiliği celbetmeye tercih edilmelidir.¹⁷⁶¹

Kur'an'ı Hakîm' genel davet özelliklerine baktığımızda bu metodun pekçok örneklerini göstermek mümkündür. Mesela, usul konularının daima furu'a göre öne alınması, Kur'anda temel bir prensiptir. Usul konuları derken, Kur'an'da belirtilen, imanın temel esaslarını kastediyoruz. Mesela; "Takvâ, yüzlerinizi doğuya ya da batıya doğru çevirme değildir. Lakin takvâ Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara iman eden..."¹⁷⁶² âyeti bunun bir örneğidir. Yine: "Ey iman edenler! Allah'a, Resûlüne, gerek Resûlüne indirdiği gerek daha önce indirdiği kitaplara imanınızda sebat edin. Kim Allah'ın meleklerini, kitaplarını, rasullerini ve ahiret gününü inkar ederse hakikattan iyice uzaklaşmış, sapıklığın en koyusuna dalmış olur,"¹⁷⁶³ âyetinde bu öncelikli temel esaslar sayılmaktadır.

Burada dikkat edilirse görülmektedir ki, her iki âyette de kadere iman, akîdevî prensiplerin içinde açıkça zikredilmemiştir. Çünkü, Allah'a iman, kadere imanı da ihtiva etmektedir. Bir başka deyişle kadere iman, Yüce yaratıcı'nın ilminin ve iradesinin her şeyi ihata ettiğine, kudretinin her şeye hâkim olduğuna iman etmektir. Dolayısıyla inanç asıl, teşri', ondan kaynaklanan fer'dir. İman asıl, ameller iman esasları üzerine bina edilen furû'dur. Bunun için daha hak ve evla olan, âyetlerde öne

¹⁷⁶¹ Beyânûnî, s. 247; "Evleviyyât konusunda daha geniş bilgi için bkz., Kardâvî, Yûsuf, *Fî Fıkhı'l-Evleviyyât*, s. 83-97, 127-144, Mektebetu Vehbe, I. Baskı, Kahire 1995; Meydânî, I, 624-626; Mevrefî, s. 231-244.

¹⁷⁶² Bakara, 177.

¹⁷⁶³ Nisâ, 136.

alınmıştır. Yani ilk önce inancın tashihi, sonra tevhidin yerleştirilmesi, daha sonra şirk ve hurâfelerin ortadan kaldırılması, son olarakta imanın gönüllerde kökleştirilmesi gelmektedir.¹⁷⁶⁴

Burada şu noktayı da belirtmek gerekir ki, Kur'an'ın emir ve yasaklara ait tertibi, istidat ve yaratılışlarının farklılığına göre, bütün insanları içine alacak biçimde sıralanmıştır. Bu açıdan, dinî emirlerin derecelerini şöyle sıralayabiliriz: İman, İslâm, rükün, farz, vacip, müekked ve gayr-ı müekked sünnetler. Yasaklar da şöylece derecelendirilebilir: Nifak, şirk, küfür, tahrîmen mekruh ve tenzihen mekruh.¹⁷⁶⁵

Allah Resûlü (s.a.v.)'in uygulamalarında da, bu metotla harekete özellikle dikkat edildiğini açıkça görmekteyiz. Mesela; Peygamber (s.a.v.), Muaz b. Cebel'i, Yemen'e gönderirken, O'na şu tembihata bulunmuştur: "Sen ehl-i kitap bir toplumun içine gidiyorsun. Onları ilk davet edeceğin şey, Allah'a ibadet olsun. Allah'ı tanıyıp, O'na ibadet ederlerse, Allah'ın gündüz ve gece onlara beş vakit namazı farz kıldığını haber ver. Namazı yerine getirirlerse fakirlerine verilmek üzere, zenginlerin mallarından alınacak zekatı, Allah'ın onlara farz kıldığını bildir. Buna itaat ederlerse onlardan zekatı al. İnsanların en değerli mallarını almaktan da sakın."¹⁷⁶⁶

Aslında şer'î esasların bu şekilde vaz' edilişi, şüphesiz çoğunluk için bir genişlik ve kolaylık ifade etmektedir. Bunda, çok alt bir derecede de olsa, zayıf ruhlu kişileri İslâm'a sarılmakla şereflenmeye teşvik vardır. Tâ ki o kimse İslâm'a ünsiyet peyda etsin, onun tadını tatsın, yüksek derecelere tırmansın. İmandan başlayarak İslâm'a, rükünleri, farzları, vacipleri ve sünnetleri edaya koyularak; nifakı, şirki, küfrü ve mekruhları terk ederek ulvî mertebelere yükselsin. Nihâyet kul, Allah'ın emirlerine ittiba, yasaklarından ictinaptan sonra, nafîle ibadetlerle en yüksek kulluk mertebelerine erişir.¹⁷⁶⁷

Netice olarak şunu belirtmeliyiz ki: Kur'an-ı Hakîm'in nazil olduğu bu hikmetli şer'î

¹⁷⁶⁴ Kardâvî, *Evleviyât*, s. 129-130.

¹⁷⁶⁵ Karaçam, İsmail, s. 397.

¹⁷⁶⁶ Buhârî, K. Zekat, 41; İbn Mâce, Zekât, 1. ; Bu mevzunun Kur'an ve sünnetten farklı örnekleri için bkz., Kardavî, *Evleviyât*, s.130-144; Mevrefî, s. 234-244.

¹⁷⁶⁷ Karaçam, s. 397.

siyaset ve takip ettiği bu hikmetli metot sebebiyle, Resûlullah (s.a.v.), davasını yavaş yavaş çevresindeki on binlerce insana ulaştırmıştır. Kıyamete kadar da ulaşmaya devam edecektir.

3.2.1.2. Tadrîcilik

Hikmetle davetin ve terbiyenin temel esaslarından bir tanesi de, tespit edilen evleviyetleri uygulamada belli bir sıra gözetmek ve azar azar, derece derece ilerlemektir. Bu metodun Kur’anda bizzat Allah tarafından kullanıldığını, Hz. Peygamber (s.a.v.)’ de tebliğ hayatında aynı yolu takip ettiğini görmekteyiz.¹⁷⁶⁸ Bu prensip çerçevesinde, her şey bir anda söylenmemiştir. Ashab-ı kirâm ihtiyaç duyduğunda ve bunları elde etmek için büyük bir istek oluştuğunda, gerekli bilgiler, kısa ve özlü bir şekilde öğretilmiştir. İlâhî emirler, zaman içinde peyderpey hazmettirilerek sunulduğu için de daima iyi sonuçlar alınmıştır.¹⁷⁶⁹ Hatta bu açıdan bakıldığında, tadrîciliğin, O’nun en hususî vasıflarından biri olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu prensibin, insan psikolojisine en uygun eğitim-öğretim metodu olduğunda şüphe yoktur.¹⁷⁷⁰

Tadrîc, aslında yaratılıştaki ve hayatta hakim bir hakikattir.¹⁷⁷¹ Mesela, bir meyva ağacının yetişmesi için geçirdiği merhaleleri biliriz. Önce çekirdeği müsait bir zamanda ve zeminde toprağa verilir, fide olduktan sonra gerekli olan bakımı yapılır; korunur, beslenir ve yıllar sonra ancak bundan meyva alınır. Öte tarafta, büyük bir insan hükmündeki kâinat dahi tedric prensibine muvafık olarak işlemektedir. Mesela, güneş tedricen doğar ve batar. Eğer aniden doğsa, gözleri kamaştıracağından, aniden batsa zifiri karanlıkta bırakacağından fitrata uygun düşmez. Kendisinden istifade de edilemez. Yine mevsimlerin tedricen meydana gelişi, soğuk ve sıcakların yavaş yavaş gelip son hadde ulaşmaları ve aynı şekilde avdet etmeleri de bu kabildendir. Âni olarak meydana gelen soğuk ve sıcakların insanları olumsuz yönde etkiledikleri bilinen bir gerçektir. Aynı şekilde, yeryüzünün diriltilmesi ve ölümü, canlıların neşv ü nema

¹⁷⁶⁸ Beyânûnî, s. 248.

¹⁷⁶⁹ Özbek, Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, s. 180, Esra yay. III. Baskı, Konya 1994.

¹⁷⁷⁰ Bayraktar, M. Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen – Öğrenci Münasebetleri*, s. 33, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay. III. Baskı, İstanbul 1989.

¹⁷⁷¹ Kardâvî, *Fî fıkhi'l- Evleviyât*, s. 92.

bulması vb. hemen her tekvînî hâdisede tadrîc kanunu müşahede edilmektedir.¹⁷⁷² Aslında terbiyenin, “belirli bir şeyi, kemâline ulaştırıncaya dek yavaş yavaş geliştirmektir,”¹⁷⁷³ şeklindeki tarifini göz önünde bulundurduğumuzda , tadrîc metodunun eğitimdeki önemli rolü net olarak anlaşılmış olur.

Tedrîcî metot, sadece münferit bazı hususlara has değildir. İbadetlerin emredilmesinden, belli yasakların getirilmesine kadar, ondan, ahlâkî ve hukukî esaslara kadar pek çok mesele, bu metot çerçevesinde gelmiştir. Kur’an’ın birden değil de yirmi üç yıl gibi uzun bir zaman diliminde indirilmesi, bu metodun en büyük uygulama şeklidir.¹⁷⁷⁴ Bu şekildeki bir nüzûl seyri, insanları kendinden kaçırtmadığı gibi, onların Kur’an’ı ve onun getirdiklerini kolayca kabul etmelerine de vesile teşkil etmiştir.¹⁷⁷⁵ Hatta, Kur’ân’a baktığımızda, Mekke’de inen âyetlerin daha kısa, Medine’de inenlerin ise daha uzun olduğunu görüyoruz. Bu husus bile bize, metodun uygulanasında bazı ince noktalara ayrıca riâyet edildiğini göstermektedir. Bu açıdan denilebilir ki, tüm Mekke dönemi, bir çeşit hazırlık safhasıydı. Ancak bu genel prensiplerin açık uygulamaları , on yıllık zaman dilimine o denli parçalar halinde serpiştirilmiş ve aralıklı tertip olunmuştu ki, her yeni emir, teklif alanında, önceki duruma nispetle bir ilerlemeyi, onu izleyen duruma oranla da bir çıkış noktasını oluşturmuştur. Burada en yüksek değerdeki pedagojik usûl açıkça görülmektedir. Eğer hayatın tüm alanlarıyla ilgili bütün bu emir ve nehiyeler aynı anda ve toptan yürürlüğe konsaydı, sonucun ne olacağını tahayyül etmek hiç zor olmazdı. Buna karşılık, bu şekilde bölüştürüldüğünde, sanki onların herbirine alışıkça güç ve ehliyetleri artıyormuşçasına bütün ruhlar, mükemmel bir tarzda ona intibak etmişti.¹⁷⁷⁶

Hız. Peygamber döneminde Mekkeli müşrikler, bu yüce teşri’ hikmetini iyi anlamamış, bu sebeple itiraz etmişlerdir: “Bir de o kafirler dediler ki: ‘Bu Kur’ân O’na toptan, bir defada indirilmeli değil miydi? Halbuki Biz, vahiyle senin kalbini pekiştirmek için

¹⁷⁷² Çelik, Muhammed, *Kur’an’da İknâ Hususiyeti*, s. 225.

¹⁷⁷³ Fîrûzâbâdî, *Besâir, Rabb md.*, III, 29.

¹⁷⁷⁴ Bayraktar, M. Faruk, s.33.

¹⁷⁷⁵ Karaçam, İsmail, , s. 393.

¹⁷⁷⁶ Çelik, Muhammed, s. 227.

böyle ara ara indirdik ve onu parça parça okuduk.”¹⁷⁷⁷ Bir başka âyette ikinci açıklamayı şu şekilde görüyoruz.: “Hem o vahyi, insanların zihinlerine sindire sindire okuman için, zaman zaman gelen Kur’ân dersleri halinde indirdik.”¹⁷⁷⁸

Her nerede olursa olsun, kemâle ulaşmak için birbirini takib eden müteselsil derecelerden geçmek bir zarurettir.¹⁷⁷⁹ Bunun için eğitim-öğretim hayatında, muhtevanın lojik yapısı çok önemlidir. Muhtevanın lojik yapısı muhtevanın dizilişidir. Diğer bir ifadeyle muhtevanın basitten karmaşığa, somuttan soyuta doğru dizilişidir. Mesela, öğrenciye iki bilinmeyenli bir denklem öğretilecekse, önce tek bilinmeyenli bir denklem öğretilmelidir.¹⁷⁸⁰ Kolay ve basit şeylerden geçmeden zor ve karmaşık şeyleri öğrenmek mümkün değildir. Bilhassa, sadece bir kısım inanç ve malumatlar değil, içtimai bir ıslah, cemiyetin bütün unsurlarında bir değişim söz konusu ise, o zaman tedricilik önemli bir zaruret halini alır.¹⁷⁸¹

Hikmetle davetin önemli bir boyutu olan tedricilik metodunu, tek yönlü değil, hem muhataplar hem de tebliğ edilen muhteva açısından ele almak gerekir. Muhataplar açısından Hz. Peygamber (s.a.v.)’in tatbikatında, kendisinden başlayıp, bütün insanlığa uzanan bir tedriciliği görmek pekala mümkündür.¹⁷⁸² Bu, sadece hakikatların neşredilmesinde değil, ilâhî emir ve yasaklarda da geçerlidir.¹⁷⁸³ Bu anlamda diyebiliriz ki, Muhammedî tebliğde fert, ister bir peygamber, ister sıradan bir insan olsun, her meselede, merkez noktayı ve hareket üssünü teşkil eder: Önce bizzat yaşamak ve ferdî örnek vermek, sonra merkezden muhite doğru inkişaf eden bir hiyerarşi içerisinde kendi ailesiyle, akrabalarıyla, komşularıyla, hemşehrileriyle, milletiyle, hemcinsleriyle

¹⁷⁷⁷ Furkân, 32; Kur’ân-ı Hakîm’in parça parça indirilmesinin önemli hikmetlerinden bir tanesi de toplumun eğitilmesinde, geleneklerin ıslah edilip insanlara yeni bir şekil verilmesinde, eğitim açısından önemli olan bu tedricilik prensibidir. Bununla ilgili daha geniş bilgi için bkz., Zerkânî, I, 48-51; Salih Subhî s. 49-62; Yıldırım, Suat, *Kur’an’ın Tencîminin Eğitici Özelliği*, Yeni Ümit Dergisi, sy, 8, s. 5-8, 1990. Ve yine bkz., Yıldırım, Suat, *Kur’an-ı Kerim ve Kur’an İlimlerine Giriş*, s. 97-102; Akgül, Muhittin, *Kur’ân İnsan ve Toplum*, s. 181-189, Işık Yay., İstanbul 2001.

¹⁷⁷⁸ İsrâ, 106.

¹⁷⁷⁹ Canan, İbrahim, *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, s. 57, Nesil Yay., İstanbul 1998.

¹⁷⁸⁰ Küçükahmed, Leyla, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, s. 19, Nobel Yay. 11. Baskı, Ankara, 2000.

¹⁷⁸¹ Canan, İbrahim, s. 58.

¹⁷⁸² Bu konudaki örnekler için bkz.; Mevrefî, s. 239-244; Özbek, Abdullah, s. 182-187; Canan, İbrahim, 59-99.

¹⁷⁸³ İslâmî tebliğ, emir ve yasaklardaki tedricilikle ilgili örnekler için bkz., Kardâvî, *fi Fıkhi'l-Evleviyât*, s.133-230; Çelik, Muhammed, 230-241

yani bütün insanlıkla meşgul olmak durumundadır. Aslında bu hiyerarşi, Muhammedî tâlim ve terbiyenin gâlip vasfını ve inkişaf vetiresini özetlemektedir.¹⁷⁸⁴

Muhteva açısından tadrîcilik ise, Hz. Aişe (r.a.)’den rivâyet edilen bir hadiste çok net bir şekilde açıklanmaktadır. Burada bunun Kur’ânî bir metot olduğu da açıkça görülmektedir. “Kur’ân’dan ilk nazil olan şey, mufassal bir sure idi. İçinde cennet-cehennem zikrediliyordu. İnsanlar İslâma ilgi gösterince helal ve haramlarla ilgili âyetler nazil olmaya başladı. Yoksa ilk inen âyet, içkinin haram olduğunu bildirseydi, ‘İçkiyi ebedi bırakmayız’ derlerdi. İlk inen âyetlerde zina yasaklansaydı, ‘Zinayı terkedemeyiz.’ derlerdi”¹⁷⁸⁵ Dolayısıyla, Kur’ân’da indirilen hükümlerin toplum tarafından kolayca kabul edilip benimsenmesinde, bu prensibin önemli bir yeri vardır. Kur’an bir anda nazil olsaydı, bu kabul gerçekleşmeyebilirdi.¹⁷⁸⁶

İşte Kur’ân’ın hikmetle davetinin önemli bir boyutu, muhteva açısından da tadrîcilik prensibiyle gelmesidir. Kur’ân’da ilk önce akîdeyle ilgili konular ele alınıp, yerleştirilmiş; sonra şer’î hükümler peyderpey gelmiştir.¹⁷⁸⁷ Bu hâl dinin tamamlandığını ifade eden şu âyetle son bulmaktadır: “..İşte bugün sizin dininizi kemâle erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım. Sizin için din olarak İslâmı beğendim...”¹⁷⁸⁸

Halbuki Kur’ân, kafirlerin istediği gibi bir anda nazil olsaydı,¹⁷⁸⁹ insanlara bu emirler ve nehiyleri uygulamak çok ağır gelirdi. İşte Kur’ân’ın bu hakîm metodunda, Kur’ân davetçileri için önemli dersler vardır. Dolayısıyla hikmetle irşad ve tebliğde, tadrîcilik prensibini esas alarak, insanlara yardımcı olmak ve İslâm’a dört elle sarılmalarına vesile olmak, hikmetin önemli bir boyutudur.

3.2.1.3. Muhataplara Göre Davet

Hikmetle davette muhatapların içinde bulunduğu şartların yanında, mutlaka, akıl, bilgi,

¹⁷⁸⁴ Canan, İbrahim, s. 60-61.

¹⁷⁸⁵ Buhârî, Fedâilu’l-Kur’ân, 6; Hadisin şerhi için bkz., İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, IX, 48-50.

¹⁷⁸⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 57.

¹⁷⁸⁷ Kur’ânî davetin, muhtevada takip ettiği tadrîcle ilgili örnekler için bkz.; Özbek, Abdullah, 180-187; Canan, İbrahim, s. 100-119.

¹⁷⁸⁸ Maide, 3.

¹⁷⁸⁹ Furkân, 32.

anlayış ve kâbiliyet seviyeleri de göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁷⁹⁰ Kur'ân baştan sona kadar, beşer aklına tenezzül etmiş ilâhî bir kelâmıdır.¹⁷⁹¹ Dünyada her yönden birbirine benzeyen iki insan yoktur. Her insan farklı yaratılmıştır. Bu farklılık, mesleklerin çokluğunda ve bazı insanların aynı eğitimi almış olmalarına rağmen, birinin bir işte daha başarılı olmasında açıkça görülür. Yani insanlar, zeka, kâbiliyet, beden vs. yönüyle farklı olduklarından değişik muamele gerekir. Bunu bizzat Allah'ın kanununda görmekteyiz. O, bize ilk ümmetlerden farklı sorumluluklar yüklemiştir.¹⁷⁹² Bunun için Peygamber (s.a.v.), başta olmak üzere, diğer bütün peygamberler de insanların akıl, kabiliyet ve yaratılış farklılıklarını göz önüne alarak davranmışlardır. Halbuki onlar bu farklılıkları nazara almadan dinî emirleri tebliğle yetinebilirlerdi. Fakat onlar böyle yapmamışlardı. Zira böyle bir davranış, hikmetle tebliğden uzaktır. Peygamberler ise, hikmetin yeryüzündeki yegâne temsilcileridirler. Allah Resûlu (s.a.v.), bütün peygamberlerin bu ortak yanını şöyle dile getirmektedir:

“Biz peygamberler topluluğu , insanlara zekâ seviyelerine uygun hitap ederiz.”¹⁷⁹³

Aslında fertlere akıl ve anlayış seviyelerine göre konuşmak, ona göre davranarak bilgi vermek bir zorunluluktur. Hz. Aişe validemiz, “Resûlullah (s.a.v.), bize insanlara akılları nisbetinde konuşmamızı emretti”¹⁷⁹⁴ demiştir. O, bir başka hadislerinde ise bu prensibin önemini şöyle dile getirmektedir. “İnsanlara, anlayabilecekleri şekilde konuşun. Allah ve Resûlü'nün yalanlanması hoşunuza gider mi?”¹⁷⁹⁵

Dolayısıyla irşat ve tebliğ vazifesinde bulunacak bir mübelliğ veya mürşit, muhataplarının akıl, zekâ, kabiliyet ve yaratılış farklılıklarını göz önüne alarak, nebevî hikmete uygun bir usûl takip etmek mecburiyetindedir. Bu hikmete bağlı olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Allah Resûlü (s.a.v.), dinleyen herkesin anlayış farklarını hesaba katarak, yanlış anlamalara meydan vermemek için “Daima tane tane, işiten herkesin

¹⁷⁹⁰ Mevreî, s. 207.

¹⁷⁹¹ Gülen, Fethullah, *İrşad Ekseni*, s. 114, Nil Yay., İzmir 1998; Bu anlamda Kur'an, hem avama hem de havassa hitap edip tatmin etmesi açısından eşsiz bir kitaptır. Bkz., Draz Muhammed, *En Mühim Mesaj Kur'an*, s.164.

¹⁷⁹² Bayraktar, M. Faruk, s. 213.

¹⁷⁹³ Aclûnî, I, 196; Hût, Muhammed Derviş, s. 73-74; Gazzâlî, *İhya*, I, 63.

¹⁷⁹⁴ Ebu Dâvud, Edeb, 23.

¹⁷⁹⁵ Buhârî, İlim, 49.

anlayabileceği şekilde konuşurdu.”¹⁷⁹⁶

İşte bir tebliğcinin veya bir eğitimcinin, anlayanı ve anlamayanı, dinlediği ile faydalanacak veya zarar görecektir kişiyi ayırt etmeden, bütün bildiklerini herkese aynı ölçüde vermeye çalışması bir acziyet hatta fitnedir. Bu anlamda Sahabe-i Kirâm’ın önde gelenleri, çevrelerindeki böyle kimseleri ikaz etmişlerdir. Mesela, İbn Mesud, böyle bir durum münasebetiyle ilgili olarak bir sahabiye şöyle söylemiştir: “Bir cemaata akıllarının almadığı şeylerden bahsetmen, bir kısmı için mutlaka fitne olacaktır.”¹⁷⁹⁷

Bu konuda bir başka hadiste ise, “Hikmeti sefihlere anlatmayın.”¹⁷⁹⁸ buyurularak, hikmetin değerini bilmeyen ve anlamayacak olan kimselere, hikmetin anlatılmaması gerektiği bir prensip olarak vaz’ edilmiştir. Çünkü, işittiğini tam anlayamayan, ve değerini takdir edemeyecek olan bir kimse, bahsedilen, hikmet bile olsa reddedebilir, aynı zamanda çevresine de zararlı olabilir. Allah Resûlü, bu durumu hadislerinde şöyle bir temsille anlatmaktadır: “Bir mecliste bulunup hikmet dinlediği halde anlamayıp, hikmet sahibi hakkında kötü konuşan kimsenin misali, şöyle bir adamın misali gibidir. Bir adam, sürüsünü otlatan bir çobana gelir ve ondan kurbanlık bir koyun ister. Çoban ona, ‘Git, istediğini beğen ve kulağından tut, al ve gel!’ der. Adam gider, sürünün köpeğinin kulağından tutar getirir.”¹⁷⁹⁹

İmam Gazzâlî’ de bir eğitimcinin dikkat etmesi gereken noktaları belirtirken, bu hususu şöyle dile getirmektedir:

1- Muallim, talebesine anlayacağı kadarını öğretmeli, aklının almayıp zihninin karışacağı, dolayısıyla ilimden nefret edeceği şeyleri ona vermeye kalkışmamalıdır. Bu konuda, insanlığın efendisi Hz. Muhammed (s.a.v.)’e uymalı, O’nun sünnet ve tavsiyelerine göre hareket etmelidir.

2- Konunun inceliklerini ve detayını talebenin anlayış ve kavrayışı tam geliştiği zaman vermelidir. Hz. Ali (r.a.), göğsüne işaret ederek : “Burada toplanmış nice ilimler var,

¹⁷⁹⁶ Ebu Dâvud, Edeb, 21.

¹⁷⁹⁷ Müslim, Mukaddime, 3.

¹⁷⁹⁸ Dârimî, Mukaddime, 34.

¹⁷⁹⁹ İbn Mâce, Zühd, 15.

keşke bunları verebileceğim bir kimse bulabilsem” demiştir. Demek ki, âlimin her bildiğini herkese açması uygun değildir. Bu anlattıklarımız, talebe anlatılanı anladığı halde ondan istifade edemediği zamandır. Bunun için denilmiştir ki: “Konuşacağın kimsenin aklını tartıp anlayışını ölç de öyle konuş. Böylece sözün yerini bulsun ve muhatabın istifade etsin. Yoksa anlattıkların dinleyenin anlayış seviyesine uymazsa, inkar ve itiraz meydana gelir.”¹⁸⁰⁰

Kur’an’ı-Kerim’de, Allah: “Allah’ın sizin maişetinizin başlıca vesilesi kıldığı mallarınızı akli ermeyen (süfaha) kimselerin ellerine vermeyin”¹⁸⁰¹ buyurmakla, hakkını veremeyecek kimselere ilmi vermemenin daha evla olduğuna işaret etmiştir. Çünkü, ilim maldan daha hayırlı ve daha kıymetlidir. Lâyük olmayana ilim ve mal vermek, hak edeni mahrum etmekten daha az bir zulüm değildir.¹⁸⁰²

Burada şu hususu da belirtmek de faydalı olacaktır: Ehli olmayınca ilimden bahsetmemek ilmi gizlemek değil, bilakis hikmet üzere hareket etmektir. Zira böyle bir davranış, hakikata saygılı davranmak ve bilgiyi yerinde kullanmak demektir.¹⁸⁰³ Unutulmamalıdır ki, her makamın bir sözü, her ilminde bir ehli vardır. Makama göre söz ve makama uygun davranış hikmettir. Said Nûrsî, bu hikmet düstûrunu şu şekilde vecîzeleştirmiştir: “ Her sözün doğru olmalı, fakat her doğruyu, her yerde söylemek doğru değil.”¹⁸⁰⁴

Hiz. Peygamber’in tebliğinde, muhatapların akıl seviyelerinin göz önüne alınmasının yanında, dikkatimizi çeken prensiplerden bir tanesi de, insanın içinde bulunduğu şartların nazar-ı itibara alınmasıdır. Muhatabın fikri seviyesi, alışkanlıkları, telâkkileri, ferdî temayülleri, vs... Bundan dolayı Allah Resûlü (s.a.v.)’in tavrı, muhataplara göre ciddi değişiklik arz etmektedir.¹⁸⁰⁵ Mesela; Hiz. Peygamber, Kâbe’yi aslına uygun bir şekilde restore etmek istediğini fakat toplumun sosyo psikolojik durumu buna müsait olmadığı için vazgeçtiğini, Hiz. Aişe’ye şöyle ifade etmiştir: “Ey Aişe! Şâyet kavmin İslâm’a yeni girmiş olmasalardı, Kâbe’yi bozar (aslına uygun olarak) O’na biri giriş,

¹⁸⁰⁰ Gazzâlî, *İhya*, I, 63.

¹⁸⁰¹ Nisâ, 5.

¹⁸⁰² Gazzâlî, *İhya*, I, 63.

¹⁸⁰³ Kardâvî, Yûsuf, *er-Rasûl ve'l-İlm*, (çev. Dilaver Selvi) s.197, Şûle yay. İstanbul 1993.

¹⁸⁰⁴ Nûrsî, Said, *Mektubât*, s. 445.

¹⁸⁰⁵ Canan, İbrahim, s. 122.

diğeri çıkış kapısı olmak üzere iki kapı yapardım.”¹⁸⁰⁶

Dolayısıyla muhatabların durumunu ve seviyelerini gözönünde bulundurmak bir zarurettir, diyebiliriz. Muhatabın seviyesine inmenin, sadece bilgi ve anlatım tarzına has olduğu da düşünülmemelidir. Muhatabların bilgi ve kabiliyetlerinin yanında, psikolojik yapılarına göre farklı metot ve davranışları da içerdiğini belirtmek gerekir.¹⁸⁰⁷ Razi’ye göre, Allah’ın yoluna hikmetle, güzel öğütle ve en güzel şekilde tartışmayı emreden âyette, muhatablar açısından bu farklılığa da işaret edilmiştir. O’na göre bu âyette, insanların üç guruba ayrıldığı belirtilmektedir.¹⁸⁰⁸

- 1- Hakikatı arayanlar: Bunlara hikmetle, yani kesin delille ve hüccetle konuşmak gerekir.
- 2- Anlayıp kavramasını beceren vasat insanlar: İnsanlığın büyük çoğunluğunu bunlar teşkil eder. Bunlara güzel mev’izelerle konuşmak gerekir.
- 3- Bu kısım, münakaşa ve cedelleşmeyi seven insanlardır: Bunlar inatçı ve hırslı kimselerdir. Bunlarla deliller refakatinde en güzel şekilde mücadele etmek gerekir.

¹⁸⁰⁶ Buhârî, İlim, 48, Hac, 42; Müslim, Hac, 404; Nesaî, Menâsik, 125; Dârimî, Menâsik, 44; *Müsned*, IV, 57, 102, 253, 262; Hadisin şerhi için bkz., İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 559-568.

¹⁸⁰⁷ Bu konudaki örnekler için bkz., Canan, İbrahim, s. 123-126; Hikmetle davette muhatablara göre farklılık arzeden davranışlar olduğu gibi, herkes hakkında geçerli temel kurallar da vardır. Bunlar için bkz., Gülen, Fethullah, *İrşad Ekseni*, s. 92-133; Canan, İbrahim, s. 126-134; Kahtânî, s. 107-130.

¹⁸⁰⁸ Râzi, (Nahl, 125’de) V, 536.

3.2.2. ÜSLÛP AÇISINDAN HİKMETİN TEZAHÜRLERİ

3.2.2.1. En Uygun Üslûbu Tespit

Hikmetle irşat ve tebliğde, muhatabın içinde bulunduğu hal ve konuma göre, uygun aynı zamanda tatbiki mümkün bir metot benimsenmelidir. Öyle olaylar ve anlar vardır ki orada yapılacak müdahale şeklinin, bir başka hal ve durumda aynen uygulanması asla doğru değildir. Bir yerde geçerli ve isabetli olan metot, bir başka hal ve konumda isabetsiz olabilir. Dolayısıyla, şefkatin gerekli olduğu bir ortamda, şefkat ve merhametli bir yaklaşım, tartışma ortamında akli bir metot, tecrübî bir ortamda, gözlem ve deney dayalı bir yol takip etmek, hikmetle davetin gereğidir.¹⁸⁰⁹

Eğitim ve öğretim faaliyetinde deney ve gözlemin yeri tartışılmazdır. Deney, hem bilgiyi kesinleştiriyor, hem de insanı tatmin ediyor. Dolayısıyla fikirlerin ispatı için gözlemin ve deneyin yeri çok büyüktür. Allah, kendi Rabbânî eğitiminde gözlem metotuna önem verdiğini şöyle ortaya koymaktadır:¹⁸¹⁰ “Evet, Biz, ileride onlara delillerimizi gerek dış dünyada, gerek kendi öz varlıklarında göstereceğiz, ta ki Kur’ân’ın, Allah tarafından gelen gerçeğin ta kendisi olduğu onlar tarafından da iyice anlaşılacak. Rabb’inin her şeye şahit olması yetmez mi?”¹⁸¹¹

Âyet, bize şunun kanun olduğunu ve eğitim-öğretimde uygulanmasının önemini öğretmektedir. Bir şeyin hakikat olduğunu ispat için gözlem yaptırılmalıdır. Gözlemsiz hakikatı belirlemek, ortaya çıkarmak ve insanın onu kabulünü sağlamak çok zordur. Âyet, Kur’ân’ın hak olduğunu ispatlarken gözlem metotuna başvurmaktadır. Birisi dış gözlem, diğeri iç gözlemdir. Tabiat kitabını okuyarak, Kur’ân gibi bir kitabın hak olduğuna giden bir gözlem metodu izlenmektedir. Yüce Allah “Onlara göstereceğim.” ifadesiyle, “Onlara gözlem yaptıracağım.” demektedir.¹⁸¹² Diğer taraftan Hz. İbrahim’in iman etmesi olayında gözlemin yer aldığına şahit olmaktayız. Âyet şöyledir: “Biz İbrahim’e şirkin çirkinliğini gösterdiğimiz gibi, imanında yakîne, kesinliğe

¹⁸⁰⁹ Beyânûnî, s. 249.

¹⁸¹⁰ Bayraklı, Bayraktar, *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, s.232, M.Ü.İ.F. Yay., İstanbul 1999.

¹⁸¹¹ Fussilet, 53.

¹⁸¹² Bayraklı, Bayraktar, s. 233.

ulaşması için göklerin ve yerin muhteşem hükümlerini de öylece gösteriyorduk.”¹⁸¹³

Âyette yer alan göstermek kavramı, öğretici için geçerlidir. Öğrenci için de görmek, yani gözlemlenmek önemli olmaktadır. İmana giden yolda, göklerin ve yerin temel kanunlarının gözlemlenmesi, ilk hareket noktası olmaktadır.¹⁸¹⁴

Bakara sûresi'nin 260. âyetinde de deneyin, öğretim ve eğitimdeki önemini görmekteyiz. Hz. İbrahim, ölüyü nasıl dirilttiğini yüce Allah'tan kendisine göstermesini isteyince, Allah ona, inanmıyor musun, diye sormuş, o da kalbinin tatmin olması için bunu istediğini beyan etmiştir. Sonra yüce Allah, ona dört kuş almasını; onları kendisine alıştırmasını ve sonra onlardan parçaları dağlara bırakmasını emretmiştir. Bu deneyden sonra onları çağırınca kendisine geleceklerini söylemiştir. Öldükten sonra dirilme konusunda kalbin tatmine ulaşması, böyle bir deneyi gerekli kılmıştır.¹⁸¹⁵

Bu anlamda tebliğ insanı çok yönlü düşünmeli ve hareket edebilmelidir. Aynı anda hem göze, hem akla, hem kalbe hem de insanın sahip olduğu bütün duygulara hitap edebilmelidir. Bu konuda Allah Resûlü en güzel örnektir. Kendisine gelip zina etmek için izin istediğini belirten gence, O, yanındakiler gibi öfkelenip, bağırmanın, yanından kovmak isteyenlere de fırsat vermemiş, şu şekilde davranmıştır:

“Cüleybib! Şöyle yanıma yaklaş.” Cüleybib yanına yaklaşıp oturunca, Allah Resûlü ona; “Aynı şeyin senin annene yapılmasını ister misin?” -Hayır, vallahi istemem! Anam babam sana feda olsun Ya Resûlullah. “Unutma senin sarkıntılık yaptığın da birisinin annesidir! Hiç kimse de anasıyla bunun yapılmasını istemez.” Allah Resûlü, tek tek “Aynı şeyin kızınla, kızkardeşinle, halanla, teyzenle yapılmasını ister misin?” diye sorar. O da, her defasında “Hayır!” cevabını verir. Bu aklî ve mantikî yaklaşımlar karşısında, Cüleybib akıl ve mantık olarak iyice doymuş ve ikna olmuştur. Allah Resûlü (s.a.v.), Cüleybib'i bu safhada bırakmaz, hemen elini onun göğsüne koyar, “Allah'ım! Bunun günahlarını bağışla, kalbini temizle, namus ve iffetini muhafaza et.” diye de dua eder.

¹⁸¹³ En 'âm, 75.

¹⁸¹⁴ Bayraklı, s. 233

¹⁸¹⁵ Bayraklı, Bayraktar, s. 233; Âyetin tefsiri için bkz., Razi, (Bakara, 260) II, 490-495

Artık Cüleybib, o günden sonra Medine'nin en iffetli gençlerinden biri olur.¹⁸¹⁶

İşte Peygamber'in burada onu şefkatle yanına yaklaştırması, elini göğsüne koyması ve ona dua etmesi, kalblere tesir eden, hem şuuru hem de vicdanı harekete geçiren duygusal bir metottur. Onunla karşılıklı soru-cevap şeklinde münakaşası, kıyası ve güzel mücadeleyi tercih etmesi, aklî mantıkî bir metottur.¹⁸¹⁷ Bu ortamda her iki metotun beraber kullanılması, Allah Resûlü (s.a.v.)'in irşat ve tebliğde takip ettiği etkili hikmet metotlarındanadır.

3.2.2.2. Duruma ve Kişilere Göre Üslûp Tespiti

Hikmetle davet, her duruma göre ve insanlar arasındaki kişilik farklarıyla, çevre ve cins ayrılıklarına uygun münasip bir metot tespitini de gerektirir. Bu metotlar, kişilerin ihtiyaç ve yapılarına göre değişiklik arzeder. Bu manada mesela, düğünde söylenecek bir söz, cenaze anında; cenazede söylenecek bir söz de düğün zamanında söylenmez. Yine terhîb (sakındırma) için uygun bir makam vardır, terğib (teşvik) için bir makam vardır. Bunlar birbirinin yerine kullanıldığında istenilen neticeye asla ulaşamaz.. Mesela, bir kimsede korku hakimse, ona terğib ve ümit telkinleriyle yaklaşılmalıdır. Kendisini tamamen ümide salmış kimselere de terhîb ve tahzîr uslublarıyla yaklaşılmalıdır ki, hikmetle hareket edilmiş olsun.¹⁸¹⁸ Demek ki, bir şahıs için uygun ve güzel olan bir şey, diğeri için uygun olmayabilir. Bir çevrede güzel olan şeyler, diğere çevrede çirkin düşebilir. Bir kabile veya toplum için normal olan şeyler, diğere için yadırganabilir. Bir dönemde geçerli olan şeyler, diğere dönemde kabul görmeyebilir.

İşte başarılı bir tebliğci veya eğitimci, fert olsun toplum olsun herkese, faydalanacağı bir vakitte, kaldıracağı miktarda, yerinde müjdeleyen , yerinde korkutan , doğru ve dengeli bir uslubla, kaldıracağı miktarda gerekli olan ilmi ve eğitimi verir. İnsanlığın muallimi Hz. Peygamber'in tebliğ ve irşat vazifelerini yerine getirirken bu hususlara hassasiyetle dikkat ettiğini görmekteyiz. O'nun bu farklılıkları değerlendirmesini şöyle tasnif etmemiz mümkündür:

¹⁸¹⁶ Müsned, V, 256-257.

¹⁸¹⁷ Beyânûnî, 250.

¹⁸¹⁸ Beyânûnî, s. 251.

1- Kendisinden tavsiye isteyenlerin, durumlarına göre değişik tavsiyelerde bulunması. Mesela, birçok insan Allah Resûlü (s.a.v.)'ne, kendilerini cennete yaklaştırıp cehennemden uzaklaştıracak şeyleri veya buna benzer sorular soruyor; o da soru sahiplerine değişik tavsiyelerde bulunuyordu. Bu hâliyle O, hastalarının derdine ilaç veren doktor durumundaydı.¹⁸¹⁹

2- Aynı konuda da olsa soru soranların, durumlarına göre farklı cevaplar vermesi. Mesela, Allah resûlü (s.a.v.)'ne, "Hangi amel daha faziletlidir?" veya "İslâm'da hangi amel daha üstündür?" gibi aynı konuda farklı şahıslar soru soruyor, O'da muhatabını nazar-ı dikkate alarak değişik cevaplar veriyordu. İşte bu soruya verilen şu cevaplar, bu anlamda dikkat çekicidir:

a- Az da olsa devamlı olandır.¹⁸²⁰

b- Allah için sevmek ve Allah için buğzetmektir.¹⁸²¹

c- Oruca devam et, çünkü onun dengi yoktur.¹⁸²²

d- Hâl ve mürtehil¹⁸²³ olandır.¹⁸²⁴

e- Allah ve Resûlüne imandır. Allah yolunda cihattır. Hacc-ı mebrûrdur.¹⁸²⁵

f- Yemek yedirmen ve tanıyıp tanımadığın herkese selam vermendir.¹⁸²⁶

3- Muhatap olduğu şahısların durum ve konumlarına göre farklı davranması.

Allah Resûlü (s.a.v.), çölden gelen bedevilere, kendi huzurunda bulunup ders almış,

¹⁸¹⁹ Bu örnekler için bkz., Kardâvî, *er-Rasûl ve'l-ilm*, s. 194.

¹⁸²⁰ Buhârî, İman, 32.

¹⁸²¹ Ebu Dâvud, Sünnet, 3

¹⁸²² Nesaî, Sıyam, 43

¹⁸²³ Hâl ve mürtehil: Kur'an'ı başından sonuna kadar okuyan, bitirince de hemen tekrar başlayan kimse. Bu hadiste hatim indirmek, sürekli yol alan, gerekli istirahat ve konaklamadan sonra yoluna devam eden bir yolcuya benzetilmiştir. Çetin, Abdurrahman, *Kur'an Okuma Esasları*, s. 187, Aksa yay. II. baskı, İstanbul, 1997.

¹⁸²⁴ Tirmîzî, Kıraat, 13; Dârimî, Fedâilu'l-Kur'an, 33; el-Hâkim, II, 569.

¹⁸²⁵ Buhârî, İman, 18; Müslim, İman, 135; Hacc-ı mebrûr, içine günah ve riya karışmamış, Allah katında kabul olmuş haktır. Miras Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 39, D.İ.B. Yay. 8. Baskı, Ankara 1985.

¹⁸²⁶ Buhârî, İman, 20

terbiye görmüş ashabına davrandığı gibi davranmıyor, farklı muamele ediyordu. Ashabı için hoş görmediği bazı şeyleri, onlar için hoş görüyordu. Fetihlerde Ensar ve Muhacire yapmadığını, esir aldığı kabile reislerine ve müslüman olanlara yaparak kalplerini İslâm'a ısındırıyordu.¹⁸²⁷ Aynı şekilde çok yakın olduğu ashabı arasında da, durum ve tabiatlarına göre muamele yapıyordu. Hz. Ebû Bekr'e davranışıyla Hz. Ömer'e davranışı arasında, her ikisine davranışıyla Hz. Osman'a muamelesi arasında fark vardı.

4- Vazife yüklediği şahısların güçlerine göre farklı vazife ve emirler vermesi. Mesela, Allah Resûlü (s.a.v.), Medine'ye hicret ve Sevr mağarasında saklanması sırasında birçok şahsa hâl ve durumlarına göre çeşitli vazifeler yüklemişti. Hz. Ebû Bekr'i, yol hayvanlarını hazırladıktan sonra yol arkadaşlığına, Hz. Ali'yi kendi yatağında gecelemeye, Esmâ'yı mağaraya yemek ve haber getirmeye, Abdullah b. Ebi Bekr ve Amir b. Fuheyre'yi de başka vazifelerle görevlendirmişti.¹⁸²⁸ Aynı şekilde Hasan b. Sabit'i, Kureyş şairlerine karşı şiir silahıyla karşılık vermeye görevlendirirken,¹⁸²⁹ Halid b. Velid ve Amr b. As'ı, harp seriyyelerinin başına getiriyordu.¹⁸³⁰

5- Bazıları için kabul ettiği hâl ve gidişatı, durumlarının değişik olması sebebiyle başkaları için uygun görmeyişi:

Allah Resûlü (s.a.v.), hâl ve yaşadığı hayat şartlarını bildiği, çölden kendisini ziyarete gelen kimselere, ibadet olarak sadece farzları yüklüyor, fazlasını kendilerine bırakıyordu. Mesela, bir gün Necid halkından, saçı başı dağınık bir kimse Hz. Peygamber (s.a.v.)'in huzuruna gelir. Ve aralarında şöyle bir konuşma geçer:

“Adam, ‘İslâm nedir?’ diye sorunca, Hz. Muhammed: ‘Bir gün bir gecede beş vakit namazdır.’ buyurur. Adam, ‘Bu namazlardan başka yapmam gereken bir şey var mı?’ Hz. Muhammed: ‘Hayır, şâyet nafîle olarak kılmak istersen kılarırsın; bir de Ramazan

¹⁸²⁷ Bkz., Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 1, 2; Müslim, Zekat, 132-141.

¹⁸²⁸ Peygamberimizin hicret hazırlıkları ve hicreti için bkz., İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III, 217-239, (thk. Ali Şîrî) Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabi, Beyrut 1988.

¹⁸²⁹ Onun bu görevinden dolayıdır ki kendisine Resûlüllah'ın şairi denilirdi. Bkz., İbn Abdî'l-Berr el-Kurtûbî, *el-İstîâb*, I, 400, (thk. Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdülmevcud) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

¹⁸³⁰ Bkz., İbnu'l-Esrî, İzzuddin Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-ğâbe*, I, 670, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993; Fayda Mustafa, *Halid bin Velid*, s. 139-142, Çağ Yay., İstanbul 1990; Amr İbnu'l-Âs için bkz., İbn Abdî'l-Berr, III, 267-268.

orucu var.’ Adam, ‘Üzerimde bundan başkası da olacak mı?’ Hz. Muhammed: ‘Hayır, istersen nafile oruç tutabilirsin; yalnız bir de zekat var.’ Adam, ‘Yapmam gereken daha başka bir şey var mı?’ Hz. Muhammed: ‘Hayır, nafile vermek istersen, verirsin.’ Bunun üzerine Necidli kalkıp giderken, ‘Vallahi, bundan ne fazla, ne eksik bir şey yapmam! der. Hz. Muhammed (s.a.v.) de: ‘Eğer doğru söylüyorsa, kurtuldu; gitti.’ diyerek takdirlerini bildirir.”¹⁸³¹

Bu olayda açıkça görülmektedir ki, Hz. Peygamberimiz (s.a.v.), birkaç dakika içinde, aceleci bir tutumla İslâm’ın esaslarını öğrenmek isteyen kişiye, psikolojik durumuna uygun bir şekilde, tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁸³²

İşte, İslâm’a hikmetle davet etmekle görevli gerçek mübelliğ ve mürşitlerin muhataplarına karşı takınacakları hikmetli tavır budur. Bu konumda olanların , yetiştirmeye çalıştıkları kimselerin özel durumlarını, umumî, hususî kabiliyetlerini dikkate almaları, hatta her birinin özel hâline göre davranması gerekir. Buna göre, büyüğe söylenen birşey küçüğe söylenmez. Gençlere yapılan hitap, yaşlı bir gruba yapılmaz. Şehirde oturanla, taşrada yaşayanlardan aynı şeyler istenmez. Herkese güç ve imkânına göre vazife verilir. “Allah, hiçbir kimseyi güç yetiremeyeceği bir şekilde yükümlü tutmaz.”¹⁸³³

3.2.2.3. Üslûpta, Sıralamaya Riâyet

Hikmetle davette veya irşatta, cezalandırmadan önce, sırasıyla anlatma, güzel öğüt, kınama, elle nehiy ve tehdit etme yolları mutlaka kullanılmalıdır. Şâyet bunlardan önde geleniyle istenilen çözüm elde edilemezse, o zaman diğerine müracaat edilmelidir. Bu metot Kur’an-ı Hakîm’in iyiliği emir ve kötülüğü nehiyde tavsiye ettiği bir metottur. Bu metotun Kur’ân’da uygulanışına şu âyeti misal verebiliriz: “..Dikbaşlılığından yıldığınız kadınlara gelince: Onlara evvela öğüt verin, vazgeçmezlerse yatakta yalnız bırakın ve bunlarla da yola gelmezlerse onları hafifçe dövün. Şâyet size itaat ederlerse

¹⁸³¹ Buhârî, İman, 34.

¹⁸³² Özbek, Abdullah, s. 182.

¹⁸³³ Bakara, 286.

onlara yüklenmek için bir sebep aramayın...”¹⁸³⁴

Âyetten açıkça anlaşıldığı gibi, kocasına itaatsizlikte direten ve onun haklarını korumayan kadına burada sayılan üç işlem uygulanabilir. Eğer bir uyarma kâfi geliyorsa, gerisini yapmak doğru değildir.¹⁸³⁵ Kur'an-ı Hakîm'in ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in eğitim ve tebliğ metotları arasında ceza elbette ilk akla gelen en geçerli bir yol değildir. Fakat, insan psikolojisi de göz önüne alınarak konulmuş, pedagojik sınırlar çerçevesinde anlaşılması gereken bir prensiptir. Gerçekten insan yaratılış itibarıyla lezzet, nimet ve refahı sever; sıkıntı ve acı veren şeylerden de korkar. İşte İslâm eğitimi, insanı hayra sevketmede bu temel özellikten yararlanır.¹⁸³⁶ Onun için İslâm terbiyesinin bu metodu, Allah'ın, insanı rağbetten doğan lezzet, nimet, refah vs.. ile, sakındırmadan meydana gelen elem, acı, kötü sonuç üzerine üzülmeye fitratıyla yaratması üzerine bina edilmiştir. Teşvik ve sakındırmanın en alt derecesinde, insanlarla hayvanlar beraberdir. Hemen hemen kâinattaki bütün canlılar hissettikleri an, kendilerine eziyet veren şeyden derhal uzaklaşırlar ve kendi hayatlarının veya cinslerinin hayatının devamında rol oynayan lezzetleri kabul ederler. Korkuda benzerlik olmasına rağmen, ümit duygusunda ayrılırlar. Allah, insanı öğrenme, ibret alma, düşünme, amel etme vs.. gibi vasıflarla onlardan ayırmıştır.¹⁸³⁷ Aslında, biraz terhîb (korkutma) veya ceza uslûbu herkes için zarurî değildir. Bazı kimseler vardır, bir örnek bir öğüt yeter. Tabii herkes böyle değildir. Yine bazı insanlar vardır ki bir değil bin cezayı hak ederler.¹⁸³⁸

Eğitimde cezanın bir vasıta olarak kullanılıp kullanılmayacağı konusu, üzerinde en çok tartışılan konudur. Fakat bugün eğitimcilerden önemli bir kısmı, disiplin temininde özellikle cezanın bir vasıta olarak kullanılmasına kesinlikle taraftar değillerdir. İslâm eğitimcileri ve bâtılı eğitimciler bu konuda ittifak halindedirler. Bununla birlikte eğitim-öğretim faaliyetlerini teşvikte son çare olarak, ceza korkusuna da başvurma luzumu hasıl olabilir. Bunun için cezadan en son çare olarak da olsa istifade

¹⁸³⁴ Nisâ. 34.

¹⁸³⁵ Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, (Nisâ,34'de), s. 83

¹⁸³⁶ Özbek, Abdullah, s. 224.

¹⁸³⁷ Bayraktar, Faruk, s. 55.

¹⁸³⁸ İslâm eğitim sisteminde disiplin, mükâfat ve ceza hakkında daha geniş bilgi için bkz., Ay, M. Emin, *Din Eğitiminde Mükâfat ve Ceza*, s. 54-78. Nil Yay. İzmir 1994.

edilebilmelidir.¹⁸³⁹ Zira, insanların farklı karakterlere sahip olmaları sebebiyle, sadece sevgi ve hoşgörüle eğitilip yönetilemeyecekleri, gerektiğinde çeşitli disiplin tedbirleri ve cezaî müeyyidelere başvurmanın zarurî olduğu bir gerçektir.¹⁸⁴⁰ Bu noktadan hareketle, Kur'an ve sünnette izin verilen cezalandırma ve dayak olayının yine eğitim maksatlı ve en son çare olarak baş vurulması gereken bir müeyyide olduğunu söylemek gerekir.

Allah Resûlü, bir hadislerinde bu konudaki temel ölçüyü şöyle vermektedir: “Sizden birisi herhangi bir kötülük görürse onu eliyle nehyetsin. Şâyet buna gücü yetmezse onu diliyle nehyetsin. Şâyet bunada gücü yetmezse kalbiyle ona buğzetsin. Bu ise imanın en zayıfıdır.”¹⁸⁴¹

3.2.2.4. Muhatapları İyi Tanıma

Hikmetle davet eden kimse, mualece uslûbunu seçerken, muhatabı iyi tanınması gerekir. Çünkü cahile hitapla düşmana hitap, zayıf ve tembel kimseye hitapla, inatçı ve mutaassıba hitap bir yapılmamalıdır. Bunun örneklerini çoğaltmak mümkündür. Bu farklılıklar hikmetle davette bizi şahısları tek tek tanımaya ve uslûbumuzu ona göre tespit etmeye götürmektedir. Bununla birlikte burada temel olarak şu ölçülere riâyet edilmelidir.¹⁸⁴²

- 1- Teşhisin konulmasında müslüman hakkında hüsn-i zan etmek, düşman hakkında ise dikkatli olmak gerekir.
- 2- İslâm davetçisi teşhisi muhataba açmaz, kendisinde saklı tutar ve onun ışığında bir tedavi yöntemi geliştirir. Zira teşhis doğru veya yanlış olsun bunu muhataba söylemek her zaman olumsuzluğa sebebiyet verebilir.
- 3- Ulaştığı teşhise münasip bir üslûp benimsemelidir ki tedaviye muvaffak olsun.

¹⁸³⁹ Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, s. 191-192, T.D.V. Yay., 1. Baskı, Ankara 1990.

¹⁸⁴⁰ Ay, M. Emin, s.70.

¹⁸⁴¹ Müslim, İman, 78; Tirmîzî, Fiten, 11; Nesâî, İman, 17; İbn Mâce, İkâme, 155, Fiten, 20; Dârimî, Salât, 242, Melâhim, 17; Müsned, III, 10, 20, 49, 52.

¹⁸⁴² Beyânûnî, s. 253.

3.2.2.5. Ferdî ve İctimaî Şartlara Riâyet

Üslûp açısından hikmetin tezahürleri konusunda, dikkat edilecek önemli bir hikmet prensibi de, davette ferdî ve ictimai içinde bulunulan şart ve konumların gözetilmesi noktasıdır. Zira davet uslubu şarttan şarta, hâlden hâle değişiklik arz etmek mecburiyetindedir. Mesela, bir müslüman devletteki veya kendisiyle sulh yapılmış bir ülkedeki davet üslûbuyla, gayri müslim veya savaş halinde bulunulan bir ülkedeki çalışma yöntemleri değişecektir. Müslüman bir devlette veya barış halinde bulunulan bir ülkede davetin resmi kanallardan veya onun tanıdığı sivil toplum kuruluşları kanalıyla yapılması hikmettir. Bunun dışında başka müesseseler veya gizli teşkilatlar aracılığı ile daveti yürütme hikmete terstir. Bu ancak gayr-ı İslâmî devletler veya savaş halindeki ülkelerde uygulanabilir.¹⁸⁴³

3.2.3. DAVET VESİLELERİ AÇISINDAN HİKMETİN TEZAHÜRLERİ

3.2.3.1. Manevî Vesileler

Manevi vesilelerin ilki, güzel ahlâk ve takdir edilen, övülen vasıflardır. Burada birinci olarak şunu belirtmek gerekir ki hikmet üzere hareket eden bir davetçi, güzel ahlâk konusunda tam bir hassasiyet sahibi olmalıdır. İkinci olarak duruma göre münasip ahlâkî davranış sergilemelidir. Bu şartlara göre değişir. Mesela şiddetin gerektiği yerde izzet, müsâmaha ve yumuşak sözün söylenmesi gerektiği yerde şefkat ve kavli leyyin, af göstermek gerektiği yerde aff u safh ile hareket edilmesi hikmettir. Kur'ân-ı Hakîm'de Allah, mü'minleri bu vasıflarla şöyle nitelemektedir; "Muhammed, Allah'ın Resûlü'dür. Onun beraberindeki mü'minler de kafirlere karşı şiddetli olup, kendi aralarında şefkatlidirler..."¹⁸⁴⁴ Bineanaleyh yumuşaklığın yerine şiddetin, veya tevazunun yerine izzetin konması hikmet olmadığı gibi, ahlâkîde değildir.¹⁸⁴⁵

3.2.3.2. Maddî Vesileler

İslâm'a hikmetle davette maddi vesileler olarak her mübah ve kolay olanı, kaynağı ve mûcidi kim olursa olsun kullanmak gerekir. Bu Allah'ın verdiği bir nimete karşı,

¹⁸⁴³ Beyânûmî, s. 253-254.

¹⁸⁴⁴ Fetih, 29.

¹⁸⁴⁵ Beyânûmî, s.255.

şükürdür. Vazifenin yerine getirilmesinde de daha etkilidir.

İkinci olarak, haram ve mekruh vesilelerden kaçınmak gerekir. Çünkü bir şey haramsa ona götüren vesileler de haramdır.

Hikmetle tebliğin maddi vesilelerinde, dikkat edilmesi gereken üçüncü husus, helal haram arasında bulunan şüpheli vesilelerden de uzak durmaktır.

Dördüncü olarak, ruhsatlar, ancak zaruret, ihtiyaç veya umumî maslahat halinde kullanılmalıdır. Bu hususlar yoksa kullanmaktan sakınılmalıdır.

Beşinci olarak, maddi vesileleri kullanırken hikmetle davette, davet tekniklerini daima geliştirmek gerekir ki düşmanlara üstün gelinebilsin.¹⁸⁴⁶ Âyette bu hikmet şöyle ifade edilmektedir: “Düşmanlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın. Savaş atları yetiştirin ki bu hazırlıkla Allah’ın düşmanlarını, sizin düşmanlarınızı ve onların ötesinde sizin bilemeyipte ancak Allah’ın bildiği diğer düşmanları korkutup yıldırasınız. Allah yolunda her ne harcarsanız onun karşılığı size eksiksiz ödenir, size asla haksızlık yapılmaz.”¹⁸⁴⁷

Netice olarak diyebiliriz ki hikmet, doğru yolu bulmak, o yolda yürümek ve hedefe varmak için en etkili ve en güvenli metotlar toplamıdır.

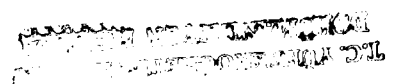
3.3. HİKMETİN ÇEŞİTLERİ

Kur’ân’da hikmetin nazarî ve amelî olarak veya başka bir şekilde herhangi bir taksimi yapılmamıştır. Fakat tercüme faaliyetinin başlangıç döneminde Aristo mantığının bazı bölümlerini Farsçadan Arapça’ya çeviren İbnu’l-Mukaffa (ö.142/759) ilk defa, felsefe anlamında kullandığı hikmeti ilim (teorik) ve amel (pratik) şeklinde iki kısma ayırmıştır.¹⁸⁴⁸ Zamanla İslâm alimleri tarafından benimsenen bu taksim, bazı

¹⁸⁴⁶ Beyânünî, s. 255-256.

¹⁸⁴⁷ Enfâl, 60.

¹⁸⁴⁸ Kutluer, İlhan, *Hikmet* md. DİA., XVII, 506. Tercüme faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte, hikmet teriminin daha çok “felsefe, felsefi ilim, aklî ilimler” karşılığında kullanımı yaygınlık kazanmış, felsefi geleneğin etkisiyle ahlâkta dört temel faziletin ilkinde hikmet denilmiştir (diğerleri şecaat, iffet ve adalet). Grekçe felsefi eserlerin Arapça’ya tercümesi sırasında “felsefe” şeklinde Arapçalaştırılmış olan Grekçe *phila-sophia* kelimesinin “hikmet sevgisi” anlamına gelmesiyle bağlantılı olarak hikmet terimi felsefi anlamlar kazanmış ve zamanla İslâm felsefi ilimler sisteminin

müfessirler tarafından da kabul görmüş ve kullanılmıştır. Buna göre Hikmet, ilmî ve amelî hikmet olmak üzere iki çeşite ayrılmaktadır:

1- **İlmî (Nazarî) Hikmet:** Eşyanın bâtınına, hakikatine muttali olmak, aralarındaki sebep-müsebbep irtibatını bilmek demektir.

2- **Amelî (Pratik) Hikmet:** Bir şeyi yerli yerine veya konulması gereken yere koymaktır.¹⁸⁴⁹ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'ye göre bu, üç dereceden ibarettir:¹⁸⁵⁰

a- Her şeye hakkını vermek, haddi aşmamak, bir hususta vaktinden önce acele davranmamak veya vaktinden sonraya bırakmamaktadır. Zira herşey için belli mertebeler ve belirli haklar, belli sınırlar ve öne alınmaması veya sonraya bırakılmaması gerekli vakitler vardır. İşte bütün bu cihetleri gözetmek hikmettir. Bu sebeple müsebbebâtâ riâyet etmemek hikmete zıt hareket etmektir. Bir başka deyişle hikmet, gerekeni, gerektiği şekilde ve gerekli zamanda yapmaktır.

b- Allah'ın va'd ve va'dindeki hikmeti müşahede etmek, hükmündeki adâleti bilmek, bazen vermemesindeki iyiliği mülâhaza etmektir. Zira Allah'ın her işi hikmetle ve adâlet üzeredir. "Şu kesindir ki Allah, kullarına zerre kadar bile zulmetmez. Ama kulun zerre kadar bir iyiliği bile olsa, onu kat kat arttırır. Ayrıca kendi tarafından büyük bir mükâfat verir."¹⁸⁵¹ Bununla birlikte şer'î hükümlerdeki ve kâinatta câri kanunlardaki adâletini bilme de buna dahildir. Zira her iki alanda da zerre kadar zulüm yoktur. Onun bol verip-vermemesine gelince, O, ancak hikmetle verir. Vermezse hikmetinden dolayı vermez. Dalâlete düşeni de hikmetiyle dalâlete sevketmiştir.

c- Amelî hikmetin üçüncü derecesi, İstidlâlde (ilimde) basîrete, irşatta hakikate, işarete (marifet bilgisinde) zirveye ulaşmaktır.

Hikmetin iki kısma ayrılmasına baktığımızda, nazarî hikmetin ilme ve idrâke, amelî hikmetin ise âdil ve doğru davranışa dayandığını söyleyebiliriz. Bu durumda hikmet, bu

genel adı olmuştur. Bununla birlikte felsefenin içinde bulunan metafizik, tıp ve mekanik gibi ilimlerin de özel adı olarak kullanılmıştır. Bkz., Kutluer, A.Yer.

¹⁸⁴⁹ İbn Kayyim, *Medâric*, II, 448; Bakara, 269'da, Râzî, II, 515; İbn Âşûr, III, 61.

¹⁸⁵⁰ İbn Kayyim, *Medâric*, II, 448-452.

¹⁸⁵¹ Nisâ, 40.

iki mananın dışında anlaşılmaz. Zira insanın kemâli, bu iki hakikattedir. Yani hakk'ı lizâtihi bilmesinde ve o bilgiye uygun amel etmesindedir. Bu da faydalı ilim ve salih ameldir.¹⁸⁵²

Allah, nebîlere, resûllere ve salih kullarından dilediğine her iki hikmet çeşidini de vermiştir. Mesela, Hz. İbrahim'le ilgili şöyle buyrulmaktadır: (رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا) “Ya Rabbi! Bana hikmet ver.” Bu Hz. İbrahim'in Allah'tan nazarî hikmet istemesidir. Âyetin devamındaki, (وَالْحَقِيقِي بِالصَّالِحِينَ) “Ve beni salihler arasına kat!”¹⁸⁵³ kısmı ise, amelî hikmettir.¹⁸⁵⁴

Yine Hz. Mûsâ'ya Cenab-ı Hak nida ederek (إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا) “Muhakkak ki, gerçek ilah Ben'im. Ben'den başka ilah yoktur.” buyurmuştur ki, bu nazarî hikmettir. Daha sonra da, (فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي) “O halde sen de yalnız Bana ibadet et. Benim için namaz eda et”¹⁸⁵⁵ buyurmuştur ki, bu da amelî hikmettir.

Yine Hz. İsâ'nın, (قَالَ أَنِّي عَبْدُ اللَّهِ أَنَانِي الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ) “Derken bebek: Ben Allah'ın kuluyum, dedi. O, Bana kitap verdi, beni peygamber olarak görevlendirdi. Nerede olursam olayım beni kutlu, mübarek kıldı.” dediği nakledilmiştir ki, bunlar nazarî hikmeti ifade etmektedir. Daha sonra da Hz. İsâ, (وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا) “Yaşadığım müddetçe bana namazı ve zekatı farz kıldı.”¹⁸⁵⁶ demiştir ki, bu da amelî hikmettir.¹⁸⁵⁷

Yine Cenab-ı Hakk, Hz. Muhammed hakkında (فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) “O halde şu gerçeği unutma ki: Allah'tan başka ilah yoktur.” buyurmuştur ki, bu nazarî hikmettir. Daha sonra da (وَاسْتَغْفِرْ لِدُنُوبِكَ) “Ve günahın için mağfiret dile...”¹⁸⁵⁸ buyurmuştur ki, bu amelî

¹⁸⁵² Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515; Kahtânî, s. 35.

¹⁸⁵³ Şuara, 83.

¹⁸⁵⁴ Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515.

¹⁸⁵⁵ Tâhâ, 14.

¹⁸⁵⁶ Meryem, 30-31.

¹⁸⁵⁷ Râzî, (Bakara, 269'da) II, 515.

¹⁸⁵⁸ Muhammed, 19.

hikmettir.¹⁸⁵⁹

Yine Hak Teâlâ, bütün peygamberler hakkında: (يُنزَلُ الْمَلَائِكَةُ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِ عَلِيٍّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ.) “Allah, melekleri, kendi tarafından bir vahiy ile kullarından dilediği kimselere, ‘Ben’den başka Tanrı yoktur. Bana karşı gelmekten sakının!’ diye, uyarmak üzere gönderir.”¹⁸⁶⁰ buyurmuştur ki bu nazarî hikmettir. Âyetin sonunda gelen, (فَاتَّقُونِ) “Bana karşı gelmekten” ifadesi ise, amelî hikmettir.

Râzî’ye göre Kur’ân’ın bütünü, insanın kemâlinin sadece bu iki kuvvette bulunduğu delâlet eden bir âyettir, delildir.¹⁸⁶¹

Hikmetin bu şekilde taksim edilmesi, zaman içinde asırların geçmesiyle konularına göre yapılmış bir taksimdir. Hikmet ilk önce, doğuda Hind Brahman ve Budistleri ile Çin Budistleri arasında; İran’da ise Zerdüş hikmeti içinde; Kıptîlerde ise, kahinlik hikmeti içinde doğmuştur. Daha sonra doğudaki milletlerden Yunanlılara geçti. Orada ıslah edidi, düzeltildi, alt birimlere (ilim dallarına) ayrıldı ve nazarî-amelî hikmet olmak üzere iki kısma taksîm edildi.¹⁸⁶²

Amelî hikmet, insanların amellerinden sâdır olan şeylerle ilgili olan hikmettir. Hikmetin bu çeşidi, nefsin tehzîbi, ailenin tehzîbi ve toplumun tehzîbine hasredilebilir. Nefsin tehzîbinden kastedilen ahlâk ilmidir. Yani ilâhî ahlâkla ahlâklanmak ve kemâle ermektir. Ailenin tehzîbinden maksat, ev idaresi, ailenin yönetimi ilmidir. Toplumun tehzîbinden maksat ise medenî ve şer’î siyaset ilmidir.¹⁸⁶³

Nazarî hikmete gelince, amelle ilgili değil bilgiyle ilgili olan işlerdir. Bu, düşünce, anlayış ve amelde istikâmetle elde edilebilir. Başlıca üç kısma ayrılır:¹⁸⁶⁴

1- Tabîî (Fizik) İlimler: Buna “ilm-i esfel” de denilmektedir. Kâinatın yaratılmasından,

¹⁸⁵⁹ Râzî, (Bakara, 269’da) II, 515.

¹⁸⁶⁰ Nahl, 2.

¹⁸⁶¹ Râzî, (Bakara, 269’da) II, 515.

¹⁸⁶² İbn Âşûr, (Bakara, 269’da) III, 61-62.

¹⁸⁶³ İbn Âşûr, A. yer.

¹⁸⁶⁴ İbn Âşûr, A. Yer; Râzî de bu taksimi *Levâmi*’ adlı eserinde yapmaktadır. Bkz., s. 272-273.

hava hareketlerine, yeryüzü tabakalarından bitki, hayvan ve insana kadar, tıp, kimya ve astronomi ilimlerinin hepsini içine alır.

2- **İlm-i Riyâzî:** Bu ilme “ilm-i evsat” da denilmektedir. Hendese (geometri), hesap (aritmetik), mühendislik ve musikî ilimleri bu gruba girerler.

3- **İlâhî:** Bu ilme “ilm-i A’la” da denilmektedir. Beş kısma ayrılır:

a- Mevcudatın anlamları,

b- Mantık (usul ve mebâdi),

c- Vacibu'l-Vücûd'un isbatı ve sıfatları,

d- Ruhların ve mücerred varlıkların isbatı,

e- Vahiy ve peyamberliğin isbatı,

Goichon'a göre nazarî hikmet, varlığı insana bağlı olmayan varlıkların bilgisini araştırır. Bu açıdan değerlendirildiğinde nazarî hikmetin hedefi hakikattir. Pratik hikmet ise, insan eylemleriyle elde edilecek iyiyi hedefler. Ona göre bu tasniflerin hepsi Aristoya dayanmaktadır.¹⁸⁶⁵ Daha sonra gelen batılı felsefeciler ise, hikmeti, felsefede fizik ötesi olan şeye hasrettiler. Yunanlı filozofların “ilâhîyyât” diye isimlendirdiği şey budur.¹⁸⁶⁶

İbn Âşûr'a göre, dinde hikmet adına önemli olan dört fasıldır: Birincisi, Allah'ı hakkıyla bilmek ki, bu hakiki itikad ilmidir. Yunanlılar bu ilmi, ilâhî ilm veya fizik ötesi olarak adlandırmışlardır. İkincisi, insanın nefsini mükemmel hale getirecek ilimdir ki, bu da ahlâk ilmidir. Üçüncüsü, ailenin tehzîbidir ki, Yunanlı filozoflar tarafından, “ilm-i tedbiri'l-menziel” (aile ahlâkı) olarak adlandırılmıştır. Dördüncüsü, toplumun yönetimi ve işlerinin düzenlenmesidir ki, siyaset ilmidir. İmamet ve saltanat hükümleri içinde mütalaa edilebilir. İslâm daveti, ister usûl, isterse furû' ile ilgili hususlarda olsun

¹⁸⁶⁵ Goichon A. M. Encyclopaedia of Islam, *Hikma* md.

¹⁸⁶⁶ İbn Âşûr, (Bakara, 269'da) III, 62.

hikmetin bu şubelerinden herhangi biriyle mutlaka irtibatlıdır.¹⁸⁶⁷

Bütün bu bilgilerden sonra şunu belirtmek gerekir ki: Aslında Kur'ân'da hikmetin teorik ve pratik olarak herhangi bir ayrımı yapılmamıştır. Bazı müfessirler ise ilk defa felsefeciler tarafından yapılan bu taksimi kabul ederek kullanmışlardır. Burada ilim, hikmetin başlangıcı sayılarak nazarî hikmet adıyla adlandırılmıştır. Lâkin, Hamdi Yazır'ın yaklaşımıyla yalnızca nazarî bilgiye saplanıp kalmak, yolunu şeytana kestirmek demektir. Bu olsa olsa filozofluktur. Yani hikmetin kendisini değil, lafını etmektir. Sırf felsefeyle uğraşmanın ayıp sayılması da bundandır. Demek ki asıl hikmet, ilim ile amelin bütününden ortaya çıkan hakikattir. Bundan dolayı, ilim ile ameli, hikmetin birer çeşidi gibi değil, birer parçası olarak kabul etmek gerekir. Yani hikmet denilen şey, ya gerçek bilgi, ya doğru hareket değil; doğru bilgiyle doğru hareketin bütünüdür. Bunların herbirine tek başına hikmet denilmesi mecaz, ya da ıstılah olarak kabul edilmelidir.¹⁸⁶⁸ Yoksa ilim ve ameli ayrı ayrı düşündüğümüzde hikmetten bahsetmek mümkün değildir. Zira ilme dayanmayan bir davranış hikmet olmadığı gibi, amele dönüşmemiş (faydasız) bir ilimde asla hikmet değildir. Allah Resûlü'nün: "Faydalı bilgi isteyin, yararsız bilgiden de Allah'a sığının"¹⁸⁶⁹ buyurması da bunu göstermektedir.

¹⁸⁶⁷ İbn Âşûr, (Bakara, 269'da) III, 62-63; Bu tasnif ve daha geniş bilgi için bkz., İbn Sina, *Kitâbu's-Siyase*, s. 4-17.

¹⁸⁶⁸ Yazır, Hamdi, II, 924-925.

¹⁸⁶⁹ Münâvî, IV, 108.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hikmet, *hkm* fiilinden türeyen bir mastar ve isimdir. Lugatta salah maksadıyla menetmek, engellemek demektir. *Hkm* maddesi Kuran-ı Hakîm’de, fiil, mastar ve isim olarak 210 defa geçmektedir. Hikmet kelimesi tek başına veya kitap kelimesiyle birlikte yirmi ayette geçmektedir. Bunun haricinde on ayette de hüküm lafzı hikmet anlamında kullanılmıştır. Anlam yönünden hikmet kelimesi: *hüküm, hakimiyet, hükümet, mahkeme, muhakeme, ihkam* ve *hakem* gibi kelimelerle aynı köktendir.

Hikmet kavramının türediği *hkm* fiil kökünden gelen bütün kelimelerde ortak olan anlam, “engellemek, mani olmak, sınırlamak suretiyle tecavüzü, haddi aşmayı önlemek”tir. Mesela hüküm, zulme engel olmak şeklinde tanımlanırken, rasgele davranmasına mani olduğu için ata takılan gema de “Hakeme” denilmiştir. Hâkiminde en bariz özelliği zulmü önlemesidir. Hikmetli söz söyleyen kişi olarak hakîm, hikmeti ile saçmalığı ve yanlışını engelleyen kimsedir. Hakem ise, taraf tutma arzusuna mani olarak, taraflardan herhangi birisinin zulme uğramasını engeller. Dolayısıyla bu fiilden türeyen kelimelerde ortak olan engelleme manasında, her halükârda *sulh, denge, hak* ve *adaletin* gözetilmesi bir esastır.

Hikmet kavramı hakkında lugatlerde; adalet, ilim, fıkıh, nübüvvet, Kuran, Tevrat, İncil, Allah’a itaat, dinde derin kavrayış ve onunla amel etme, haşyet, fehm, takva, akıl, söz ve işte isabet anlamları zikredilmiştir. Bunların bazılarını Kuran’ın kullanışı tayin etmiştir. Kuran’daki kullanılışıyla hikmet kelimesi, Vucûh ve Nezâir yazarları tarafından genel olarak: *Kuran’daki emir ve yasaklarla ilgili öğütler, fehm ve ilim, nübüvvet, sünnet, Kur’ân’ın tefsiri* ve *Kur’ân* şeklinde anlaşılmıştır. Kuran’ın bu kullanımlarına dikkat ettiğimizde hikmet kavramının dünya ve ahiretin bütün hayırlarını içine alan, Kur’ân’ın merkezinde önemli bir kavram olduğunu görürüz. Kelimenin bu ehemmiyetinden dolayıdır ki, hikmet; Kuran’da geçen ve her türlü fazilet ve müsbet davranışı ifade eden pek çok kavramla yakın ilişki içindedir. Bunun yanında bütün kötülük ve haksızlıkları ifade eden kavramlarla da bir zıt ilişkisi söz konusudur. Hikmetin, *hüküm, fehm, fıkıh, ilim, adalet, hak, takva, furkân, basîret, tefekkür* ve Kur’ân’da düşünmeyi ifade eden pek çok kavramla olan bu yakın ilişkisini; bazen eş anlam bazen de sebep–sonuç ilişkisi olarak değerlendirmemiz mümkündür. Hikmetin

asıl zıt anlam çerçevesini ise *cehalet*, *sefeh*, *zulüm* ve *bâtıl* olarak tespit ettik. Zıt anlam alanını daha da genişletmek mümkün ise de bu dört ana kavramla ifade etmenin yeterli ve daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Hikmetin esası, kendisiyle cehalet, sefeh, zulüm ve batıldan korunulan her şeydir. Onun için ilim bir hikmettir. Kur'an, akıl ve derin anlayış (fehm veya fıkıh) birer hikmettir. Bir başka tanıma göre hikmet sağlam ve kesin ilme sahip olma ve yapılan her şeyi bu ilme uygun (hak) olarak yapmaktır. Yine bu ilim sayesinde, eşyanın asıl gerçeğini beşerî imkânın elverdiği ölçüde idrâk etmek (hikmet) mümkün olduğu gibi; bu çerçevedeki ilim doğrultusunda yapılan isabetli eylemler vasıtasıyla (adl) insanın kendisi için mümkün olan kemâl noktasına (takva) ulaşması da hikmettir. Bu sayede insan hakka, adalete ve takvaya ulaşmış, her çeşidiyle zulümden ve bâtıldan uzaklaşmış olur.

Allah'ın güzel isimlerinden birisi de el-Hakîm'dir. Kur'ân-ı Hakîm'de doksan bir yerde Allah'ı tavsif eden Hakîm vasfının: "Herşeyi yerli yerinde yaratan, hikmet sahibi, eşya ve varlıkları bilen ve son derece muhkem olarak, itkan üzere yaratan" gibi anlamları vardır. Hakîm ismi Kur'ân'da tek başına zikredilmemiş, Allah'ın diğer güzel isimlerinden 'Azîz, Vâsî, Hamîd, 'Alîm, Habîr, ve Tevvâb isimleriyle beraber kullanılmıştır.

Hikmet, ilim ve kudret gibi hem Allah, hem de insan hakkında kullanılan müşterek sıfatlardandır. Allah Hakîm'dir, yani hikmet sahibidir denildiği gibi; insan da hakîmdir denilebilir. Ancak Allah'ın hikmet sahibi, hakîm oluşu ile insanın hakîm oluşu arasında fark vardır. Allah'ın hikmeti, ezeli, tam, mutlak ve kâmil iken; insanın ki, hâdis, yani sonradan olma, sınırlı, ve noksandır. Bu itibarla Allah'ın hikmetinde bir değişme ve artma-eksilme söz konusu değilken insanınkinde söz konusudur.

Allah'ın hikmeti, varlıkları en mükemmel bir şekilde bilmesi ve yaratmasıdır. İnsanın hikmeti ise yüce Yaraticıyı tanıyıp O'na iman etmesi ve kullukta (şükür) bulunmasıdır. Varlığın hakikatını idrak edip söz ve fiilde daima isabeti yakalayıp hayırlı işler yapmasıdır. Diğer bir ifadeyle, kâinat kitabının hakiki tercümanı Kur'ân'ı anlaması (fehm, fıkıh), bellemesi (va'y) ve ilâhî ahlâkla ahlâklanmasıdır.

Hakîm olan Allah, bütün insanlar için bir beyan, sorumluluklarının bilincinde takva sahibi kimselere ise bir hidayet kaynağı ve bir öğüt (3/138) olarak indirdiği Kitab'ını da Hakîm vasfıyla nitelendirmektedir. Hak ve yüce hakikatleri ihtiva etmesi bakımından Kur'an, hikmetlerle doludur. Çünkü hikmet bir anlamıyla da söz ve fiilde gerçeği, hakikati elde etmek ve hakka, doğruya isabet etmektir. Hakîm olan Kur'ân, Hakîm olan Allah tarafından, kullarının, hikmeti doğrultusunda hayatîyetlerini sürdürebilmeleri için hak olarak indirilmiş hak bir kitaptır. Bu kitap, Allah'ın kullarıyla ilgili ilim ve iradesinin, onlara verdiği talimatların ifadesidir. Mutlak hakikat ve doğruluğun yegâne kaynağı olan Allah'tan ancak, hak sâdır olur. O, Hakk'tır. Varlığı kesindir. İnkârı mümkün değildir. Son derece Âdil'dir. Hikmetin iktizasına göre eşyayı yaratandır. Bundan dolayı yer ve gökleri hak ve hikmetle yarattığı gibi (14/19, 85; 16/3), kitabında haber verdiği gerek geçmiş ve gerekse gelecekle ilgili bütün bilgi ve haberleri de hak olarak anlatmıştır. O'nun ayetlerini sağlamlaştırmış (ihkâm), insî ve cinnî şeytanların şerrinden, her türlü tahrifatından korumuştur. Ayrıca hakîmi, muhkem anlamında aldığımızda; emir ve yasakları helal ve haramları net bir şekilde açıklanmış, âyetleri her türlü karışıklık, çelişki, tutarsızlık ve belirsizlikten uzaklatırılmıştır. Allah, varlıkla ilgili bütün emirlerini de hikmetli olarak ve hikmetine uygun bir şekilde bildirmiştir. (44/4)

İslam öncesi Arapların kendilerine has hikmetleri ve hakîm kişileri vardı. Şairlere, hatiplere, kâhinlere, gün görmüş tecrübeli ve basîretli kişilere (mukakkem), hakîm, onların veciz ve belîğ sözlerine de *hikmet* denilmekteydi. Bunlar günlük hayattada yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Peygamberimiz (s.a.v.)'in Kuss b. Saide, Lebid, Übey b. Ebi's-Salt gibi cahiliyye hatip ve şairlerinin konuşma ve şiirlerini takdir etmiştir. Bu yaklaşımdan bunların basit ve ibtidâî ifadeler olmadığı sonucu çıkarılabilir. Bu tür şiir ve hitabeler, cahil ve ümmî bir toplumun akıl ve sezgi gücüne dayanarak ortaya koyduğu sâde fakat edebî, ahlâkî ve fikrî değeri olan tefekkür ürünü anlamlı hikmetlerdir. İşte Kur'ân, belli bir düzeyde hikmete sahip bulunan ve hikmete râğbet eden bir toplumda, en üstün hikmet (hikmet-i baliğa) olarak indirilmiştir.

Hikmet kavramı, Kur'ân'ı Hakîm'de genellikle hidayet rehberleri olarak gönderilen peygamberlerin vasfı olarak kullanılmıştır. Zira onlar ilim, vahiy ve hikmetle donatılmışlardır. Ayrıca bütün düşünce sistemlerinden farklı olarak peygamberlerin getirdiği vahyin birbirini tasdik, resüllerin birbirlerini teyid etmeleri, hikmetin Hz

Adem'den bu yana kesintisiz bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Peygamberler kendilerine verilen kitap ve hikmet sayesinde insanı kötülüklerden meneden, arındıran ve varlığın hakikatını, perde önü ve perde arkasını idrâke ulaştıran bir vasfa sahip olmuşlardır. Kitapla birlikte hikmeti de öğretmek onların vazifeleri arasındadır.

Kur'ân ile hadis İslâm'ın dininin iki temel esasıdır. Kur'an metluv olarak, sünnet, gayr-ı metluv olarak vahiydir. Allah Hakîm, Kur'ân da aşkın hikmet (hikmet-i baliğa) olduğuna göre; elbetteki bunun bir tefsir mahiyetinde devamı ve Kur'ânî hikmetin tezâhürü olmak üzere hadisler de hikmet olacaktır. Hakîmin sözü, tabiatıyla hikmet olacaktır. Esasen bazı ayetlerde nübüvvet ve risalete hikmet denilmiş olması, Peygamberimize hikmetin verildiğini açıkça ifade eden ayetlerin yanında, O'nun hakîm olduğunun bir başka delilidir. Bu itibarla Hz. Peygamberimize hakîm; söz, fiil ve takrirlerine de hikmet demek, onun ulvî görev ve makamını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Buna göre Kur'an ve sünnet bütünüyle hikmettir. Bunun içindir ki Kur'ân'ın sünnet hakkında "hikmet" tabirini kullanmış olması yerindedir.

İnsanlar arasında hakîm, hikmete uyanmış ona sahip olmuş zat demektir. Hakîm her işini kesin bir bilgiye dayalı, yerli yerinde, ölçülü bir şekilde, düşünerek, fayda ve zararlarını tartarak ve neticesini bilerek sapasağlam yapan kimsedir. Bu yönüyle hakîm olan kimse, işinde mâhir bir sanatkârdır. Kâinatın yüce sanatkârı Allah, yaptığını en (muhkem) sağlam, en güzel, en mükemmel, en iyi ve yerli yerinde yaptığı için (27/88) Hakîm'dir. Peygamberler, veliler ve diğer insanlar ise, O'nun bu isminin tecellisine mazhar oldukları nisbette, o ölçüde hakîmdirler. Binaenaleyh, Allah mutlak olarak Hakîm, insanlar ise nisbî ve izafi olarak hakîmdir. Allah'ın ilim, irade ve kudret alanındaki sonsuz hikmetleri, hakîm peygamberler ve bu unvana sahip seçkin kulları vasıtasıyla keşf edilip, peyderpey diğer insanların istifadesine sunulmaktadır.

Hikmet, bazı ayetlerde kitap ile birlikte, bazı ayetlerde tek başına zikredilmiş ve Allah'ın onu dilediği kimseye vereceği beyan edilmiştir. Bu açıdan, hikmetin elde edilmesi Allah'tandır. Allah'ın ihsanıdır. "O hikmeti dilediğine verir. Kime de hikmet nasip edilmişse ona çok büyük hayır verilmiştir." (2/269) Fakat Allah'ın hikmeti vermesi için, insanın alıcılarını açması, hikmeti almaya ehil hâle gelmesi şarttır. Bu sürecin başlangıcı da tefekkür ve tezekkürdür.

Hikmetin nazari ve amelî olarak ikiye ayrılması yani çeşitleri meselesine gelince; insanları, iyi ve güzel olana yönlendirme maksadıyla, bütün kötülüklerden alıkoymak anlamına gelen hikmet, sırf bir ilim olamaz. Zira hikmet, varlığın hakikatını idrâk etmek; varlıklar arasındaki alaka ve irtibatı keşfetmek ve olaylar arasındaki sebep-sonuç münasebetini anlamak maksadıyla, maddî-manevî, bedenî-ruhî gösterilen gayretler sonunda elde edilmiş, amelî ve tecrübî bir bilgidir. Sıradan bir bilme, anlama ve yaşama değil, derin bir idrâk ve daima isabetli bir davranıştır. Bununla birlikte aslına bakılarak hikmete ilim, neticesine bakılarak amel denilmiştir. Bu anlamda sadece ilme hikmet denilmiş olması mecaz veya bir istilâh olarak kabul edilmelidir. Yoksa hiçbir zaman amelsiz ilme veya ilimsiz söz ve amele hikmet denilmez.

Nahl süresinde. “Rabbinin yoluna hikmetle davet et emrine gelince, bu ifade Kur’an, fıkıh, mev’iza, sağlam ve kesin deliller anlamından daha ziyade, yani davetin muhtevasından çok, davette takip edilecek hakîm üslûp, doğru metot, isabetli vesile ve planları ihtiva etmektedir. Bunlar da, metot, üslûp ve vesileler açısından üç ayrı kategoride değerlendirilebilir.

Sonuç olarak hikmet, muhtevası çok geniş bir kavramdır. Hikmetin, Kur’ân’da “çok hayır” olarak nitelendirilmesini göz önüne alırsak, onu, hayırların esası ve kaynağı olarak tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla bu çok kapsamlı kavram, sadece bir yönüyle ele alınmamalı, sahip olduğu manaların bütünlüğü çerçevesinde anlaşılmalıdır. Buna göre hikmet hakkında genel olarak şu tespitleri yapabiliriz:

1- Hikmetin başı tefekkür ve tezekkürdür. Bunun fert ve cemiyet hayatında en belirgin yansıması, iman, salih amel, takva, hak ve adalettir. Bu cihetle hikmet bir düşünce, tasavvur ve davranış bütünlüğüdür. Gelip geçici bir bilgi veya davranış değil daimî bir bütünlüktür yani kalıcı davranışlardır.

2- İlimde kesinlik (yakîn), amelde sağlamlık yani yaptığını en güzel, en mükemmel ve en muhkem şekilde yapmaktır. Bir başka deyişle hikmet ilim ile sanatın birleşmesidir.

3- Her bilgi hikmet değildir. Varlığın özü ve iç yüzündeki gerçeği, her nesneye ait ayrı ayrı hususiyetleri; bunların arasındaki münasebetleri ve varlıktaki fayda ve maslahatları tanımak, hedeflenen gayeleri idrâk etmek gereklidir.

4- Hikmet, varlık aleminde her şeyi yerli yerine koymak demektir. Bu pratik mana açısından bakacak olursak, hikmet adalettir. İşte bu nizam ve ahenkle, kâinattaki her şeyin yerli yerinde olması ilâhî hikmetinden hareketle, kendi iç ve dış dünyamızda denge ve düzenin (mîzan) korunmasına riayetde (adalet) hikmettir.

5- Hikmetin, hâkimiyet manasıyla irtibatlı olarak; her zaman en iyi hedefleri takip ederek idare edenlerle edilenler arasında hak, adalet, iyilik ve güzellik arayışları içinde bulunmak; bu açıdan insanlarla olan muamelelerimiz de ilâhî ahlâkla ahlâklaklanmak da hikmettir. Bu da, insanı cehaletten, icraatını zulüm ve haksızlıktan, ikram ve ihsanını cimrilikten, hoşgörüsünü sertlikten, beyinsizlikten arındırmasıyla mümkün olur.

6- Peygamberlik hem ilmî hem de amelî yönden ilâhî ihsan eseri olan hikmetin en yüksek mertebesini ifade eder. İnsanoğlu her zaman şeytanın telkin ve vesvesesiyle, rahmânî mantık ve muhakemeyi ayırd etmesi için, Resûlullah'ın *sünnetine* (hikmet) teslim olma mecburiyetindedir. Ancak bu sayede insan doğru ve isabetli düşünebilir. Bu sayede insanda müstakim muhakeme ve ilâhî hikmet mevhibeleri belirmeye başlar. Duygu ve düşünce istikameti güçlenir. Faziletler, onda gelip geçici değil yerleşik yatkınlıklara dönüşür. İşlene işlene onun tabiatıyla bütünleşir ki bu da yine ilâhî ahlâkla ahlâklanmak demektir.

Bu çalışmamızda hikmeti çeşitli açılardan ele alıp incelemeye çalıştık. imkânımız ölçüsünde kaynaklara inerek Kur'ân çerçevesinde hikmetin anlamlarını tespit etmeye gayret ettik. Tezimizin mutlaka eksik tarafları vardır. Konuyu çalışıp bitirdikten sonra hikmetle ilgili şu çalışmaların da yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeyim.

1. Nahl sûresinde geçen *hikmetle davet* emri üzerinde, konulu tefsir açısından müstakil bir çalışma yapılması çok faydalı olacaktır. Böyle bir çalışmayla hikmetle davetin Kur'ânî temel esasları ortaya konulmuş olacaktır.

2. Peygamberlere verilen hüküm ve hikmetin onların hayatlarındaki tezahürleri de örneklerle ele alınarak incelenebilir. Bununla bütün peygamberlerin insanlığa örneklikleri Kur'ân çerçevesinde daha net olarak ortaya çıkacaktır.

3. Kur'ân'ın, hakîm olmasının bütün özellikleri müstakil bir çalışmayla geniş olarak ele alınıp incelenmesi; Kur'ân-ı Hakîmin hikmetlerinin daha da müşahhas olarak anlaşılmasına ve hayata hakim kılınmasına vesile olacaktır.

4. Hikmetin önemli bir kavram olması hasebiyle bütün İslâmî ilimlerde önemli bir yeri vardır. Buna rağmen araştırdığımız kadarıyla hadis, fıkıh, kelim ve tasavvuf ilimlerinde de bu kavramın müstakil bir çalışma olarak ele alınmadığını gördük. Bu ilimlerden özellikle hadis ve tasavvuf alanında bu konunun çalışılması faydalı olacaktır. Felsefecilerin hikmet kavramına sahip çıkıp hikmet üzerinde çalışma yaptıkları kadar, İslâmî ilimlerde de çalışmaların yapılması uygun olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR:

‘ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu‘cemu’l-mufehres li ‘elfâz’l-‘Kur’âni’l-Kerîm*, el-Mektebetü’l- ‘İslâmîyye, İstanbul 1982.

‘ABDULMEHDÎ, Şeyh ‘Ebû Muhammed ‘Abdulkâdir ibn ‘Abdilhâdî, *el-Medhal ile’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, Dâru’l- İ’tisam, II. Baskı, Mısır 2000.

‘ACLÛNÎ, ‘İsmâ‘îl ibn Muhammed, *Keşfu’l hafâ ve muzîlu’l- ‘İlbâs ‘an me’s-tehere mine’l- ‘ehâdîsi ‘alâ ‘elsineti’n-nâs*, Dâru ‘İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut, ty.

AKGÛL, Muhittin, *Kur’ân İnsan ve Toplum*, Işık Yay., İstanbul 2001.

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1998.

....., *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara 1978.

AKYÛZ, Vecdi, *Kur’ân’da Siyasî Kavramlar*, Kitabevi, İstanbul 1998.

ÂLÛSÎ, Şihâbüddîn Maḥmûd, *Rûḥu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-‘Kur’âni’l-‘Azîm ve’s-Seb‘il-Meṣnâî*, (thk: Muhammed Ḥuseyn el-‘Arab), Beyrut 1985.

‘ASIM Efendi, *Ḳâmûs Tercümesi*, İstanbul 1305.

ATEŞ, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*, Yeni Ufuklar Neşriyat (Milliyet) İstanbul 1995.

....., *Kur’ân-ı Kerîm’in Evrensel Mesajına Çağrı*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1990.

....., *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1992.

ATTAS, Nâkıb, *Modern Çağ ve İslâmî Düşüncenin Problemleri*, (çev. M. Erol Kılıç), İstanbul 1989.

AY, M. Emin, *Din Eğitiminde Mükafat ve Ceza*, Nil Yay. İzmir 1994.

AYDIN, Mehmet, *İçeride Kritik Bakış, Din-Felsefe-Laiklik*, (haz. Mehmet Gündem) İyiadam Yay., İstanbul, 1999.

AYDÜZ, Davut, *Tefsir Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yay., İzmir 2000.

‘AYNÎ, Bedruddîn, Maḥmûd ibn ‘Aḥmed, *‘Umdetü’l-kârî, şerḥu Şaḥîḥi’l-Buḥârî*, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, ty.

BAYRAKLI, Bayraktar, *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay., İstanbul 1999.

BAYRAKTAR, M. Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen–Öğrenci Münasebetleri*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay., 3. Baskı, İstanbul 1989.

BEGÂVÎ, ‘Ebû Muhammed el- Huseyn ibn Mes‘ûd, *Me‘âlimu’t-tenzîl*, (thk. M. ‘Abdullah en-Nemr, ‘Osmân Zâmiriyye ve Süleymân Muslim el-Ḥarş) Dâru Taybe, 2. Baskı, Riyad 1993.

BEHİY, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur’ânî Kavramlar*, (çev. Ali Turgut) 3. Baskı, Yöneliş Yay., İstanbul 1995.

BEYÂNÛNÎ, Muhammed ‘Ebu’l-Feth, *el-Medḥal ilâ ‘ilmi’d-da‘ve*, Müessesetü’r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 1991.

BELÎHÎ, Şâliḥ ibn İbrâhîm, *el-Hedyu ve’l-beyân fi ‘esmâi’l-Kur’ân*, el-Metâbi‘u’l-‘Ehliyye, 2. Baskı, Riyad, 1404.

BEYZÂVÎ, Kâḍî ‘Ebu’l-Ḥayr Naşruddîn ‘Abdullah ibn Umer eş-Şirâzî, *‘Envâru’t-tenzîl ve ‘esrâru’t-te’vîl*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1996.

BEYHÂKÎ, 'Ebû Bekr 'Aḥmed ibn Ḥuseyn ibn 'Alî, *Kitâbu'l- 'esmâ ve 'ş-şifât*, (thk. M. Zahid el-Kevserî), Dâru İhyâi't-turâşi'l-'Arabî, Beyrut, ty.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-u İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yay., İstanbul, 1967.

....., *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri*, Akçağ Yay., Ankara, 1991.

BUḤÂRÎ, 'Ebû 'Abdillah Muḥammed ibn 'İbrâhîm, *el-Câmi'uş-şahiḥ*, el-Mektebetü'l-'İslâmî, İstanbul 1979.

BULAÇ, Ali, *Din-Felsefe/ Vahiy-Akıl İlişkisi*, İz Yay., İstanbul 1995.

BULADI, Kerim, *Kur'ân'da Nankörlük Kavramı*, Pınar Yay., İstanbul 2001.

CANAN, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yay., İstanbul ty.

....., *Peygamberimizin Tebliğ Metotları*, Nesil Yay., İstanbul 1998.

CERİR, *Şerḥu dîvân-ı Cerîr*, (hızr. Tâcuddîn Şelek), Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut 1993.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 37-54, T.D.V. Yay., 6. Baskı, Ankara 1988.

CEVHERÎ, İsmâ'îl ibn Ḥammâd, *es-Şihâḥ, Tâcu'l-luğa ve şihâḥu'l-'Arabiyye*, (thk. 'Aḥmed 'Abdulgâfûr 'Attâr), Dâru'l-'İlmi'l-melâyîn, Beyrut 1990.

CİSRÎ, HÜSEYİN, *Risâle-i Hamîdiyye*, (çev. Manastırlı İsmail Hakkı. Sadeleştiren: 'Aḥmed Gül) Bahar Yay., İstanbul 1980.

CORBİN, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1986.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, 'Alî Muḥammed, *Kitâbu't-Ta'rifât*, ty.

ÇAMDİBİ, Mahmut, *Din Eğitime Giriş*, İstanbul 1989.

....., *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, M.Ü.İ..F Vakfı Yay., İstanbul 1994.

ÇANKI, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lugatı*, İstanbul 1954.

ÇANTAY, Hasan Basri, *Kur'ân -ı Hakîm Ve Meal-i Kerîm*, Çantay Kitabevi, İstanbul 1988.

ÇELİK, Muhammed, *Kur'ân, Kur'ân'ı Tanımlıyor*, Şûle Yay., İstanbul 1998.

....., *Kur'ân'ın İkna Husûsiyeti*, Çağlayan Yay., İzmir 1996.

ÇETİN, Abdurrahman, *Kur'ân Okuma Esasları*, Aksa Yay. 2. Baskı, İstanbul 1997.

DÂRİMÎ, 'Ebû Muhammed 'Abdullah ibn 'Abdurrahman ibn Fağl es-Semerkindî, *es-Sünen*, (thk. Muşafâ Rayb el-Buğa), İstanbul 1992.

DÂMEĞÂNÎ, el- Huseyn ibn Muhammed, *el-Vucûh ve 'n-nezâir*, Beyrut 1985.

DEMİRCİ, Muhsin, *Lokmân Suresi ve Ahlâki Öğütler*, Çamlıca Yay., İstanbul 2001.

DERVEZE, 'İzzet, *Asru'n-nebi*, (çev. Mehmet Yolcu) İstanbul 1995.

DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1984.

DİHLEVÎ, Şâh Veliyullah, *Hüccetullahî'l-Bâliğa*, Dâru't-turâş, Kahire, ty.

DRAZ, A. Muhammed, *En Mühim Mesaj Kur'ân*, (çev. Suat Yıldırım), Akçağ Yay., 1. Baskı, Ankara 1985.

'EBU'L-BEKÂ, Eyyûb ibn Mûsâ el- Huseynî el-Kefevî, *el-Külliyât, Mu'cem fi'l-muştelâhât ve'l-furûkı'l-luğavî*, (hızr. 'Adnan Dervîş, Muhammed el-Mısırî) Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut 1993.

'EBÛ DÂVUD, Süleymân ibn Eş'aş es- Sicistânî el-'Ezdî, *es-Sünen*, (thk. M. Muhyiddîn 'Abdulhamîd) Dâru'l-Fikr, ty.

'EBÛ HAYYÂN, Muhammed ibn Yûsuf, *el-Baħru'l-Muħîf*, Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, Beyrut 1983.

- 'EBÛ'S-SU'ÛD, Muhammed ibn Muhammed el-'Imâdî, *İrşâdu'l-'aqli's-selîm 'ilâ mezâye'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, Matbaâ-i 'Âmire 1307. (Râzî'nin kenarında)
- 'EBÛ 'ÛDE, Ḥalîl, *et-Taṭavvuru't-delâli beyne lugati's-ṣi'ri ve'l-Ḳur'ân*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1985.
- EKİN, Yunus, *Kur'ân'a Göre İnançsızlık Kavramı*, Işık Yay., İzmir 2001.
- ELME'Î, Zahir ibn 'Avvad, *Menâhîcu'l-cidâl fi'l-Ḳur'ân'il-Kerîm*, (çev. Ercan Elbinsoy) Pınar Yay., İstanbul 1984.
- EREN, Şadi, *Kur'ân'da Gayb Bilgisi*, Işık Yay, İzmir 1995.
- ERDOĞAN, Mehmed, *Akil Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İstanbul 1995.
- ESED, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, (çev. Ahmet Ertürk, Cahit Koçtak), İstanbul 1996.
- FAYDA, Mustafa, *Halid bin Velid*, Çağ Yay., İstanbul 1990.
- FAZLUR RAHMAN, *İslâm*, (çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Selçuk Yay., Ankara 1996.
- FERAMÂVÎ, 'Abdulhay, *el-Bidâye fi't-tefsîri'l-mevdû'î*, Kahire 1977.
- FERRÂ', 'Ebû Zekerîyya Yahya ibn Ziyâd, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (thk. M. 'Alî Neccâr), Beyrut 1980.
- FERSAHOĞLU, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yay., İstanbul 1996
- FETTÂNî, Muhammed Tâhir eş-Şiddîkî el-Hindî, *Mecma'u biḥâri'l-'envâr fi ġarâibi't-tenzîl ve letâifi'l-aḥbâr*, Mektebetu Dâri'l-Eymân, 3. Baskı 1994.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddin Muhammed ibn Ya'qûb, *el-Ḳâmûsu'l-muḥîṭ*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2000.

....., *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-Kitabi'l-'Azîz*, el-Mektebetü'l- 'İlmiyye,
Beyrut ty.

ĞAZZÂLÎ, 'Ebû Hâmid Muhammed, *el-Mağşadu'l-esnâ şerhu 'Esmâillâhi'l-Ĥüsna*,
(çev. Yaman Arıkan), Elifbe Yay., İstanbul 1982.

....., *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, Dâru't-Da'va, İstanbul, 1985.

....., *el-Munğazu mine'ç-dâlal*, Derya Yay., İstanbul ty.

....., *Mizânu'l-'Amel*, (thk. Süleyman el-Bevvâb) Dâru'l-Ĥikme, Beyrut 1986.

GOLDZİHER, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, (çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er.) Ankara
1993.

GÖLCÜK, Şerafeddin, Süleyman TOPRAK, *Kelâm*, Tekin kitabevi, 2. Baskı,
Konya 1991

....., *Kur'ân ve İnsan*, Esra Yay., Konya 1996.

GÜLEN, Fethullah, *Prizma*, Nil Yay., İzmir 1995.

....., *Sonsuz Nur*, Feza Yay., İstanbul 1994.

....., *Kur'ân'dan İdrake Yansıyanlar*, Feza Gazetecilik, İstanbul 2000.

....., *İrşad Ekseni*, Nil Yay., İzmir 1998

....., *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, Nil Yay., İzmir 1994.

HÂKİM, en-Neysâbüri 'Ebû 'Abdillah Muhammed, *el- Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*,
Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.

HAKKI, Erzurumlu İbrahim, *Mârifetnâme*, Kit-San Neşriyat, İstanbul 1984.

HALEBÎ, Semîn 'Aḥmed ibn Yûsuf, *'Umdetu'l-ḥuffâz fi tefsîr-i 'Eşrefi'l- 'Elfâz*, (thk.
Muḥammed Tuncî), 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut ty.

HAMDÂN, Neẓîr, *el-Ḥaḡ mevâkı'uhu ve ḡaşâişuhu*, Dâru'l-Me'mûn, Dımeşk 1991.

....., *Ḥikmetu'l-Kur'ân ve'l-ḡaḡâre*, Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, Beyrut 1995.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1996

ḤAVVÂ', Sa'îd, *el-Ësâs fi't-tefsîr*, Dâru's-Selâm, 3. Baskı 1991.

ḤÂZİN, 'Alauddîn 'Alî ibn Muḡammed el-Baġdâdî, *Lubâbu't-te'vil fi me'âni't-tenzîl*,
2. Baskı, Kahire 1955.

HEYŞEMî, Nûreddîn 'Alî ibn 'Ebî Bekr, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*,
Dâru'l-Kutubi'l-Ëlmiyye, Beyrut 1988.

HÛLÎ, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (çev. Mevlüt Güngör) İstanbul 1995.

HÛT, Muḡammed Dervîş, *Esna'l-metâlib fi eḡâdîşi muḡtelefeti'l-merâtib*, Dâru'l-
Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1983.

IZUTSU, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar
Neşriyat, İstanbul ty.

....., *Kur'ân'da Dinî Ve Ahlakî Kavramlar*, (çev. Selahaddin Ayaz), Pınar Yay. 3.
Baskı, İstanbul 1997.

'İBN 'ABDÎ'L-BERR, 'Ebû 'Umer, Yûsuf ibn 'Abdillah ibn Muḡammed, *Câmi'û
beyâni'l-Ëlm ve faḡlihi*, (thk. 'Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri) Dâru İbni'l-Cevzî, 1.
Baskı, Riyad 1994.

....., *el-Ëstî'âb fi ma'rifeti'l-aşḡâb*, (thk. 'Alî Muḡammed Mu'avvid, 'Adil 'Aḡmed
'Abdülmevcûd) Dâru'l-Kutubi'l-Ëlmiyye, Beyrut 1995.

'İBN 'ARABÎ, Muḡyiddîn, *el-Futûḡâtu'l-Mekkiyye*, (thk. 'Oşman Yaḡya, 'İbrâḡîm
Medkûr) el-Mektebetu'l-'Arabiyye, Kahire 1975.

'İBN 'ÂŞÛR, Muḥammed Tâhir, *Tefsîru't-taḥrîr ve't-tenvîr*, Dâru Suhnûn, Tunus 1984.

'İBN DÛREYD, 'Ebi Bekr Muḥammed ibnu'l-Ḥasen el-'Ezdî, *Cemheretu'l-luġa*, Haydarabad 1345.

'İBN FÂRİS, 'Ebû'l-Ḥasen 'Aḥmed, *Mu'cemu'l-meḳâyîsi'l-luġa*, (thk. Şihâbuddîn 'Ebû 'Amr) Dâru'l-fîkr, 2. Baskı, Beyrut 1998.

'İBN ḤACER, el-'Asḳalânî 'Aḥmed ibn 'Alî, *Fetḥu'l-Bârî şerhu Şahîhi'l-Buḥârî*, (thk. 'Abdulâzîz ibn Bâz, Muḥammed Fuâd 'Abdulbâķî) Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, Beyrut 1989.

'İBN ḤANBEL, 'Aḥmed ibn Muḥammed, *el-Müsned*, İstanbul 1992.

'İBN ḲAYYİM, el-Cevziyye 'Ebû 'Abdillah, Muḥammed ibn 'Ebi Bekr ibn Eyyûb, *Medâricu's-sâlikîn*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 4. Baskı, Beyrut 1997.

....., *et-Tefsîru'l-Ḳayyim*, (thk. Muḥammed Ḥamid el-Feķî) Lecnetu't- Turâbi'l-Arabî, Beyrut ty.

....., *'İ'lâmu'l-Muvaḳḳîn 'an Rabbi'l-'alemîn*, (thk. M. el-Mu'taşım Billâh el-Baġdâdî) Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut 1996.

'İBN KESİR, 'İmâdüddin 'Ebi'l-Fidâ 'İsma'il, *Tefsîru'l-Ḳur'ân'il-'Azîm*, (thk. M. 'İbrâhîm el-Bennâ', M. 'Aḥmed Âşûr ve 'Abdul'azîz Ğuneym) Kahraman Yay., İstanbul 1992.

....., *el- Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. 'Alî Şîrî) Dâru 'İhyâi't-turâşi'l-'Arabi, Beyrut 1988.

'İBN ḲUTEYBE, 'Ebû Muḥammed 'Abdullah ibn Muslim ed-Dineverî, *'Uyûnu'l-aḥbâr*, (thk. Yûsuf 'Alî Ṭavîl ve Müfid Muḥammed Kumeyha), Beyrut 1986.

....., *Tefsîru ġarîbi'l- Ķur'ân*, (thk. 'Aĥmed Őakr) Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, Beyrut 1978.

'İBN MÂCE, 'Ebû 'Abdillâh Muĥammed ibn Yezid el-Ķazvîni, *es-Sünen*, (thk. Muĥammed Fuâd 'Abdülbâki) el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul ty.

'İBN MANZÛR, 'Ebû Fadl Cemaleddin Muĥammed ibn Mûkerrem, *Lisânü'l-arab*, (thk.'Abdullah 'Alî el-Kebîr, Muĥammed 'Aĥmed Ĥasbullâh, Ĥâşim Muĥammed Őâzelî), Beyrut 1994.

'İBN RÛŞD, *Faslu'l-maĥâl*, (çev: Bekir Karlıġa), İşaret Yay., 1992.

....., *Faslu'l-maĥâl / el-keşf an menâhici'l-edille*, (hızr. Süleyman Uludaġ) Dergâh Yay., İstanbul 1985.

'İBN SÎNA, el- Ĥuseyn ibn 'Abdullah, *Kitâbu'l-cedel*, Mısır ty.

....., *Tis 'u resâil fi'l-Ĥikme ve't-ĥabî'ıyyât*, İstanbul 1298.

....., *Kitâbu's-siyâse*, (thk. ve nşr. Louis Cheikho), Kahire 1990.

....., *eş-Şifâ, el-Manĥk (el- Medĥal)*, (nşr. G. Anawati, Maĥmûd el-Ĥudayrî, Fuâd el-Ehvânî), Kahire 1952.

'İBNU'L-CEVZÎ, 'Ebû'l-Ferec Cemâluddin 'Abdurraĥman ibn 'Alî, *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, el-Mektebu'l-İslâmî, 4. Baskı, Beyrut 1987.

....., *Nüzhetü'l- 'a'yuni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*, Beyrut 1987.

'İBNU'L-ESÎR, 'İzzuddîn, 'Ebû'l-Ĥâsen 'Alî ibn Muĥammed el-Cezerî, *'Üsdü'l-ġâbe*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993.

'İBNU'L-ESÎR, Mecdüddîn 'Ebû's-Sa'âdât el-Cezerî, *en-Nihâye fi ġarîbi'l-Ĥadîř ve'l- 'eser*, (thk.Ĥâhir 'Aĥmed ez-Zavî, Maĥmud Muĥammed et-Tenâhî), Dâru'l-fikr, Beyrut, ty.

İHVÂNU'Ş-ŞAFÂ', *Resâilu İhvâni 'ş-Şafâ'*, Dâru Şâdir, Beyrut, ty.

İKBAL, Muhammed, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (çev. Sofi Huri) Kırkambar Yay., İstanbul, 1999.

KAHTÂNÎ, Sa'îd ibn Vehf, *el-İikme fi'-d da 'veti ilellah*, Dâru'l İman, 1412.

KARAÇAM, İsmail, *Sonsuz Mucize Kur'an*, Çağ Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1990.

KARDÂVÎ, Yusuf, *el- 'Aqlu ve'l-'ilm fi'l-Şur'an'il-Kerîm*, Müessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut, 2001.

....., *Fî fiķhi'l- 'evleviyyât*, Mektebetu Vehbe, I. Baskı, Kahire, 1995.

....., *er-Resûl ve'l- 'ilm*, (çev. Dilaver Selvi), Şûle Yay. İstanbul, 1993.

KÂSİMÎ, Muhammed Cemâluddîn, *Meħâsinu't-te'vîl*, (thk. M. Fuâd 'Abdulbâķî) Dâru 'İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, ty.

KESKİN, Halife, *İslam Düşüncesinde Allah ve Alem İlişkisi*, Beyan Yay. İstanbul, 1996.

KETTÂNÎ, Mevlâna Cafer el- Ğasenî, *Nazmu'l- mütenâsir mine'l- Ğadîşi'l- mütevâtir*, Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, Beyrut, 1987.

KILAVUZ, Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1987.

KILIÇ, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., 1. Baskı, Konya, 1984.

KIRBAŞOĞLU, Hayri, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, 1993.

KİNDÎ, Felsefî Risaleler, (çev., Mahmut Kaya) İz Yay., İstanbul, 1994

ĞURŦŪBÎ, 'Ebû 'Abdillâh Muhammed ibn 'Aħmed, *el-Câmi' li aħkâmi'l-Şur'an*, Dâru'l Kütübi'l-Arabi'l-Masriyye, 1967.

KUTLUER, İlhan, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2001.

KUṬUB, Seyyid, *Fî zilâli'l-Ḳur'ân*, Dâru's-Şurûḳ, Beyrut, 1988.

KÜÇÜKAHMED, Leyla, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, Nobel Yay. 11. Baskı, Ankara, 2000.

LEBİD 'IBN RABÎ A, *Dîvânü Lebid ibn Rabîa*, (takdim. Ḥanâ Naşr el- Hittî), Dâru'l-Kutubi'l- 'Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1993.

MÂTURÎDÎ, Ebi Mansûr Muḥammed ibn Muḥammed ibn Maḥmûd, *Kitâbu't-tevhîd*, (thk. Fetḥullah Huleyf), İstanbul, 1979.

....., *Te'vilâtu 'Ehli's-Sünne*, (thk. Muḥammed Müstefizur-Rahman), Maḥbaatu'l-İrşâd, 1983.

MEVDÛDÎ, 'Ebu'l-'Alâ, *Tefhîmu'l-Ḳur'ân*, (çev. M. Han Kayahânî, Yûsuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş) İnsan Yay. İstanbul 1997

MEVRE'Î, 'Aḥmed ibn Nafi' ibn Süleyman, *el-Ḥikme ve'l-mev'izatü'l-Ḥasene ve 'eşeruhuma fi'd-da'veti ilellâh fi dav'i'l-Kitâbi ve's-Sünne*, Dâru'l-Endelus el-Ḥaḍrâ, 1. Baskı, Cidde, 1997.

MEYDÂNÎ, 'Abdurrahman Ḥasan Ḥabenneke, *Fıḫhu'd-Da'veti 'İlellâh ve Fıḫhu'n-Nuşh ve'l-'irşâd ve'l-'emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi 'ani'l-munker*, Dâru'l-Ḳalem, 1. Baskı, Dimeşk, 1996.

MİRAS, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, D.İ.B. Yay. 8. Baskı, Ankara, 1985.

MUḤÂSÎBÎ, er-Ri'âye li ḥuḳûḳi'llâh, (thk. 'Abdulkadîr 'Ahmet Ata) Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 4. Baskı, Beyrut, ty

MUKÂTİL, 'İbn Süleyman, *el-Vucûh ve'n-nezâir*, (hızr. Ali Özek), İlmî Neşriyat, İstanbul, 1993.

MÜCÂHİD, 'Abdülkerîm, *ed-Delâletü'l-luğaviyye 'inde'l-'Arab*, Ammân, ty

MUNÂVÎ, 'Abdurraûf, *Feyzû'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-Şağîr*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ty.

MUNECCİD, Muhammed Nûruddîn, *el-İştirâkü'l-lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'n-nazariyyeti ve't-ta'fîk*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1998.

MUSLİM, 'İbnu'l-Haccâc 'Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *el-Câmi'uş-Şahîh*, (thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî), Dâru İhyâi't-türâşi'l-'Arabî, Beyrut, 1955.

MUSLİM, Muştafâ, *Mebâhiş Fi't-tefsîri'l-mevdû'î*, (çev. Salih Özer), Fecr Yay., Ankara, 1993.

NÂBİĞA, ez-Zübyânî, *Dîvânu'n-Nâbiga*, (şerh ve thk. Hanâ Naşru'l-Hittî), Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1991.

NAŞR, S. Huseyn, *Söyleşiler*, İnsan Yay., (çev. Aysel Danacı, Faik Beşiroğlu) İstanbul 1996.

....., *İslam, İdealler ve Gerçekler*, (çev. Ahmet Özel) İz Yay., İstanbul 1996.

NECATİ, M. Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, (çev. Hayati Aydın) Fecr Yay., Ankara 1998.

NESÂÎ, 'Ebû 'Abdirrahman 'Ahmed ibn Şu'ayb, *es-Sünen*, (thk. Şeyh Hasan Muhammed) Dâru İhyâi't-turâşi'l-'Arabî, Beyrut ty.

NESEFÎ, 'Ebu'l-Berekât, 'Abdullah ibn 'Ahmed ibn Maḥmûd, *Medârikü't-tenzîl ve ḥakâiku't-te'vil*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut ty.

NİGERÎ, 'Ahmed, Câmiu'l-^çulûm fi ıstılahâtı'l-funûn, Müessesetü'l-^çÂlemî, Beyrut 1975.

NURSÎ, Sa^çîd, Sözlér, Sözlér Yay., İstanbul 1989.

....., *Lem^çalar*, Sözlér Yay., İstanbul 1990.

....., *Şuâlar*, Sözlér Yay., İstanbul 1992.

....., *Mektûbât*, Sözlér Yay., İstanbul 1991.

ÖCAL, Mustafa, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar, T.D.V. Yay., Ankara 1990.

ÖNER, Necati, Klasik Mantık, Bilim Yay., 7. Baskı, Ankara 1986.

ÖZBEK, Abdullah, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, Esra Yay. III. Baskı, Konya 1994.

ÖZCAN, Hanifi, Mâtürîdî'de Bilgi Problemi, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay. 2. Baskı, İstanbul 1998.

ÖZSOY, Ömer, Sünnetullah, Fecr Yay., Ankara 1994

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, Kur'an'ın Temel Kavramları, Yeni Boyut, İstanbul 1997

RAĞIB, 'İsfehânî 'Ebu'l Kâsım el-Ḥuseyn ibn Muḥammed, el-Müfredât fi ġarîbi'l-Kur'an, (thk. Muḥammed Seyyid Kîylâni), Mısır 1961.

....., *ez-Zerî^ça ilâ mekârimi 'ş-şerî^çâ*, Beyrut, 1980.

RÂZÎ, Faḥruddîn Muḥammed ibn 'Umer ibn Ḥuseyn ibn Ḥasen ibn 'Alî, Mefâtîḥu'l-ğayb (Tefsîru'l-kebîr), Matbaâ-i 'Âmire, İstanbul 1307.

....., *Levâmî'u'l-beyyinât şerḥu 'Esmâillâhi Te'âlâ ve's-şifât*, (thk. Tâhâ 'Abdurraûf Sa^çd) el-Mektebetü'l-'Ezheriyye li't-Türâş, Mısır 2000.

....., *Muḥaşşal*, Kahire, ty.

RIZA, M. Reşîd, M. 'Abduh, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-Hakîm, (Tefsîru'l-Menâr)*, Beyrut ty.

ROSENTHAL, M. P. Yudin, *Felsefe Sözlüğü*, (çev. Aziz Çalışar) İstanbul 1997.

ŞÂBÛNÎ, Muhammed 'Alî, *Şafvetü't-Tefâsîr*, Dersaadet, İstanbul ty.

....., *Muhtaşaru Tefsîri't-Taberî*, (çev. Mehmet Keskin) Ümit Yay., İstanbul 1995.

SA'ÎD, 'Abdussettâr Fetḥullah, *el-Medḥal ile't-tefsîri'l-mevdûi*, Dâru't-Ṭıbbâ'a ve'n-Neşri'l-'İslâmiyye 1986.

SA'ÎD, Cevdet, *İslâmî Mücadelede Bilginin Gücü*, (çev. Abdullah Kahraman) Pınar Yay., İstanbul 1997.

ŞÂLÂBÎ, 'Alî Muhammed, *el-Vasaḥiyye fi'l-Ḳur'âni'l-Kerim*, Dâru'n-Nefâis, 1. Baskı 1999,

ŞÂLİḤ, Şubhî, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, Dersaadet, İstanbul ty

SARI, Mevlüt, *el-Mevârid*, Arapça-Türkçe Lugat, Bahar Yay. İstanbul ty.

ŞEÂLİBÎ, 'Abdumelik ibn Muhammed, *el-Eşbah ve'n-nezâir fi'l-'elfâzi'l-Ḳur'âniyye*, (thk. Muhammed el-Masrî) Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire 1984.

SEHÂRENFÛRÎ, Ḥalîl 'Aḥmed, *Bezlü'l-mechûd fi ḥalli 'Ebî Dâvud*, (thk. Muhammed Zekeriyya ibn Yahya el-Ḳandehlevî) Dâru'l-kütübi'l- 'İlmiyye, Beyrut ty.

SEMERḲANDÎ, 'Ebu'l-Leyş Naşr ibn Muhammed, *Baḥru'l-'ulûm*, (thk. 'Alî Muhammed Mu'avviḍ, 'Adil 'Aḥmed 'Abdülmecîd) Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1993.

SERİNSU, Ahmet Nedim, *Kur'ân Nedir?* Şûle Yay., İstanbul 1999.

SETRÂVÎ, Mehdi, *el-Ḳur'ânü nehçun ve haḍâretün*, Müessesetü'l-^çAlemî, 1. Baskı, Beyrut 1997.

SEVİM, Seyfullah, *İslâm Düşüncesinde Marifet Ve İbn 'Arabî*, İnsan Yay., İstanbul 1997.

SEYYİD, 'Alî el-Fânî, Ârâ' Havle'l-Ḳur'ân, Beyrut, Dâru'l-Hâdî 1991.

SMITH, Huston, *Beyond The Post-Modern Mind*, Quest Books, London 1989.

....., *Forgetting Truth*, (çev. Latif Boyacı) İnsan Yay., İstanbul 1998.

ŞUBḤ 'Abdulmecîd, 'Uşûlü'l-menâhici'l-fiḳhiyye, Dâru'l-Vefâ, Kâhire 1989.

SUYÛTÎ, Celâluddîn 'Abdurrahman-Celâlüddîn Maḥallî, *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm (Celâleyn)*, Maḥba'atu'l-İstikâme, Kahire ty.

....., *el- İtḳân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.

....., *ed-Dürrü'l-Menşûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1983.

ŞÂFÎ'Î, Muhammed İdrîs, *er-Risâle*, (thk. Muhammed Seyyid Kîylânî), İstanbul 1985.

ŞENGÛL, İdris, *Kur'an Kissaları Üzerine*, Işık Yay., İzmir 1994.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed ibn 'Alî, *Fethu'l-Ḳadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, 2. Baskı, Kahire 1964.

ŞİMŞEK, Sait, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1997.

....., *Günümüz Tefsir Problemleri*, İstanbul 1995.

ṬABÂṬABÂÎ, Muhammed Ḥuseyn, *el-Mîzan fî tefsîri'l-Ḳur'ân*, Müessesetü'l-^çAlemî, 1. Baskı, Lübnan 1997.

ṬABERÎ, Ebi Ca'fer Muhammed ibn Cerîr, *Câmi'ü'l-beyân an te'vîl-i 'âyi'l-Ḳur'ân*, Beyrut, 1980.

ṬABERSÎ, 'Ebû 'Alî, el-Faḍl ibnu'l-Ḥasen, *Mecma'ü'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*, Dâru Mektebeti'l-Ḥayât, Beyrut ty.

TAFTAZÂNÎ, Şa' duddîn, *Şerhu'l-'akâid*, İstanbul 1315.

TAYLAN, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul 1989.

....., *Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985.

TEHÂNEVÎ, Muhammed ibn 'Alî, *Keşşâfü ıştîlâhâti'l-funûn*, (thk. 'Alî Dehrûc) Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996.

TEYMÎ, Ma'mer ibn Müşennâ, *Mecâzu'l-Ḳur'ân*, (thk, Muhammed Fuâd Sezgin), Müessesetu'r-Risâle, Mısır 1954

TÎRMÎZÎ, 'Ebû İsâ Muhammed ibn İsâ ibn Sevra, *el-Câmi'ü's-şâhîh* (thk. 'Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru İhyai't-turâşi'l-'Arabî, Beyrut, ty.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla Yay., 3. Baskı, İstanbul 1988.

TURGUT, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, M.Ü.İ.F. Vakfi Yay., İstanbul, 1991.

ṬÛSÎ, 'Ebû Ca'fer Muhammed ibn Ḥasen, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*, Dru 'İhyâi't-tûrâşi'l-'Arabî, Beyrut, ty.

TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, (Hasan Eren, Nevzat Gözaydın, İsmail Parlatır, Talat Tekin, Hamza Zülfikar) Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1988.

ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1999.

....., *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yay., İstanbul 1994

....., *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, T.D.V. Yay., Ankara 1988.

- ULUTÜRK, Veli**, *Kur'ân Allah (c.c.)'i Nasıl Tanıtıyor*, Nil Yay., İzmir 1994.
-, *Kur'ân-ı Kerim 'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul 1995.
-, *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişare Yay., Kayseri 1993.
- UYANIK, Mevlüt**, *Çağdaş İslâm Düşüncesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 1999.
- VEKİL, Muhammed es-Seyyid**, *Üsüsü'd-da' ve ve 'âdâbu'd-du'ât*, Dâru'l-Muctema', 3. Baskı, Medine 1986.
- WEBSTER'S DICTIONARY**, London 1928.
- WENSINCK, A. J.** *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-'elfâz'l-ğadîsi'n-Nebevî*, (Concordance et Indices de la Tradition Musulmane) Çağrı Yay., İstanbul 1986.
- WHITALL, N. Perry**, *A treasury of Traditional Wisdom*, Cambridge 1991.
- YAVUZ, Yusuf Şevki**, *Kur'ân-ı Kerim 'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yay., Bursa 1983.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi**, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- YILDIRIM, Suat**, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Feza Gazetecilik, İstanbul 1998.
-, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yay., İstanbul 1987.
-, *Kur'ân-ı Kerim ve Fennî Keşifler*, D.İ.B. Yay. 1989.
-, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1985.
-, *Fâtiha ve En'âm Sûrelerinin Tefsîri*, Çevik Matbaacılık, İstanbul, 1989.
-, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1983.

YÜCE, Abdulhakim, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf*, Çağlayan Yay., İzmir 1996.

YÜKSEL, Emrullah, *Amidî'de Bilgi Teorisi*, İşaret Yay., İstanbul, ty.

ZEBÎDÎ, Muhammed Murteza, *Tâcu'l- 'arûs min cevâhiri'l-Kâmus*, Beyrut 1994.

ZEMAŞSERÎ, Maḥmûd ibn 'Umer, *el-Keşşâf an ḥaḳâḳı ḡavâmiḋi't-tenzîl*, Dâru 'İhyâi't-turâşi'l-'Arabî, I. Baskı, Beyrut 1997

....., *'Esâsu'l-belâġa*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1998.

ZURĶÂNÎ, Muhammed 'Abdül'azîm, *Menâhîlu'l-İrfân fi 'ulûmi'l-Ķur'ân*, Dâru 'İhyâi't-turâşi'l-'Arabiyye ty.

ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed ibn 'Abdillah, *el-Burḥân fi 'ulûmi'l-Ķur'ân*, (thk. Muhammed 'Ebu'l-Faḋl 'İbrâhîm) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1972.

ZERZÛR, 'Adnân Muhammed, *Medḡal ilâ tefsîri'l-Ķur'ân ve 'ulûmihi*, Dâru's-Şâmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1995.

ZUḤAYLÎ, Vehbe, *et-Tefsîru'l-münîr*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1991.

....., *el-Fıḳḳu'l- İslâmî ve 'edilletuhu*, Dâru'l-Fikr, 3. Baskı 1989.

MAKALELER:

ATTAS, Nâkıb, "İslam ve Bilim Felsefesi", (çev. M. Paçacı) *İA.*, sy., 4. Ankara 1989.

AYDIN, Mehmet, "Fazlur Rahman Ve İslâm İle Çağdaşlaşmak", *İslâm ve Modernizm* İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay. 1997.

BULAÇ, Ali, "Nübüvvetin Hikmet ve Felsefe Üzerindeki Etkisi", *İA* , sy., 4, 1987.

ÇAKMAKÇI, Cevdet, "Lokman Bibliyografyası", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı, 4, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1980.

ÇETİN, Abdurrahman, “Kur’ân’a Göre Kur’ân’ın İsim ve Sıfatları”, *Yeni Ümit Dergisi*, Sayı, 52, 53, 2001.

GUTAS, Dimitri, “Classical Arabic Wisdom Literature: Nature and Scope”, *Yale Universty, Journal of the American Oriental Society*, 101, 1, 1981.

GÜNGÖR, Mevlüt, “Tefsir’de Konulu Tefsir Metodu”, *İA.*, II, sy., 7, 1998.

ÖZCAN, Hanifi, “Mâturîdî’nin Bilgi Teorisinde Fıkıh Terimi”, *D.E.Ü.İ.F. Dergisi*, sy 4, İzmir 198

....., “Mâturîdî’ye Göre Hikmet Terimi”, *İA.*, sy. 6, Ankara 1988.

ÖZŞENEL, Mehmet, “Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, sy. 2, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 1996.

TUNÇ, Cihad, “İslâm Dininde Kalp ve Aklın Önemi”, *E.Ü.İ.F. Dergisi*, Sayı, 7, Kayseri 1990.

YILDIRIM, Suat, “Kur’ân’ın Tencîminin Eğitici Özelliği”, *Yeni Ümit Dergisi*, Sayı, 8, 1990

ANSİKLOPEDİLER:

AYDIN, Mehmet, “Ahlâk md.”, *DİA.*, Cilt: 2, İstanbul-1989.

BOLAY, Süleyman Hayri, “Akıl md.”, *DİA.*, Cilt: 2, İstanbul-1989.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Hakk md.”, *DİA.*, Cilt: 15, İstanbul-1997.

ENCYLOPAEDIA OF İSLÂM, III, Leiden 1971.

FAYDA, Mustafa, “Câhiliye md.”, *DİA.*, Cilt: 6, İstanbul-1993.

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1977.

KARAMAN, Hayreddin, “Fıkıh md.” *DİA.*, Cilt: 13, İstanbul-1996.

KUTLUER, İlhan, “Düşünme md.”, DİA., Cilt: 10, İstanbul-1994.

TAYLAN, Necip, “Bilgi md.”, DİA., Cilt: 6, İstanbul-1992.

ULUDAĞ, Süleyman, “Basîret md.”, DİA., Cilt: 5, İstanbul-1992

YURDAGÜR, Metin, *Basîret md.*, DİA., Cilt: 5, İstanbul-1992

TEZLER:

TÜRK, Nurdoğan, *Kur’ân’da Kitap Kavramı*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

ÖZGEÇMİŞ

01.01.1965'te Samsun ili, Çarşamba ilçesinde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise öğrenimini Yalova'da tamamladı. 1981-82 öğretim yılında, 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tahsile başladı. Bir yıl sonra, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yatay geçiş yaptı. 1986-87 öğretim yılında mezun oldu. 1990 yılında Uludağ Üniversitesi S.B.E. Temel İslâm Bilimleri, Hadis Bilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı. Doç. Dr. Selman Başaran danışmanlığında "Hadislere Göre Mehdi ve Hz. İsa-Deccal Münasebetleri" isimli yüksek lisans tezini, 1992 senesinde tamamladı. 1995 öğretim yılında S.Ü., S.B.E. Temel İslâm Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı'nda doktora öğrenimine başladı. Halen, M.Ü.İ. Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı öğretim üyesi olan Prof. Dr. Suat Yıldırım danışmanlığında, "Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı" isimli doktora çalışmasını sürdürmektedir.